

ՓՈՐՁ

ԱԳԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱԿԱՆ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ.

№ 17.

ՏՓԻՒՍ

1877.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	<i>երես</i>
I ՕՐԼԵԱՆԻ ԿՈՑԱԸ, գործ Շիլլերի. Գ. Բարխուդարեանց . . .	1
II ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ. Ս. Պալասանեան	89
III ՆԵՐՍԵՍ ԵՒ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆԸ.	
Ա. Երիցեան	160
IV ԻՄ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԸ Պ. ՊԵՇԻԿՅԱՆԻ ՀԵՏ. Տ. Սրբուհի	
Երիցեան	186
V ՀԱԶԱՐԵՆ ՄԷԿԸ, ԱՆՎԵՐՋ ԳԱՆԳԱՏՆԵՐ. Գամառ-Քաթիպա	198
VI ԶՈՐՍ ՕՐ ԺԱՆ ԳՈՒՐԳՕՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ, գործ Էմիլ Զօլայի.	202
VII ԵՐԵՔ ՍՐՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Պէտէօֆի). Գ. Բարխուդարեանց	249
VIII ՎԵԱԶԷՍԼԱՎ ՀԱՆԿԱ, ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.	252
IX ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԻՐԱՌՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՅԱ ՍԱՀՄԱ-	
ՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ, պատմական տեսութիւն Ա. Երիցեան . . .	259

ՄԱՏՆՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

X ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻՈՅ Մնացորդք Բանից, Գրիչ . . .	317
XI АРМЯНСКАЯ ГЕОГРАФИЯ VII ВѢКА ПО Р. X. (приписывавшаяся	
Моисею [Хоренскому.] Բ. Պատկանեան. Գրիչ.	330
XII ԳԷՆԷԶԻՈՍ Հայադղի Բիւզանդական պատմագիր. Ս. Մ. Ա-	
նանեան	339
XIII ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ ՏԷՐ ՂԵՆՂԵԱՆԻ. Ս. Մանղինեան . . .	344

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

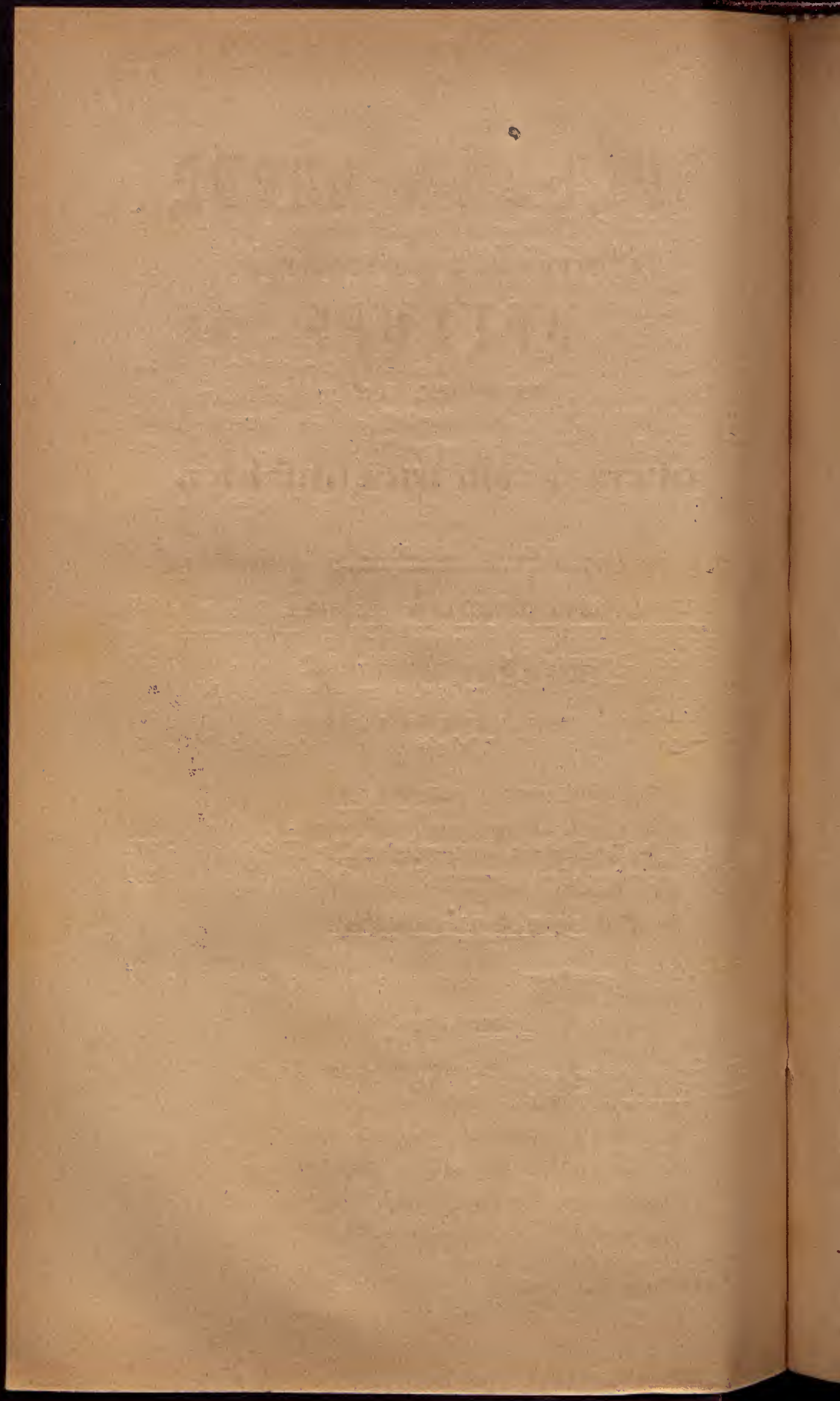
XIV Աղլային Հնութիւններ, Արարատեան ընկերութիւն . . .	371
XV Ճանապարհորդական Նկատողութիւնք. Քաջբերունի . . .	388

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

XVI Արեւելեան պատերազմը	407
-----------------------------------	-----

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

XVII ԲԱԺԱԿ, Կախարդական վէպ, գործ Ժօրժ Սան'ի.
XVIII Յայտարարութիւններ.

ՕՐԼԵԱՆԻ ԿՈՅՄԸ

ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ՈՂԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ԸԻԼԼԵՐԻ

(Շարունակութիւն և վերջ *)

ԵՐՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

թագաւորական բանակը շաղօնում
մարն գետի վերայ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԴԻԻՆՈՒԱ և ԼԱ ՀԻՐ

ԴԻԻՆՈՒԱ

Մենք միշտ սրտակից բարեկամ էինք,
Մէկ գործի համար պատերազմեցանք,
Ամեն նեղութիւն միասին տարանք.
Թող կանանց սէրը չըլուծէ կասը,
Որ մինչև այսօր միացնում էր մեզ:

ԼԱ ՀԻՐ

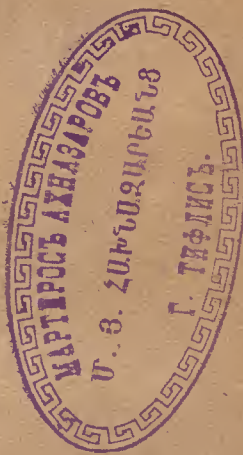
Իշխան, լսեցէք:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Դուք սիրում էք այն

Հրաշալի աղջկան. գիտեմ ձեր միտքը:
Ուզում էք իսկոյն զնալ արքայի մօտ
Եւ այն աղջկան ձեզ պարգև խնդրել:—
Արքան կարող է ձեր քաջութեանը
Այդ արժանաւոր վարձը չը շնորհել,

* Տես նախընթաց համարը:

Բայց լաւ իմացէք — առաջ քան թէ ես
Կը տեսնեմ նորան ուրիշի գրկում —

ԼԱ ՀԻՐ

Լսեցէք, իշխան:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Թեթեւ, անցաւոր

Չէ իմ զգայմունքը, որ կապում է ինձ
Այն աղջկայ հետ: Մինչև չը տեսայ
Հրաշալի աղջկան, երբէք չարժեւ չէր
Մի կին իմ սիրտը: Երկինքը նորան
Նշանակել է տէրութեան փրկիչ
Եւ ինձ ամուսին: Տեսած վայրկեանին
Ես մի սուրբ երգում արի իմ սրտում
Նորան իբրեւ հարս տանել իմ տունը:
Հզօր կինը միայն կարող է իւր պէս
Հզօր այր մարդուն բարեկամ լինել:
Եւ այս բորբոքուող սիրտը ձգտում է
Իւր նման կուրծքի վրայ հանգստանալ,
Որ իւր զօրութեան կարող է զիմնալ:

ԼԱ ՀԻՐ

Ինչպէս կարող եմ յանդգնել, իշխան,
Իմ թոյլ վաստակը ձեր զիւցաղնական
Փառքի հետ չափել: Երբ կոմս Գիւնուան
Ասպարէզ մանի, պէտք է հեռանայ
Ամեն մի մրցող: Բայց արժանի չէ
Նուաստ հովվուհին ձեզ կին լինելու:
Եւ արքայական ազնիւ արիւնը,
Որ վազում է ձեր երակներին մէջ,
Հակառակ է այդ միաւորութեան:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Նա էլ սուրբ բնութեան զաւակ է ինձ պէս
Եւ ինձ համածին: Ի՞նչպէս կարող է
Անպատուել նա մի իշխանի ձեռք.
Որ արգէն հարս է սուրբ հրեշտակների.
Որի գլխի շուրջ երկնային լոյսը

Բոլոր թագերից պայծառ է փայլում.
Որ աշխարհային ամեն մեծութիւն
Տեսնում է խոնարհ իւր ոտների տակ.
Որովհետեւ, թէ ղիլուին իրար վրայ
Մինչև աստղերը թագաւորների
Բոլոր գահերը, երբէք չեն հասնի
Այն բարձրութեանը, ուր նա կանգնած է
Իւր հրեշտակային փառաւորութեամբ:

ԼԱ. ՀԻՐ

Թող արքան վճռէ:

ԴԻԻՆՈՒՍ.

Ոչ, ինքը վճռէ:

Նա, որ ազատեց Ֆրանսիան, պէտք է
Ինքը իւր սիրտը ազատ ընծայէ:

ԼԱ. ՀԻՐ

Ահա ինքն արքան արդէն գալիս է:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԿԱՐԼՈՍ, ԱԳՆԷՍ ՍՕՐԷԼ, ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ, ՇԱՏԻԼԻՕՆ և
ԱՌԱՋԻՆԵՐԸ

ԿԱՐԼՈՍ (Շատիւիօնին)

Գալլոս է ուրեմն: Ուղղում է ինձ իւր
Արքայ ճանաչել և ինձ հնազանդիլ:

ՇԱՏԻԼԻՕՆ

Այո՛, տէր. այստեղ քո արքայական
Շալօն քաղաքում, դուքսը, իմ տէրը,
Կընկնի քո ոտը: — Նա ինձ հրամայեց
Գալ, ողջունել քեզ իբրև արքայիս,
Շուտով և ինքը այստեղ կըլինի:

ԿԱՐԼՈՍ

Գալիս է: Ո՛հ, ինչ գեղեցիկ օր է,
Որ ուրախութիւն և խաղաղութիւն

Եւ հաշտութիւն է բերում մեզ համար:

ՇԱՏԻԼԻՑՆ

Իմ տէրը կը դայ այստեղ երկհարիւր
Ձիաւորներով . նա քո առաջը
Կընկնի ծնկան վըայ, սակայն յոյս ունի
Որ դու չես թոյլ տայ և սիրով նորան
Կը գրկես . իբրև քո ազգականին:

ԿԱՐԼՈՍ

Կարօտ եմ սխմել նորան իմ սրտին:

ՇԱՏԻԼԻՑՆ

Դուքը խնդրում է առաջին անգամ
Հին վէճի մասին խօսք չը պատահի:

ԿԱՐԼՈՍ

Անցեալն յաւիտեան թող տանէ, Լէտան,
Միայն թէ զուարթ օրեր տայ մեզ ապագան:

ՇԱՏԻԼԻՑՆ

Ամենքը, որոնք Բուրգունդի համար
Պատերազմել են, պէտք է հաշտութեան
Մասնակից լինին:

ԿԱՐԼՈՍ

Այո՛: Այդպէսով

Կը կրկնապատկեմ իմ աէրութիւնը:

ՇԱՏԻԼԻՑՆ

Այս խաղաղութեան պէտք է մասնակցի
Թագուհի մայրդ, թէ համաձայնի:

ԿԱՐԼՈՍ

Նա է, որ իմ դէմ պատերազմում է,
Եւ երբ կամենայ, կուր ինչ չը կայ:

ՇԱՏԻԼԻՑՆ

Տասներկու ասպետ թող երաշխաւոր
Լինին քո խօսքին:

ԿԱՐԼՈՍ

Իմ խօսքը սուրբ է:

ՇԱՏԻԼԻՑՆ

Եպիսկոպոսը պէտք է երկուսիդ
Նշխար բաժանէ իբրեւ գրաւական
Անկեղծ հաշտութեան:

ԿԱՐԼՈՍ

Թող չարժանանայ
Հողիս փրկութեան, եթէ անկեղծ չէ
Սրտիս զգացմունքը: Ասա, էլ ուրիշ
Ի՞նչ է պահանջում ինձանից դուքսը:

ՇԱՏԻԼԻՑՆ

(Մի հայեացք ձգելով իւր շուրջը)
Տէր արքայ, այստեղ տեսնում եմ մէկ մարդ,
Որ կարող է իւր ներկայութեամբը
Առաջին ողջոյնը թունաւորել:
(Դիւ Շատէլը լուռ հեռանում է):

ԿԱՐԼՈՍ

Գընա, Դիւ Շատէլ, պահուիր մինչև որ
Կը կարողանայ դուքսը քեզ տեսնել:
(Նա նայում է նորա ետևից, յետոյ շուտ մօտ է գնում և գրկում է նորան):

Ազնիւ բարեկամ, զիտեմ պատրաստ ես
Իմ հանդստութեան համար աւելի
Մեծ զոհ բերելու:

(Դիւ Շատէլը դուրս է գնում):

ՇԱՏԻԼԻՑՆ

Մնացած կէտերը
Այս թղթի մէջն են:

ԿԱՐԼՈՍ (Արքեպիսկոպոսին)

Կարգաւորեցէք,
Մենք համաձայն ենք ամեն պայմանին,
Ոչինչ չենք խնայի մի բարեկամի
Սիրտը չահելու: Գնացէք, Դիւնուա,
Հարիւր ասպետով զիմաւորեցէք
Դքսին: Թող զօրքը կանաչ ճիւղերով
Պսակուած լնդ ռնէ իւր եղբայրներին,
Տօնախմբութեան համար զարդարուի

Ամբողջ քաղաքը, և զանգակները
 Յայտնեն բարձրաձայն, թէ ահա նորից
 Սիրով միացան Բուրգունդն ու Ֆրանսիան:
 (Մտնում է մէկ մանկաւիկ: Լսվում է փողի ձայնը):
 Լսեցէք, այս ի՞նչ է նշանակում:

ՄԱՆԿԱԻԻԿ

Բուրգունդի դուքսը քաղաքն է մտնում:

ԳԻՒՆՈՒԱ

(Դուրս գնալով Լա Հիրի և Շատիլիօնի հետ):
 Գնանք, զիմաւորենք:

ԿԱՐԼՈՍ (Սօրէլին.)

Ագնէս, լալի՞ս ես,
 Համարեա ես էլ յո՞ժ չունիմ տանել
 Այս տեսարանը: Քանի՜ մարդ պէտք է
 Զոհ լինէր մահաւան, մինչև որ այսօր
 Կրկին տեսնում ենք իրար հաշտ աչքով:
 Ամեն փոթորիկ ունի իւր վերջը,
 Մռայլ գիշերը փոխվում է լոյս օր,
 Պտուղն էլ հասնում է իւր ժամանակին:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Նայում է պատուհանից.)

Մեծ դժուարութեամբ անցնում է դուքսը
 Բազմութեան միջով: Զիտեց վեր բերին,
 Եւ համբուրում են նորա հանդերձը:

ԿԱՐԼՈՍ

Այո՞, բարի է իմ ժողովուրդը,
 Նորա թէ սէրը, թէ բարկութիւնը
 Շուտ է բորբոքվում—ի՞նչ շուտ մոռացան,
 Որ հենց այդ դուքսն էր, որ կոտորում էր
 Նոցա հայրերին և որդիներանցը:
 — Պահլիր քեզ, Սօրէլ: Նաև քո սաստիկ
 Ուրախութիւնը կարող է մի խայթ
 Լինել նրա սրտին: Այստեղ նրան ոչինչ
 Թող չամաչեցնէ, ոչ էլ տխրեցնէ:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴԻ ԴՈՒՔՍԸ, ԴԻՒՆՈՒԱ, ԼԱ ՀԻՐ, ՇԱՏԻԼԻՕՆ
և էլի երկու ուրիշ ասպետ դքսի հետևորդներից: Դուքսը կանգնում է
դրան մէջ, ԹԱԳԱՆՈՐԸ գնում է նորա կողմը, խկոյն մօտենում է
Բուրգունդը և նոյն վայրկենին, երբ ուղում է ծունը դնել, թագաւորը
գրկում է նորան:

ԿԱՐԼՈՍ

Դուք շատ շուտ եկաք—մտադիր էինք
Դիմաւորել ձեզ—բայց դուք շատ արագ
Ձիաներ ունիք:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴԻ

Նոքա ինձ բերին

Դէպի իմ պարտքը:

(Նա գրկում է Սօրէլին և համբուրում է նորա ճակատը):

Ներեցէք, իմ քոյր,

Մեր իշխանական իրաւունքն է այս
Արրասում. այնտեղ ոչ մի սիրուն կին
Չէ ընդդիմանում սովորութեանը:

ԿԱՐԼՈՍ

Դուքս, ձեր պալատը սիրոյ աթոռն է.
Ասում են այնտեղ է գեղեցկութեան
Ժողովարանը:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴԻ

Տէր, վաճառաշահ

Ժողովուրդ ենք մենք. ինչ որ պատուական
Բան կայ աշխարհում գտնվում է մեր
Բրիւզի շուկայում, բայց ամենագին
Բարիքը կանանց գեղեցկութիւնն է:

ՍՕՐԷԼ

Աւելի ևս լայնք արժէ կանանց
Հաւատարմութիւնն. բայց շուկայի մէջ

Դա չէ վաճառվում:

ԿԱՐԼՈՍ

Դուքս, ձեր մասին

Վատ համբաւ է լսվում, իբր թէ կանանց
Ամենաընտիր առաքինութիւնն
Արհամարհում էք:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Հերձուածն ինքն իրան

Պատուհասում է: Երանի ձեզ, տէր
Ձեր սիրտը վաղուց ճանաչել է այն
Ինչ որ ես, ափսոս, ուշ իմացայ միայն:
(Տեսնելով արքեպիսկոպոսին բռնում է նորա ձեռքը)
Հայր սուրբ, շնորհեցէք ձեր օրհնութիւնը,
Դուք միշտ ձեր տեղն էք: Ձեզ որոնողը
Առաքինութեան շաւղով պիտի գնայ:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Թող վարդապետս կանչէ ինձ իւր մօտ,
Թէ կամենում է. այժմ իմ սիրտը
Լի է խնդութեամբ, ուրախ կը մեռնիմ
Քանի որ աչքս տեսաւ այս օրը:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ (Սօրէլին)

Ատումն, թէ դուք ձեր գոհարները
Տուել էք, որ զէնք պատրաստեն իմ դէմ.
Մի՞թէ դուք այդքան վառուած էք հոգով
Պատերազմական, և ուզում էիք
Ինձ ոչնչացնել: Բայց կռիւն էլ չըկայ,
Եւ ինչ որ կորաւ կրկին գտնուեցաւ.
Նշնպէս ձեր վարդը: Դա սահմանուած էր
Իմ դէմ պատերազմ վարելու համար.
Այժմ իմ ձեռից ընդունեցէք այն
Իբրև մի նշան անկեղծ հաշտութեան:

(Նա առնում է իւր ուղեկիցներից մէկի ձեռից զարդերի արկղը և բաց անելով տալիս է Ալֆնէս Սօրէլին: Սա երկմտութեամբ նայում է թագաւորին.)

ԿԱՐԼՈՍ

Ընդունիր ընծան: Դա մի կրկնակի
Թանգագին գրաւ է գեղեցիկ սիրոյ
Եւ մեր հաշտութեան:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

(Մի աղամանդէ շուշան դնելով Սօրէլի մազերի մէջ.)

Եթէ սա լինէր

Ֆրանսիայի թագը, նոյն յօժարութեամբ
Կը պսակէի նորանով ես այս
Գեղեցիկ գլուխը:

(Պինդ սղմելով Սօրէլի ձեռք.)

Եւ վստահ եղէք

Ինձ վրայ, թէ մէկ օր հարկաւոր լինի
Ձեզ մի բարեկամ:

(Ագնէս Սօրէլը արտասուելով գնում է մի կողմը, թագաւորը նոյնպէս
սաստիկ շարժած է: Բոլոր ներկայ եղող անձինք շարժած նայում են թա-
գաւորին և դքսին.)

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

(Ամենքին մէկ մէկ նայելուց յետոյ ընկնում է թագաւորի գիրկը.)

Ո՛հ, իմ թագաւոր

(Մի և նոյն վայրկենին երեք բուրգունդիացի ասպետներ մօտենում են
Դիւնուային, Լա Հիրին և Արքեպիսկոպոսին և զրկում են նոցա: Թագա-
ւորը և դուքսը մի քանի ժամանակ անխօս մնում են գրկախառնուած.)

Տէր Աստուած, ի՛նչպէս կարողացայ ձեզ
Ատել ու մերժել:

ԿԱՐԼՈՍ

Հերիք է, լռեցէք.

Մի՛ ասէք:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Ի՛նչպէս կարողացայ ես

Այն Անգլիացու գլխին թագ դնել,
Հաւատարմութիւն երդուել օտարին,
Ձեզ, իմ արքային մատնել կորստին:

ԿԱՐԼՈՍ

Մոռացէ՛ք, արդէն ներելւմ ես ձեզ,

Բոլորն այս բոպէն ոչնչացնումէ:
Ճակատագիր էր, անյաջող աստղէր:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

(Բռնում է նորա ձեռք.)

Սխալմունքս կուղղեմ, հաւատացէք ինձ
Բոլոր ձեր կրած նեղութիւնները
Կըփոխարինեմ. կրկին կըստանաք
Ձեր տէրութիւնը առանց մէկ հատ գիւղ
Անգամ կորցնելու:

ԿԱՐԼՈՍ

Միացանք, հիմա
Եւ չեմ վախենում ոչ մի թշնամուց:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Հաւատացէ՛ք, տէր, ակամայ էի
Ձեր դէմ զէնք վարում:—Ո՛հ, թէ գիտենաք—
Ե՞ր չուղարկեցիք դուք սորան ինձ մօտ

(Յայտալուով Սօբէլի վերայ.)

Սրա արտասուքին չէի դիմանայ:
—Եւ չի բաժանի մեզ դժոխային
Ոչ մի զօրութիւն, երբ մեր սրտերը
Կապուեցան սիրով: Այժմ ես գտայ
Իսկական տեղս: Ձեր սրտի վերայ
Արքայ, վերջացաւ մոլորութիւնս:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Մտնելով նոցա մէջ.)

Իշխաններ, ահա դուք միացած էք:
Ֆրանսիան բարձրանում է մոխրի միջից
Ինչպէս մի փիւնիկ նորից մանկացած,
Եւ մեզ ժպտում է սիրուն ապագայ:
Կըբժշկուին մեր հայրենի երկրի
Խորը վէրքերը, փլատակներին
Աւելի շքեղ կըվերականգնին
Քանդուած գիւղերը ու քաղաքները,
Դաշտերը նորից կըկանաչանան—
Բայց չեն վեր կենայ նոքա, որոնք ձեր

Կռուին զոհ եղան. արտասուքները,
Որոնք թափուեցան, թափուած կը մնան,
Յաջորդ սերունդը կը ծաղկի, սակայն
Նախորդը թշուառ վախճան ունեցաւ.
Թոռների բաղդը յարութիւն չի տայ
Մեռած պապերին: Ահա այս է ձեր
Կռուի պտուղը: Բայց թող այս բանը
Զեզ խրատ լինի: Սուրբ չը հանած
Վախեցէք սրի ահաւոր Ասածուց:
Այո, կարող է հզօրն արձակել
Պատերազմը, բայց, ինչպէս որ բազէն
Որսորդի ձայնին հնազանդ թռչում է
Կրկին նորա մօտ, հնազանդ չէ մարդուն
Վայրենի Աստուածը պատերազմի,
Միւս անգամ չի գայ, ինչպէս որ այսօր
Երկնքից փրկող բազուկը հըզօր:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԻ

Տէր արքայ, ձեզ մօտ մի հրեշտակ ունիք,
Ո՛ր է նա, ինչե՞ չեմ տեսնում այստեղ:

ԿԱՐԼՈՍ

Ո՛ր է Յովհաննան, ինչե՞ ներկայ չէ
Նա այս գեղեցիկ և հանդիսաւոր
Վայրկեանին, որ մեզ ինքը պարզեց:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Այն սուրբ աղջիկը, աէր իմ, չէ սիրում
Պալատի անգործ հանգստութիւնը,
Եւ թէ չէ կանչում նորան ասպարէզ
Աստծոյ հրամանը, ապա փախչում է
Նա համեստութեամբ աշխարհի աչքից:
Անշուշտ խօսում է այժմ Աստծոյ հետ,
Եթէ զբաղուծ չէ իւր հայրենիքի
Բաղդաւորութեամբ, որովհետեւ միշտ
Նորան ուղեկից է օրհնութիւնը:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ և ԱՌԱՋԻՆԵՐԸ:

(Յովհաննան զրահապատ բայց առանց սաղաւարտի, զլսին ծաղկէ պսակ):

ԿԱՐԼՈՍ

Ահա՛, Յովհաննա, դու զարդարուել ես
Խորև քրմուհի և գալիս ես քո
Ձեռով Հաստատած կապը օծելու:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Ի՛նչ ահաւոր էր կոյսը կռուի մէջ,
Եւ ի՛նչ գեղեցիկ փայլումէ հիմա
Նորա գէմքի վրայ խաղաղութիւնը:
— Հաստատ եմ խօսքիս, Յովհաննա, հիմա
Գո՞հ ես ինձանից, և արժանի՞ եմ
Ես քո հաճութեան:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Դու մեծ շնորհ արիր

Ինքդ քո անձին: Այժմ փայլում ես
Օրհնառատ լուսով, այն ինչ փոքր առաջ
Դէմքդ նման էր արիւնոտ, մռայլ
Ահաւոր լուսնին երկնքի վերայ:

(Նայելով իւր չորս կողմը):

Այստեղ ժողովուած են ահա այսքան
Ազնիւ ասպետներ, ուրախ փայլում է
Ամենքի աչքը. միայն մէկ տխուր
Մարդ պատահեցաւ, որ պիտի ծածկուի,
Այն ինչ ամենքը ցնծութեան մէջ են:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Ո՞վ է իրան զգում այնքան յանցաւոր,
Որ յոյս չունի մեր շնորհը վայելել—

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Արդեօք կարո՞ղ է նա քեզ մօտենալ:

Ասա՛ կարող է. լրացրու գործդ:
Այն հաշտութիւնը չէ մի հաշտութիւն,
Երբ բոլորովին չէ մաքրում սիրտը.
Եւ մի հատ կաթիլ ատելութիւնը
Մնալով բաժակի մէջ ուրախութեան
Բոլոր ըմպելին թունաւորում է:
— Չըկայ այնպիսի արիւնշաղախ
Անիրաւութիւն, որ այս ցնծութեան
Օրին չըներէ Բուրգունդի դուքսը:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԻ

Ա՛հ, հասկանում եմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Եւ դու ուզում ես

Ներե՞լ, այո՞, դուքս:— Մտի՛ր, Դիւ Շատէլ:
(Նա բաց է անում դուռը ե ներս է բերում Դիւ Շատէլին, որ մնում է հեռու կանգնած:)

Դուքսը հաշտուեցաւ արդէն իւր բոլոր
Թշնամիների հետ, նոյնպէս քեզ՝ հետ:

(Դու Շատէլը մի քանի քայլ առաջ գալով նայում է Դքսի աչքերում:)

ԲՈՒՐԳՈՒՆԻ

Այս ի՞նչ ես անում, Յովհաննա, զիտե՞ս,
Ինչ ես պահանջում:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Բարեսիրտ տիրոջ

Դռները բաց են ամենքի համար,
Նա ոչ մէկ հիւրին չէ մերժում երբէք:
Ինչպէս երկինքը ազատ պատում է
Ամբողջ աշխարհը, նոյնպէս եւ շնորհը
Պէտք է տարածուի թէ բարեկամի,
Թէ թշնամու վրայ: Արեգակը իւր
Ճառագայթները հաւասարապէս
Ուղարկում է ողջ ափեզերքի մէջ,
Երկինքն իւր ցօղը հաւասար չափով
Յանում է բոլոր բոյսերի վերայ,
Վերեւից եկած ամեն բարութիւն

Ընդհանուրինն է, միայն խաւարն է,
Որ բնակում է ծածուկ տեղերում:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Մա բոլորովին իշխում է ինձ վրայ,
Սիրտս կակուղ մոմ է սորա ձեռին:
— Եկէք, իրարու գրկենք, Դիւ Շատէլ.
Ես ներում եմ՝ ձեզ: Հօրս ուրուական,
Ո՛հ, մի՛ բարկանար, որ ես սխմում եմ
Բարեկամաբար քեզ սպանող ձեռք.
Մահուան հրեշտակներ, չըդատապարտէք,
Որ ես դժբախտ եմ վըրէժխնդրութեան
Սոսկալի ուխտս: Ձեզ մօտ ցածումը,
Ուր միշտ զիշեր է, չըկայ զգացող սիրտ.
Այնտեղ ամեն ինչ յաւերժական է,
Ամեն ինչ անշարժ—բայց այստեղ, վերև,
Լոյս արևի տակ, այստեղ այդպէս է.
Այստեղ կենդանի և զգացող մարդը
Միշտ ենթարկվում է հզօր վայրկեանի
Ազդեցութեանը:

ԿԱՐԼՈՍ (Յովհաննային)

Ազնիւ կոյս, սրբան

Պարտական եմ քեզ: Ինչպէս զեղեցիկ
Կատարեցիր դու, ինչ որ խոստացար,
Ի՛նչ շուտ փոխեցիր իմ բոլոր բաղդը.
Դու հաշտեցրիր իմ բարեկամներին,
Կործանեցիր իմ թշնամիներին,
Դու ազատեցիր իմ քաղաքները
Օտարի լծից—այս բոլորն արիր.
Աստ՝ ինձ, ի՞նչպէս վարձատրեմ ես քեզ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Տէ՛ր, միշտ մարդասէր եղիր բաղդի մէջ,
Ինչպէս որ էիր անբաղդութեան մէջ,
Եւ մի մոռանար երբէք մեծութեան
Գաղաթի վերայ, որքան թանգ արժէ
Մի լաւ բարեկամ կարիք ժամանակ,

Դու այդ փորձեցիր, երբ անբաղդ էիր:
 Եղևր միշտ արդար, եղևր ողորմած
 Ամենայեան քո հպատակին,
 Որովհետև քեզ փրկիչ ուղարկեց
 Աստուած հասարակ մի հովիւ աղջկի:
 Դու կրժողովես գայիսոնիդ տակ
 Բոլոր Ֆրանսիան, դու պիտի լինես
 Հայր և ցեղապետ մեծ իշխանների.
 Քո յաջորդները աւելի պայծառ
 Կրփայլին քան թէ քո նախորդները.
 Ցեղդ կը ծաղկի, քանի որ պահէ
 Իւր ժողովուրդի սրտի մէջ սէրը.
 Հպարտութիւնը միայն կարող է
 Կործանել նորան, և խրճիթներից,
 Որտեղից հիմա եկաւ փրկիչդ,
 Կորուստ է սպառնում, տէր, քո յանցաւոր
 Պայազատներին:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Մարգարէ աղջկի,
 Հոգւով ներշնչած, թէ քո աչքերը
 Կարող են տեսնել հեռու ապագան,
 Ասա, կը ծաղկի՞ արդեօք իմ ցեղը
 Փառաւորապէս. ինչպէս սկսուել է:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Բուրգոնիդ, աթոռդ բարձրացրել ես դու
 Թագաւորական դահլիճ հաւասար,
 Աւելի ևս բարձր է ձգտում
 Մեծամիտ սիրտդ և իւր յանդուգն
 Շինուածքը մինչև երկինքը հասցնում —
 Բայց շուտ կարգելէ վերելից մի ձեռ
 Նորա ածումը: Սակայն քո տունը
 Կործանուելու չէ, նա կը նորոգուի
 Մի օրիորդով, որից կը ծնին
 Գաւազանակիր վեհ միապետներ,
 Ժողովուրդների արթուն հովիւներ.

Նորա կը բազմին երկրիս երկու մեծ
 Գահերի վերայ, օրէնքներ կը տան
 Ծանօթ աշխարհին, այլև մի նորին,
 Որ մեր Արարչի ձեռը ծածկում է
 Դեռ չընաւարկած անյայտ ծովերում:

ԿԱՐԼՈՍ

Ասա՛, եթէ քեզ յայտնում է հոգին,
 Բարեկամական կապը, որ հիմա
 Նորոգեցինք մենք, արդեօք կը կապէ՞
 Եւ մեր թռչներին:

ՅԱՎՀԱՆՆԱ

(Կարճ լուսթենից յետոյ:)

Դուք, թաղաւորներ,
 Եւ զուք, իշխաններ, վախեցէք կռուից
 Եւ մի զարթեցնէք նորան իւր որջում,
 Ուր նա քնած է, թէ չէ, զարթելով,
 Շուտ չէ հանդարտվում. նա բազմանում է,
 Առաջ բերելով երկաթէ սերունդ
 Եւ տարածելով հուր ու կոտորած:
 — Եւ բան մի հարցնէք: Ներկան է ձերը,
 Եւ վայելեցէք. թողէք լուսթեամբ
 Ծածկեմ ապագան:

ՍՕՐԷԼ

Սուրբ աղջիկ, սիրտս
 Դու թափանցում ես, զիտես, ձգտում է
 Արդեօք մեծութեան. ինձ էլ ասա մի
 Միմիթարիչ բան:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Հոգին աշխարհի
 Մեծ մեծ դէպքերն է ինձ իմաց անում.
 Բազդդ ամփոփուած է քո սրտի մէջ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Բայց քո վիճակը ի՞նչ պիտի լինի,
 Ո՛վ դու երկնքին սիրելի աղջիկ,

Անշուշտ սպասում է քեզ ամենամեծ
Երջանկութիւնը, որովհետեւ սուրբ
Եւ երկիւղած ես:

ՅՈՎ. ՀԱՆՆԱ

Երջանկութիւնը

Յաւիտենական հօր գրկի մէջն է:

ԿԱՐԼՈՍ

Քո երջանկութեան համար կը հոգայ
Քո թագաւորը: Ես քո անունը
կը փառաւորեմ Ֆրանսիայի մէջ
Գալոց սերունդը պիտի երանի
Տայ քեզ, Յովհաննա — Եւ ահա խկոյն —
Ծունը դիր:

(Հանում է սուրը և կամաց դիպցնում է Յովհաննային:)

Վեր կաց իբրեւ ազնուական:

Ես, թագաւորդ բարձրացնում եմ քեզ
Քո ստոր, աննշան ծննդեան փոշուց —
Գերեզմաններում ազնուացնում եմ
Ես քո պապերին, — Պատուանշանդ
Լինի մի շուշան: Ֆրանսիայի մէջ
Համաճին ես դու ամենաազնուին,
Միայն Վալուայի թագաւորական
Արիւնը քոնից ազնիւ կը լինի:
Իմ իշխաններից ամենամեծը
Պատուած համարէ իւր անձը քեզ հետ
Ամուսնանալով. իմ հոգսը լինի
Մի լաւ ամուսին գտնել քեզ համար:

ԴԻԻՆՈՒԱ (առաջ դալով:)

Իմ սիրտը արդէն ընտրել է նորան,
Քանի որ նա զեռ ստոր վիճակումն էր.
Նորան զարդարող այս նոր պատիւը
Չէ աւելացնում նորա վաստակը,
Ոչ էլ իմ սէրը: Ահա արքայիս
Եւ սրբազան հօր ներկայութեամբը
Մեկնում եմ նորան իմ ձեռք իբրեւ

Ազնիւ ամուսնուս, եթէ արժանի
Կը համարէ ինձ:

ԿԱՐԼՈՍ

Անդիմադրելի

Աղջիկ, դու նոր նոր հրաշքներ ես գործում:
Այո՛, ես հիմա հաւատում եմ, որ
Անկարելի բան չըկայ քեզ համար:
Դու նուաճեցիր այս հպարտ սիրտը,
Որ մինչև այսօր ծաղրում էր սիրոյ
Ամենակարող իշխանութիւնը:

ԼԱ ՀԻՐ (առաջ գալով):

Ինձ լաւ յայտնի է, որ Յովհաննայի
Պատուական զարդն է իւր համեստ սիրտը.
Նա արժանի է, որ իշխանները
Մեծարեն նորան. բայց նա այդքան բարձր
Երբէք չէ ձգտում: Մի ազնիւ սրտի
Հաւատարիմ սէր և խաղաղ վիճակ
Բաւական են նրան, և այդ կունենայ,
Թէ կինս լինել բարեհաճի նա:

ԿԱՐԼՈՍ

Դո՛ւ նոյնպէս, Լա Հիր: Երկու պատուական
Ազնիւ մրցողներ, թէ զիւցադնութեամբ
Եւ թէ քաջութեամբ իրար հաւասար:
— Դու, որ հաշտեցրիր թշնամիներին,
Դու, որ միացրիր իմ տէրութիւնը,
Միթէ ուզում ես այժմ պառակտել
Իմ այս սիրելի բարեկամներին:
Մէկը կարող է միայն քեզ ստանալ:
Թէև երկուսն էլ արժանի են այս
Մեծ մրցանակին: Ուրեմն խօսիր,
Սիրտդ թող վճռէ:

ՍՕՐԷԼ

Ազնիւ աղջիկը

Ապշած է, շփոթուած, նորա այտերը
Ներկուեցան պարկեշտ ամօթխածութեամբ:

Քամանակ տուէք, որ խորհրդակցի
 Նա իւր սրտի հետ և փակուած կուրծքը
 Բարեկամուհու առաջը բանայ:
 Հասաւ այն թոպէն, երբ այս խիստ ազջկան
 Պէտք է մօտենամ' ես էլ իբրեւ քոյր
 Եւ առաջարկեմ մտերիմ սիրտս —
 Թողէք կանացի այս հարցը քննենք
 Մենք իբրեւ կանայք, և ըսպասեցէք
 Մեր որոշմանը:

ԿԱՐԼՈՍ (կամենալով գնալ):

Թող այդպէս լինի:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ոչ այդպէս, տէր իմ: Այտերս երկչոտ
 Ամօթխած ութեամբ չըկարմրեցան,
 Այս ազնիւ տիկնոջ ես ոչինչ չունիմ
 Խոստովանելու, որ ամաչէի
 Համարձակ ասել այր մարդկանց առաջ:
 Այս քաջ և ազնիւ ատկետները ինձ
 Մեծ պատիւ արին իրանց ընտրութեամբ.
 Բայց ես չը թողի արօտատեղին,
 Որ աշխարհային ունայն մեծութեան
 Նսեկիցն ընկնեմ, և այս պողպատէ
 Զրահը չը հաղայ, որ զլիկս դնեմ
 Հարսնական պսակ: Ոչ, ես կանչուած եմ
 Այլ գործի համար: Ամենաբարձրեալ
 Աստուծոյ զննողին եմ և ոչ մի մարդու
 Կին չեմ լինելու:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Կինը ծնուած է

Սիրելի ընկեր լինել այր մարդուն —
 Եւ արժանաւոր ծառայում է նա
 Երկնքին, երբ որ հնազանդէ բնութեան:
 Երբ կը կատարես Աստուծոյ պատուէրը,
 Որ պատերազմի դաշտը քեզ կանչեց,

Ապա կը թողնես դու քո զէնքերը,
Կրկին կը դառնաս քո փափուկ սեռին,
Որ ուրացել ես և որ կոչուած չէ
Կռուի արիւնոտ գործը վարելու:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Գերապատիւ տէր, ես դեռ չը գիտեմ,
Թէ ինձ սուրբ հոգին ինչ կը հրամայէ:
Անշուշտ կը խօսի իւր ժամանակին,
Եւ կը հնազանդիմ ես նորա ձայնին.
Իսկ հիմա պէտք է գործս աւարտեմ.
Տէրս դեռ ևս պսակուած չէ թագով,
Սուրբ իւղով օծած չէ նորա զլուխը,
Նա դեռ չէ կրում արքայ անունը:

ԿԱՐԼՈՍ

Ահա զիմում ենք մենք Րէյմոն քաղաքը:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Անգործ չը մնանք, որովհետեւ մեր
Թշնամիները, չորս կողմը պատած,
Ուզում են կապել քո ճանապարհը.
Բայց ես կանցկացնեմ քեզ նոյա միջով:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Բայց երբ կատարես դու այդ բոլորը,
Երբ որ Րէյմոն մտնենք մենք յաղթանակով,
Ապա, սուրբ աղջիկ, կը բարեհաճիս —

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Եթէ երկնքի կամքն է, որ դառնամ
Այս պատերազմից յաղթութեամբ պսակուած,
Ապա կատարուած է իմ կոչումը —
Եւ այնուհետեւ հովիւ աղջիկը
Ոչինչ գործ չունի արքայի դռանը:

ԿԱՐԼՈՍ

(Բռնում է նորա ձեռքը)

Այժմ դու հոգու ձայնին ես լսում,

Սէրը լռում է քո սուրբ կուրծքի մէջ:
 Բայց միշտ չի լռի, հաւատան դու ինձ:
 Երբ որ զէնքերը կը հանգստանան
 Եւ յաղթութեան հետ կը գայ ցանկալի
 Խաղաղութիւնը, ամենքի սրտում
 Կը վերադառնայ ուրախութիւնը,
 Նորից կը զարթին փափուկ զգացմունքներ.
 Քո կուրծքի մէջ էլ կը զարթին նոքա,
 Եւ դու կը թափես քաղցր արտասուքներ,
 Որոնց նմանը դեռ ևս երբէք
 Չէ լծափել աչքդ — Այդ սիրտը, որ այժմ
 Երկնքին նուիրուած է բոլորովին,
 Սիրով կը դառնայ մի բարեկամին.
 Բիւրաւորներին բաղդաւորելի
 Դու ազատելով, և կը վերջացնես
 Վերջապէս մէկին բաղդաւորելով:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Դօժէն, ձանձրացար արդէն երկնային
 Յայանութենից, որ ուղում ևս փշրել
 Նորա անօթը և մաքուր կուսին,
 Որին ուղարկեց քեզ Տէր Աստուածը
 Փոշու մէջ ձգել: Ով դուք կ'ըյր սրտեր,
 Թերահաւատներ, դուք շուրջ պատած էք
 Երկնային լուսով, նորա հրաշքները
 Կատարվում են ձեր աչքերի առաջ,
 Եւ դուք տեսնում էք իմ մէջ միայն մի կին:
 Ի՞նչպէս կարող է կլնը զըահապատ
 Մտնել այր մարդկանց ճակատամարտը.
 Վայ ինձ, եթէ որ կըրելով ձեռիս
 Աստուծոյ սուրը, հետն էլ որտիս մէջ
 Կըրեմ ունայն սէր զէպի մի այր մարդ.
 Լաւ էր, եթէ որ երբէք չէի ծնել —
 Էլ այդպիսի բան չասէք միւս անգամ,
 Եթէ չէք ուղում հոգուն զայրացնել:
 Այր մարդու սչքը, որ ինձ նայում է

Եւ ցանկանում է, արդէն ինձ համար
Զարհուրանք է և սրբապղծութիւն:

ԿԱՐԼՈՍ

Վերջացրէք, զուր է նորան համոզել:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Արքայ, հրամայիր պատերազմական
Փողը հնչեցնեն: Զինադադարը
ձնշում է սիրտս: Ձեմ կարող հանդիստ
Եւ անգործ մնալ. անյայտ զօրութիւն
Ստիպում է շուտով գործս աւարտել
Եւ հնազանդ դիմել իմ ճակատագրին:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Մ Ի Ա Ս Պ Ե Տ (շտապով ներս է մտնում.)

ԿԱՐԼՈՍ

Ի՞նչ կայ:

ԱՍՊԵՏ

Թշնամին Մարն գետը անցաւ
Եւ պատրաստվում է պատերազմելու:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (ողևորուած.)

Պատերազմ ու կռիւ: Այժմ ազատուեցաւ
Հոգիս կապերից: Զէնք առէք, գընամ
Զօրքը կարգադրեմ:

(նա դուրս է գնում.)

ԿԱՐԼՈՍ

Հետը գնա՛, լա չի՛ր—
Նոքա ուղղում են Րէյմի դռան առաջ
Ստիպել մեզ կռուել մեր թագի համար:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Դա քաջութիւն չէ. անգոր, կատաղի
Յուսահատութեան վերջին փորձն է դա:

ԿԱՐԼՈՍ

Դո՛ւքս, ձեզ չեմ ստիպում, այսօր պէտք է դուք
Շատ վատ օրերի կորուստը դարձնէք:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Կաշխատեմ, որ դուք գոհ լինիք ինձնից:

ԿԱՐԼՈՍ

Ես ձեզ առաջնորդ կրլինիմ փառքի
Ճանապարհի վրայ, և Բէյմսի առաջ
Պիտի զըրաւեմ հայրենի թագս. —
Ագնէս, ասպետդ գնում է, մնաս բարով:

ԱԳՆԵՍ (գրկում է նոբան):

Ձեմ լալիս, էլ չեմ դողում քեզ համար
Իմ յոյսը մեծ է: Երկինքը անչափ
Ողորմած է մեզ և չի կամենայ
Որ վերջը տխրենք: Յաղթութեամբ պսակուած
Յոյս ունիմ գրկել ես իմ տիրոջը
Բէյմսի նուաճած պարիսպների մէջ:

(Լսվում է փողերի ձայն, որ հետզհետե փոխվում է կատաղի պատերազմական դղրդին. բեմը կարճ ժամանակ մնում է բաց և երաժշտական խումբը նուագում է պատերազմական եղանակ:)

Տեսարանը փոխվում է մի ընդարձակ ծառերով շրջապատած դաշտ: Երա-
ժշտութիւնը շարունակվում է և այդ միջոցին բեմի ետեի կողմում շտապով
անց են կենում զինուորային:

ՎԵՏԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԱԼԲՕ, ՖԱՍՏՕԼՖԻ վերայ կրթնած ԼՂԻՆ ՈՒՈՐՆԵՐՈՎ ուղեկ-
ցած, փոքրից յետոյ ԼԻՕՆԵԼ:

ՏԱԼԲՕ

Ինձ այս ծառերի տակը վայր դրէք,
Եւ դուք յետ դարձէք ճակատամարտը.
Մեռնելու համար պէտք չէ օգնութիւն:

ՖԱՍՏՕԼՖ

Ո՛հ, ինչ աւարաբաղդ, աղետալի օր:
(Լիօնէլը մտնում է:)

Լիօնէլ, տեսէք, մեր զօրապետը
Մահու վէրք ստացաւ:

ԼԻՕՆԵԼ

Աստուած ոչ անէ,
Ո՛չ, ո՛չ, վեր կացէք, աղնիւ լօրդ, հիմա
Ժամանակը չէ ուժաթափ ընկնել.
Ո՛չ, մի՛ տեղի տաք մահուան, իշխեցէք
Բընութեան վերայ ձեր զօրեղ կամքով.
Ապրեցէք:

ՏԱԼԻՕ

Զուր է: Արդէն հասել է
Այն անբաղդ օրը, երբ Ֆրանսիայում
Պիտի կործանուի մեր կանգնած զահը:
Ի զուր թափեցի յուսահատ կովում
Իմ վերջին ճիգը, որ այդ արդելեմ,
Կայծակից զարկուած ընկած եմ ահա,
Որ էլ յաւիտեան երբէք չըկանգնեմ:
Բէյմսը կորած է, շտապեցէք գոնէ
Փարիզն ազատել:

ԼԻՕՆԵԼ

Փարիզը նոյնպէս
Արդէն անձնատուր եղաւ Գօֆէնին.
Նոր մի սուրհանդակ բերեց այդ լուրը:

ՏԱԼԻՕ

(Վիրակապը քանդելով.)

Վաղէր, իմ արիւն. ես ձանձրացել եմ
Արևի լոյսից:

ԼԻՕՆԵԼ

Ես պիտի գընամ:

Ֆաստօլֆ, շուտ տարէք մեր զօրապետին
Մի ապահով տեղ. այստեղ մեզ մնալ
Անկարելի է: Արդէն չորս կողմը
Փախչում են մերոնք: Աղջիկն անարգել
Առաջ է գալիս:—

ՏԱԼԲՕ

Ո՛վ անմտութիւն

Դու յաղթեցիր և ես փչանում եմ:
Յիմարութեան դէմ աստուածներն անգամ
Ի զուր են կռւում: Ո՛վ իմաստութիւն,
Աստուծոյ զլիւի լուսաւոր ծնունդ,
Դու տիեզերքի իմաստուն հիմնող,
Վարիչ աստղերի, ո՞վ ես ուրեմն
Երբ յիմարութեան կատաղի ձիուն
Կապուած, ախմայ խելագարի հետ
Բաց աչքով զըրվում ես անդունդի մէջ:
Անիծած լինի, ով որ իւր կեանքը
Բարձր և վսեմ գործին է նուիրում,
Եւ իմաստութեամբ հեղինակում է
Մեծ մեծ խորհուրդներ: Աշխարհը յիմար
Թագաւորինն է—

ԼԻՕՆԷԼ

Միլորդ մի քանի

Վայրկեան կեանք ունիք—մտածեցէք ձեր
Ստեղծողի վերայ:

ՏԱԼԲՕ

Եթէ յաղթուէինք

Իբրեւ քաջ մարդիկ քաջերի ձեռով,
Մենք կարող էինք միտիթարեւ մեզ
Ընդհանուր բաղդով, որ իւր գնդակը
Անդադար դարձնում է փոփոխելով —
Բայց ցաւ է յաղթուիլ այսպիսի կոպիտ
Աչքակապութեամբ: Մի՞թէ աւելի
Մի լաւ վախճանի արժանի չէր մեր
Գործունեայ կեանքը:

ԼԻՕՆԷԼ

(նորա ձեռք բռնելով:

Միլորդ, գնաք բարով:

Արտասուքներս կը նուիրեմ ձեզ,
Եթէ կենդանի յետ կը դառնամ ես

Այս պատերազմից: Այժմ ինձ կանչում է
 ձակատագիրը, որ կռուի դաշտում
 Նստած դատում է և վիճակ ձգում:
 Մնաք բարով մինչև կրկին կըտեսնուինք
 Ուրիշ աշխարհում: Մեր երկարատև
 Բարեկամութեան համար ոչինչ է
 Այս կարճ հրաժեշտը:

ՏԱԼԲՕ

Ահա մեռնում եմ

Եւ յետ եմ տալիս իմ փոշին երկրին
 Եւ արեգակին յաւիտենական—
 Բոլոր աշխարհում պատերազմական
 Փառքով հռչակուած հզօր Տալբօից
 Մնում է միայն մի բուռը փոշի:
 Այս է մեր վերջը—մեր ամբողջ կեանքում
 Մի բան ենք շահվում, մեր ոչնչութեան
 Տխուր համոզմունքը և արհամարհանք
 Դէպի ամեն բան, ինչ որ թվում է
 Մեզ այնքան վսեմ, այնքան ցանկանալի —

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԿԱՐԼՈՍ, ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ, ԴԻԻՆՈՒԱ, ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ և ԶԻ-
 ՆՈՒՈՐՆԵՐ

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Պատնէջը առանք:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Այս օրը մերն է:

ԿԱՐԼՈՍ

(Տալբօին նկատելով):

Տեսէք, այն ո՞վ է, որ լոյս արելին
 Այնտեղ աղամայ հրաժեշտ է տալիս:
 Երևում է որ հասարակ մարդ չէ:

Շուտ հասէք, թէ դեռ օգնել հնար է:
(Թագաւորի ուղեկից զինուորները մօտենում են Տալբօին:)

ՖԱՍՏՕԼՖ

Մի մօտ գաք, հեռու: Յարգեցէք հիմա
Այս ննջեցեալը, որից փախել էք
Միշտ քանի որ սա դեռ կենդանի էր:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Այս ի՞նչ է, Տալբօն արիւնաթաթախ:
(Նա մօտենում է Տալբօին, որ անթարթ նայում է նորան և մեռնում է:)

ՖԱՍՏՕԼՖ

Հեռացէք, Բուրգունդ. թող դաւաճանի
Տեսքը դիւցազնի վերջին հայեացքը
Զըթունաւորէ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Սոսկալի Տալբօ,

Ո՛վ անպարտելի, այժմ դու գոհ ես
Փոքր միջոցով, այն ինչ ընդարձակ
Ֆրանսիան բաւական չէր քո տիտանեան
Ոգու ձգտմանը: Այժմ միայն, տէր իմ,
Ես ողջունում եմ ձեզ իբրեւ արքայ.
Թագը դողում էր ձեր գլխի վերայ,
Քանի դեռ հողի կար այս մարմնի մէջ:

ԿԱՐԼՈՍ

(Ննջեցեալին լուռ նայելուց յետոյ:)

Նորան ոչ թէ մենք յաղթեցինք, այլ մի
Բարձրագոյն էակ: Նա Ֆրանսիայի
Հողի վրայ հիմա ահա ընկած է
Ինչպէս մի դիւցազն իւր վահանի վրայ,
Որ երբէք չուզեց ձեռիցը թողնել:
Տարէք այստեղից:

(Զինուորները վեր են առնում դիակը և տանում են:)

Թող իսողաղ հանգչի

Նորա աճիւնը: Գերեզմանի վրայ
Փառաւոր արձան պէտք է կանգնեցնել:
Նրա ոսկորները թող հանգստանան

Ֆրանսիայի մէջ, ինչտեղ աւարտեց
 Նա իւր ընթացքը իբրեւ մի հերոս:
 Ոչ մի թշնամի չը կարողացաւ
 Նորա չափ առաջ տանել իւր սուրը:
 Տապանագիրը լինի այն տեղը,
 Ինչտեղ որ ընկաւ:

ՖԱՍՏՕԼՖ

(Տալով իւր սուրը թաղաւորին):
 Տէր, քո գերին եմ:

ԿԱՐԼՈՍ

(Սուրը յետ տալով):

Ո՛չ, առէք: Կոպիտ պատերազմն անգամ
 Գիտէ մեծարել բարեպաշտ պարտքը:
 Դուք պէտք է ազատ տանէք ձեր տիրոջ
 Դէպի գերեզման: — Դիւ Շատէ՛լ, դնացէք,
 Ազնէսս դողում կլինի ինձ համար,
 Մխիթարեցէք նորան յայտնելով
 Թէ կենդանի ենք մենք և յաղթեցինք.
 Եւ յաղթանակով տարէք նորան Րէյմս:
 (Դիւ Շատէ՛լը գնում է:)

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՌԱՋ ԵՆՆԵՐԸ ԵՒ ԼԱ ՀԻՐ

ԴԻԻՆՈՒԱ

Մենակ էք, Լա Հիր. ո՛ւր է Յովհաննան:

ԼԱ ՀԻՐ

Այդ ես եմ հարցնում: Ձեզ մօտ էր կռւում,
 Երբ որ հեռացայ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ես կարծում էի,

Թէ կը պաշտպանէք նորան, երբ ինքս
 Շտապով օգնութիւն հասայ արքային:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Թշնամու խուռն բազմութեան մէջ նոր
Տեսայ, ծածանում էր նորա դրօշը:

ԴԻԻՆՈՒՍ

Վայ մեղ, ո՛ր է նա: Շտապէնք, ազատենք —
Ես վախենում եմ, թէ վստահացաւ
Շատ առաջ գնալ, և շրջապատած
Թշնամիներով մենակ կռւում է,
Եւ անօգնական յաղթահարւում է
Այժմ ամբոխից:

ԿԱՐԼՈՍ

Գնացէք, փրկեցէք:

ԼԱ ՀԻՐ

Երթանք, պատրաստ եմ:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Այո՛, գնանք, շտապենք:

պատերազմական դաշտի մի աշխատանքի կողմը

Հեռուից երևում են Բէյմսի աշտարակները լուսաւորուած արևի ճառագայթներով:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՄԻ ԱՍՊԵՏ, սևազգեստ և երեսը դիմակով ծածկած: ՅՈՎՀԱՆՆԱ
հալածում է նորան մինչև բնով առաջակողմը, ինչտեղ նա կանգնում է և
սպասում է Յովհաննային:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛վ դու նենգաւոր, հիմա հասկացայ
Խորամանկութիւնդ: Կու ինձ խաբելով
Կեղծեալ փախուստով հեռացրիր կռուից
Եւ ազատեցիր շատ անգլիացոյց

Մահուան օրհասից: Բայց ինքդ հիմա
Կը մեռնես այստեղ:

ՍԵՒ ԱՍՊԵՏ

Ինչի՞ կատաղած
Ետևիցս ընկած հալածու՞մ ես ինձ:
Ինձ վիճակուած չէ քո ձեռով մեռնիլ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Բոլոր սրտովս ատու՞մ եմ ես քեզ,
Ինչպէս ատու՞մ եմ զիշերը, որի
Գոյնը կրու՞մ ես: Մի անյաղթելի
Բաղձանք ստիպու՞մ է ինձ խաւարեցնել
Կեանքիդ արևը: Ո՞վ ես, բաց արա՛
Դիմակդ — եթէ պատերազմի մէջ
Չէի տեսել ես Տալօի մահը,
Կը կարծէի թէ դու ես քաջ Տալօն:

ՍԵՒ ԱՍՊԵՏ

Միթէ լռե՞լ է մարգարէական
Ձայնը սրտիդ մէջ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛չ, նա ատու՞մ է,
Որ դժբաղդութիւնն է մօտս կանգնած:

ՍԵՒ ԱՍՊԵՏ

Յովհաննա դ' Արկ, մինչ Բէյմսի դռները
Հասար յաղթութեան թևերի վերայ:
Բաւականացի՛ր այդ ստացած փառքով,
Արձակիր բաղդը, որ քեզ ծառայեց
Իբրև մի գերի, առաջ քան թէ նա
Ձայրացած ինքը կալատէ իրան:
Հաւատարմութիւնն ատելի է նրան
Եւ դեռ ոչ ոքին երբէք մինչև վերջ
Չէ ծառայել նա:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ինչի՞ ընթացքս
Դադարեցնում ես և ստիպում թողնել

Գործս անկատար: Պէտք է աւարտեմ
Եւ այդպէսով իմ ուխտը կատարեմ:

ՍԵՒ ԱՍՊԵՏ

Ո՛վ դու զօրաւոր, ոչ ոք կարող չէ
Քեզ ընդդիմանալ, դու ամեն կովում
Յաղթող ես լինում — բայց այսուհետեւ
Եւ կռիւ մի՛ մտնիր. լսիր խորատու:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ձեռից չեմ թողնի երբէք այս սուրը,
Մինչև Անգլիան չը խոնարհեցնեմ:

ՍԵՒ ԱՍՊԵՏ

Ահա, Րէյմը իւր աշտարակներով,
Ընթացքիդ վերջը ու նպատակը —
Ահա տեսնում ես, ինչպէս փայլում է
Կաթուղիկէի բարձր գմբէթը:
Այնտեղ կը մտնես դու յաղթանակով,
Թագով կը պսակես արքայիդ գլուխը
Եւ կը կատարես, ինչ որ ուխտել ես:
— Բայց մի՛ գնա, դարձի՛ր, լսի՛ր խորատու:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛վ ես, երկրեզու, խաբեբայ էակ,
Որ ուզում ես ինձ վախեցնել, շփոթել,
Համարձակվում ես սուտ գուշակութեամբ
Ինձ մոլորեցնել:

(Սեպագետ ասպետը ուզում է հեռանալ. Յովհաննան կտրում է նորա
ձանապարհը)

Ո՛չ, պատասխանի՛ր,

Թէ չէ կրմեռնես իսկոյն իմ ձեռով:

(Յովհաննան ուզում է սրով զարկել նորան:)

ՍԵՒ ԱՍՊԵՏ

(Ձեռով դիպչում է Յովհաննային, որ մնում է անշարժ:

Սպանիր նրան, ով որ մահկանացու է:

(Տեսարանը յանկարծ մթնում է. կայծակ և որոտմունք. Ասպետը անյայ-
տանում է:)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Սկզբումը կանգնած է անշարժ, բայց շուտով ժողովում է իրան։)

Սա հողեղէն չէր, այլ մի դժոխային
 Խաբեբայ պատկեր, ապստամբ ոգի
 Որ բարձրացել էր հրեղէն անդունդից
 Սիրտս շփոթելու։ Բայց ո՞վ կարող է
 Ինձ զարհուրեցնել, քանի որ Ասածոյ
 Սուրբ ձեռիս է։ Յաղթութեամբ պէտք է
 Պսակեմ ընթացքս։ Եթէ դժոխքն էլ
 Բոլոր զօրութեամբ յարձակուի ինձ վրայ,
 Ես չեմ վհատի, ես չեմ վախենայ։
 (Ուզում է գնալ։)

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԼԻՕՆԷԼ, ՅՈՎՀԱՆՆԱ

ԼԻՕՆԷԼ

Անիծած, խեղճ կռուի պատրաստուիր
 Մեզանից մէկը պիտ' մեռնի այստեղ։
 Դու մեր քաջերից շատերին մեռցրիր.
 Ազնիւ Տալբոն իմ բազուկների վրայ
 Փչեց վեհ հոգին—կամ կառնեմ քեզնից
 Այն քաջի վրէժը, կամ կը մասնակցիմ
 Նորա օրհասին։ Եւ որ գիտենաս
 Թէ քեզ մեծ փառք է, մեռնեմ, թէ յաղթեմ,
 Ահա իմացիր—ես եմ Լիօնէլ,
 Մեր զօրքում մնացած վերջին իշխանը,
 Եւ այս բազուկը դեռ չէ նռնաճած։

(Նա յարձակվում է Յովհաննայի վրայ. կարճ միջամարտութիւնից յետոյ,

Յովհաննան վայր է ձգում սուրը նորա ձեռից։)

Ո՞վ ապերախտ բաղդ։

(Նոքա կռվում են առանց դէնքի։)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Բռնում է ետեից նորա սաղավարտի դարդմանակը և խլում է սաղավարտը: Լիօնէլի դէմքը բացվում է, մի և նոյն ժամանակ Յովհաննան բարձրացնում է սուրը:)

Ստացիր ուղածդ:

Սուրբ կոյսը քեզ իմ ձեռով զոհում է:

(Այդ րոպէին նայում է նա Լիօնէլի երեսին, որի տեսքը դրաւում է նորան. նա մնում է անշարժ և կամաց վայր է թողնում ձեռը:)

ԼԻՕՆԷԼ

Ի՞նչ ես ուշացնում մահու հարուածը,

Առ կեանքս, ինչպէս առար պարծանքս.

Ես քո ձեռին եմ, մի խընայիր ինձ:

(Յովհաննան ձեռով նշան է անում նորան, որ հեռանայ:)

Փախչեմ, կեանքս քեզ պարտակած լինիմ—

Լաւ է կը մեռնիմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Երեսը դարձնելով:)

Ես չեմ կամենում

Գիտենալ, թէ քո կեանքն իմ ձեռին էր:

ԼԻՕՆԷԼ

Ես ատում եմ քեզ և քո պարգևը—

Ես չեմ կամենում, որ դու ինձ խնայես—

Սպանիր թշնամուդ, որ քեզ ատում է,

Որ կամենում էր ինքը քեզ սպանել:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Սպանիր—և փախիր:

ԼԻՕՆԷԼ

Այո ի՞նչ է

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (Երեսը ծածկելով:)

Վայ ինձ:

ԼԻՕՆԷԼ (մօտ գնալով:)

Ատում են, թէ դու սպանում ես բոլոր

Բրիտանիացոց, որոնց յաղթում ես—

Ինձ է՞ր ես խնայում:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ.

(Շուտ բարձրացնում է սուրբը, բայց նայելով նորա երեսին իսկոյն կրկին վայր է թողնում:)

Ո՛վ սուրբ կոյս:

ԼԻՕՆԷԼ

Նորան

ինչի՞ ես կանչում, քեզ չէ ճանաչում,
երկինքը քեզ հետ ոչ ինչ զործ չունի:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ.

(Սաստիկ շփոթուած:)

Վայ ինձ, ի՞նչ արի. ուխտս կորեցի:

(Յուսահատութեամբ կցում է ձեռները:)

ԼԻՕՆԷԼ

(Նայում է նորան կարեկցութեամբ և մօտ է գնում:)

Տարաբաղդ աղջիկ, ես քեզ խղճում եմ.

Դու ինձ շարժեցիր մեծահոգութեամբ.

Ձգում եմ անցնում է ատելութիւնս.

Ես կարեկցում եմ քեզ: Ասա՛, ո՞վ ես

Ի՞նչտեղից եկար:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ.

Հեռացիր, փախի՛ր:

ԼԻՕՆԷԼ

Ես ափսոսում եմ մանուկ հասակդ,

Գեղեցկութիւնդ: Տեսքդ շարժում է

Սիրտս կուրծքիս մէջ. ես կամենում եմ

Փրկել քեզ. եկ, եկ, հրաժարուի՛ր դժոխքից,

Դէն ձգիր զէնքը:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ.

Ես անարժան եմ

Կրել այս զէնքը:

ԼԻՕՆԷԼ

Շուտով դէն ձգիր

Եւ հետեիր ինձ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (սարսափած:)

Ես քեզ հետեի՞մ:

ԼԻՕՆԵԼ

Դու պիտի փրկուիս: Ե՛կ հետս, ես քեզ
Ուզումեմ փրկել. բայց մի ուշանար
Սաստիկ ցաւումէ սիրտս քեզ համար
Եւ փափագումէ՞ քո փրկութիւնը:
(Բռնում է նորա ձեռը:)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ահա՛ գալիս է Դիւնուան. նորա
Որոնումեն ինձ: Եթէ քեզ տեսնեն—

ԼԻՕՆԵԼ

Ես կը պաշտպանեմ քեզ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ես կը մեռնիմ,
Եթէ քեզ սպանեն:

ԼԻՕՆԵԼ

Սիրումես դու ինձ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Երկնային սուրբեր:

ԼԻՕՆԵԼ

Արդեօք միւս անգամ

Կը տեսնեմ ես քեզ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Երբէք, ո՛չ երբէք:

ԼԻՕՆԵԼ

Այս սուրը ահա թող զըրաւ լինի,

Որ մենք կը տեսնուինք:

(Խլում է նորա սուրը:)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Խեղագար, ի՛նչպէս

Համարձակվումես:

ԼԻՕՆԵԼ

Հիմա զօրութեան

Տեղի եմ տալիս. էլի կը տեսնուինք:

(Դուրս է գնում:)

ՏԱՍՆԵՒՄԻԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԴԻԻՆՈՒԱ, ԼԱ ՀԻՐ, ՅՈՎՀԱՆՆԱ,

ԼԱ ՀԻՐ

Նա կենդանի է, ահա այստեղ է:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Մի վախենար, մենք, բարեկամներդ,

Մօտդ ենք, Յովհաննա:

ԼԱ ՀԻՐ

Տեսէք փախչողը

Լիօնէլը չէ՞

ԴԻԻՆՈՒԱ

Թող փախչի: Արդար

Գործը յաղթող է, Յովհաննա. Րէյմը

Արդէն բաց արեց մեղ իւր դռները,

Եւ ժողովուրդը ուրախ, ցնծութեամբ

Դիմաւորում է իւր թաղաւորին:—

ԼԱ ՀԻՐ

Տեսէք, թէ ինչպէս դեղնեց Յովհաննան,

Ուշաթափվում է:

(Յովհաննան տատանում է և թուլանում է:)

ԴԻԻՆՈՒԱ

Վիրաւորուած է—

Հանենք զըրահը—բազուկն է խոցուած,

Բայց թեթեւ վէրք է:

ԼԱ ՀԻՐ

Արիւն է զնում:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Թողէք իմ կեանքն էլ քամուի նորա հետ:

(Նա ուշաթափ ընկնում է Լա Հիրի բազուկների վերայ:)

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

մի փառաւոր զարդարած դահլիճ

Սիւները զարդարած են ծաղիկ փունջերով, բեմի հետը լսվում է սրնգի և փողերի ձայներ:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ահա հանդարտ են զէնքերը, պատերազմը դադարեց
Արինահեղ կռիւներին ուրախութիւն յաջորդեց,
Փողոցներում ամեն կողմը նուագածութիւն, երգ և պար,
Հանդիսաւոր շքով փայլում են սուրբ սեղան ու տաճար.
Եւ յաղթական կամարները զարդարուած են ոստերով,
Եւ սիւները պսակուած են ծաղիկների փունջերով,
Բէյմն ընդարձակ չէ բաւական իւր բազմաթիւ հիւրերին,
Որոնք գալիս են մասնակցիլ այս ազգային հանդիսին:

Իւրաքանչիւր սիրտ վառուած է մէկ զգացմունքով ցնծութեան,
Եւ ամենքը սերտ կապուած են գաղափարով միութեան.
Նոքա, որոնք ատելութեամբ նայում էին մէկ մէկին,
Զմայլած հոգով մասնակից են ընդհանրութեան հրճուանքին.
Եւ ով իրան Ֆրանկեան ցեղին դաւանում է հարազատ,
Իւր ազգի փառքը տեսնելով, զգում է իւր անձը հպարտ,
Նորոգուեցաւ Ֆրանսիական հին թագի շուքը կրկին,
Բոլոր ազգը հնազանդում է իւր հարազատ արքային:

Բայց ինձ, որ այս շքեղութիւնն ընծայեցի իմ ազգին,
Ընհանրութեան երջանկութիւնն ինձ չէ գրաւում բընաւին:

Ախ, կուրծքիս մէջ բոլորովին սիրտս փոխուած եմ ըզրում,
 Նա փառաւոր այս հանդիսից հեռու, հեռու է փախչում:
 Նա այստեղից բրիտանական զօրքի բանակն է ղիմում,
 Աչքս այնտեղ հայրենիքիս թշնամուն է որոնում,
 Եւ ստիպուած եմ ես հեռանալ ուրախութեան շրջանից,
 Որ իմ սրտի ծանր յանցանքը թազցնեմ աշխարհից:

Ո՞վ: Ե՞ս, ես պէտք է կրեմ անարատ
 կուրծքիս մէջ մի այր մարդու պատկերը,
 Երկնային շքով լեացած սիրտս
 Պէտք է զըրաւէ երկրաւոր սէրը:
 Ես, հայրենիքիս ազատարարս,
 Ամենաբարձրեալ Աստծոյ զինուորս
 Պէտք է տարփաւոր սիրով բորբոքուիմ
 Իմ բընիկ երկրի թշնամու համար,
 Եւ ի՞նչ երեսով նայեմ արևին,
 Ինչի՞ չեմ մեռնում ես ամօթահար:

Աւաղ, վայ ինձ, ի՞նչ հնչիւններ,
 Ի՞նչպէս խաբում են ականջս.
 Կարծես նա է հետս խօսում,
 Կարծես կանգնած է առաջս:

Երանի ինձ պատերազմի
 Փոթորիկը յափշտակէր.
 Արիւնահեղ կըռիւններում
 Նուազած հոգիս նոր ոյժ կառնէր:

Այս ձայները, հնչիւնները
 Ի՞նչպէս սիրտս կաշկանդում են,
 Ի՞նչպէս հոգիս թուլացնում են,
 Աչքիս արտասուները քամում են:

Սպանէ՞ի նորան: Ի՞նչպէս սպանէի,
 Երբ որ նայեցի նորա աչքերում:
 Նորան ըսպանե՞լ: Աւելի շուտով

Կրճեղքէր սուրս սեփական կուրծքս:
 Մի՞թէ արժանի եմ պատուհասի,
 Որ դուժ ըզգացի, մի՞թէ յանցանք է
 Կարեկցութիւնը:—Ի՞նչ, կարեկցութիւն,
 Ե՞ր չըլտեցիր մարդասիրութեան
 Եւ կարեկցութեան ողորմած ձայնին,
 Երբ սուրդ զոհում էր ուրիշներին,
 Երբ որ Վալեսցի 'երիտասարդը
 Այնքան աղաչեց իւր կեանքի համար:
 Նենգաւոր սիրտ դու, դու սուտ ես խօսում,
 Գլթութեան ձայնը չէր քեզ թելադրում:

Ինչի՞ նայեցի նորա աչքերին,
 Ախ ինչի՞ տեսայ այն ազնիւ դէմքը:
 Տարաբաղդ աղջկի, քո այդ հայեացքն էր
 Յանցանքիդ սկիզբը: Տէր Աստուածը կոյր
 Գործիք է ուզում, և կոյր աչքերով
 Պէտք է գործէիր. բայց երբ որ տեսար,
 Յետ քաշեց քեզնից Աստուած իւր ձեռը,
 Եւ քեզ պատեցին դժոխքի ցանցերը:

Ո՛վ համեստ ցուպ, ախ ինչի՞ քեզ
 Ես սըրի հետ փոխեցի,
 Ո՛վ սուրբ կաղնի, ախ, ինչի՞ քո
 Սօսափիւնը լսեցի:
 Երանի՛ր դու չէիր յայտնուել
 Ինձ, թագուհի երկնային,
 Ա՛ռ ինձանից, արժանի չեմ
 Ես փառաւոր քո թագին:

Ա՛խ, ես տեսայ երկինքը բաց
 Եւ ժողովը սուրբերի,
 Բայց իմ յոյսը չէ երկնքում,
 Այլ այստեղ է վրայ երկրի:
 Ե՞ր սոսկալի այս պաշտօնը
 Կամեցար դու ինձ յանձնել,

Զգայուն ստեղծած սիրտս մի՞թէ
կարող էի քարացնել:

Եթէ յայտնել կամենում ես
Քո զօրութիւնը երկնային,
Ապա պէտք է որ ուղարկես
Քո անարատ հրեշտակներին,
Որոնք անմահ են, չեն ըզգում,
Որոնք երբէք չեն արտասվում:
Բայց մի՛ ընտրիր որպէս գործիք
Մի փափկասիրտ հովիւ աղջիկ:

Ինչ փոյթ էր ինձ պատերազմը,
Արքաների կռիւն ու վէճ,
Գառնուկներս արածելով
Հանգիստ էր սիրտս իմ մէջ.
Բայց դու բռնի ինձ մղեցիր
Այս պալատը փառաւոր.
Ես մեղք չունիմ. այս վիճակը,
Ա՛խ, չընտրեցի կամաւոր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Ա Գ Ն Է Ս Ս Օ Ր Է Լ, Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ա.

Ս Օ Ր Է Լ

(Գալիս է սաստիկ ուրախացած և Յովհաննային տեսնելով, վազում է նորա մօտ և փաթաթվում է նորա վզին. յանկարծ ուշքի գալով թողնում է նորան և ընկնում է նորա առաջ:)

Այսպէս չէ: Պէտքէ քո ոտը ընկնիմ:

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ա.

(Ուզում է բարձրացնել նորան.)

Վէր կաց: Այս ի՞նչ է: Դու մոռանում ես
Թէ քեզ և թէ ինձ:

Ս Օ Ր Է Լ

Թող ինձ, Յովհաննա,

Ուրախութիւնն է ինձ խոնարհեցնում
Այսպէս քո առաջ—իմ սիրտը լեքն է:
Թող թեթեւացնեմ Աստուծոյ առաջ:
Քո մէջ պաշտումեմ անտեսանելի
Իմ Տէր Արարչին: Դու այն հրեշտակն ես,
Որ իմ տիրոջը Րէյմն առաջնորդեց
Եւ արքայական թագով պսակում է:
Կատարուեցաւ այն, ինչ որ ես տեսնել
Երբէք կեանքիս մէջ չէի երազել:
Պատրաստ է հանդէսը թագադրութեան,
Թագաւորն արդէն զգեստաւորուել է,
Բոլոր իշխանները ժողովվել են,
Որ արքայական նշանները տանեն.
Անթիւ ժողովուրդ խումբ խումբ դիմում է
Մայր եկեղեցին: Ահա, լսում ես
Ինչպէս հնչում են երաժշտութիւնն
Ու զանգակները.— Ո՛հ, որքան մեծ է
Երջանկութիւնս:

(Յովհաննան կամաց բարձրացնում է նորան: Ագնէս Սօրէլը կարճ ժա-
մանակ լռում է նայելով Յովհաննայի աչքերին:)

Բայց դու միշտ ծանր ես,

Դու ուրիշներին բաղդաւորում ես,
Ինքդ չես ըզգում բաղդաւորութիւն.
Քո սիրտը սառն է. դու անզգաց ես
Մեր ուրախութեան: Արդէն տեսել ես
Երկնային շքեղ փառաւորութիւնն,
Եւ աշխարհային երջանկութիւնը
Կարող չէ շարժել քո մաքուր կուրծքը:

(Յովհաննան սաստկութեամբ բռնում է նորա ձեռը բայց չուտով էլի
թողնում է:)

Ո՛հ, թէ իբրեւ կին կարողանայիր
Դու էլ ինձ պէս զգալ: Հանիր այդ զրահը
Հանիր, պատերազմն արդէն վերջացաւ,
Կրկին կին եղեր: Սիրազգաց սիրտս
Փախչում է քեզից, քանի նման ես
Դու խիստ Պալլասին:

ՅՈՎՀՆԱՆԱ

Ի՞նչ ես պահանջում:

ՍՕՐԷԼ

Թող այդ զէնքերը, հանիր այդ զրահը:
Սէրը վախենում է երկաթապատ
Կուրծքիդ մօտենալ: Ո՛հ, եղիւր մի կի՛ն
Եւ դու սէր կը զգաս:

ՅՈՎՀՆԱՆԱ

Թողնեմ զէնքե՞րը,
Հիմա՞: Ո՛չ: Կռվում պիտի դէմ անեմ
Իմ կուրծքը մահուան — Ո՛հ, երանի թէ
Եօթնապատիկ զրահ պաշտպանէր այժմ ինձ
Ձեր հանդէսներից և նոյն իսկ ինձնից:

ՍՕՐԷԼ

Քեզ սիրում է կոմս Դիւնուան: Նորա
Պատուական սիրտը, որ նուիրած էր
Միմիայն փառքին և դիւցազնական
Առաքինութեան, այժմ քեզ համար
Այդ ազնիւ սիրտը բորբոքուած է սուրբ
Սիրոյ զգացմունքով: Ո՛հ, գեղեցիկ է
Սիրուիլ դիւցազնից, աւելի ևս —
Սիրել դիւցազնին:
(Յովհաննան զգուանքով դարձնում է երեսը:)

Ատճում ես նորան —

Ո՛չ, ո՛չ, դու միայն չես սիրում նորան —
Եւ ինչի՞ պէտք է ատես: Ատելին
Նա է մեզ համար, ով որ մեզանից
Յափշտակում է մեր սիրականին.
Բայց քեզ սիրելի չէ և ոչ մէկը.
Սիրտդ հանդարտ է — Եթէ ըզգայիր —

ՅՈՎՀՆԱՆԱ

Ողբա՛, արտասուիր իմ բաղդի վերայ.

ՍՕՐԷԼ

Բայց ի՞նչ է պակաս քո երջանկութեան.

Դու կատարեցիր, ինչ որ խոստացար,
 Ֆրանսիան ազատ է: Դու յաղթանակով
 Իւր թագադրութեան քաղաքը բերիր
 Քո թագաւորին, փառաւորուեցար,
 Քեզ մեծարում է, օրհնաբանում է
 Ժողովուրդը, որ բաղդաւորեցիր.
 Բոլոր լեզուները քեզ են գովում,
 Դու այս հանդիսի աստուածուհին ես:
 Եւ նոյն իսկ արքան իւր շքեղ թագով
 Ձէ փայլում քեզ հետ հաւասար փառքով:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛հ, երանի թէ կարողանայի
 Ծածկուիլ գետնի տակ:

ՍՕՐԷԼ

Ի՞նչ է պատահել,

Այդ ի՞նչ ես ասում: Էլ ո՞վ կարող է
 Ազատ վեր նայել այսօրուայ օրը
 Թէ դու աչքերդ պիտ' խոնարհեցնես:
 Ե՛ս պիտի կարմրիմ, ես, որ քո առաջ
 Ձգում եմ իմ անձը շատ փոքր ու չնչին,
 Որ անկարող եմ քո դիւցազնական,
 Զօրութեանը և մեծութեան հասնել:
 Խոստովանիմ քեզ իմ թուլութիւնը
 Սիրտս չէ գրաւում ոչ հայրենիքիս
 Փառքը, ոչ գահի նորոգուած շուքը,
 Ոչ ժողովուրդի ուրախութիւնը:
 Միայն մէկը կայ, որ բոլորովին
 Տիրել է սրտիս, որի համար սա
 Միայն ըզըում է, և այդ մէկ հատն է
 Սրտիս սիրելին, հոգուս պաշտելին,
 Որին ժողովուրդը մեծարում է
 Որին օրհնում է, որի ոտի տակ
 Սիրով սփռում է այս ծաղիկները:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛հ, երջանիկ ես, երանելի ես,

Որ քո սիրելին սիրելի է և
 Ամբողջ Ֆրանսիային: Վստահ կարող ես
 Բաց անել սիրտդ ամենի առաջ,
 Բարձրաձայն յայտնել քո ցնծութիւնը,
 Համարձակ նայել մարդկանց երեսին:
 Թագաւորութեան այս շքեղ տօնը
 Քո սիրոյ տօնն է: Բոլոր անհամար
 Այս բաղմոլութիւնը, որ ժողովվել է
 Այս պարիսպներում, մասնակից է քո
 Ձգացմունքին, որ սուրբ է և նուիրական:
 Ժողովուրդը քեզ է փառաւորում,
 Քեզ համար է նա պսակներ հիւսում,
 Ամենքը քեզնով են ուրախանում:
 Քո սիրելին է նա, որ բոլորի
 Սիրտը զուարթացնող պայծառ արևն է,
 Եւ քո տեսածը քո սիրոյ փայլն է:

ՍՕՐԷԼ

(Փաթաթվում է նորա վզին:)

Հիացնում ես ինձ, դու բոլորովին
 Հասկանում ես ինձ: Այո՛ քո մասին
 Սխալ էր կարծիքս. լաւ իմանում ես
 Թէ ինչ է սէրը և ճիշտ յայտնում ես
 Դու իմ զգացմունքը: Այժմ աներկիւղ
 Կարող է սիրտս սրտիդ մօտենալ:

ՅՈՎՀՆԱՆԱ

(Սաստկութեամբ խլուելով նորա գրկից:)

Թող ինձ, հեռացիր, մի պղծիր անձդ
 Իմ ժանտախտային մերձաւորութեամբ:
 Երջանիկ եղիր: Թող ինձ գիշերի
 Խորը խաւարում ծածկեմ իմ դէմքը
 Իմ նախատինքը, իմ զարհուրանքը:—

ՍՕՐԷԼ

Վախեցնում ես ինձ, չեմ հասկանում քեզ,
 Ոչ էլ քեզ երբէք հասկացել եմ ես,
 Եւ միշտ ծածուկ է եղել ինձ համար:

Անթափանցելի քո բընութիւնը:
Ո՞վ գիտէ արդեօք, թէ քո սուրբ սիրտը
Քո քնքուշ հոգին ինչն է վախեցնում:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Դու, դու ես սուրբը, դու ես մաքուրը
Եթէ տեսնէիր իմ սրտի խորը,
Կը սարսափէիր և կարտաքսէիր
Քեզնից թշնամի, դաւաճան աղջկան:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԴԻԻՆՈՒԱ, ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ և ԼԱ ՀԻՐ Յովհաննայի դրօշակով:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Քեզ ենք որոնում, Յովհաննա: Ահա
Արդէն ամեն բան պատրաստ է: Արքան
Ուղարկում է մեզ և կամենում է,
Որ դու սուրբ դրօշը տանես նորա առաջ
Իշխանների հետ մի կարգին գնալով,
Պէտք է ամենքից մօտ լինիս նրան:
Նա չէ ուրանում և կամենում է
Բոլոր աշխարհի առաջ վկայել,
Որ այս փառաւոր օրուայ պատիւը
Քեզ է պարտական, դու ես պարգեւել:

ԼԱ ՀԻՐ

Ահա քո դրօշը, բռնիր, ազնիւ կոյս,
Գընանք իշխանները քեզ են սպասում,
Ժողովուրդը քեզ տեսնել է ուզում:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ես պիտի գընամ արքայի առաջ,
Ես պիտի ձեռիս տանեմ այս դրօշը:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Բացի քեզանից ո՞ւմն է վայելուչ,
Ո՞ւմ ձեռն է մաքուր, որ այս սրբազան

Դրօշը կրքելու արժանի լինի:
 Սա ծածանում էր քո ձեռին կռուի
 Դաշտերի վերայ, այժմ այս խաղաղ
 Հանդիսի համար կրիր իբրև զարդ:

(Լա հիրը ուզում է տալ դրօշը Յովհաննային, որ զարհուրելով յետ է քաշ-
 վում:)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Հեռո՛ւ, ո՛հ, հեռո՛ւ:

ԼԱ ՀԻՐ

Ի՞նչ է Յովհաննա,
 Դու վախենում ես սեփական դրօշից,
 Ահա՛, տես,

(Պարզում է դրօշը:)

Այն է, որով յաղթեցիր.

Տես նկարած է վերան երկնային
 Թագուհին կանգնած երկրազնդի վրայ,
 Ինչպէս որ ինքը պատուիրել էր քեզ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Զարհուրանքով նայում է դրօշին:)

Նա է, նա ինքը, այդպէս յայտնուեցաւ
 Տեսէ՛ք ինչ աչքով նայում է նա ինձ,
 Ինչպէս կնճռում է նա իւր ճակատը,
 Ինչպէս աչքերը փայլատակում են:

ՍՕՐԷԼ

Ի՛նչպէս շփոթուեցաւ:— Ո՛հ, հանդարտ եղեր,
 Ուշքդ ժողովիր: Սա խկուծիւն է,
 Սա միայն նորա նմանութիւնն է,
 Ինքը երկնային օթեանումն է:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛վ դու սոսկալի, գալիս ես պատժել
 Քո արարածը: Պատժիր ինձ, փչացրո՛ւ,
 Թափիր յանցաւոր իմ զլսի վերայ
 Քո կայծակները: Ուխտս քանդեցի,
 Ես անպատուեցի, ես հայհոյեցի

Քո սուրբ անուներ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Վայ մեզ, այս ի՛նչ է
Ի՛նչ չարագուշակ անբաղդ խօսքեր են:

ԼԱ ՀԻՐ

(Ձարմանալով Դիւ Շատէլին.)

Հասկան՞ում էք դուք սորա պատճառը

ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ

Աչքով տեսնում եմ: Վաղուց այս բանից
Վախենում էի:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ի՛նչ, ի՛նչ էք ասում:

ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ

Ձեմ համարձակումիմ միտքը ասել
Աստուած տար որ այս օրը շուտ անցնէր
Եւ թագաւորը պսակած լինէր:

ԼԱ ՀԻՐ

Մի՞թէ այս դրօշը, որ ահարկու էր
Թշնամիներին, այժմ քո սիրտը
Սարսափ է ձգում: Սա Ֆրանսիայի
Թշնամիներին սարսափելի է,
Բայց միշտ ողորմած է հաւատարիմ
Նրա զաւակներին

ՅՈՎ ՀԱՆՆԱ

Այո՛, ուղեղ է:

Բարեկամների համար բարի է,
Թշնամիներին սարսափեցնում է:

(Լսվում է թագադրութեան հանդիսի երաժշտութիւնը:)

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ուրեմն դրօշն առ, շուտ առ, հանդէսը
Արդէն սկսվում է. շուտ, էլ չուշանանք:

տեսարանը փոխվում է, ընդարձակ հրա-
պարակ մայր եկեղեցու առաջ:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Բեմի հտեի կողմը բռնած ունին ՀԱՆԴԻՍԱՏԵՍՆԵՐԸ, որոնց միջից
դուրս գալով ԲԵՐՏՐԱՆ, ԿԼՕԴ ՄԱՐԻ և ԷՏԻԵՆ առաջ են գալիս.
փոքրից յետոյ նոյնպէս ՄԱՐԳՕ և ԼՈՒԻՉՕՆ. Թագադրութեան հան-
դիսի երաժշտութիւնը շարունակվում է խուլ կերպով հեռուից:

ԲԵՐՏՐԱՆ

Ահա, լսում էք երաժշտութիւնն,
Արդէն գալիս են: Ո՞րն է լաւ արդեօք
Գընանք բարձրանանք այն տանիքի վրայ,
Թէ ժողովուրդի մէջ մտնենք, որ լաւ
Տեսնենք հանդէսը:

ԷՏԻԵՆ

Հնար չըկայ անցնել:

Տես, փողոցները լի են բազմութեամբ
Զիով ու կառքով: Լաւ է կանգնենք այս
Տների առաջ, այստեղից շատ լաւ
Կարող ենք տեսնել, երբ որ կանցկենան
Նոքա մեր առաջ:

ԿԼՕԴ ՄԱՐԻ

Կարծես, Ֆրանսիայի

Կէսը այստեղ է: Այնքան զօրեղ է
Հոսանքը, որ մեզ մինչ անգամ բերեց
Այստեղ հեռաւոր Լօտարինգիայից

ԲԵՐՏՐԱՆ

Եւ ո՞վ կարող է պարապ տանը մնալ,
Երբ հայրենիքում այսպիսի մի մեծ
Գործ է կատարվում: Եւ որքան քրտինք
Եւ որքան արիւն թափուեցաւ, մինչև
Թագն օրինաւոր արքային անցաւ,

Եւ մեր հարազատ բուն թագաւորը,
Որի գլխին այժմ մենք թագ ենք կապում,
Զըպէտք է պակաս հանդիսով պսակուի,
Քան թէ նա, որին փարիզի բնակիչք
Պսակեցին Սէն Դնի: Նա բարեմիտ չէ,
Ո՛վ այս հանդիսից հեռու է մընում
Եւ «կեցցէ արքան» չէ աղաղակում:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՄԱՐԳՕ Ե ԼՈՒԻՉՕՆ, մօտենում են նոցա:

ԼՈՒԻՉՕՆ

Մարգօ, կը տեսնենք մենք մեր քըրոջը:
Ա՛խ, ինչպէս իմ սիրտը բաբախում է:

ՄԱՐԳՕ

Այո՛, կը տեսնենք նորան իւր փառքի
Եւ մեծութեան մէջ, և կասենք մենք մեզ,
Ահա՛ Յովհաննան, ահա՛ մեր քոյրը:

ԼՈՒԻՉՕՆ

Ես չեմ հաւատայ, մինչև չը տեսնեմ
Նորան իմ աչքով, թէ այն հըզօրը
Որին կանչում են Օրլէանի կոյս,
Մեր Յովհաննան է, մեր կորած քոյրը:
(Նրաժշտութիւնը հետզհետէ մօտենում է:)

ՄԱՐԳՕ

Դեռ կասկածում ես, ահա կը տեսնես:

ԲԵՐՏՐԱՆ

Նայեցէք, ահա գալիս են նոքա:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՍՐՆԳԱՀԱՐՆԵՐ Ե ՓՈՂՀԱՐՆԵՐ երեւում են ամենից առաջ, նոցա
հետեւում են սպիտակազգեստ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐ, որոնք ձեռներին բռնած
ունին կանաչ ոստեր, նոցա ետեից գալիս են երկու ՄՈՒՆԵՏԻԿ, յետոյ
մի գունդ ՆԻԶԱԿԱՒՈՐՆԵՐ Ե ԴԱՏԱՒՈՐՆԵՐ իրանց պաշտօնա-
կան զգեստներով, յետոյ երկու ՄԱՐՇԱԼ գաւազանով, ԲՈՒՐԳՈՒՆ-
ԴԻԱՅԻ ԴՈՒՔՍԸ սրով, ԴԻՒՆՈՒԱ արքայական գաւազանով, ուրիշ
ԻՇԽԱՆՆԵՐ թագով, արքունի գնդակով և դատաւորական գաւազանով
և նուէրներով, նոցա ետեից ԱՍՊԵՏՆԵՐ իրանց նշաններով, ԵՐԳԻՉ

ՄԱՆՈԿՆԵՐ բուրվառներով, յետոյ երկու ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ օծման իւղի
ամանով, ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ խաչով, նորան հետեւում է ՅՈՎ. ՀԱՆ-
ՆԱՆ, դրօշով: Նա գնում է կորագլուխ և անհատաւ քայլերով: Նորան
տեսնելով քոյրերը զարմացման և ուրախութեան նշաններ են յայտնում:
Յովհաննայի հտեից գալիս է ԹԱԳԱՒՈՐԸ ամպհովանու տակ, որ բըռ-
նած ունին չորս ԲԱՐՕՆՆԵՐ, յետոյ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆՆԵՐ և վերջը
ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ: Երբ որ մտնում են եկեղեցին, երաժշտութիւնը լռում է:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒԱՅԹ

ԼՈՒԻՉՕՆ, ՄԱՐԳՕ, ԿԼՕԴ ՄԱՐԻ, ԷՏԻԷՆ, ԲԷՐՏՐԱՆ

ՄԱՐԳՕ

Տեսա՞ր մեր քրոջը:

ԿԼՕԴ ՄԱՐԻ

Որ ոսկէ զրահով

Արքայի առաջ զընում էր դրօշով:

ՄԱՐԳՕ

Այո՛, մեր քոյրն էր, մեր Յովհաննան էր:

ԼՈՒԻՉՕՆ

Չըճանաչեց մեզ: Նա չէ իմանում,

Թէ որքան մօտ է քոյրերի կուրծքը:

Տխուր, զունաթափ և դողդողալով

Գնում էր դրօշն տակ — Հիմա ուրախ չեմ,

Որ տեսայ նորան:

ՄԱՐԳՕ

Ահա՛ ես տեսայ

Մեր քրոջը փառքն ու շքեղութիւնը —

Ով արդեօք մեղնից երազումն անգամ

Կարող էր մտածել այսպէս փառաւոր

Ցեանել այն աղջկան, որ արածում էր

Մեր լեռների վրայ իւր ոչխարները:

ԼՈՒԻՉՕՆ

Ահա՛ կատարուեց մեր հօր երազը,

Որ մենք Բէյմսի մէջ պիտ' խոնարհէինք

Մեր քրոջը առաջ. ահա՛ այստեղ է

Այն եկեղեցին, որ երազը մէջ

Տեսաւ մեր հայրը. և ինչպէս տեսաւ,

Այնպէս էլ եղաւ: Բայց նա երազում
Տեսաւ նոյնպէս և տխուր պատկերներ:
Ա՛խ, ես ուրախ չեմ, որ մեր քրոջը
Այսպէս մեծ տեսայ:

ԲԷՐՏՐԱՆ

Բայց ինչե՞ պարապ
Կանգնել ենք այստեղ: Գնանք եկեղեցին,
Տեսնենք օծումը:

ՄԱՐԳՕ

Այո՛, եկէք գնանք:
Գուցէ պատահինք մեր քրոջը այնտեղ:

ԼՈՒԶՕՆ

Մենք տեսանք նորան: Դառնանք մեր գիւղը:

ՄԱՐԳՕ

Ի՞նչ. դառնանք ողջոյն չըտուած նորան,
Հետը չը խօսած:

ԼՈՒԻԶՕՆ

Նա այսուհետև

Մեզ չէ պատկանում: Նա պէտք է ապրի
Իշխանների և արքանների հետ—
Բայց մենք ո՞վ ենք, որ սընապարծութեամբ
Զգտում ենք նորա փառքին մօտենալ:
Նա մեզ օտար էր, գեռ երբ որ տանն էր:

ՄԱՐԳՕ

Բայց մի՞թէ ամօթ կը համարի մեզ.
Մի՞թէ քոյրերին նա կարհամարհէ:

ԲԷՐՏՐԱՆ

Ինքն արքան ամօթ չէ համարում մեզ.
Նա այնպէս սիրով ողջոյն էր տալիս
Ամենայետին իւր հըպատակին:
Յովհաննան օրքան կուգէ բարձրանայ,
Բայց արքան էլի մեծ է նորանից
(Եկեղեցու միջից լսվում են թմբկի և փողերի ձայներ):

ԿԼՕԴ ՄԱՐԻ

Ել ի՞նչ ենք կանգնել, գնանք եկեղեցին:
(Նոքա զնում են բեմի ետևի կողմը և խառնվում են ժողովուրդի մէջ):

ՈՒԹԵՐՈՐԴԻ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԻՔՕ, գալիս է սեպտեմբեր, նորան հետևում է ՐԱՅՄՕՆ, որ այժմ
տում է յետ պահել նորան:

ՐԱՅՄՕՆ

Կացէք, հայր Տիքօ, կացէք, մի՛ մոռնէք
Ժողովուրդի մէջ: Տեսէք, ամենքը
Ինչպէս ուրախ են, ձեր տրտմութիւնը
Անպատուութիւն է այս շքեղ տօնին:
Եկէք հեռանանք շուտ այս քաղաքէն:

ՏԻՔՕ

Տեսա՞ր տարաբաղդ զաւակս, արդեօք
Լա՞ւ նկատեցիր:

ՐԱՅՄՕՆ

Ո՛հ, աղաչում եմ,

Շուտով հեռացէք:

ՏԻՔՕ

Նկատեցիր դու,

Ինչպէս դողում էր, ինչպէս դեղնած էր,
Ինչպէս շփոթուած էր նորա երեսը:
Անբաղդ աղջիկը ինքն էլ է ըզզում
Իւր դըրութիւնը: Յարմար բոսիկ է,
Չեմ ուզում կորցնել. այժմ՝ կարող եմ
Ջաւակս փրկել: (Ուզում է գնալ:)

ՐԱՅՄՕՆ

Մի՛ գընաք, կացէք:

Այդ ի՞նչ էք անում:

ՏԻՔՕ

Ես կամենում եմ

Յանկարծ վրայ հասնել, իւր սնտոի փառքից
Վայր ձգել նորան. այն բռնութեամբ
Պիտի յետ դարձնեմ նորան առ Աստուած,
Որից հեռացաւ:

ՐԱՅՄՕՆ

Լաւ մտածեցէք,

Մի՛ կորուստի մէջ ձգէք ձեր աղջկան:

ՏԻՔՕ

Փոյթ է, թէ մեռնի մարմինը, միայն
Հոգին թող ապրի:

(Յովհաննան դուրս է վաղում եկեղեցուց առանց դռնի: Ժողովուրդը դիմում է նորա մօտ, մեծարում է նորան և համբուրում է նորա հանդերձը: Նա մի քանի ժամանակ մնում տեսարանի խորքում բազմութեամբ շրջապատած:)

Ահա աղջիկս:

Ինչպէս գունաթափ յանկարծ դուրս վազեց

Նա եկեղեցուց: Երկիւղն է նորան

Այդպէս հալածում Աստուծոյ տանից:

Ո՛հ, դա երկնային արդարութիւնն է,

Որ նորա վերայ այժմ յայտնվում է:

ԲԱՅՄՕՆ

Մնա՛ք բարով, ձեզ հետ էլ չեմ կարող դալ:

Ես եկայ այստեղ քաղցր յոյսերով,

Եւ հեռանում եմ դուռը վշտերով:

Այո՛, ես կրկին տեսայ ձեր աղջկան,

Եւ զգում եմ նորից կորցնում եմ նորան:

(Նա դուրս է գնում: Տիրօն հեռանում է հակառակ կողմը:)

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ, յետոյ նորա ՔՈՅՐԵՐԸ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Ազատվում է ժողովուրդից և առաջ է գալիս:)

Չեմ կարող մընալ — ինձ հալածում են

Խիստ ոգիները, որոտմունքի պէս

Ականջիս հնչում է երգեհոնը.

Կարծես ուզում են փչել զլիսի վրայ

Կաթուղիկէի սուրբ կամարները:

Ազատ երկնքի տակ այիտ՝ որոնեմ

Ապահովութիւն: Սուրբ տաճարի մէջ

Թողն իմ դրօշը, և էլ յաւիտեան

Չը պէտք է զիպչի նորան իմ ձեռը: —

Ինձ այնպէս է թվում, կարծես սիրելի

Քոյրերս Մարդօն և Լուիզօնը

Ինչպէս երազում անցան իմ առաջ: —

Աւա՛ղ, դա միայն սուտ երևոյթ էր.

Նորա հեռու են, անհասանելի,

ինչպէս հեռու է իմ մանկութիւնը,
իմ անմեղութեան երջանկութիւնը:

ՄԱՐԳՕ (առաջ գալով):

Ահա՛ Յովհաննան:

ԼՈՒԻՉՕՆ (վազում է նորա մօտ):

Ո՛հ, սիրելի քոյր:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ուրեմն ցնորք չէր—Դուք էք ուրեմն—
Ձեզ եմ ես սխմում այժմ իմ կուրծքին,
Քեզ, իմ Լուիզօն, և քեզ իմ Մարգօ:
Օտար, բազմամարդ այս անապատում,
Դարձեալ զրկում եմ հարազատներիս:

ՄԱՐԳՕ

Տես նա դեռևս ճանաչում է մեզ,
Ելի առաջուայ մեր բարի քոյրն է:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Եւ այսքան հեռու բերեց ձեզ ինձ մօտ
Ձեր քնքոյշ սէրը: Դուք չէ՞ք բարկանում
Ձեր քրրոջ վերայ, որ սառը սրտով,
Առանց հրաժեշտի հեռացաւ ձեզնից:

ԼՈՒԻՉՕՆ

Քեզ աստուածային դաղտնի հրամանը
Կանչեց ու տարաւ:

ՄԱՐԳՕ

Քո մեծ համբաւը,

Որ տարածուած է այժմ ամեն տեղ,
Որ քո անունը յայտնեց աշխարհին,
Ջարթեցրեց և մեզ մեր համեստ գիւղում
Եւ այս փառաւոր հանդէսը բերեց:
Եկել ենք տեսնել քո շքեղ փառքը,
Եւ մենք մենակ չենք:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (շուտ)

Հայրս ձեզ հետ է:

Ո՛ւր է ո՛ւր, ինչի՞նչ է երևում ինձ:

ՄԱՐԳՕ

Հայրս մեզ հետ չէ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛չ: Նա իւր որդուն
Ձէ ուղղում տեսնել: Դուք չէք բերել ինձ
Նրա օրհնութիւնը:

ԼՈՒԻՋՕՆ

Նորան յայտնի չէ
Մեր այստեղ գալը:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Յայտնի չէ՞, ինչի՞նչ —
Դուք շրջափակում էք: Ինչի՞նչ էք լռում
Ու գետնին նայում: Ո՛ւր է իմ հայրը:

ՄԱՐԳՕ

Ինչ որ հեռացար —

ԼՈՒԻՋՕՆ (Մարդօին նշան տալով.)

Մարդօ՛:

ՄԱՐԳՕ

Մեր հայրը

Սաստիկ տխուր է:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Տխու՞ր է, ինչի՞նչ:

ԼՈՒԻՋՕՆ

Բայց մխիթարուիր, զու գիտես նորա
Կասկածոտ սիրտը: Նա կը հանդարտի
Եւ կուրախանայ, երբ որ կիմանայ,
Որ բաղդաւոր ես:

ՄԱՐԳՕ

Այո՛, ի հարկէ

Դու բաղդաւոր ես, պէտք է որ լինիս,
Քանի որ այդքան մեծ ես ու պատուած:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ես բաղդաւոր եմ, որ ձեզ տեսնում եմ,
Ձեր քաղցր ձայնը կրկին լսում եմ,
Հայրենի տունը, երբ որ յիշում եմ,
Ուր հովակում էի իմ գառնուկները:
Ահա այնտեղ ես բաղդաւոր էի
Իբրեւ դրախտի մէջ — Ո՛հ, արդեօք էլի
Պիտի տեսնում այդ երջանկութիւնը:

(Նա ծածկում է իւր երեսը Լուիզօնի կուրծքի մէջ: Երևում են Կլօդ Մա-

րին, էտիէնը և Բէրտրանը, որոնք չը համարձակելով մօտենալ, կանգնում
են և հեռուից նայում են։)

ՄԱՐԳՈ

Եկէք, էտիէն, Բէրտրան, կլօղ Մարի,
Եկէք, հպարտ չէ մեր քոյր Յովհաննան.
Նա շատ բարի է և այնպէս սիրով
խօսում է մեզ հետ, ինչպէս որ երբէք
Դեռ չէ խօսել նա, քանի որ զիւղում
Ապրում էր մեզ հետ։

(Նոքա մօտենում են և ուզում են Յովհաննայի ձեռք բռնել։ Ասապա
նայում է նոցա և սաստիկ զարմացման մէջ է։)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ի՞նչ տեղ էի ես։

Արդեօք տեսածս երազ էր, որից
չիմա զարթեցայ։ Մի՞թէ Դօմ Բըմից
չեռացելեմ ես։ Ես քընած էի
Այն կախարդական կաղնի ծառի տակ,
Ջարթեցայ, և դուք շուրջս կանգնած էք,
Դուք իմ մտերիմ բարեկամներս։
Երազում միայն տեսայ արքաներ,
Ճակատամարտեր և պատերազմներ—
Եւ այդ բոլորը ստուերի պէս անցաւ
Իմ աչքի առաջ։ Շատ է երազում
Մարդ երբ քընում է այն ծառի տակը—
Ի՞նչպէս եկաք Բէյմն, ես ինչպէս եկայ։
Չէ՞ որ հեռացել չեմ ես մեր զիւղից։
Ո՛հ, պարզ խօսեցէք, որ հանգստանայ
Վրդոված սիրտս։

ԼՈՒԻՉՕՆ

Մենք Բէյմնի մէջ ենք,

Տեսածդ երազ չէ, այլ իսկութիւն է.
Դու այդ բոլորը ինքդ ես կատարել—
Միտդ բեր, նայիր դու քո չորս կողմը,
Շօշափիր կուրծքիդ ոսկեփայլ զրահը։

(Յովհաննան ձեռով շօշափում է իւր կուրծքը և զարհուրում է։)

ԲԵՐՏՐԱՆ

Այդ սաղաւարտը իմ ձեռից ստացաք։

ԿԼՕԴ ՄԱՐԻ

Ջարմանք չէ, որ ձեզ երազ է թվում,
Որովհետև ձեր կատարած գործը
Երազել անգամ անկարելի է:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Եկէ՛ք զնանք, փախչինք, ես ձեզ հետ կը գամ,
Կը վերադառնամ կրկին մեր գիւղը,
Կերթամ և կընկնիմ ծընողիս գիրկը:

ԼՈՒԻՉՕՆ

Ո՛հ, եկ, հեռանանք:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Այստեղ չափազանց

Բարձրացնում են ինձ, աւելի, քան թէ
Արժանի եմ ես: Ձեզ անծանօթ չէ
Իմ մանկութիւնը. դուք ինձ տեսել էք
Փղբր և անկարող, դուք ինձ սիրում էք,
Եւ ոչ թէ պաշտում:

ՄԱՐԳՕ

Մի՞թէ կը թողնես

Փառք ու պատիւդ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ես դէն կը ձգեմ

Ինձնից ատելի այս զարդարանքը,
Որ ձեր սրտերը բաժնում է իմից:
Ուզում եմ կրկին հովվուհի դառնալ,
Իբրև աղախին կը ծառայեմ ձեզ,
Եւ կը քաւեմ խիստ ապաշխարութեամբ
Ծանր յանցանքս, որ սնապարծութեամբ
Կամեցայ ես ինձ ձեզնից բարձրացնել:
(Լսվում է թմբուկների ձայն:)

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԹԱԳԱՒՈՐԸ դուրս է գալիս նկեղեցուց, նա զարդարուած է թագաւորա-
կան զարդերով: ԱԳՆԷՍ ՍՕՐԷԼ, ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ, ԲՈՒՐ-
ԳՈՒՆԴ, ԴԻԻՆՈՒԱ, ԼԱՀԻՐ, ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ ԱՍՊԵՏՆԵՐ,
ՊԱԼԱՏԱԿԱՆՆԵՐ և ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

(Կրկին և կրկին աղաղակում է, այն ինչ թագաւորը առաջ է գալիս):
Կեցցէ՛ մեր արքան, Կարլոս եօթներորդ:

(Հնչում են փողեր: Թագաւորը նշան է տալիս և մունետիկները գաւազանները բարձրացնելով պատուիրում են լռել:)

ԹԱԳԱՒՈՐ

Բարի ժողովուրդ, մենք շնորհակալ ենք
 Զեր սիրոյ համար: Այս Թագը, որով
 Պսակեց մեզ Աստուած, պէտք է գրաւուէր
 Սրի զօրութեամբ, հպատակներիս
 Ազնիւ արիւնով. բայց խաղաղութեամբ
 Պիտի վարդարուի ձիթենու ոստով:
 Շնորհակալութիւն յայանում ենք նոցա,
 Որոնք մեզ համար պատերազմեցան
 Եւ ներողութիւն ամենքին, որոնք
 Մեր դէմ կռուեցան: Որովհետեւ մեզ
 Աստուած ցոյց տուեց յայտնի իւր շնորհը,
 Այդ պատճառով էլ մեր արքայական
 Առաջին խօսքը Թող լինի — շնորհ:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Կեցցէ՛ մեր արքան, Կարողոս Բարի:

ԹԱԳԱՒՈՐ

Աստծուց, վեհագոյն պետից են ստանում
 Թագը Ֆրանսիայի Թագաւորները,
 Բայց մեզ շնորհեց նա յայտնի կերպով
 Այսօր իւր ձեռով:

(Գառնալով Յովհաննայի կողմը:)

Ահա այստեղ է

Աստուածառաքը, որ օրինաւոր
 Զեր Թագաւորին կրկին ձեզ տուեց,
 Որ փշեց լուծը օտար բռնութեան:
 Սորա անունը պէտք է հաւասար
 Լինի սուրբ անուան Գօմինիկոսի,
 Որ է պաշտպանը մեր հայրենիքի:
 Սորա յիշատակը կանմահացնենք
 Փառաւոր արձան մի կանգնեցնելով:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Կեցցէ՛ կոյսը, մեր ազատութարարը:

(Հնչում են փողեր:)

ԹԱԳԱԻՈՐ

Թէ դու էլ մեզ պէս մարդոյ ծնունդ ես,
Ասա, արդեօք որ երջանկութիւնը
Կարող է քո սիրտը ուրախացնել.
Բայց եթէ երկինքն է հայրենիքդ,
Եթէ կուսական այդ կերպարանքում
Ծածկուած է լոյսը երկնաւոր բնութեան,
Ապա արձակիր մեր աչքի կապը,
Եւ թող տեսնենք քո լուսաւոր փառքը,
Ինչպէս երևում ես երկնքի մէջ,
Որ ծունկ խոնարհած երկրպագենք քեզ:
(Ընդհանուր լուսթիւն ամենքի աչքը ուղղած է Յովհաննայի վերայ.)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Տէր Աստուած, ահա հայրս գալիս է:

ՏԱՍՆԵՒՄԻԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԻԲՕ դուրս է գալիս բազմութեան միջից և կանգնում է ուղղակի Յով-
հաննայի դիմացը:

ՇԱՏ ՁԱՅՆԵՐ

Նրա հայրը:

ՏԻԲՕ

Այո՛, այս տարաբաղդի
Թշուառ հայրն եմ ես, որին Աստուծոյ
Արդարութիւնը բերում է այստեղ,
Որ ամբաստանէ ինքը իւր աղջկան:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Այս ի՞նչ է:

ԴԻԻ ՇԱՏԵՒ

Հիմա բանը կը պարզուի

Սոսկալի կերպով:

ՏԻԲՕ (Թագաւորին):

Դու համարում ես

Քեզ Աստուածային զօրութեամբ փրկուած,
Ո՛վ խաբուած իշխան, և դու կուրացած
Ազգ Ֆրանսիական: Ոչ, դու փրկուած ես
Հնարքով զիւական:

(Ամենքը սարսափած յետ են քաշվում.)

ԴԻԻՆՈՒԱ

Խեղադար է սա:

ՏԻՐՑ

Ոչ ես, այլ թէ դու ես խելագարը,
 Սոքա բոլորը և այս իմաստուն
 Եպիսկոպոսը, որոնք կարծում են,
 Թէ երբէք իրան մի վատ աղջկայ
 Ձեռով կը յայտնէ երկնքի տէրը:
 Տեսնենք, կարո՞ղէ սա և հօր առաջ
 Պաշտպանել յանդուգն իւր սրտութիւնը
 Որով խաբել է թէ ժողովուրդին
 Եւ թէ արքային: Պատասխանիր ինձ
 Սուրբ Երրորդութեան ահաւոր անուամբ,
 Սուրբերի դասի՞ն ես դու պատկանում:
 (Ընդհանուր լուսթիւն, ամենքն էլ լի ակնկալութեամբ նայում են Յով-
 հաննային, որ կանգնած է անշարժ:)

ՍՕՐԷԼ

Արարի՛չ Աստուած, նա պապանձում է:

ՏԻՐՑ

Ի հարկէ պէտք է պապանձի, դողայ
 Այս անուան առաջ, որից դժոխքը
 Անգամ սարսում է — Սա մի սրբուհի՞,
 Աստծուց ուղարկուած — Սա այդ հընարեց
 Անիծած տեղը, այն կախարդական
 Կաղնի ծառի տակ, ուր վաղուց արգէն
 Խորհուրդ են կազմում չար հոգիները —
 Այնտեղ վաճառեց սա սատանային
 Իւր անմահ հոգին: Թող բազումները
 Բաց անէ, և դուք խկոյն կը տեսնէք
 Այն նշանները, որոնց նոցա վրայ
 Դրօշմէլ է դժոխքը:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԿ

Սարսափելի է —

Սակայն հօր խօսքին պէտք է հաւատալ,
 Որ վկայում է իւր աղջկայ դէմ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ո՛չ, խելագարին պէտք չէ հաւատալ,
 Որ ինքը իրան խայտառակում է
 Այս սարսափելի ամբաստանութեամբ:

ՍՕՐԵԼ (Յովհաննային):

Ո՛հ, խօսի՛ր, վերջ տուր այդ զարհուրեղի
 Լռութեանը: Մենք հաւատում ենք քեզ,
 Մենք բոլորովին վատահ ենք քեզ վրայ,
 Մեզ բաւական է քո մի հատ խօսքը —
 Բայց խօսի՛ր, մի՛ լռիր, ջնջի՛ր սոսկալի
 Այս մեղադրանքը — ասա, անմեղ ես,
 Եւ կը հաւատանք:

(Յովհաննան կանգնած է անշարժ: Ազնէս Սօրելը սարսափած հեռանում է նորանից:)

ԼԱ ՀԻՐ

Նա զարհուրած է.

Ահն ու զարմանքը լեզուն կապեցին —
 Անմեղութիւնը անգամ կարող չէ
 Առանց սարսափի լսել սոսկալի
 Այս մեղադրանքը:

(Նա մօտենում է Յովհաննային):

Պի՛նդ կաց, «Յովհաննա,

Ուշքդ ժողովիր: Անմեղութիւնը
 Ունի մի լեզու, ունի մի հայեացք,
 Որ կործանում է զրպարտութիւնը.
 Բարձրացրու ձայնդ ազնիւ բարկութեամբ:
 Վեր ուղղիր աչքդ, թող ամօթահար
 Պատժուի անարժան կասկածը, որ սուրբ
 Առաքինութիւնդ հայհոյում է:

(Յովհաննան անշարժ է: Լա Հիրը սարսափած հեռանում է, ընդհանուր շփոթութիւնը աւելանում է:)

ԳԻԻՆՈՒԱ

Ժողովուրդ, ինչի՞ զարհուրում ես դու,
 Եւ դուք, իշխաններ, ինչի՞ էք դողում:
 Սա անմեղ է, ես երաշխաւոր եմ,
 Երաշխաւոր եմ իմ իշխանական
 Պատուովս այո՛: Ահա ձգում եմ
 Ես իմ ձեռնոցը. թող դուրս գայ, ով որ
 Սիրտ ունի կանչել սորան յանցաւոր:

(Սաստիկ որոտմունք, ամենքը սարսափում են:)

ՏԻՔՐ

Պատասխանիր այն Աստուծոյ անուամբ,
Որ որոտում է ահա վերևից:
Ասա, անմեղ ես, ուրացիր, որ քո
Սիրտը նուիրած է սատանային,
Եւ պատուհասիր իմ ստույգիւնը:

(Երկրորդ անգամ սաստիկ որոտմանը. ժողովուրդը փախչում է ամեն կողմը.)

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Աստուած օգնէ մեզ: Ի՛նչ սարսափելի
Նշաններ են այս:

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ (Թագաւորին.)

Եկեք, տէր արքայ,

Փախէք այս տեղից:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (Յովհաննային)

Ես քեզ հարցնում եմ

Աստուծոյ անուամբ. ասան արդեօք դու
Լռում ես զգացմունքից անմեղութեան, թէ
Մեղապարտութեան: Թէ քեզ համար է
Այս որոտմունքը, բռնիր այս խաչը
Եւ մի նշան տուր քո անմեղութեան:

(Յովհաննան մնում է անշարժ. կրկին լսվում է սաստիկ որոտմունք. Թագաւորը, Ագնէս Սօբէլը, Արքեպիսկոպոսը, Լա Հիրը և Դիւ Շատէլը դուրս են գնում.)

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Դ Ի Ի Ն Ո Ւ Ա, Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ա:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Իմ ամուսինն ես — Ես հաւատացի
Քեզ, երբ առաջին անգամը տեսայ
Եւ նոյն հաւատը ունիմ և այժմ:
Քեզ աւելի եմ հաւատում, քան թէ
Այս որոտմունքին, որ գողգոթում է
Վերև ամպերում: Գիտեմ, լռում ես
Ագնիւ բարկութեամբ, արհամարհում ես
Հերքել այս անարդ զրպարտութիւնը,
Ապաւինելով սուրբ և անարատ
Անմեղութեանդ: Հա՛, արհամարհիր

Բոլորը միայն ինձ վստահացիր:
 Քո անմեղութեան վերայ ես երբէք
 Կասկած չեմ յայտնել: Խօսք չեմ պահանջում
 Քեզանից, միայն թէ ձեռդ տուր ինձ
 Իբրև մի նշան, որ վստահութեամբ,
 Աներկիւղ սրտով ապաւինում ես
 Իմ բազկին և քո արգարութեանը:

(Նա մեկնում է Յովհաննային իւր ձեռը, բայց սա մերժելով դարձնում է
 երեսը: Դիւնուան մնում է ապշած ու սարսափած:)

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ, ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ, ԴԻԻ ՆՈՒԱ, ՎԵՐՋԸ ՐԱՅՄՕՆ.

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ (յետ գալով.)

Յովհաննա դ'Արկ, ձեզ արքան տալիս է
 Իրաւունք ազատ հեռանալ քաղքից,
 Որի դռները բաց են ձեզ համար:
 Դուք երկիւղ չունիք վերաւորանքից.
 Ձեզ պաշտպանում է արքայի խօսքը—
 Դուք, կոմս Դիւնուա, հետևեցէք ինձ—
 Այստեղ մընալը անվայել է ձեզ:
 — Ինչ ցաւալի վերջ:

(Նա գնում է: Դիւնուան սթափում է իւր ապշութենից, մի անգամ էլ
 նայում է Յովհաննային և հեռանում է: Վերջապէս երևում է Բայմօնը,
 որ կարճ միջոց հեռուից արտմութեամբ նայում է Յովհաննային. յետոյ մօ-
 տենում է նորան և բռնում է նորա ձեռը:)

ՐԱՅՄՕՆ

Յարմար բոպէ է,

Փողոցներումը այժմ մարդ չըկայ,
 Տուէք ինձ ձեր, ձեռը, գրնանք միասին:

(Յովհաննան նորան տեսնելով սթափում է, նայում է նորան և յետոյ ուղ-
 դում է աչքերը դէպի երկինքը. յետոյ շուտ բռնում է նորա ձեռը և հե-
 ոանում է:)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

մի վայրենի անտառ

Հեռուից երևում են անխաղճների խրճիթներ: Բոլորովին մութն է: Սաստիկ որոտում ու փայլատակում է և մի և նոյն ժամանակ լսվում են հրացանների ձայներ:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱԾԽԱԳՈՐԾ ԵՒ ՆՈՐԱ ԿԻՆԸ

ԱԾԽԱԳՈՐԾ

Ի՛նչ զարհուրելի փոթորիկ է այս:
Հըրեղէն զետեր սպառնում է թափել
երկինքն երկրի վրայ, և լոյս ցերեկը
Այնպէս մթնեցաւ, որ կարելի է
Ասողերը տեսնել: Մրրիկը, ինչպէս
Ջայրացած զըժուխք, սաստիկ գոռում է
Ու կատաղում է, երկիրը զողում
Ու սասանում է և կոտորուելով
Խոնարհեցնում են հին կաղնիները
Իրանց գլխները: Եւ զարհուրելի
Այս պատերազմը, որ կատարվում է
Այնտեղ վերևը, որից սարսափած
Գազաններն անգամ խոնարհ սողում են
Իրանց որջերը, չէ կարողանում
Հաշտեցնել մարդկանց ու խաղաղացնել:
Հողմ ու փոթորկի գոռգոռոցի հետ
Հըրազէնքների թնդիւնն է լսվում:
Երկու բանակը իրար դէմ կանգնած,
Միայն անտառն է նոցա բաժանում,
Եւ ամեն բոպէ պէտք է ըսպասել
Մի արիւնահեղ, սաստիկ կոտորած:

ԿԻՆԸ

Աստուած օգնէ մեղ: Չէ՞ որ թշնամին
Ջարդուած էր, ցրուած: Այդ ի՛նչպէս եղաւ,

Որ նոքա նորից նեղացնում են մեզ :

ԱՄԽԱԴՈՐԾ

Դա նորանից է, որ թաղաւորից
 էլ չեն վախենում: Ինչ որ Բէյմի մէջ
 Աղջկը իբրեւ կախարդ յայտնուեցաւ,
 Մարդոյ թշնամին էլ չէ օգնում մեզ,
 Եւ այսպէս ահա՛ ամեն բան նորից
 Անյաջող է դնում:

ԿԻՆԸ

Տես, ո՞վ է դալիս:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՐԱՅՄՕՆ, ՅՈՎ ՀԱՆՆԱ և ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ:

ՐԱՅՄՕՆ

Ահա՛ խրճիթներ: Այստեղ փոթորկից
 Կը պատասխարունիք: Էլ չէք դիմանայ:
 Ա՛խրողջ երեք օր թափառում էք զուք,
 Միշտ խուսափելով աշխարհի աչքից
 Եւ կերակրուելով վայրի բոյսերով:
 (Մըրիկը հանդարտութեւ է և երկինքը նորից պարզվում է):
 Մանենք, բարեսիրտ ածխագործներ են:

ԱՄԽԱԴՈՐԾ

Յողնած էք, մաէք: Խրճիթը ձերն է:

ԿԻՆԸ

Ինչի՞ զէնք է կրում քնքոյշ աղջկը:
 Բայց ժամանակը այնքան դժուար է,
 Որ և կին մարդը պէտք է զրահ հաղնի:
 Առում են, որ և նոյն խի թաղուհին,
 Տիկին Իզաբոն, զրահ ունի հաղած
 Թշնամու զօրքում, և մի հովվուհի
 Պատերազմել է մեր օրինաւոր
 Արքայի համար:

ԱՄԽԱԴՈՐԾ

Ինչեր ևս խօսում:

Գընա՛ խրճիթից աղջկայ համար
 Մի բաժակ խըմիչք բեր, որ զօրանայ:

ԲԱՅՄՈՆ (Յովհաննային.)

Տեսնում էք, անգութ չեն բոլոր մարդիկ,
Անապատումն էլ կան բարի սրտեր:
Զուարթացէք. ահա մրրիկը անցաւ
Եւ խաղաղ, հանդարտ ճառագայթելով
Ահա արեգակը մայր է մտնում:

ԱԾԽԱԴՈՐԾ

Անշուշտ արքայի բանակն էք զընում,
Որ զէնք էք կրում — բայց ըզլոյշ կացէք.
Այստեղից հեռու չեն Անդ կացէք,
Եւ նոյա գունդերը թափառում են
Այս անտառի մէջ:

ԲԱՅՄՈՆ

Ա, անդ մեղ, ինչպէս
Պիտի ազատուինք:

ԱԾԽԱԴՈՐԾ

Ապաստե՛ք, մինչև
Տըղաս քաղաքից կը վերադառնայ:
Նա ձեզ ապահով կանցկացնէ ծածուկ
Ճանապարհներով: Մեզ լաւ յայտնի են
Բոլոր անցքերը:

ԲԱՅՄՈՆ

Հանեցէք զրահը
Եւ սաղաւարտը. դոքա կը մասնեն
Ձեզ, չեն պաշտպանի:
(Յովհաննան զլուխը շարժում է:)

ԱԾԽԱԴՈՐԾ

Ինչե՞ր աղջիկը
Այդպէս տխուր է: — Այս ո՞վ է գալիս:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

Գալիս է ԱԾԽԱԴՈՐԾԻ ԿԻՆԸ մի բաժակ ձեռին, ԱԾԽԱԴՈՐԾԻ

ՏՂԱՆ

ԿԻՆԸ

Այս մեր տըղան է գալիս քաղաքից:

(Յովհաննային)

Խմեցէք, աղնիւ կոյս, Աստուած օրհնէ ձեզ :

ԱԾԽԱԴՈՐԾ (Լւր որդուն.)

Այդ դու ես, Անէտ. ի՞նչ լուր ես բերում :

ՏՂԱՆ,

(Նայում է Յովհաննային, որ այդ վայրկեանին բաժակը դնում է բերանին, ճանաչում է նորան, մօտ է գնում և խլում է բաժակը.)

Մայր, ի՞նչ ես անում, այդ ումն ես պատվում,

Սա Օրլէանի կախարդ աղջկն է :

ԱԾԽԱԴՈՐԾ և ԿԻՆՐ

Աստուած օրհնէ մեզ :

(Երեսները խաչակնքում են և փախչում են.)

ԶՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՐԱՅՄՕՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԱ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (հանդարտ և մեղմ.)

Ահա սեանում ես

Ինչպէս անէծքը ինձ հեռւում է,

Ինչպէս ամենքը ինձնից փախչում են :

Հոգս քո մասին, և դու էլ թող ինձ :

ՐԱՅՄՕՆ

Թողնեմ ձեզ, հիմա : Եւ ո՞վ կըլինի

Ձեր ուղեկիցը :

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ես ընկեր ունիմ.

Լսեցիր ինչպէս որոտաց զլսիս.

Իմ առաջնորդն է ճակատագիրս :

Դու անհոգ եղիր. ես իմ վախճանին

Կը հասնիմ, թէ և ինքս չուզեմամ :

ՐԱՅՄՕՆ

Ո՞ր էք ուզում գնալ : Այնտեղ կանդնած են

Անզխացիքը, որոնք երգուել են

Աշիւնոտ վըրէժ առնել ձեզանից —

Եւ այնտեղ մերոնք, որոնք մերժեցին

Ձեզ, սքսորեցին —

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ինձ կը պատահի

Միայն այն, ինչ որ դրած է իմ ճակտին:

ԲԱՅՄՕՆ

Ո՞վ պէտք է սընունդ ծարէ ձեզ համար,

Ո՞վ կը պաշտպանէ ձեզ գազաններից,

Աւելի ևս գազան մարդկանցից.

Ո՞վ կը խընամէ ձեզ, երբ որ հիւանդ,

Կամ թշուառ լինիք:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ես ճանաչում եմ

Բոլոր բոյսերը և արմատները,

Ես սովորել եմ իմ ոչխարներից

Որոշել, ո՞րն է առողջարարը,

Որը թունաւոր — Գիտեմ ասողիւրի

Ընթացքն երկնքում, այլ և ամպերի

Գլխացքն օդի մէջ, և իմանում եմ,

Ինչտեղ աղբիւր կայ ծածկուած գետնի տակ —

Մարդս շատ փոքր բանի կարօտ է:

ԲԱՅՄՕՆ (Բռնում է նորա ձեռքը)

Չէ՞ք ուզում դարձ գալ, Ասածոյ հետ հաշտուիլ —

Սուրբ եկեղեցու զիրկը յետ դառնալ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ուրեմն դ՞ու էլ մեղադրում ես ինձ

Ծանր մեղքի մէջ:

ԲԱՅՄՕՆ

Ապա ի՞նչ անեմ,

Տեսնելով ձեր լուռ խոստովանութիւնն:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Դու, որ թշուառիս մենակ չը թողեր,

Ինձ հաւատարիմ միայն մընացիր,

Հետս միացար, երբ բոլոր աշխարհ

Հալածում է ինձ, ո՞հ, մի՞թէ դու էլ

Համարում ես ինձ ծանր յանցաւոր

Եւ աստուածուրաց:

(Բայմօնը չէ պատասխանում:)

Ո՛հ, այդ շատ խիստ է:

ԲԱՅՄՕՆ

Իրաւ կախարդ չէք:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ե՞ս, ես կախարդ եմ:

ԲԱՅՄՕՆ

Եւ այն հրաշքերը կատարեցիք դուք
Աւածոյ զօրութեամբ եւ նրա Սուրբերի:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ի հարկէ, ապա այլ ի՞նչ միջոցով:

ԲԱՅՄՕՆ

Եւ դուք լուցիք այն սարսափելի
Մեղադրանքի դէմ: Հիմա էք խօսում,
Հիմա, բայց երբ որ արքայի առաջ
Պէտք էր ձեզ խօսիլ, է՛ր պապանձեցաք:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ես հնազանդեցայ իմ ճակատագրին,
Որ Տէր Աստուածը սահմանել էր ինձ,

ԲԱՅՄՕՆ

Ձեր հօրը ոչինչ չը կարողացաք
Դուք պատասխանել:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Հօրս բերանով

Աստուած էր խօսում, որ մեզ փորձում է
Երբեք բարի հայր:

ԲԱՅՄՕՆ

Երկինքը եւս

Վըկայեց ձեր դէմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Երկինքն էր խօսում,

Եւ այդ պատճառով ես էլ լռեցի:

ԲԱՅՄՕՆ

Ի՞նչ, մի հատ խօսեցով կարող էիք դուք
Ձեզ արդարացնել, բայց ձեր լռութեամբ
Մոլորութեան մէջ թողիք աշխարհը

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Մոլորութիւն չէր, այլ ճակատագիր:

ԲԱՅՄՕՆ

Ուրեմն անմեղձ կըրկցիք բոլոր
Այս նախատինքը, և ամենեկին
Տրտունջ չըլտուեց ձեր շրթունքներին:
— Ես զարմանում եմ ձեզ վրայ, սոսկում եմ,
Եւ փղծկում է՝ սիրտս կուրծքիս մէջ:
Ո՛հ, ուրախութեամբ ընդունում եմ ես
Ձեր խօսքը իբրեւ զուտ ճշմարտութիւն,
Որովհետեւ ինձ ծանր է հաւատալ
Թէ յանցաւոր էք: Բայց կարո՞ղ էի
Արդեօք երազել, որ մի մարդու սիրտ
Լուրթեամբ համբերէ այն մեղադրանքին:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Արժանի՞ էի առաքեալ լինել,
Եթէ կուրօրէն չըհնազանդէի
Իմ Տիրոջ կամքին: Այնքան թշուառ չեմ,
Որքան կարծում ես: Կարի՞ք եմ ըզգում.
Բայց դա առանձին դժբաղդութիւն չէ
Իմ վիճակի մէջ: Ես աքսորուած եմ
Եւ փախստական. բայց անապատում
Սովորեցայ ես ինքս ինձ ճանաչել:
Երբ պատած էի պատուի շողերով,
Այն ժամանակը սիրտս խօսված էր,
Ես թշուառ էի, երբ որ աշխարհքը
Ինձ նախանձում էր— չիմա հանդիստ եմ,
Եւ այս մրրիկը, որ ըստառնում էր
Վերջ տալ բնութեան, իմ բարեկամն էր:
Նա աշխարհի հետ իմ սիրան էլ մարբեց.
Այժմ կուրծքիս մէջ խաղաղութիւն է:
Թող այսուհետեւ ինչ կուզէ լինի,
Եւ արկարութիւն չեմ ըզգում իմ մէջ:

ԲԱՅՄՕՆ

Ո՛հ, եկէք, եկէք, բոլոր աշխարհին
Շուտով յայտնենք ձեր անմեղութիւնը:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Նա, որ շփոթութիւն ուղարկեց, ինքը

Կըփարատէ այն: ձախտաղբի
 Պտու զը կընկնի, երբ որ կըհասնի:
 Կը դայ այն օրը, որ ինձ կըմաքէ,
 Եւ նոքա, որոնք այժմ ինձ մերժում են
 Եւ դատապարտում, կիմանան իրանց
 Մոլորութիւնը և արտասուելով
 Կողքան վիճակա:

ԲԱՅՄՕՆ

Ես լռութեամբ սպասեմ,
 Մինչև զխղուածը —

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (Բռնում է նորա ձեռը)

Դու տեսնում ես այն,

Ինչ որ բնական է, աչքդ երկրաւոր
 Կապով է կապած. բայց ես տեսնում
 Անմահականին — Առանց Աստուծոյ
 Մի մազ կարող չէ ընկնել մեր զխից —
 Տես, մայր է մանում այնտեղ արեւը —
 Ինչպէս նա վաղը կրկին կը ծաղի
 Իւր պայծառութեամբ, նոյնպէս էլ անշուշտ
 Մի օր կը յայտնուի ճշմարտութիւնը:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԹԱԳՈՒՀԻ Ի ԶԱԲՕ և ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ ԵՐԵՆՈՒՄԵՆ ԲԵՄԻ ԵՍԵՐԻ ԿՈՂՄԸ:

Ի ԶԱԲՕ (դեռ բեմ դուրս չեկած.)

Այս ճանապարհը ուղիղ կը տանէ
 Մեզ անդիլական զօրքի բանակը:

ԲԱՅՄՕՆ

Վա՛յ մեզ, թշնամիք

(Դալիս են զինուորներ, տեսնում են Յովհաննային և զարհուրելով յետ են
 քաշվում.)

Ի ԶԱԲՕ

Հ'ը, ի՛նչ կանգնեցաք:

ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ

Աստուած օգնէ մեզ:

Ի ԶԱԲՕ

Ինչի՛ց վախեցաք:

Դուք զինուորներ չէք, դուք երկշտանիք էք —

(Նա առաջ է դադիս և Յովհաննային տեսնելով յետ է քաշվում)

Այս ի՞նչ եմ տեսնում:

(Շուտով ժողովում է իրան և մօտենում է Յովհաննային)

Անձնատուր եղիր:

Դու իմ գերին ես:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Այո, գերիդ եմ:

(Բայժօնը յուսահատութեամբ փախչում է)

ԻԶԱԲԾ (զինուորներին.)

Կապեցէք ձեռները շղթաներով:

(Զինուորները ահուզողով մօտենում են Յովհաննային. նա ինքը մեկնում է նոցա իւր ձեռները, որ կապեն)

Այս է հըզօրը և զարհուրելին,

Որ ձեր դուռները ոչխարների պէս

Քշում էր իւր առաջ, որ այժմ կարող չէ

Իրան պաշտպանել: Սա հրաշագործ է,

Երբ հաւատում են, և տկար մի կին,

Երբ որ այր մարդ է կանգնած առաջը:

(Յովհաննային.)

Զօրքն ինչի՞ թողիր, ո՞ւր է Դիւնուան

Պաշտպան ասպետդ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ես աքսորուած եմ:

ԻԶԱԲԾ (զարմացած)

Դօժէ՞նն աքսորեց:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Մի հարցնիր: Հիմա

Քո ձեռն եմ ընկել, որոշիր բաղլս:

ԻԶԱԲԾ

Նա քեզ աքսորեց, որ ազատեցիր

Նորան անդուկից, որ նորա զլիւին

Թագ դրոիր Րէյմսում և Ֆրանսիայում

Թագաւորեցիր: Աքսորեց: Այո,

Որդուս դստանով ճանաչում եմ ես:

— Զինուորներ, տարէք սորան բանակը,

Յոյց առէք զօրքին այս զարհուրելին,

Որի առաջը նա սարսափում էր:

Սա կախարդ: Սորա կախարդութիւնը

Ձեր ցնորքն էր միայն և ևրիշտ տիրաւ:
 Սա մի յիմար է, որ իւր արքային
 Ջոհեց իւր անձը, և փոխարէնը
 Այժմ ստանում է վարձ արքայական —
 Լիօնէլի մօտ տարէք: Ասացէք,
 Թէ ֆրանսիացոց բաղլը շղթայած
 Ուղարկում եմ նրան. ես էլ դալիս եմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Լիօնէլի մօտ: Սպանիի ինձ այստեղ,
 Բայց մի՛ ուղարկիր դու ինձ նորա մօտ:
 ԻԶԱԲԹ (գլխուորններին)
 ձիւտ կատարեցէք հրամանս: Դնայէք:
 (նա դուրս է գնում):

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ, ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (գլխուորններին)

Ո՛վ Անգլիացիք, մի՛ թոյլ տաք, որ ողջ
 Ազատուիմ ձեզնից: Առէք ձեր վրէժը,
 Կոխեցէք սրտիս մէջ ձեր սրբերը,
 Անշունչ դիակս տարէք ձգեցէք
 Ձեր զօրավարի ոսների առաջ:
 Մտածեցէք, որ ես կոտորեցի
 Ձեր կորիճներին, բռնաւ գթութիւն
 Յոյց չը տուի ձեզ, հեղեղների պէս
 Վազեցրի արիւնը անգլիական,
 Եւ ուրախութեամբ վերադառնալու
 Բաղլից զրկեցի ձեր զիւցաղներին:
 Առէք ձեր վրէժը, սպանեցէք այստեղ,
 Թէ չէ միշտ այսպէս տըլար չեմ լինի —

ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԸ

Թագուհու հրամանը կատարեցէք:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛հ, ես աւելի մեծ թշուառութիւն
 Դեռ սպասում է ինձ: Ահաւոր Սուրբ Կոյս,
 Քո ձեռը ծանր է: Մի՛թէ զրկել ես
 Ինձ բոլորովին քո գթութիւնից:

Ե՛Լ աստուածային նշան չեմ տեսնում,
 Ե՛Լ չեն երևում սուրբ հրեշտակները,
 Ե՛Լ հրաշք չէ լինում, երկինքը փակ է:
 (Նա դուրս է գնում զինուորների հետ)

Ֆրանսիական բանակը: ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

Դ Ի Ի Ն Ո Ւ Ա, Ա Ր Ք Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս, Դ Ի Ի Շ Ա Տ Ե Լ,
 Ա Ր Ք Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս

Իշխան, զսպեցէք ձեր մաւղլ վիշաբ.
 Եկէք գնանք մեզ հետ, յետ դառէք կրկին
 Ձեր արքայի մօտ: Եկէք, մի՛ թողնէք
 Ընդհանուր զործը այս ծանր ըոպէին,
 Երբ որ մենք նորից նեղուած կարօտ ենք
 Ձեր հըզօր բազկին:

Դ Ի Ի Ն Ո Ւ Ա

Ինչե՞ նեղուած ենք,
 Ինչե՞ զօրացաւ կրկին թշնամին:
 Արդէն ամենայն ինչ կատարուեցաւ.
 Ֆրանսիան յաղթող էր և պատերազմը
 Վախճանին հասած: Դուք աքսորեցիք
 Ձեր աղատողին, հիմա ինքներդ
 Աղատեցէք ձեզ. իսկ ես չեմ ուզում
 Ե՛Լ այսուհետեւ տեսնել բանակը,
 Ինչտեղ նա չըկայ:

Դ Ի Ի Շ Ա Տ Ե Լ

Մտածեցէք, իշխան,
 Մի՛ արձակէք մեզ այդ պատասխանով:

Դ Ի Ի Ն Ո Ւ Ա

Լռեցէք, Դիւ շատէ՛: Նս՛ ձեզ ատումեմ,
 Ձեզանից ոչ ինչ չեմ ուզում լսել:
 Նորա վերայ նախ դուք կասկածեցաք:

Ա Ր Ք Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս

Ո՞վ նորա վերայ չըդայթակղեցաւ,
 Ո՞վ չերկմեցաւ այն դժբաղդ օրը:
 Մենք շփոթուած էինք, սարսափած էինք,
 Հարուածը սաստիկ ցնցեց մեր սիրտը—
 Ո՞վ կարող էր այն ահեղ ըոպէին

Կշռելով մտածել: Հիմա սթափում ենք
Մեր թմրութենից, հիմա տեսնում ենք,
Ինչպէս էր վարվում նա, երբ մեզ հետ էր:
Այո՛, սխալուեցանք—Մենք վախենում ենք,
Որ շատ անիրաւ վարուեցանք նրա հետ—
Արքան զղջում է, դուքսը իւր մեղքը
Խոստովանում է, Լա Հիրը սաստիկ
Անմիտթար է, և ամեն մի սիրտ
Տրամաթեամբ սլատած:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Նա մի խաբերայ:

Եթէ կամենայ ճշմարտութիւնը
Մարմնանալ և մեր աչքին երևիլ,
Ապա պէտք է կրէ նորա պատկերը:
Եթէ աշխարհում կայ անմեղութիւն,
Հաւատարմութիւն, սրտի մաքրութիւն,
Պէտք է որ նորա շրթունքների վրայ
Եւ պարզ աչքերում ունենան կայան:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Երկինքը հրաշքով թող լուսաւորէ
Այս մութ դաղանիքը, որ մեր հողեղէն
Աչքերի համար թափանցելի չէ—
Բայց ինչպէս կուղէ պարզութի ու լուծութի,
Անշուշտ մէկ բանում յանցաւոր ենք մենք.
Կամ պաշտպանեցինք մենք մեզ դժոխային
Դիւթական զէնքով, կամ աքսորեցինք
Մենք սի սրբուհի, և այդ երկունս էլ
Պէտք է հրաւիրեն այս խեղճ երկրի վրայ
Երկնքի ցատումն ու պատուհասը:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՄԻ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ Է ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, փոքրինչ յետոյ ԲԱՅՄՕՆ,
ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ

Մի երիտասարդ հովիւ ուզում է
Ձեզ տեսնել, իշխան: Ձեզ հետ առանձին
Խօսելիք ունի, ասում է, իրր.
Նա Յովհաննայի մօտից է դալիս:—

ԴԻԻՆՈՒԱ

Շտապիր ներս բեր նրան: Նորա մօտից է:
(Աղնուականը բաց է անում դուռը և մանում է Բայմօնը: Դիւնուան շուտ
մօտենում է նորան:)

Ասա՛, ո՛ւր է նա, ո՛ւր է Յովհաննան:

ԲԱՅՄՕՆ

Ողջոյն ձեզ, իշխան: Երջանիկ եմ ես,
Որ այս երկիւղած եպիսկոպոսին,
Սրբակրօն հօրը, հալածեալների
Հզօր պաշտպանին և դժբաղդների
Բարեխնամ տիրոջ ձեզ մօտ եմ դանում:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ո՛ւր է Յովհաննան:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ասա՛, իմ որդի:

ԲԱՅՄՕՆ

Տէր, նա կախարդ չէ. վկայ է Աստուած
Վկայ են սուրբեր, որ ժողովուրդը
Սաստիկ սխալվում է: Դուք աքսորեցիք
Անմեղութիւնը և արտաքսեցիք
Առաքեալ աղջկան:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ասա՛, ո՛ւր է նա:

ԲԱՅՄՕՆ

Նորան ուղեկից էի Արդէնեան
Անտառների մէջ, ուր նա իւր սրտի
Ծածուկն ինձ յայտնեց: Թող տանջանքի մէջ
Աւանդեմ հողիս, թող անմաս մընամ
Յաւիտենական երանութենից,
Թէ նա անմեղ չէ, սրբազան տէր իմ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Նոյն իսկ արեւը երկնակամարում
Նրանից մաքուր չէ: Ասա՛, ո՛ւր է նա:

ԲԱՅՄՕՆ

Ո՛հ, թէ ձեր սիրտը փոխել է Աստուած—
Ապա շտապեցէք սղատել նորան.
Նա գերի ընկաւ անդլիացոյց մօտ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ի՞նչ, գերի ընկաւ:

ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Տարաբաղի աղջիկ:

ԲԱՅՄՕՆ

Երբ որ Արդէնեան անտառների մէջ
Ապաստանարան էինք որոնում,
Այնտեղ բռնուեցաւ խեղճը թագուհուց
Եւ անզիւացոյ ձեռը մատնուեցաւ:
Ո՛հ, ազատեցէք ձեզ ազատողին
Սոսկալի մահից:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Շուտով զէնք առնենք,
Թմբուկ զարկեցէք, զօրքը դուրս բերէք
Պատերազմելու. թող ոտի կանգնի
Բոլոր Ֆրանսիան: Ազգի պատիւը
Վրտանդի մէջ է, թագը, ծիրանին
Յափշտակուած են: Զըխնայենք արիւն,
Զոհենք մեր կեանքը և դեռ չը մթնած
Պէտք է Յովհաննան լինի ազատուած:
(Նորա դուրս են գնում):

մի աշտարակ վերելք պատուհանով
ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ ԼԻՈՆԵԼ:

ՖԱՍՏՕԼՖ (չտապով ներս մտնելով)

Եւ անհնար է զսպել ամբոխը,
Նոքա պահանջում են կատաղաբար
Աղջկայ մահը: Մի՛ հակառակիք,
Սպանեցէք նորան և վայր ձգեցէք
Այս աշտարակից նորա զըլուխը.
Նորա արիւնը միայն կարող է
Հաշտեցնել զօրքը:

ԻԶԱԲՕ (ներս է մտնում):

Սանդուխտներ են գնում

Եւ պատրաստվում են յարձակուիլ մեզ վրայ:
Պէտք է կատարել զօրքի պահանջը:
Մի՛թէ ուզում էք, որ հիմքից քանդեն
Այս աշտարակը և մեզ էլ փչացնեն:
Դորան պաշտպանել չէք կարող. առէք:

ԼԻՕՆԷԼ

Թող դան յարձակուին, թողէք կատաղին,
Ամբողջդ պինդ է, և ես պատրաստ եմ
Թաղել ինձ նորա վիստակներն տակ,
Քան թէ կատարել ամբոխի կամքը:
— Պատասխան տուր ինձ, Յովհաննա, եղբր
Դու իմը, և ես կը պաշտպանեմ քեզ
Ողջ աշխարհի դէմ:

ԻԶԱՅՈ

Մի՛թէ մարդ չէք դուք:

ԼԻՕՆԷԼ

Քեզ արտաքսեցին ազգակիցներդ,
Էլ այսուհետեւ դու պարտական չես
Ոչինչ անարժան քո հայրենիքին:
Քո սէրը խնդրող այն վատթարները
Հեռացան քեզից, չը վատհալացան
Զէնքով պաշտպանել նոքա պատիւդ:
Բայց ես, ահա ես կը պաշտպանեմ քեզ
Թէ իմ և թէ քո ժողովուրդի դէմ —
Դու մի ժամանակ կարծել տուիր ինձ
Լըր քեզ համար թանդ է իմ կեանքը,
Եւ այն ժամանակ ես կանգնած էի
Քո դէմ կռուի մէջ իբրեւ թշնամի:
Այժմ դու չունիս ոչ ոք բարեկամ,
Բացի ինձանից:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Դու թշնամի ես

Ինձ և իմ ազգին. ոչինչ կարող չէ
Մեզ միաւորել: Ես չեմ կարող քեզ
Սիրել, բայց եթէ իրաւ հակուած է
Սիրտդ դէպի ինձ, բաղդաւորիր
Մեր ժողովուրդները — հեռացրու զօրքդ
Իմ հայրենիքից, յետ տուր մեզ բոլոր
Այն քաղաքները, որոնց տիրել էք,
Կրկին յետ դարձրու բոլոր աւարը,
Ազատութիւն տուր մեր գերիներին
Եւ սուրբ հաշտութեան համար ուղարկիր
Պատանդներ, ապա արքայիս կողմից
Ես կառաջարկեմ քեզ խաղաղութիւն:

ԻԶԱՐՅՈ

Շղթայած անդամ կամենում ես դու
Մեզ օրէնքներ տալ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Շուտ արա, թէ չէ

Յետոյ կը ստիպուիս: Երբէք Ֆրանսիան
Պիտի չը կրէ Անդլիայի լուծը,
Երբէք, ոչ երբէք: Աւելի շուտով
Մի լայն դերեզման կը դառնայ նա ձեր
Զօրքերի համար: Արդէն ընկած են
Ձեր ընտիրները. այժմ ապահով
Վերադարձի վրայ պէտք է մտածէք:
Ձեր զօրութիւնը ու փառքը անցաւ:

ԻԶԱՐՅՈ

Ինչպէս կարող էք համբերել դուք այս
Խեղագար աղջկայ յանդգնութեանը:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՄԻ ՀԱՐԻԻՐԱՊԵՏ, շտապով ներս է մտնում:

ՀԱՐԻՐԱՊԵՏ

Ո՛վ տէր զօրապետ, շտապեցէք զօրքը
Կռուի պատրաստել: Դրօշները պարզած
Առաջ են դալիս Ֆրանսիայիքը,
Նոցա զէնքերով փայլում է դաշտը:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (ողորունկաբար)

Ֆրանսիացիքը առաջ են գալիս.
Դէ՛հ, դուրս եկ դաշտը, հպարտ Անդլիա,
Դուրս եկ կռուելու:

ՖԱՍՏՈՒՅ

Անմիտ, զսպիր քո

Ուրախութիւնը. դու էլ չես տեսնի
Այս օրուայ վերջը:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Աղբս կը յաղթէ,

Եւ ես կը մեռնիմ: Քաջերը էլ իմ
Բազկին կարօտ չեն:

ԼԻՕՆԷԼ

Ես ծաղրում եմ այն

Թուլամորթներին: Արդէն քսան անգամ

Քըշել ենք նոցա պատերազմներում,
 Քանի չէր կռւում նոցա համար այս
 Դիւցազն աղջիկը: Բոլոր Ֆրանսիական
 Ազգից միայն մէկին չեմ արհամարհում,
 Եւ այդ մէկ հատին էլ աքսորեցին —
 Եկէք գնանք, Ֆաստօլֆ և նոցա համար
 Պատրաստենք դարձեալ այնպիսի մի օր,
 Ինչպէս որ Երէկի ու Պուատիէի մօտ:
 Իսկ դուք, Թադուհի կը մնաք այստեղ
 Եւ Յովհաննայի վերայ կը հսկէք,
 Մինչև պատերազմը կը վերջանայ.
 Ձեզ մօտ Թողնում եմ ես յիսուն ասպետ:

ՖԱՍՏՕԼՖ

Ի՞նչ, Թշնամու դէմ զընանք ու Թողնենք
 Այս կատաղածին այստեղ մեր ետև:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Վախեցնում է քեզ շղթայած մի կին:

ԼԻՕՆԷԼ

Յովհաննա, խօսք տուր, որ չես փախչելու:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Միակ բաղձանքս է ազատութիւնս:

ԻԶԱԲԾ

Կապեցէք նորան երրեակ շղթայով.

Ես ձեզ լմ գլխով երաշխաւոր եմ,

Որ նա չի փախչի:

(Յովհաննային կապկպում են ծանր շղթաներով.)

ԼԻՕՆԷԼ (Յովհաննային.)

Այդպէս ես ուզում,

Դու մեզ, ստիպում ես: Բայց քո ձեռին է.

Թող Ֆրանսիան, կըրիր Անգլիայի դրօշը,

Եւ դու ազատ ես, և կատաղութեամբ

Այժմ արիւնդ պահանջողները

Կը ծառայեն քեզ:

ՖԱՍՏՕԼՖ (շտապով.)

Գնանք, գնանք, զօրապետ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ի՞նչ ես շատ խօսում. Ֆրանսիացիքը

Առաջ են գալիս, պաշտպանիր անձդ.

(Լսվում են փողերի ձայներ, Լիօնէլը լուռ դուրս է գնում.)

ՖԱՍՏՈԼՖ

Թագուհի, գիտէք, ինչ պիտի անէք,
Եթէ որ բաղդը մեր դէմ կըլինի,
Եթէ տեսնէք, որ մերոնք փախչում են—

ԻԶԱՐՕ (դաշոյնը հանելով.)

Դուք բոլորովին միամիտ եղէք,
Սա մեր անկումը պիտի չըտեսնէ:

ՖԱՍՏՈԼՖ (Յովհաննային.)

Դու արդէն գիտես, ինչ է քեզ սպասում.
Հիմա աղօթիր, որ ազգդ յաղթէ:

(Նա դուրս է գնում.)

ՏԱՍՆԵԻՄԻԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ, ԻԶԱՐՕ, ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ.

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Այո, կաղօթեմ, ո՞վ կարգելէ ինձ:
Ահա լսում եմ իմ ժողովուրդի
Պատերազմական երաժշտութիւն:
Ո՛հ, ինչպէս զուարթ հնչում է սրտիս
Եւ ինձ յաղթութեան աւետիս տալիս:
Փչանայ Անգլիան, յաղթէ Ֆրանսիան:
Առաջ, իմ քաջեր, առաջ, հեռու չէ
Կոյսը ձեզանից, նա էլ կարող չէ,
Ինչպէս որ երբեմն սուրբ դրօշը ձեռին,
Առաջնորդել ձեզ — ծանր շղթաներ
Կապում են նորան, բայց նորա հոգին
Թեւաւորուած ձեր պատերազմական
Երգերով, ազատ թռչում է բանտից:

ԻԶԱՐՕ (Զինուորներէից մէկին.)

Գընա, բարձրացիր աշտարակի վրայ,
Որ պատերազմի դաշտին է նայում.
Ասա, ինչպէս է կռիւը փոփոխվում:

(Զինուորը բարձրանում է.)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Առաջ, Ֆրանսիացիք, առաջ, իմ քաջեր,
Վերջին կռիւն է: Մի յաղթութիւն էլ,
Եւ կըկործանուի իսպառ թշնամին:

Ի ԶԱԲՑ

Դէ՛հ, ի՞նչ ես տեսնում:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Արդէն խառնուեցան:

Մի վազրի մորթով ծածկուած վայրենի

Արաբ ձիու վրայ առաջ է թռչում

Իւր ժանդարմներով:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Կոմս Դիւնուան է:

Առաջ, քաջ զինուոր, առաջ, կը յաղթես:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Կամուրջի վրայ է վազում Բուրգունդը:

Ի ԶԱԲՑ

Ո՛հ երանի թէ տասը տէգ ցցուի

Այն դաւաճանի խարդախ սրտում:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Լօրդ

Ֆաստուշին այրաբար դէմ է դնում նրան:

Նոքա ցած իջան երիվարներից.

Դքսի մարդիքը և մերոնք մէկ մէկ

Մենամարտում են:

Ի ԶԱԲՑ

Արդեօք չե՞ս տեսնում

Թագաժառանգին, չե՞ս ճանաչում նրան

Թագաւորական նշաններիցը:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Բոլորը թանձր փոշով պատած է,

Զեմ կարողանում ոչինչ որոշել:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Թէ նա ունենար իմ աչքը, կամ ես

Կանգնած լինէի վերեւ նրա տեղ,

Ամենափոքր բանն էլ չէր փախչի

Իմ տեսութենից: Վայրի թռչունը

Կարող եմ համրել թռչելիս, բաղէն

Ճանաչել օդում, որքան բարձր լինի:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Խրամի մօտ սաստիկ իրար են խառնվում.

Երևում է, որ մեծամեծները,

Առաջիկները այնտեղ են կռվում:

ԻԶԱԲՕ

Դեռ ևս կանգուն է մեր դրօշակը:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Այո՛, օղի մէջ ծածանում է նա:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Պատի ճեղքերից եթէ նայէի,

Կռուին, աչքերով կը հրամայէի:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Վայ, ի՞նչ իմ տեսնում, մեր զօրապետը

Շրջապատած է—

ԻԶԱԲՕ (Դաշոյնը բարձրացնելով.)

Մեռի՛ր, տարաբանող:

ԶԻՆՈՒՈՐ (շուտ.)

Նա ազատուեցաւ: Քաջ լօրդ Ֆաստօլֆը

Ետեից հասաւ թշնամու վերայ.

Նա ճեղքեց նորա թանձր գունդերը:

ԻԶԱԲՕ (Դաշոյնը յետ քաշելով.)

Հրեշտակդ խօսեց:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Յաղթուեցի՛ն: Ահա՛,

Ահա՛, փախչում են:

ԻԶԱԲՕ

Որո՞նք են փախչում:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Ֆրանսիացիք և Բուրգունդիացիք.

Ողջ դաշտը ծածկուած է փախչողներով:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Աստուած իմ, Աստուած, մի՞թէ թողել ես

Ինձ բոլորովին:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Տանում են ծանր

Մի վերաւորեալ: Մարդիկ վազում են

Նորան օգնելու: Նա մի իշխան է:

ԻԶԱԲՕ

Մերոնցի՞ց է, թէ Ֆրանսիացի է:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Գլխից հանեցին սաղաւարտը: Դա

Դիւնուա կոմսն է:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (Սաստկութեամբ բռնում է շղթաները։)

Աւաղ ես միայն

շղթայած կին եմ։

ՋԻՆՈՒՈՐ

Կաց, կաց, այն ո՞վ է

Կապոյտ, ոսկեթել վերարկուի մէջ։

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (Եռանդով։)

Իմ վեհապետն է, իմ թագաւորն է։

ՋԻՆՈՒՈՐ

Նրա ձին խրտնում է—վայր ձգեց նորան—

Մեծ զժուարութեամբ ուզում է կանգնել—

(Յովհաննա լսում է այս խօսքերը կրքոտ շարժումներով։)

Մերոնք շուտաքայլ մօտենում են նրան—

Հասան—պատեցին—

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛հ, մի՞թէ չունի

երկինքն էլ հրեշտակ։

ԻԶԱԲԹ (Ժաղրելով։)

Հիմա, այ հիմա,

Ազատի՛չ, հասի՛ր ազատել նորան։

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Ընկնում է ծնկան վերայ և աղօթում է սաստիկ ձայնով։)

Աստուած, լսիր ինձ իմ նեղութեան մէջ,

Ջերմ պաղատանքով ուղղում եմ հոգիս

Քեզ մօտ երկինքը։ Կարող ես սարդի

Ոստայնի թելը ամրացնել ինչպէս

Նաւի հաստ պարան, ամենակարող

Քո զօրութեանը հեշտ է երկաթէ

Պինդ կապանքները ոստայնի բարակ

Թելերի փոխել—Կամեցիր, կընկնին

Այս շղթաները և կը պատառուին

Բանտիս պատերը—Դո՛ւ, Տէր, օգնեցիր

Սամոնին, երբ կոյր էր և շղթայած,

Եւ համբերում էր թշնամիների

Դառն կատակին—Ապաւինելով

Քեզ, պինդ բռնեց նա բանտի սիւնները,

Եւ խոնարհեցաւ, և կործանեցաւ

Այն շինութիւնը։

ՋԻՆՈՒՈՐ

Յաղթութիւն։

ԻԶԱԲՕ

Ի՞նչ կայ:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Արքան բռնուեցաւ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Տէր Աստուած, օգնիր:

(Նա երկու ձեռով սաստկութեամբ բռնում է շղթաները և կոտորում է: Մի և նոյն վայրկենին յարձակվում է մօտակայ զինուորի վերայ, խլում է նորա սուրը և դուրս է վազում: Բոլորն էլ ապշած նայում են նորա ետևից:)

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Ա Ռ Ա Զ Ի Ն Ն Ե Ր Ը առանց Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ա Յ Ի:

ԻԶԱԲՕ (Երկար լուսթենից յետոյ:)

Այս ի՞նչ էր: Արդեօք երազումն էի:

Ո՞ր կողմը վախաւ, ինչպէս կոտորեց

Այս շղթաները: Ամբողջ աշխարհին

Զէի հաւատայ, թէ չէի տեսել

Ես իմ աչքերով:

ԶԻՆՈՒՈՐ (Աշտարակի զլսից:)

Այս ի՞նչ է. մի՞թէ

Թուեր ունի նա: Արդեօք մի մրրիկ

Յափշտակեց նրան:

ԻԶԱԲՕ

Յաճումն է արդէն:

ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ

Կռուի մէջ տեղն է — Նորա զընացքը

Աւելի շուտ է, քան թէ իմ աչքը:

Նա մէկ այստեղ է — մէկ այնտեղ — հիմա

Յանկարծ տեսնում եմ նորան շատ տեղեր:

— Զօրքը ճիշդում է — Ամենքը նորան

Տեղի են տալիս: Ֆրանսիացիքը

Նորից կանգնեցան — վայ, ինչ եմ տեսնում.

Մերոնք թափում են իրանց զէնքերը.

Մեր դրօշներն ընկան —

ԻԶԱԲՕ

Ի՞նչ, նա խլւում է

Մեր յաղթութիւնը:

ԶԻՆՈՒՈՐ

Ուղիղ արքայի

Կողմն է դիմում նա — Հասաւ — դուրս քաշեց

Նրան կուռի միջեց—լօրդ Ֆաստօլֆն ընկաւ—
Մեր զօրապետը գերի բռնուեցաւ:

ԻԶԱԲՕ

Եւ բան չեմ ուզում լսել, ցած իջել:

ՋԻՆՈՒՈՐ

Փախէք թագուհի, փախէք, կը բռնեն.

Ահա դալիս են աշտարակի վրայ

Ձինուորուած մարդիկ:

(Նա ցած է իջնում.)

ԻԶԱԲՕ (Սուրը մերկացնելով.)

Կուռեցէք, վատեր:

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Գալիս է ԼԱ ՀԻՐԸ ՋԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՎ: Երբ որ նա մտնում է,
թագուհու ղինուորները թափում են զէնքերը:

ԼԱ ՀԻՐ (Յարգանքով մօտենում է թագուհուն.)

Թագուհի, տեղի տուէք զօրութեան—

Ձեր ասպետները անձնատուր եղան,

Եւ օգուտ չունի դիմադրութիւնը:

—Ընդունեցէք իմ ծառայութիւնը,

Հրամայեցէք, ուր առաջնորդեմ ձեզ:

ԻԶԱԲՕ

Ուր կուգէ լինի, նոյն է ինձ համար,

Միայն թէ դօժէին չը հանդիպիմ ես:

(Տալիս է սուրը Լա Հիրին և հետևում է նորան ղինուորների հետ միասին.)

պատերազմի դաշտը

ՏԱՍՆԵՒԶՈՐՍԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Բեմի ետեւ մասնում շատ ՋԻՆՈՒՈՐՆԵՐ պարզած դրօշներով ԹԱ-
ԳԱՒՈՐԸ և ԲՈՒՐԳՈՒՆԴԻ ԴՈՒՔՍԸ որոնց բազուկների վերայ
ընկած է ՅՈՎ ՀԱՆՆԱՆ մահացու կերպով վիրաւորուած: Ամենեկն կեն-
դանութեան նշան չէ երևում նորա վերայ: Նոքա կամաց առաջ են գա-

լիս: Ներս է վազում ԱԳՆԵՍ ՍՕՐԷԼԸ:

ՍՕՐԷԼ (Ընկնելով թագաւորի գիրկը.)

Ազատուած էք դուք—ողջ էք, անվնաս—

Ելի ստացայ ձեզ:

ԹԱԳԱՒՈՐ

Այո՛, աղատուած —

Ահա՛ այս գընով:

(Յոյց է տալիս Յովնանայի վերայ.)

ՍՕՐԷԼ

Յովհաննա, Աստուած,

Մեռնում է:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Արդէն հոգին աւանդեց.

Բաժանուեց մեզինից իբրեւ մի հրեշտակ:

Տեսէք, պարկած է անցաւ և հանդարտ,

Իբրեւ քնած մանուկ: Ասես խաղում է

Դէմքին երկնային խաղաղութիւնը:

Եւ շունչ չէ առնում, բայց տաք ձեռներին

Դեռ նշմարվում է կենդանութիւնը:

ԹԱԳԱՒՈՐ

Մեռաւ — այլ ևս զարթելու չէ նա,

Եւ չեն բացուելու նորա աչքերը:

Արդէն շրջում է երկնքում իբրեւ

Լուսաւոր հոգի, և էլ չէ տեսնում

Ոչ մեր ցաւը և ոչ էլ զղջումը:

ՍՕՐԷԼ

Նա բաց է անում աչքերը, տեսէք,

Դեռ կենդանի է:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ (զարմացած.)

Ի՞նչ, գերեզմանին

Յետ է դառնում նա, յաղթում է մահուան:

Նա բարձրանում է: Ահա՛ կանգնեցաւ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (կանգնում է և նայում է իւր շուրջ.)

Այս ի՞նչ տեղեմ ես:

ԹԱԳԱՒՈՐ

Բարեկամներին

Եւ թաղաւորին բազուկների մէջ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Երկար միջոց անթարթ աչքով նայելուց յետոյ.)

Ո՛չ, ես կախարդ չեմ, այո՛, կախարդ չեմ:

ԹԱԳԱՒՈՐ

Սուրբ և անարատ ես ինչպէս հրեշտակ,

Բայց մեր աչքերը պատեւէր գիշեր:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (Զուարթ ժպիտով նայելով իւր շուրջ)
 Իմ ժողովուրդի մէջն եմ ուրեմն.
 Եւ արհամարհած չեմ ես ու մերժած,
 Չեն անիծում ինձ, ամենքը քաղցր
 Աչքով են նայում—Այո, այժմ ես
 Ամեն բան որոշ ու պարզ տեսնում եմ:
 Ահա իմ արքան, ահա Ֆրանսիայի
 Դրօշները, բայց իմ դրօշը չեմ տեսնում—
 Ո՛ր է: Չեմ կարող առանց դրօշիս գնալ:
 Տէրը յանձնեց ինձ և պէտք է կրկին
 Նորա աթոռի առաջ վայր դնեմ:
 Այո, կարող եմ համարձակ ցոյց տալ
 Իմ դրօշը նորան, որովհետեւ միշտ
 Հաւատարմութեամբ կրել եմ ես այն:

ԹԱԳԱՒՈՐ

Տուէք իւր դրօշը:

(Դրօշը տալիս են Յովհաննային, որ այն ձեռին բռնած կանգնած է բո-
 լորովին ազատ: Նրկինքը փայլում է վարդազոյն լուսով:)

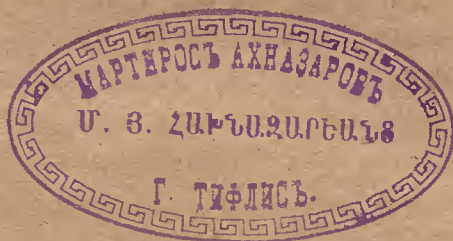
ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Տեսնում էք օդում

Այն ծիածանը: Բաց են երկնքի
 Ոսկէ դռները: Հրեշտակները շուրջ,
 Փառաւորապէս կանգնած է այնտեղ
 Աստուածամայրը, յաւիտենական
 Մանուկը գրկում: Սիրով ժպտելով,
 Մեկնում է նա ինձ իւր բազուկները:
 Այս ի՞նչ եմ ըզգում—ինձ բարձրացնում են
 Թեթեւ ամպերը—ծանր զըրահս
 Թեւաւորվում է—վեր—վեր—երկիրը
 Մընում է ետեւ—ցաւն է կարճատեւ,
 Ուրախութիւնը յաւիտենական:

(Դրօշը վայր է ընկնում նորա ձեռից և նա մեռած ընկնում է նորա վե-
 րայ:—Ամենքը երկար միջոց կանգնած են անխօս և սաստիկ չարժած:—Թա-
 դաւորը թեթեւ նշան է տալիս և բոլոր դրօշները թեթեւութեամբ վայր են թող-
 նում նորա վերայ, այնպէս որ բոլորովին ծածկվում է նոցանով:)

ԳԵՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ *

Ա.

Նոր ժամանակների ամենանշանաւոր խնդիրներից մինը՝ կա-
րել է մինչև անգամ ասել ամենակարեւոր խնդիրը համարվում է
ժողովրդական կրթութեան գործը, որի վրայ ներկայումս դարձած է
ոչ միայն եւրոպական երկրների՝ այլև ամբողջ աշխարհի յառաջա-
դէմ մարդկանց ուշքն ու միտքը: Ֆրանսիայում, 1870—71-ի ան-
յաջողութիւններից յետոյ, հասարակապետական կուսակցութեան
ախոյեանները իրանց բոլոր ջանք ու ճիգը թափում են արմատա-
կան փոփոխութիւններով ժողովրդական կրթութեան վիճակը բար-
ւորել և սկզբնական ուսումը ընդհանրացնել երկրի մէջ: Իտա-
լիայում բոլոր պետական անձինքը համոզուած են թէ դեռ շատ
գործ է մնում անելու, մինչև որ իրանց հայրենիքը դարեւոր տգի-
տութիւնից ազատուի: Անգլիան, դժգոհ լինելով իւր դպրոցների
դանդաղաբայլ յառաջադիմութիւնից, նորերումս ձեռնամուխ եղաւ
հին կարգերը փոխել, որոնց անօգտակարութիւնը ակներև եղաւ
ամէնի համար: Հոլլանդիայում, Բելգիայում, Պորտուգալիայում և
ուրիշ արեւմտեան երկրների մէջ ժողովրդական կրթութեան հի-
մունքը փոխուեցան կամ փոխուելու վրայ են՝ համաձայն ժամա-

* Ներկայ յօդուածի մէջ ղլխաւորապէս օգուտ քաղեցինք հետևեալ
ալիստութիւններից. L'instruction du peuple au dix neuvième siecle, par
Emile de Laveleye. և L'école, par Jules Simon. Առաջինը մանաւանդ
հարուստ վիճակագրական տեղեկութիւններ մատակարարեց մեզ դա-
նազան աղբերի դպրոցների քանակութեան, աշակերտների և դաստիա-
րակների որքանութեան և կրթութեան համար գործ դրուած գումարների
վրայ:

նախակից գաղափարներից բղխած առողջ սկզբունքներին: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, վերջին քաղաքական պատերազմից յետոյ, աւելի լաւ են հասկացել ընդհանրական կրթութեան կարևորութիւնը, նոքա չլսուած ու չտեսնուած զրամական զոհողութիւններ արին և անում են այս նպատակին հասնելու համար: Վերջապէս Աւստրալիայում և Կանադայում, Չիլիում և Բրազիլիայում, միով բանիւ բոլոր լատինական և անգլո-սակսոնական ծագում ունեցող երկրների մէջ, ժողովրդական կրթութեան նկատմամբ զարմանալի գործունէութիւն են ցոյց տալիս: Հայ ժողովուրդը նոյնպէս սկսում է ըմբռնել, որ եթէ դպրոցը առհասարակ անհրաժեշտ է, մեզ համար նա կեանքի ու մահուան խնդիր է, մի խնդիր՝ որի հետ սերտ կապուած է մեր լեզուի գոյութիւնը, ազգային կեանքի այս ամենահաստատ սիւնը:

Ամէն տեղ աշխատում են միջոցներ գտնել լուսաւորութիւնը տարածելու, ուսումը ամէնին մատչելի և մինչև անգամ ամէնի համար պարտաւորական անելու. ամէն տեղ ձգտում են դաստառութեան եղանակները կատարելագործել, ուսուցչական դպրոցներ հիմնել, ուսման տաճարները բազմացնել, դաստիարակների վիճակը բարձրել, և համարեա ոչ մի տեղ չեն խնայում պէտք եղած նիւթական և բարոյական օժանդակութիւնները անել այս վսեմ նպատակին հասնելու համար:

Այս զարմանալի գործունէութիւնը, այս ընդհանրական եռանդը մեկնվում է նորանով, որ առաջադէմ ու բանիմաց մարդիկ հասկացել են թէ ազգերի ապագան կախուած է նոցա կրթութեան աստիճանից: Այս անուրանալի ճշմարտութիւնը ապացուցանելու համար հարկւրաւոր փաստեր կարելի էր առաջ բերել. մենք կը բաւականանանք միայն մէկ երկուսը յիշելով:

Բէկոն անգլիացի փիլիսոփան ասաց. «Knowledge is power, գիտութիւնը զօրութիւն է»: Այս խօսքի ճշմարտութիւնը երևում է մանաւանդ ազգերի տնտեսական կեանքի մէջ. որպէս զի մարդկանց աշխատութիւնը արդիւնաբեր լինի, պէտք է որ նոքա հմուտ լինին նութեան օրէնքներին: Վայրենի մարդը չնայելով իւր նուրբ զգայութեանը, իւր պինդ ու տոկուն կազմուածքին, թշուառ կեանք է վարում և յաճախ կարիքից մեւնում է. բնութեան ոյժերը, որոնց անծանօթ է նա, ճնշում և սպանում են նորան: Իսկ քաղաքակրթ մարդը հազաբաւոր տարիներ ուսանելուց և պէսպէս զիւտեր անե-

լուց յետոյ՝ մթութեան քօղը պատառել, գաղտնիքը թափանցել է. նա իւր օգտին է ծառայեցնում բնութեան ոյժերը, թեթևացնում է իւր աշխատանքը և իշխում է նիւթի վրայ՝ ամէն տեսակ բարիքներով շրջապատելով իրան: «Եթէ այսօր Միացեալ Նահանգներում հնձուած ցորենը, ասում է մի ամերիկացի մատենադիր, նախնական ժամանակների միջոցներով կասուէր ու աղուէր, հազիւ թէ երկրի բոլոր բնակիչները բաւական լինէին այդ գործի համար, որ մի բուռն մշակներ կատարում են մեքենաների շնորհով. ահա այս գիտութեան օժանդակութեամբ կատարուած աշխատութիւնն է կառուցանում մեր աները, մեր կամուրջները, մեր երկաթուղիները, մեր նաւերը, նա է շինում մեր ժամացոյցները, մեր դաշնակները, մեր մամուլները, միով բանիւ նա է ստեղծում քաղաքակրթութիւնը»:

Մտաւոր հարստութիւնը միւս ամէն տեսակ հարստութիւններից արդիւնաբեր է մարդկութեան բարօրութեան համար. առաքինութիւնից յետոյ նա առաջին բարիքն է. մի անպառելի աղբիւր ամէն տեսակ մարդկային բարիքների համար: Անցեալի և ներկայի օրինակները ցոյց են տալիս թէ ապագայում ամենահարուստ, հետևաբար և ամենազօրաւոր ազգը կը լինի այն ժողովուրդը, որ ամէնից աւելի գիտութիւն ու ճարտարութիւն է գործ դնում աշխատութեան մէջ: Հոլանդիան, որ ի բնէ մի անբերրի երկիր էր, կիսով չափ ջրով ծածկուած, այսօր իւր բնակիչների արդիւնագործութեան շնորհով Եւրոպայի ամենտարգաւանդ երկրներից մինը դարձաւ: Մի ազգի հարստութիւնը գնահատելու համար՝ բաւական է թուել նորա երկրի պտղաբերութիւնը, նաւահանգստների յաջող դիրքը, զանազան մետաղների հանքերը. նա կարող է այս բոլորը առատութեամբ ունենալ և ոչ ներսը հարուստ լինել, ոչ էլ զուրսը զօրաւոր, եթէ մարդիկ չունին: Մարդ է որ գործէ զերկիր, բայց դորա համար հարկաւոր է որ մարդը կրթութիւն ստանայ. ամենամանբերրի երկիրը դրախտի կը փոխուի, եթէ նորա բնակիչները լուսաւորուած են:

Կրթութեան մատակարարած այս տնտեսական բարօրութեան հետ միանում է մի երկրորդ բարիք, մի քաղաքական առաւելութիւն՝ որ քաղաքակիրթ ազգերին յատուկ է և օրէցօր տարածուելու վրայ է: Ամենայն օր նկատում ենք որ հաւասարութիւնը կամայ կամաց տարածվում է ամեն երկրում: Սորա հետևանքն այն է՝

որ ընտրողական սկզբունքը ազգերի մեծ մասի մէջ ընդունուած ու հաստատուած է, ուրեմն պէտք է աշխատել այս ընհանրական. շարժողութիւնը լաւ նպատակի ծառայեցնել և այս բանի համար հարկաւոր է որ ընտրողական սկզբունքը քայլ առ քայլ և ժողովրդի լուսաւորութեան համեմատ տարածուի, որպէս զի մարդիկ միայն այն ժամական ձեռնամուխ լինին հասարակութեան գործերը կառավարելու, երբ որ ընդունակ են իրանց սեպհական գործերը վարելու:

Ո՛վ որ իւր ճշմարիտ օգուտը չէ ճանաչում, անընդունակ ու անարժան է ընտրելու նոցա՝ որոնք ընդհանուրի օգուտները պիտի պահպանեն:

Մի տգէտ ժողովրդի ընտրութեան ձայն տուէք, և նա այսօր անիշխանութեան մէջ կրնինի, վաղը բռնակալութեան մէջ: Լուսաւորեալ ժողովուրդը, ընդհակառակն, շուտով ազատ կը դառնայ, և նա կը պահպանէ իւր ազատութիւնը, որովհետեւ կիմանայ օգուտ քաղել նորանից: Բացարձակ կամ բռնակալ իշխանութիւնները միայն այնտեղ են տեսնուած, ուր թագաւորում է խաւարը, ժողովրդեան տգիտութիւնն է նորա միակ նեցուկը, գոյութեան միակ պատճառը:

Ժամանակակից հասարակութիւնները իսկապէս երկու մեծ խնդիրներով զբաղուած և յուզուած են, անտեսական խնդրով և քաղաքական խնդրով. արդ սոցանից ոչ մինը չէ կարող քաղաքացի կրթութեան շահերի համեմատ վճռուել, եթէ ժողովրդի մեծագոյն մասին մի բարոյական և հաստատուն կրթութիւն չմատակարարուի: Այն օրը երբ կրթութիւնը վերջին գիւղի վերջին խրճիթը մուտք կը գտնէ, ազգերի անտեսական բարօրութիւնը և քաղաքական ազատութիւնը ապահոված կը լինի:

Այս խօսքերը ընթերցողի աչքին գուցէ շատ սովորական երևին, վասն զի արդարեւ դժուար թէ ներկայումս գտնուի մի մարդ որ տգիտութեան ջառագով հանդիսանայ: Ամէն տեղ գրքերն ու պարբերական հրատարակութիւնները, նախարարներն ու ազգային երեսփոխանները բարձրաձայն աղաղակում են թէ անհրաժեշտ է կրթութեան գործով զբաղիլ. սակայն շատ տեղ դժբաղդաբար հայեացք ների տարբերութիւնից վանազան տարաձայնութիւններ են ծագում, որոնք գործի յաջողութեան արգելք են լինում:

Առաջին վեճելի խնդիրը հետեւեալն է. արդեօք հարկաւոր է օգտակար բան է որ մի երկրի կենտրոնական իշխանութիւնը կամ

տեղական վարչութիւնները միջամուխ լինին կրթութեան գործի մէջ առանձին հարկ դնելով ժողովրդի վրայ:

Այս հարցին երկու կարգի մարդիկ, ծայրահեղ ազատամիտները և յետադէմ անդրլեռնականները, բացորոշ կերպով պատասխանում են՝ թէ այդ միջամտութիւնը ոչ միայն անօգուտ, այլև վնասակար է: Առաջինները պնդում են, թէ ժամանակ է արդէն հասարակութիւնը խնամակալութիւնից ազատ և անհատը չափահաս համարել, ուստի և մերժում են ամէն տեսակ միջամտութիւն հասարակական գործունէութեան մէջ, ուր ամէն ոք ազատ մրցման ասպարէզ պիտի գտնէ. իսկ երկրորդները «արտաքոյ Հռոմայ եկեղեցոյ» փրկութիւն չտեսնելով՝ հաստատում են թէ պետութիւնը չէ կարող ուսուցանել, որովհետև նա չունի և չէ կարող ունենալ ոչ հաստատութիւն, ոչ կրօն և ոչ գիտութիւն:

Ճշմարիտ է որ պետութեան առաջին ու էական նշանակութիւնն է պահպանել ու յարգել տալ արդարութիւնը, այսինքն հսկել որ իւրաքանչիւր անհատ իւր իրաւունքները վայելէ. բայց երբ որ պնդում են թէ պետութիւնը չունի ոչինչ ուսուցանելու, որովհետև ոչինչ վարդապետութիւն չունի, չարաչար սխալվում են:

Ամենայն պետութիւն հիմնվում է մի տեսակ վարդապետութիւնների վրայ, որոնց նա իրօք ուսուցանում է իւր ամէն գործողութիւններով: Օրէնսդիրը մի սահմանադրութիւն կազմելով որովհետէ հասարակութեան իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները, որոնք ամէն մի անհատի համար պարտաւորական են. քրէական օրէնքներ սահմանելու համար՝ նա պէտք է նրբութեամբ որոշէ բարին չարից, որովհետև պատիժների զանազան աստիճաններ է հաստատում յանցանքների ծանրութեան համեմատ. քաղաքական օրէնքներ հրատարակելու ժամանակ՝ նա ամենափափուկ խնդիրներ է վճռում ստացուածքի, ժառանգութեան, իրաւունքների տեղականութեան և ուրիշ կէտերի վերաբերութեամբ: Վերջին դէպքում նա ոչ միայն ուսուցանում է, այլ և ստիպում է իւրաքանչիւրին յարգել և գործ դնել իւր ուսումը:

Ուրեմն մարդկային ընկերութիւնը հաստատվում է այնպիսի սկզբունքների վրայ, որոնք քաղաքական և քրէական օրէնսդրութեան հիմունքն են կազմում: Պետութիւնը, ազգի համաձայնութեամբ, այդ սկզբունքները գործ է դնում իւր ժողովների, իւր դատարանների մէջ, մինչև անգամ կախաղանի վրայ, և միակ տեղը ուր չը

պիտի կարողանայ ուսուցանել, դպրոցը պիտի լինի: Որքան էլ սահմանափակեն պետութեան իրաւունքները, այնու ամենայնիւ չէ կարելի չխոստովանել որ նորա ուղղակի պարտաւորութիւնն է պաշտպանել քաղաքացոց անհատական իրաւունքներն ու սեպհականութիւնները: Այդ ի՞նչ աւելի մեծ վտանգ է սպառնում հասարակութեանը քան ստորին դասերի թանձր տղիտութիւնը, որից ծնում են ամէն տեսակ անկարգութիւններ, թշուառութիւններ ու չարագործութիւններ: Այս բոլոր չարիքների առաջն առնելու համար պէտք է անշուշտ լուսաւորութիւն տարածել: Վերցրէք ուսումնարանը, և կարգը պահպանելու համար ուրիշ ոչինչ չէ մնում՝ բայց եթէ բանդն ու կախաղանք. երկուսից մէկը պէտք է ընտրել՝ կամ դահիճը, կամ ուսուցիչը ¹⁾: Երբեմն պետութիւնները գործ էին դնում միայն առաջինը, շուտով գուցէ միայն վերջինը կը գործածեն:

Զարմանալի բան. հասարակութիւնը իրաւունք ունի պատժելու այն անհատին՝ որ բռնարարում է օրէնքները, և իրաւունք չպիտի ունենայ այդ օրէնքները ուսուցանելու հասկացնել ամէնին: Նա կարող է փող վճարել բազմութիւ պաշտօնեաների, որ դատապարտեն, հալածեն այն մարդոց՝ որոնք սպառնում են իւր հաստատութիւնները ջնջել, և արգելում՝ պիտի լինի իրան ուրիշ մարդիկ վար-

¹⁾ Վիճակագրական տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս՝ թէ որքան կըրթութիւնը յառաջադիմութիւն է անում մի երկրի մէջ, նոյնքան պակասում է չարագործութիւնների թիւը: Այսպէս Ֆրանսիայում 1828—1836ի տասնամեայ շրջանից մինչև 1838—1847ի տասնամեայ շրջանը զանազան չարագործութիւնների համար 21 տարեկանից պակաս դատապարտուածների թիւը միայն 235 հոգով պակասեցաւ, իսկ 1838—1847ից մինչև 1853—1862ի շրջանը այդ թիւը հասաւ 4152ի, այսինքն չարագործների թիւը համարեա տասնութ անգամ պակասեցաւ: 1847ին 115 պատանի տառնվեց տարեկանից պակաս դատապարտուեցան զանազան յանցանքների համար, իսկ 1862ին միայն 44 հոգի: Նոյն հետեանքներին հասաւ Գերմանիան, Պրուսիան, Անգլիան՝ կրթութեան չնորհով: Վօդի, Նէօշտադէլի, Յիւրիխի բանդերում հազիւ 1 կամ 2 բանդարկեալ կայ. չատ անգամ նոքա բոլորովին դատարկ են մնում: Բադէնի երկրում, ուր վերջին երեսուն տարուան ընթացքում մեծ ջանքեր են արել ժողովրդական կրթութիւնը տարածելու համար, 1854ից մինչև 1861ը բանդարկեալների թիւը 1426ից իջաւ 691ի. այս պատճառով բանդերի թիւը պակասեցաւ:

ձեւ այդ հաստատութիւնների նշանակութիւնը բացատրելու համար: Նա ստիպուած պիտի լինի իւր կեանքի ու ստացուածքի ասպահովութեան համար առանձին մարդիկ պահպանել, և դաստիարակներ վարձատրելու իրաւունքից զուրկ պիտի լինի: Ո՛չ, այդ շատ անտեղի կրկնէր, ինչպէս որ ասել է Մակօլէյ պատմագիրը, որ մի խօսքով վճռեց այս նշանաւոր խնդիրը, այն է՝ թէ ով որ իրաւունք ունի կախելու, իրաւունք ունի և ուսուցանելու:

Կան մարդիկ որոնք կարծում են թէ մասնաւոր անհատների ազատ ու անկախ գործունէութիւնը ժողովրդական կրթութեան մէջ աւելի արդիւնաւէտ հետեւանքներ կարող է առաջացնել քան թէ հասարակութեան միջամտութիւնները կենտրոնական կամ տեղական վարչութիւնների միջնորդութեամբ: Սակայն անցեալի փորձերը դժբաղդաբար հակառակն են հաստատում: Երբէք մի մեծ երկրում, ասում է Գիլօն, մի նշանաւոր փոփոխութիւն, մի զգալի յառաջադիմութիւն չէ երեւացել ժողովրդական կրթութեան մէջ մասնաւոր անհատների ջանքերով. այստեղ հարկաւոր է անպայման անշահասիրութիւն, հերոսական անձնագոհութիւն, անյողդողդ ու երկաթեայ կամք, և մենք գիտենք որ շատ քիչ անձինք կան՝ որ այսպիսի առաքինութիւնների տէր լինին: Քանի որ մի կողմից այնքան սգեւտ մարդիկ կը լինին որ ոչ իրանք կը կամենան կրթուիլ, ոչ էլ իրանց որդոց կրթել տալ, իսկ միւս կողմից այնպիսի մարդիկ՝ որոնց շահը պահանջում է տղիտութիւնը պահպանել, որպէս զի իրանց գործած զեղձմունքները միշտ վարագուրած մնան, մասնաւոր անհատների ջանքերը եթէ ոչ անօգուտ՝ գոնեա շատ թոյլ ու անբաւարար կը լինին:

Բայց, ասում են կրօնի և մասնաւորապէս կաթոլիկութեան ներկայացուցիչները Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Խաղիպում և ամէն տեղ, ինչ որ անհատները չեն կարող անել, մենք կ'անենք: Մենք զօրաւոր ու տեղական ընկերութիւններ ենք կազմում. մեր ազդեցութիւնը մեծ է ժողովրդի վրայ, և մեր տղերքները անսպառ են: Մենք ունինք այն հաստատամտութիւնն ու անձնուիրութիւնը որ պահանջում է կրթութեան գործը: Մեր վարդապետութիւնները սրբադործուած են ազգերի դարեւոր յարգանքով. մենք բերում ենք նոյա միանգամայն և արտաքին գիտութիւնները և կրօնական կրթութիւնը, այնպիսի լուսաւորութիւն ենք տալիս իւրաքանչիւր մարդու, որ կարողանայ իւր ընթացքը կատարել այս աշխարհում

և իւր հոգու փրկութիւնը շահել ապագայ կեանքում: Մեր տուած ուսումը մի ապահովութիւն է անբարոյականութեան և յեղափոխութիւնների դէմ. մարդիկ մեր ձեռքին կրթութեամբ աւելի առաքինի և աւելի հեզ են դառնում. այդպէսով՝ աւելի հեշտ է լինում կառավարել նոցա, և մարդկութիւնը կատարեալ երջանկութեան է հասնում:

Ահա ինչ պատասխան է տալիս պատմութիւնը այս գեղեցիկ խօսքերին: Յայտնի է որ միջին դարերում ոչ մի եւրոպական պետութիւն ամենևին չէր խառնվում ժողովրդական կրթութեան գործի մէջ, և այդ այն հասարակ պատճառով որ նոքա կարծում էին թէ անօգուտ և մինչև անգամ վտանգաւոր է ժողովրդին կրթել, նորա աչքերը բանալ: Յիշեցուն էր յանձնուած փարատել ազիւտութեան թանձր խաւարը, որ ծանրանում էր ժողովրդի ստորին դասի վրայ: Արդ ի՞նչ է արել կղերը այդ նպատակին հասնելու համար: Ժիւլ Սիմոնը ցոյց տուեց Ֆրանսիայի վերաբերութեամբ՝ որ կղերը հազարամեայ իշխանութեան միջոցում համարեա ոչինչ չէ արել. հազուադէպ բան էր տեսնել մի արհեստաւոր, մի գիւղացի մի զինուոր որ կարգաւ իմանար:

Նոյն երևոյթը կրկնվում է և ուրիշ երկրներում: Նէպոլի թագաւորութեան մէջ հին կառավարութիւնները կղերի բացարձակ իշխանութեան էին յանձնել բոլոր աստիճանների կրթութիւնը: Կրթութեան բարձրագոյն յանձնաժողովի անդամները հոգեւորականներ էին կամ կրօնական կարգերի հետ սերտ յարաբերութիւն ունեցող աշխարհական անձինք: Միջին կրթութիւնը յիսուսեանների ձեռքին էր, իսկ տարրական դպրոցների ուսուցիչները համարեա բոլորը վանական միաբանութիւններից էին դուրս գալիս: Նիթէ այժմ ձեռքերս առնենք Իտալիայի թագաւորութեան նախարար Պ. Նապոլիի 1867-ին կազմած տեղեկադիրը, կը տեսնենք թէ ի՞նչ է եղել կրօնական ընկերութիւնների երկարատեւ աշխատանքների պտուղ: Երկու Սիցիլիաների մէջ զրեւ կարդալ իմացողների միջին թիւը հասել 100-ին 10-ի էր հասնում: Բազիլիկատում 1000 բնակիչներից 912-ը բոլորովին անգրագէտ էին. միւս նահանգներում՝ Կալաբրիալում, Արբուձձում, Սիցիլիայում, նոյն համեմատութիւնն էր երեւում: Կանանց մէջ ազիւտութիւնը ընդհանուր կանոն էր. հազիւ 100-ից 2-ը փոքր ինչ զրեւ կարդալ էին իմանում: Այս թուանշանը զարհուրեւէ է, երբ որ մաածում ենք որ քաղաքացոյց կանայքն էլ

մի և նոյն հաշվումն են մտնում. դորանից կարելի է եզրակացնել որ զիւղերի մէջ ոչ մի կին չէր կարելի գտնել որ ամենաանշան տարական կրթութիւն ստացած լինէր:

Պօրտուգալիայի սկզբնական կրթութեան պատմութիւնը աւելի շոշափելի օրինակ է ներկայացնում մեզ: Այստեղ, ինչպէս և միւս կաթոլիկ ազգերի մէջ, ժողովրդական կրթութիւնը երկար ժամանակ կղերին էր յանձնուած: Արդ ժՐ դարում, երբ Պօմբալ նախարարը հասարակութեան պիտոյքները հասկանալով կամեցաւ տեղեկանալ ժողովրդական կրթութեան վիճակին, մի խորին ու ընդհանրական տգիտութիւն գտաւ ամէն տեղ: 1772-ին նա կազմեց մի ծրագիր, որի զօրութեամբ ամենայն զիւղ մի ուսումնարան պիտի ունենար, և անմիջապէս 400 ուսումնարան բաց արաւ, որոնց պահպանութեան համար, մասնաւոր հարկ նշանակեց օղիի վրայ. ոգելից ըմպելիներ գործածողները պիտի նպաստէին լուսաւորութեան յառաջադիմութեանը, այնպէս որ մօլութիւնը ինքը պէտք է դրամ հատուցանէր այն ղեղը համար՝ որ նշանակուած էր նորան ջնջելու: Հարկը հաստատ մնաց, ինչպէս միշտ ու ամէն տեղ, իսկ Պօմբալի բացած դպրոցները անյայտացան նորա անկումից յետոյ: 1807-ին, Պօրտուգալիայի տարրական ուսումնարաններում հաշվում էին միայն 24,000 աշակերտ. Նապօլէօն Աի պատերազմներից յետոյ, երբ կղերական կուսակցութիւնը իշխանութեան հասաւ, այդ թիւը 8000ի իջաւ, որ նշանակում էր թէ 1000 բնակիչների 3 աշակերտ էր ընկնում. նոյն է ասել թէ ժողովրդական կրթութիւնը գոյութիւն չունէր այդ երկրում: Ահա ինչ փառաւոր հետեանքի է հասնում մասնաւոր անհատի աշխատութիւնը կղերի և կրօնական կարգերի ջանքերի հետ միաւորուած:

Այսպէս ուրեմն կարելի է իբրեւ ապացուցուած ընդունել հետեւեալ իրողութիւնը, ի հարկէ կաթոլիկ երկրների համար, այսինքն թէ քանի որ ժողովրդական կրթութիւնը կատարելապէս կղերին էր յանձնուած, նորա նշանակութիւնը համարեա զօրի էր հաւասարվում, և եթէ յառաջադիմութիւնը մեծ չէ և այժմ՝ երբ պետութիւններն են զբաղվում կրթութեան խնդրով, պատճառը գլխաւորապէս կղերականների ցոյց տուած ընդդիմութիւնն է: Երբ որ կղերը բացարձակ տէր ու իշխան էր, համարեա ոչինչ չարաւ, այժմ որ իշխանութիւնից զուրկ է, արգելք է լինում ուրիշներին գործ կատարելու:

Բ.

Նախընթաց հատուածում ցոյց տուինք որ ազգերի կենտրոնական և տեղական վարչութիւնների միջամտութիւնը անհրաժեշտ է ամբողջ ժողովրդին կրթութեւն միջոցները մատակարարելու համար: Տեսանք որ այն տեղ ուր պետութիւնը կրթութեան գործի մէջ չէ խառնուել, տարրական ուսումը համարեա ոչինչ է եղել. չէ կարելի գտնել մի երկիր, որի մէջ մասնաւոր անհատները, մինչև անգամ ընկերութիւնները և կրօնական կարգերը՝ կարողացած լինին բաւականաչափ ուսումնարաններ բանալ:

Բայց բաւական է որ տեղական վարչութիւնները և պետութիւնը հարկաւոր ուսումնարանները հիմնեն, հարկաւոր չէ արդեօք որ օրէնքը ծնողներին ստիպէ ուսումնարան ուղարկել իրանց որդոց: Չկայ մի խնդիր որ այնքան վիճաբանութիւնների առարկայ եղած լինի զանազան երկրներում, ուր պարտադիր ուսումը դեռ ևս ընդունուած չէ:

Պարտադիր ուսման պաշտպանները, որոնց թիւը օրէցօր աւելանում է, համոզիչ փաստերով ապացուցանում են թէ իւրաքանչիւր գերդաստանի հայր պարտական է մտաւոր սնունդ մատակարարել իւր որդոց, որպէս զի նոքա բանական ու բարոյական էակներ դառնան: Այն հայրը որ այս բնական պարտաւորութեան դէմ մեղանշում է, քաղաքական օրէնքների դատապարտութեան տակ ընկնելու արժանի է:

Հայրը իւր զաւակներին անհրաժեշտ մտաւոր սնունդից զրկելով նոյնքան է վնասում նոցա, որքան եթէ մարմնաւոր սնունդ չտար նոցա իրանց գոյութիւնը պահպանելու համար: Նա վնասում է նոյնպէս հասարակութեանը, մեծացնելով նորա համար տգէտ անդամներ, որ տրամադրուած կը լինին դէպի մոլութիւնը, անբարոյականութիւնը և մինչև անգամ չարագործութիւնը, և որոնք հասարակութեան համար անկարգութեան ու վտանգների պատճառ կը լինին: Ուրեմն այսպիսի հօր ընթացքը ամենամեծ յանցանք պիտի համարուի, որ օրէնքը պէտք է արգելէ կամ պատժէ:

Բնական օրէնքի վրայ գրող հեղինակների մեծ մասը ընդունում են որ ծնողքը ոչ միայն պիտի կերակրեն այլ և կրթեն իրանց որդոց, սնունդը նոյնքան անհրաժեշտ համարելով մտքի որքան և մարմնի համար: Հաւել բէլգիացի զիտնականի կարծիքով, որովք

իրաւունք ունին իրանց ծնողներից պահանջել սնունդ, կրթութիւն և պաշտպանութիւն: Կրթութիւնը, որի վախճանն է զարգացնել հոգևոր և մարմնավոր կարողութիւնները, մասամբ Ֆիզիկական է, մասամբ բարոյական, մասամբ էլ մտաւոր:

Արդ, եթէ զաւակները բնական իրաւունք ունին կրթութիւն պահանջելու, ապա ուրեմն պետութիւնը, որ անչափահասների իրաւունքների պաշտպանն է, պիտի ստիպէ պարտազանց ծնողներին իրանց պարտաւորութիւնները լցուցանելու:

Սակայն պարտադիր ուսման հակառակորդները պնդում են թէ կրթութեան մէջ այդպիսի ստիպողական միջոցներ գործ դնելով՝ բռնաբարվում է նախ անհատական ազատութիւնը և ապա ուսման ազատութիւնը:

Անհատական ազատութիւնը: Եւ ո՞ւմ ազատութիւն է բռնաբարվում. արդեօք երեխայի՞նը: Այս առարկութիւնը ոչինչ կշիռ չէ կարող ունենալ, որովհետեւ տեսնում ենք որ հայրը ամէն օր ստիպում է իւր որդուն ուսումնարան դնալ, և ուսուցիչը ստիպում է նորան իւր դասը պատրաստել: Բողոքենք ուրեմն անչափահաս և դեռ խելքը բան չկարող երեխայի վրայ դրուած ստիպողական պարտաւորութիւնների դէմ, և պահանջենք որ իրաւունք տրուի նորան անբռնաբարելի մնալ իւր տգիտութեան մէջ: Բայց գուցէ ծնողների վերաբերութեամբ գործ դրուած ստիպողականութեան դէմ է յիշեալ առարկութիւնը: Եթէ այդպէս է, պէտք է ուրեմն նոյնպէս բողոքել չարագործի վերաբերութեամբ գործ դրուած ստիպողական միջոցների դէմ, և պաշտպանել նորա անհատական ազատութեան սկզբունքը՝ որ օրէնքը չէ ճանաչում և բռնաբարում է:

Ի՞նչ, օրէնքը խստութեամբ պատժում է այն մարդուն՝ որ իւր որդոց մարմինը քաղցած է պահում, և այն հայրը որ իւր որդու հոգին զրկում է ամէն տեսակ մտաւոր սնունդից չպիտի ստիպուի լցուցանել այդ սրբազան պարտականութիւնը: Եւ մի՞թէ հասարակութիւնը պիտի թոյլ տայ կոյր մարդկանց անվերջ շարունակել իւր մէջ խաւարը, չարագործութիւնը, չքաւորութիւնը, միով բանիւ բոլոր չարիքները՝ նոր սերունդների մի մասը կրթութեան բարիքներից զրկելով:

Պետութիւնը իւր ապահովութեան համար հարկաւոր է համարում ծանր պարտք դնել հրիտասարդի վրայ իւր տնից, իւր գերդաստանից, իւր աշխատանքից բաժանուելու, իւր ամենագեղեցիկ

տարիներին մի մասը զինուորանոցների մէջ կորցնելու, մինչև անգամ իւր արիւնը թափելու և ուրիշէ կամքին հպատակելու. նա իշխում է մարդու վրայ, դրօշակի տակ է պահում նորան, զէնք բանեցնել է ուսուցանում և ամենամեծ խստութեամբ է պատժում նորան՝ եթէ այդ կրթութիւնից խուսափել աշխատի: Ահա ինչէ անում պետութիւնը, և նա իրաւունք չպիտի ունենայ հարկադրել երեսային ուսում առնել և օգտակար քաղաքացի լինել թէ իւր և թէ ուրիշների համար:

Սոքա են պարտադիր ուսման ջատագոյնների առարկութիւնները որոնց հետ լըջամիտ ընթերցողը չէ կարող չհամաձայնել: Եւրոպայում այն երկրները միայն յաջողել են կրթութիւնը տարածել ամէն դասերի մէջ, որոնք ընդունել են պարտադիր ուսումը: Կրթութեան այս միջոցի արժանաւորութիւնը կատարելապէս ըմբռնելու համար՝ բաւական է միմեանց հետ համեմատել Անգլիան ու Շվեդիան, Ֆրանսիան և Պրուսիան, կամ Բէլգիան և Զուիցերիան: Մի կողմից, չնայելով թափած ջանքերի ու գումարների, նկատվում է որ ազիւսութիւնը չէ փարատվում. միւս կողմից, ընդհակառակն, կրթութիւնը ընդհանրապէս տարածուած է: Ֆրանսիայում, օրինակի համար, ժողովրդի երրորդ մասը բոլորովին անգրագէտ է. իսկ Պրուսիայում բոլոր զինուորականները զրեւ կարդալ են իմանում, և կանանց կրթութիւնը այր մարդկանց կրթութիւնից ստոր չէ, որովհետեւ ուսումնարանները երթեւեկող աղջկանց թիւը տղայոց թուից պակաս չէ:

Մի ուրիշ ուշադրութեան արժանի կէտ էլ այն է՝ որ բաւական չէ պարտադիր ուսումը օրէնքով ընդունել. հարկաւոր է նաև հասարակական ձայնի և մանաւանդ հոգևորական դասի ազդեցութիւնը, որպէս զի կարելի լինի ցանկացած նպատակին հասնել: Այս նկատմամբ բողոքական երկրները մի մեծ առաւելութիւն ունին կաթոլիկական երկրների առաջ: Կաթոլիկական կրօնի քրիստոնէական պարտաւորութիւնները, պատարագի ներկայ գտնուիլը, խոստովանութիւնը, նոյն իսկ քրիստոնէականի անգիր սերտողութիւնը, իսկապէս ոչինչ կրթութիւն չեն պահանջում: Կարծես կարելի է շատ լաւ և շատ ջերմեւանդ կաթոլիկ լինել և մի և նոյն ժամանակ շատ տղէտ լինել, որովհետեւ նկատուած է որ կաթոլիկական եկեղեցու ամենահպատակ ժողովրդները մինչև այժմ ամէնից քիչ լուսաւորուած են եղել: Գոնեա կարելի է ասել թէ կաթոլիկ կղերը ոչինչ անյարմար

թուօթիւն չէ տեսել խորին բարեպաշտութեան և խորին ազիտութեան մէջ. վասն զի այն երկրներում որտեղ նա բացարձակ իշխան է եղել, ոչինչ քայլ չէ արել ազիտութիւնը փարատելու համար: Միւս կողմից չէ կարելի նոյնպէս ասել թէ բոլոր բողոքական երկրների ժողովրդները կրթութեամբ են, որովհետեւ իբրեւ բացառութիւն կարելի է յիշել Անգլիան. բայց զոնեա այս յայտնի է որ եթէ մի բողոքական կարդալ չէ իմանում, չէ կարող իւր եկեղեցու դրած ամենամեծ պարտաւորութիւններից մինը կատարել:

Այն գաղափարը թէ պէտք է հարկադրել ծնողներին որ իրանց որդոց ուսումնարան ուղարկեն նոր չէ: Նա ծնաւ բողոքականութիւնից և լութերի հայրենիքից անցաւ կաթոլիկական երկրները, բայց կղերի հակառակութեան պատճառով ոչինչ պտուղ չարտադրեց: Այսօր պարտադիր ուսումը ընդունուած է բոլոր եւրոպական երկրներում, բացի Բէլգիայից, Հոլանդիայից և Ռուսաստանից: Թուրքիայի նորակազմ սահմանադրութեան մէջ նոյնպէս իբրեւ սկզբունք ընդունուած է պարտադիր ուսումը. մնում է միայն որ ապագայ երեսփոխանական ժողովը առանձին օրէնքով որոշէ նորա գործադրութիւնը: Արդէն Պրուսիայում, Զուիցերիայում, Սկանդինավիան երկրներում և առհասարակ ամէն տեղ ուր պարտադիր ուսումը ընդունուած է, այդ մասին որոշ օրէնքներ կան սահմանուած:

Ահա, օրինակի համար, ինչ են ասում զուիցերական օրէնքները:

«Ամենայն հայր՝ որի որդին տասը տարեկան հասակը լրացած ոչ մի ուսումնարան չէ յաճախել և ոչինչ տարրական ուսում չէ ստացել, պարտաւոր է, քաղաքապետի յայտարարութիւնը ստանալուց յետոյ, ներկայացնել որդուն դպրոցական քննական յանձնաժողովին:

«Եթէ երեխան չէ ներկայացուել, կամ եթէ ապացուցուած է որ նա ոչ մի ուսումնարան չէ յաճախում և ոչինչ կրթութիւն չէ ստանում, հայրը կարող է, քննական յանձնաժողովի խնդրանք, հաշտարար դատաւորի առաջ կանչուիլ և հրապարակական յանդիմանութեան դատապարտուիլ: Վճիռը կը հրատարակուի քաղաքատան դրանը երկու ամիս ժամանակով:

«Եթէ յաջորդ տարին քննական յանձնաժողովը տեղեկանայ թէ յանդիմանութիւնը բանի տեղ չէ համարուել, հայրը կը կանչուի քաղաքական դատարանի առաջ և կարող է դատապարտուիլ 20ից

մինչև 500 Ֆրանկ տուգանք վճարելու և իւր ընտրողական իրաւունքներից զրկուելու մէկից մինչև հինգ տարի ժամանակով: Պատիժը կը վերանայ այն օրից՝ երբ յանձնաժողովը տեղեկացել է որ երեսման ստացել է սկզբնական կրթութիւնը:

Նոյն ընթացքը գործ է դրւում և խնամակալների վերաբերութեամբ:

Անշուշտ օրէնքներ դնելը բաւական չէ. նոյնը արել են այս խնդրի նկատմամբ Սպանիայում, Իտալիայում, և սակայն հետեւեալ քները դեռ շատ անգոհացուցիչ են: Երկրի ամենամեծ գործը պիտի լինի այդ, որին իւրաքանչիւր լաւ քաղաքացի անձնուիրութեամբ պիտի նպաստէ:

Պարտադիր ուսման հետ քիչ շատ կապ ունի և ձրիավարժ ուսումը, թէ և կան երկրներ, ինչպէս Զուիցերիան և Գերմանիան, ուր ուսումը պարտաւորական է, բայց ձրի չէ: Շատ տնտեսագէտներ առաջինը ընդունում, իսկ վերջինը մերժում են. սակայն պէտք է ասել թէ այն երկրներում ուր ուսումը դժուարութեամբ է տարածւում և ուր պարտադիր կրթութեան սկզբունքը նոր է, ինչպէս Ֆրանսիայում և Բելգիայում, վերջի միջոցը կարող է մեծ օգուտ բերել: Ֆրանսիայում, քսան տարուայ ընթացքում, կրօնական ընկերութիւնները կրկնապատկել են իրանց աշակերտների թիւը և մօտ մէկ միլիոն երեսայ ձեռք բերել. իսկ նոցա անդամների թիւը եռապատկուել է: 1843ին 16,958 անդամ կար զանազան կրօնական կարգերի, որոնցից 3218 այր և 13,830 կին և 7590 ուսումնարան 706,917 աշակերտներով: 1864ին կրօնաւորների թիւը հասնում է 46,840ի, որոնցից 8635 մարդ և 38,205 կին, և 17,206 ուսումնարան 1,610,674 աշակերտներով, որոնք կրթւում ու մեծանում են անդրլեռնական սկզբունքներով: Ապագայ վտանգի առաջն առնելու մտքով՝ Աադինգտօն ազգային լուսաւորութեան նախարարը նորերումն մի ծրագիր պատրաստեց և ներկայացրեց երեսփոխանական ժողովին ձրիավարժ ուսումը Ֆրանսիայում մտցնելու համար:

Առհասարակ ձրի ուսումը ընդունող պետութիւնների թիւը օրէցօր աւելանում է. բացի Միացեալ Նահանգներից կարելի է յիշել Իտալիան, Դանիան, Զիլին, Պորտուգալիան, զուիցերական կանտոնների մեծ մասը: Նոյն իսկ Սպանիան, չնայելով իւր դրամական նեղ վիճակին 1869ի Սահմանադրութեան մի յօդուածով ուսման վարձը

վերցրեց. նոյնը արել է Պրուսիան իւր նոր Սահմանադրութեան 24րդ յօդուածով :

Եւրոպայի փոքրիկ երկրներից մինը ցոյց է ապրիս թէ ինչպէս կարելի է ձրիավարժ ուսումը հաստատել առանց ընդհանուր բիւջէն ծանրաբեռնելու : Լուքսեմբուրգի դքսութեան մէջ կրթութեան բոլոր ծախքերը համայնքի վրայ են, որ հարկաւոր դէպքում տէրութիւնից նպաստ է ստանում. բայց ծախքի մի մասը ծածկվում է վեցից մինչև տասներկու տարեկան երեխաների ծնողաց վրայ դրուած հարկով : Այս հարկին մասնակից եղողները բաժանվում են զանազան դասերի՝ նայելով իրանց կարողութեանը և զաւակների որքանութեանը : Զբաւորները հարկից ազատ են և ձրիաբար ստանում են զրբեր և ուրիշ հարկաւոր դասական առարկաներ : Գլորացական վարձի տեղ սահմանուած հարկը ամենալաւ հետեւանքներ տուաւ : Գերդաստանի հայրը ստիպուած լինելով իւր որդոց համար նշանակած հարկը վճարել, հարկաւոր է համարում օգուտ քաղել հատուցած փողից, և իւր որդոց ուսումնարան է ուղարկում. այն ինչ դպրոցական վարձը երեխաներին հեռու է պահում ուսումնարանից, որովհետև հայրը խնայողութիւն անելով տանն է պահում նոցա : Ահա ինչ հետեւանքներ ստացուեցան Լուքսեմբուրգում այս միջոցով : 100 բնակչից 14 աշակերտ կայ այնտեղ, և 100 զինուորականից հազիւ թէ 2ը անգրագէտ են : Նոյն միջոցը յաջողութեամբ գործ է դրվում Կանադայում և Նիդէրլանդիայի Գրօնինգ նահանգում :

Մնում է այժմ խօսել դպրոցական վարչութեան, դաստիարակի ընտրութեան ու վարձատրութեան և տարրական դպրոցի ուսման առարկաների վրայ :

Ամերիկայի և Զուիցերիայի մի քանի նահանգները գեղեցիկ օրինակ են տալիս թէ ինչպէս պէտք է կազմել դպրոցական վարչութիւնը :

Իւրաքանչիւր համայնքի մէջ կայ մի դպրոցական մասնաժողով, որի անդամները ընտրվում են գերդաստանի հայրերից. այս մասնաժողովը հոգում է դպրոցի պիտոյքը, ստանում է մասնաւոր անձանց նպաստները և կտակած ժառանգութիւնները :

Մասնաժողովը համայնքի ներկայացուցչի նախագահութեամբ կառավարում և այցելում է դպրոցը, ուսուցիչ է նշանակում, որովում է դպրոցի տարեկան ծախքը և դպրոցական հարկերը :

Տարրական ուսումնարանների և ուսուցչական դպրոցների փորձա-

ռու և մանկավարժութեան զործին տեղեակ ուսուցիչներին ընտրութեամբն նահանգական տեսուչները, որոնց պարտաւորութիւնն է արձակուրդի ժամանակ տարրական դպրոցների ուսուցիչներին ժողովի հրաւիրել և խորհել զանազան ուսումնական պիտոյքների վրայ: Նոցա պաշտօնի մէջ մտնում է ճանապարհորդութեան ժամանակ զիւղերում դասախօսութիւններ անել կրթութեան օգտակարութեան և ուրիշ զիտնական նիւթերի վրայ, ինչպէս նաև օրինակելի դասեր տալ տարրական ուսումնարաններում:

Բացի տեղական մասնաժողովներից տեղ տեղ կան նաև նահանգական բարձրագոյն մասնաժողովներ, որոնք հաւաքվում են իւրաքանչիւր տարի երկու կամ երեք օր ժամանակով, և խորհում են տարրական կրթութիւնը բարեփոխելու միջոցների վրայ: Այս մասնաժողովի անդամներն են բոլոր տեսուչները և տարրական դպրոցներից ընտրած ուսուցիչները:

Տարրական դպրոցի ուսուցչի ընտրութիւնը ամէն տեղ միակերպ չէ լինում: Ամերիկայում տեղական մասնաժողովներն են նշանակում նորան՝ առանց բարձրագոյն իշխանութեան միջամտութեանը, այն պայմանով միայն որ վարժապետացուն պէտք եղած վկայութիւղծն ունենայ: Պօրտուգալիայում պետութիւնն է ընտրում և կարգում ուսուցչին, ուրիշ տեղերում կենտրոնական և տեղական իշխանութիւնները այդ մասին համաձայնում են միմեանց հետ: ԷՊեստութիւնը, ասում է պրուսական սահմանադրութեան 24րդ յօդուածը, համայնքների օգնութեամբ կարգում է ուսուցիչներին ընտրելով նոցա այն անձանց միջից, որոնք հարկաւոր արժանաւորութիւններն ունին: Իսկ այդ արժանաւորութիւնների մասին հետեւեալ կանոնները սահմանուած են. «Առ հասարակ ամենայն չափահաս մարդ, որ անարատ բարոյականութեան և կրօնական զգացմունքների տեր է, որ ճանաչում է իւր կատարելու պաշտօնի պարտաւորութիւնները, յարմար է ժողովրդական դպրոցի մէջ ուսուցիչ կարգուելու: Մինչև անգամ օտարազգիքը, եթէ միայն համապատասխանում են այս բոլոր պայմաններին, պաշտօնի մէջ ընդունվում են Պրուսիայում: Բայց ուսուցչական տեղերը պատկանում են առաւելապէս տարրական ուսուցչական դպրոցների աշակերտներին, որոնք նոյն ուսումնարաններում երկու կամ երեք տարի մնալուց և վեցամեայ կամ տարեկան քննութիւնները տալուց յետոյ կրթութեան բոլոր ճիւղերի վրայ որ ընդունուած են քաղաքական կամ զիւղական դպրոցներում, ըն-

դունակութեան վիայական են ստանում: Յաջողակ ուսուցիչները, որոնք հաւատարիմ են իրանց կոչմանը և անդադար աշխատում են կատարելագործուելու, պէտք է քաջալերուին աւելի բարձր պաշտօնների հրաւիրուելով և մինչև անգամ մասնաւոր դէպքերում նաեւ կարգէ դուրս վարձատրութիւններ ստանալով: Ուսուցչի բազմամեայ ծառայութիւնը բաւական չափով համարուի որ նա իրաւունք ունենայ աւելի բարձր պաշտօն ստանալու, այլ դորա համար պէտք է նորից քննութեան ենթարկուի:

Որքան ծանր են տարրական դպրոցի ուսուցիչների պարտաւորութիւնները, այնքան աննշան է նոցա վարձատրութիւնը համարեա ամէն տեղ: Նոքա ստանում են կառավարի ընդունած վարձի կէսը, երբեմն նաեւ երրորդ մասը. այս ժլատութիւնը մեծ ամօթ պիտի համարուի մեր ժամանակի համար: «Մեր գիւղերում ասում էր Նիւ-իօրի տեսուչ Պ. Բայսը, ուսուցիչը ամենամեծ յարգանքը պիտի վայելէ ամէնից, պէտք է զնահատել նորա մատուցած ծառայութիւնները և այնպէս վարձատրել նորան»:

Երկու եղանակ կայ աշխատանքը վարձատրելու, կամ ժամանակի և կամ արդիւնքի համեմատ: Արդիւնագործները, եթէ միայն հնար ունին, երկրորդ միջոցն են գործ զնում. դորանով թէ գործարանատէրն է օգտւում, որովհետեւ միայն ստացած ապրանքի համար է վող վճարում, թէ աշխատողը շահւում է, որովհետեւ նա իւր աշխատասիրութեամբ և ճարտարութեամբ իւր վարձը աւելացնում է: Արդարութիւնը պահանջում է որ ամէն մէկին հատուցանուի իւր գործերի համեմատ: Համարեա ամէն տեղ սկսել են այս ընթացքը բռնել կրթութեան գործի մէջ՝ ուսուցչին վարձ նշանակելով իւրաքանչիւր աշակերտի համար կամ աշակերտների բերած ընդհանուր վարձից մի մասը տալով նորան: Բայց այդ դեռ բաւական չէ. պէտք է մի մրցանակ տալ ուսուցչին ամէն մէկ աշակերտի համար, որ յաջողութեամբ աւարտում է իւր ուսման ընթացքը:

Տարրական դպրոցների ուսման ընթացքը համարեա ամէն տեղ մի և նոյնն է: Յայտնի է որ դաստիարակութեան նպատակն է նախ և առաջ կազդուրել ու ակնուացնել բարոյական զգացմունքը, և ապա զարգացնել մտաւոր ու մարմնաւոր ոյժերը: Բարոյական, մտաւոր և ֆիզիկական կրթութիւն, ահա այս է դաստիարակութեան նշանաբանը:

Բարոյականութիւնը չպէտք է անգիր ուսուցանուի, առաջուց

պատրաստած չորուցամաք ձևերով, այլ այնպէս՝ ինչպէս ու Նի-
դէրլանդիայում և Միացեալ Նահանգներումն է մատակարարվում:
Այստեղ հարկաւոր է որ այն մեծ գաղափարները՝ որոնք վերաբե-
րում են Աստուծոյ, մարդկային պարտաւորութիւններին, ողորմածու-
թեանը, եղբայրասիրութեանը, հեզութեանը, խոնարհութեանը և
այլն, ուսուցչի սրտից աշակերտների սիրտը անցնին առ հասարակ
բոլոր կրթութեան միջնորդութեամբ, այսինքն թէ դասատուութեամբ
և թէ կենդանի օրինակներով, ամենայն խօսքերով որ հասնում են
մանկան ականջին: Բարոյագիտութիւնը կրթութեան ամենադժուար
մասն է, որի վրայ առանձին ուշադրութիւն պիտի դարձնեն ուսուց-
չական դպրոցները արժանաւոր դաստիարակներ պատրաստելու հա-
մար:

Գրեւ կարդալն էլ օրինաւորապէս ուսուցանելը նոյնպէս շատ
կարեւոր է. պէտք է յիշել միշտ որ դա է այն բանալին՝ որ բաց է
անում մարդուս առաջ գիտութեան տաճարի դռները: Սկզբնական
դպրոցների ծրագրի մէջ մտնում են նաև աշխարհագրութիւնը և
հաշուէգիտութիւնը: Միացեալ Նահանգներում և Բելգիայի մի
քանի քաղաքներում աւելացնում են նաև մի քանի ընդհանուր տե-
ղեկութիւններ երկրի քաղաքական կազմակերպութեան, քաղաքա-
ցիների իրաւունքների ու պարտաւորութիւնների վրայ: Կարելի է
աւելացնել նաև մի քանի տեղեկութիւններ առողջապահութեան
վրայ, անայլն տնտեսութիւն հանդերձ ձեռագործութեամբ աղջկանց
համար, տարրական տեղեկութիւններ երկրագործութեան վրայ, պատ-
մութեան զխաւոր անցքերը և մանաւանդ այնպիսի կենսագրու-
թիւններ, որոնք գեղեցիկ կերպով ներկայացնում են քրիստոնէի,
հայրենասէրի, հնարագէտի, ճանապարհորդի, ծովագնացի, մշակի
կատարեալ տիպերը: Այս տեղեկութիւնները չպիտի կազմեն առան-
ձին ուսանելի ճիւղեր, որոնք անշուշտ կը ծանրաբեռնէին մանկան
յիշողութիւնը. ընթերցանութիւնը և ուսուցչի բացատրութիւնները
հերիք են ցանկացած նպատակին հասնելու համար: Այս բանում
պէտք է հետևիլ Սաքսոնիային և Բադէնի դքսութեանը, ուր ամե-
նամեծ յաջողութեամբ գործ է դրվում նկատողական ուսումը:

Չպէտք է մոռանալ նոյնպէս երգեցողութիւնը և գծագրու-
թիւնը: Գեղեցիկ օրինակ են ներկայացնում երգեցողութեան համար
գերմանական դպրոցները, ուր կատարելապէս հասկացել են երաժ-
շտութեան կրթողական նշանակութիւնը:

Ֆիզիկական ոյժերի զարգացման համար անհրաժեշտ են համարվում մարմնամարզութիւնը, գէնային կրթութիւնները և լող տալը: Նրբէք կրթութիւնը այնպէս լաւ չեն հասկացել՝ ինչպէս Յունաստանում, ուր բոլոր քաղաքացիքը, մինչև անգամ փիլիսոփաներն ու բանաստեղծները, օրուան մի մասը մարմնամարզական կրթութիւններին էին նուիրում:

Գ.

Գանք այժմ քննելու ազգային կրթութեան վիճակը զանազան ազգերի մէջ: Ընթերցողը հետևեալ տողերից կը տեսնէ որ ուսումը առհասարակ աւելի ծաղկած դրութեան մէջ է բողոքական երկրներում քան թէ կաթոլիկական ազգերի մէջ: Իբրև օրինակ վերցնենք նախ երկու մեծ երկրներ՝ Գերմանիան և Ֆրանսիան, առաջինը իբրև բողոքականութեան ներկայացուցիչ, երկրորդը՝ կաթոլիկութեան:

Բողոքականութիւնը ժողովրդական կրթութեան և ռամկապետութեան զարագլուխն է: Գերմանիան, Լութերի հայրենիքը, տարրական դպրոցի օրօրոցն է: Ո՞վ կը մտածէր միջին դարերում խեղճ ստրուկին գրել կարդալ ուսուցանել: Կաթոլիկական եկեղեցին բոլորովին բարձի թողի չէր արել նորան. խօսքով նա հաղորդում էր նորան հաւատի մասունքը, քարոզի և խոստովանանքի ժամանակ խրատում էր նորան. եկեղեցական հանդէսներով ու թափօրներով ազնուացնում էր նորա զգացմունքները. բայց իւր կրօնական պարտաւորութիւնները կատարելու համար, ստորին դասի ժողովուրդը հարկաւորութիւն չունէր գրել կարդալ իմանալու: Ուրեմն ժողովրդական դպրոցը աւելորդ շռայլութիւն էր համարվում:

Բողոքականութիւնը, ընդհակառակն, պահանջում է որ իւրաքանչիւր հաւատացեալ կարդայ Աստուածաշունչը և անձամբ որոնէ փրկարար հաւատը: Մի և նոյն ժամանակ տպագրութիւնը ամենագեղեցիկ միջոց է գրքերը տարածելու և ամէնին մատչելի անելու: Կրօնական վերանորոգութիւնը և տպագրութեան գիւտը տարրական դպրոցի ամենամեծ գործիչներն եղան:

Եթէ ես Աւետարանի պաշտօնեայ չլինէի, ասում է Լութերը, կը ցանկայի ուսուցիչ լինել: Ստորին դասի մարդը չէ հասկանում որ եթէ մի զաւակ ունի՝ որ և իցէ ընդունակութեան տէր, նա պարտական է Աստուծոյ և մարդկանց առաջ ուսումնարան ուղարկել և

կրթել նորան: Եթէ այսօր քրիստոնէութիւնը այդպէս ընկած է, պատճառն այն է որ մատաղ սերունդը բարձի թողի արած է. դուրանից պէտք է սկսել:»

Ուղղելով իւր խօսքը մի գերդաստանի հօր՝ որ խօսում էր իւր մեծ թշուառութեան վրայ, այնպէս որ ստիպուած էր իւր որդոց աշխատեցնել որ կարողանայ ապրել, Լուծերը գրում է նորան. «Դու ինձ ասում ես. Այդ շատ լաւ է, բայց իմ որդիքը ինձ պէտքական են, և ես չեմ կարող ամէն մէկից մի մի պարոն շինել. նոքա հարկաւոր են տանը օգնելու ինձ իմ աշխատանքի մէջ:—Ահա իմ պատասխանը. ես չեմ կարծում նոյնպէս թէ մինչև այսօր եղած ուսումնարանների պէս դպրոցներ պիտի հիմնուին, ուր մի երեխայի պահում են իւր «Դոնատի» կամ իւր «Աղէքսանդրի» վրայ՝ մինչև որ քսան կամ երեսուն տարեկան հասակին է հասնում: Այժմ ուրիշ աշխարհում ենք ապրում, երբ ամէն բան պիտի վերանորոգուի, և ես համոզուած եմ որ եթէ որդուդ ստիպես օրը երկու ժամ ուսումնարանումը մնալ, իսկ մնացած ժամանակը քեզ մօտ պահես, նա միջոց կ'ունենայ մի և նոյն ժամանակ և իւր արհեստը լաւ սովորելու և ուրիշ բանի էլ պիտանի լինելու:»

Ժողովրդական կրթութեան ճշմարիտ հիմունքը ձգելով՝ Լուծերը այս խօսքերով է դառնում գերմանական քաղաքների բոլոր պաշտօնականներին. «Կառավարիչներ, յիշեցէք որ Աստուած բացարձակ կերպով պատուիրում է մանուկներին կրթել: Մտղները, անտարբերութիւնից կամ անհասկացողութիւնից և կամ ծանր աշխատութեամբ բռնաւորուած՝ մոռացութեան են տալիս այս սրբազան պատուէրը: Ժողովրդեան կառավարիչներ, ձեր պարտքն է յիշեցնել նոցա այդ պատուէրը և աշխատել որ առաջուայ ցաւալի սովորութիւնները չնորոգուին: Եւ մի՞թէ փողի պակասութիւնն է խանգարում ձեզ: Ամենայն տարի ահագին գումարներ են մոխվում կամարների, ճանապարհների, ամբարտակների համար. ինչ^ո մի բան էլ չպիտի զոհուի խեղճ մանուկներին մի քանի ուսուցիչներ տալու համար: Մի քաղաքի բարօրութիւնը կախուած չէ նորանում դիպուած գանձերից, կառուցուած պարիսպներից, բարձրացած շէնք տներից, ամբարում փայլուն զէնքերից, այլ նորա ճշմարիտ բարիքը, նորա փրկութիւնը և զօրութիւնը կրթեալ քաղաքացիների բազմութեան մէջ է, և եթէ մեր օրերում այդպիսի քաղաքացիք հազուադէպ են, յանցանքը ո՛ւմն է, եթէ ոչ ձերը, Ժողովրդեան կառավարիչներ:

որ թոյլէք տուել մատաղ սերունդին մեծանալ ինչպէս վայրի ծառը անտառում:»

Լութերի խօսքը առատ պտուղներ տուեց: Գերմանական կայսրութիւնը այսօր 60,000 սկզբնական ուսումնարաններ ունի, որ երթեկուժ են 6 միլիոն աշակերտներ: Բացի սորանից Գերմանիան ունի 1041 միջնակարգ ուսումնարաններ, 177,379 աշակերտներով, և 20 համալսարան 1624 ուսուցիչներով և 15,557 ուսանողներով. վերջապէս 10 բազմարուեստեան ուսումնարաններ 360 ուսուցիչներով և 4428 ուսանողներով:

Գերմանական պետութիւնների մէջ առաջին տեղը բռնում է Պրուսիան, որ երկար դարեր անընդհատ աշխատելուց յետոյ այն կէտին հասաւ՝ որ այսօր կարողանում է սկզբնական կրթութեան բարեքը մատակարարել իւր բոլոր քաղաքացիներին: Արդէն ժգրդ դարու կէսից, Յովակիմ Բրանդէբուրգի իշխանը, բողոքականութիւնը ընդունելուց յետոյ, մի հրովարտակ հանեց, որով պատուիրում էր ուսումնարանների թիւը բազմացնել, եղածներն եւ բարեկարգել ու բարւոքել. իսկ երեսնամեայ պատերազմից յետոյ Ֆրիդրիկոս—Վիլհէլմը պատուիրեց որ ոչ միայն քաղաքներում, այլ և գիւղերում ուսումնարաններ հիմնուին: ԺԸ դարու սկզբին, Պրուսիայի առաջին թագաւոր Ֆրիդրիկոս կրթութեան վերաբերեալ ընդհանուր օրէնքը հրատարակեց և պարտադիր ուսումը սահմանեց ամէնի համար: Հասկանալով արդէն որ ամէն բան կախուած է ուսուցիչների արժանաւորութիւնից, նա հրամայում է կրթութեան պաշտօնեաներին հարկաւոր միջոցները գործ դնել լաւ ուսուցիչներ պատրաստելու: Մինչ Պրուսիան ուսումնարաններ էր բաց անում և դաստիարակներ պատրաստում, Ֆրանսիայում Լուդովիկոս ԺԳ-ը Վերսայլի շքեղ պալատն էր շինում և ժողովրդին սարկացնում ու ստորացնում էր. մի տեղ թագաւորում են բողոքականութեան խիստ գաղափարները, միւս տեղ արեւելեան պալատի շռայլութիւնը և պապական ոգին:

Ֆրիդրիկոս Բ-ը հօր օրինակին հետեւելով բոլոր ուշադրութիւնը դարձրեց զօրքի ու կրթութեան վրայ, որոնք պրուսական պետութեան երկու հիմունքն են կազմում: 1741ին և 1743ին նա հրատարակեց մի նոր կանոնադրութիւն գիւղական ուսումնարանների համար. 1748ին մի ուսուցչական դպրոց հիմնեց Բերլինում և Հեկկեր երեւելի մանկավարժի տեսչութեանը յանձնեց: Վերջապէս 1763ին, եօթնամեայ պատերազմից յետոյ, ընդհանուր դպրոցական կանոնա-

գորութիւնը հրատարակեց, որ մինչև այսօր էլ գործ է դրվում Պրուսիայի տարրական կրթութեան մէջ. իսկ 1765ին, Սիլեզիայում, որ բոլորովին նուաճել էր, մի անգամից եօթը ուսուցչական դպրոց ստեղծեց: Այս բանում Ֆրիդրիկոսը Նապօլէօնից գերազանց էր. կորսիկացի մեծ զօրավարը ներկայացուցիչ էր այնպիսի քաղաքակրթութեան՝ որ երբէք չէ հասկացել դպրոցի կարևորութիւնը, և այս պատճառով ինքն էլ ոչինչ չէ արել ժողովրդական կրթութեան համար: Նա գիտէր յաղթութիւններ տանել և թագաւորութիւններ նուաճել, իսկ բարոյական և մտաւոր զօրութիւնները նորա աչքում մեծ գին չունէին:

Իէնայի պատերազմի անյաջողութիւնից յետոյ, Պրուսիայի ականաւոր մարդիկը հասկացան որ կրթութեան յառաջադիմութիւնը կարող է փրկել երկրի ապագան: «Մենք կորցրինք մեր երկրի մասը, ասում էր թագաւորը, պետութիւնը կորցրեց իւր արտաքին զօրութիւնն ու շքեղութիւնը. պէտք է ուրեմն զարգացնենք մեր մտաւոր զօրութիւնն ու փառքը: Դորա համար ես կամենում եմ որ ոչինչ միջոց չկնայուի ժողովրդական կրթութիւնը տարածելու ու կատարելագործելու համար»: Ազգային կրթութեան ղեկը յանձնուեցաւ Վիլհէլմ Հումբօլտին. ընտիր դաստիարակներ ուղարկուեցան Զուլցերիա Պետալօցցիի մթնոտը ուսումնասիրելու համար, և չնայելով երկրի չքաւորութեանը՝ բազմաթիւ ուսուցչական դպրոցներ հիմնուեցան: Խաղաղութիւնից յետոյ մի ականաւոր նախարար, Ալեքսանդր շտէյնը, քսաներեք տարի իշխանութեան մէջ մնալով (1818—1840), մի զարմանալի գործունէութիւն ցոյց տուեց. մեռնելիս նա թողեց երկրին 6 համալսարան, 120 գիմնազիոն և 30,000 ուսումնարան մօտ 15 միլիոն ժողովրդի համար: Այն օրից յառաջադիմութիւնը անդադար չարձնակելով՝ այսօր անասելի հետեւանքների հասաւ:

Դպրոցական սխառեմը Պրուսիայում, ինչպէս և բոլոր Գերմանիայում, երկու սկզբունքների վրայ է կայանում. 1) համայնքները պարտաւոր են պէտք եղած դպրոցները հիմնել ու պահպանել, և 2) ծնողքը պարտաւոր են իրանց զաւակներին ուսումնարան ուղարկել. հակառակ դէպքում՝ նոքա կը դատապարտուին տուգանք վճարելու և բանտարկութեան: Վերջին պայմանը հետեւեալ կերպով է գործադրվում: Իւրաքանչիւր տարի, Զատիկին, համայնքի մեծը (der Bürgermeister) մի ցուցակ է կազմում այն երեսանների համար որոնք հինգերորդ տարին լրացրել են և որոնք պարտաւոր են ուսումնարան

գնալ: Այդ ցուցակի պատճէնը ուղարկվում է այլևայլ դաւանութիւնների քահանաներին, մի և նոյն ժամանակ ծնողաց էլ յայտնում են որ պէտք է կրթութիւն տան իրանց զաւակներին: Հասկանալի է որ ծնողքը ազատ են մասնաւոր ուսումնարաններում կամ նաև տանը կրթել տալ իրանց որդոց, բայց պէտք է այդ մասին տեղեկութիւն տան տեղական մասնաժողովի նախագահին: Ոչ ոք չէ կարող մի երեխայ աշխատեցնել, եթէ յանձնառու չլինի ուսումնարան ուղարկել նորան: Շատ գործարանատէրեր իրանց գործատան կից մի ուսումնարան ունին, ուր կրթել են տալիս գործարանի մէջ բանող երեխաներին: Հասարակաց դպրոցներում ամէն առաւօտ ուսուցիչը նշանակում է բացակայ աշակերտներին մի տպագրուած ցուցակում, որ իւրաքանչիւր շաբաթ ուղարկում է տեղական մասնաժողովի նախագահին: Վերջինս կանչել է տալիս բացակայ աշակերտների ծնողաց, տեղեկանում է նոցա բացակայութեան պատճառներին, ցոյց է տալիս կրթութեան առաւելութիւնները և յորդորում է աւելի կանոնաւորութիւն պահպանել: Եւ որովհետև մասնաժողովի նախագահը սովորաբար հոգևորական անձն է լինում, նորա ազդեցութիւնը մեծ է, մանաւանդ գիւղերումը, և շատ հազիւ է պատահում որ բանը տուգանքի կամ բանտարկութեան հասնի: Ամէն կարգի մարդկանց որդիքը, հողագործ լինին կամ յետին չքաւոր մշակ, ամենայն օր բնականաբար գնում են ուսումնարան, այնպէս ինչպէս որ հայրերը գնում են իրանց աշխատանքին: Սովորութիւնը ընդհանրացած լինելով ոչ ոք չէ մտածում անգամ խորշել այդ սովորութիւնից, որ այժմ օրէնքներից էլ աւելի զօրաւոր ներգործութիւն ունի:

Տարրական դպրոցի ուսանելի առարկաներն են

շաբաթական դասերի թիւը

Կրօն	6
Ընթերցանութիւն և գրութիւն	12
Հաշուէգիտութիւն	5
Երգեցողութիւն	3

26

Մարմնամարզութիւնը սովորաբար նոյնպէս պարտաւորական է:

Ընթերցանութեան ժամանակ ուսուցիչը հաղորդում է աշակերտներին զանազան տեղեկութիւններ պատմութիւնից, աշխարհագրութիւնից, բնագիտութիւնից և բնական պատմութիւնից: Պատ-

մութիւնից նա ընտրուած է այնպիսի իրողութիւններ, որոնք կարող են թելադրել աշակերտներին անձնազոհութիւն, կրօնական և քաղաքական առաքինութիւններ: Բնագիտութիւնից և բնական պատմութիւնից նա բաւականանում է մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդելով օգերեւաբանութեան վրայ, հասկացնում է նոցա ամենասովորական գործիքների գործածութիւնն ու կազմութիւնը, ինչպէս են ծանրաչափը, ջերմաչափը, կողմնացոյցը, ջրհանը, կշեռքը, լծակը և այլն: Աշխարհագրական տեղեկութիւնները սկսվում են աշակերտների ծննդեան տեղից, և յետոյ անցնում են նահանգին, թագաւորութեանը, ամբողջ երկրագնդին: Այս բոլոր նիւթերի մեջ գործ է ածվում ճշկատողական ուսումը», որի նպատակն է երեխաների աչքերի առաջ դնել ուսանելի առարկան կամ գոնէ նորա պատկերը: Գծագրութիւնը վայելչագրութեան լրացուցիչ մասն է կազմում: Առանձին ուշադրութիւն են դարձնում երգեցողութեան վրայ, որի բարոյական ազդեցութիւնը շատ մեծ է: Երեխայքը ուսանում են երգել եկեղեցական տաղեր, ազգային և ժողովրդական երգեր, որով տպաւորում են նոցա հոգում բարոյական և հայրենասիրական վսեմ զգացմունքներ, և որոնք առաջուան կոպիտ երգերի տեղն են բռնում:

Պրոսիայում ուրիշ տեղերից վաղ են հասկացել թէ լաւ ուսուցիչներ ունենալու համար՝ հարկաւոր է մասնագիտական ուսումնաւորաններ հիմնել այդ նպատակի համար: 1864-ին բոլոր երկրի մէջ 62 ուսուցչական դպրոց կար 3,614 աշակերտներով. նոքա առհասարակ փոքրիկ քաղաքներումն են գտնվում, և տեղաւորուած են կամ հին վանքերում և կամ ուրիշ հասարակ շէնութիւններում, որոնք զբաղդաբար անբաւարար են: Զինուորանոցները այնքան դրամ են կուլ տալիս որ անկարելի է լինում դպրոցի բոլոր պիտոյքները արժանապէս հոգալ:

Ուսուցչական դպրոցի ուսումը տեւում է երեք տարի հետեւեալ ծրագրով:

շաբաթական դասերի թիւը

	1-ին տարի.	2-րդ տարի.	3-րդ տարի.
1. Մանկավարժութիւն.	2	2	2
2. Կրօնագիտութիւն .	6	6	3
3. Գերմանական լեզու .	5	3	3
4. Պատմութիւն. . .	»	2	2

5. Աշխարհագրութիւն	2	2	»
6. Բնական գիտութիւններ	2	2	2
7. Թուաբանութիւն	3	3	1
8. Գրութիւն	2	1	»
9. Նկարչութիւն	2	1	»
10. Նրգեցողութիւն	2	2	2
11. Տեսութիւն երաժշտութեան	1	2	1
12. Զութակ	1	1	1
13. Դաշնակ	1	»	»
14. Նրգեհոն	»	1	1
15. Մարմնամարզութիւն	»	»	»
16. Պարտիզպանութիւն	»	»	»
Ընդամենը	29	28	18

Ինչպէս ծրագրից երևում է, առանձին ուշադրութիւն են դարձնում երաժշտութեան վրայ: Ոչ ոք չէ ընդունվում ուսուցչական դպրոցը, եթէ առանձին ընդունակութիւն չունի երաժշտութեան ու նրգեցողութեան համար: Արդէն առաջին տարուան ընթացքում աշակերտների ձեռքերը տալիս են Հէնդէլի, Հայդնի և Վէնդէլսոնի երաժշտութիւնը. երրորդ տարուան վերջին նոքա այն կէտին պիտի հասնին որ կարողանան մի փոքրիկ երաժշտական հատուած շարադրել գիւղական եկեղեցու նրգեհոնի համար: Մարմնամարզութեամբ և պարտիզպանութեամբ պարապում են արձակուրդի ժամերին: Ուսումը առ հասարակ տարրական է և գործնական ուղղութիւն ունի:

Երրորդ տարուան ընթացքում ուսուցչական դպրոցի աշակերտը դասեր է տալիս նոյն դպրոցի մօտ գտնուած սկզբնական ուսումնարանի մէջ, մի որ և իցէ ուսուցչի վերահայեցողութեամբ, որ հարկաւոր նկատողութիւններ է անում նորան իւրաքանչիւր դասից յետոյ:

Ուսման ընթացքը աւարտելուց յետոյ, աշակերտները վերջնական քննութիւն են տալիս բոլոր ուսուցիչների ներկայութեանը, և այնուհետև տարրական դպրոցի ուսուցիչ են կարգվում: Նրեք տարի այս պաշտօնի մէջ մնալուց յետոյ, նոքա ստիպուած են երկրորդ քննութիւն տալ գլխաւորապէս մանկավարժական արուեստի գործարկութեան վրայ:

Մանկավարժութեան գործի մէջ կատարելագործուելու համար սահմանուած են նոյնպէս ուսուցչական ժողովներ, որոնք զանազան տեսակների են բաժանվում: Միական ժողովները կազմվում են ամիսը

մի անգամ մի և նոյն ծուխի ուսուցիչներին տեղական քահանայի նախագահութեամբ, զաւառական ժողովները կազմվում են տարին երկու անգամ, իսկ նահանգի բոլոր ուսուցիչները տարին մի անգամ ընդհանուր ժողով են կազմում: Այս բոլոր ժողովների նպատակն է խօսել դասատուութեան եղանակների և առհասարակ ուսման յառաջադիմութեան վրայ:

Ուսումնարանական շինութիւնները Պրուսիայում շատ աւելի ստոր են քան թէ Սաքսոնիայում և Վիւրտեմբերգում: Գիւղերը աղքատ են, տէրութիւնը հարուստ չէ, և զօրքը թանգ արժէ: Ուսումնարանների թիւը, աշակերտների քանակութեանը նայելով, շատ սակաւ է, և այս պակասութիւնը տարէցտարի աւելի զգալի է լինում: 1822-ին մի ուսումնարանի դալիս էր 70 աշակերտ, 1840-ին—95, 1852-ին—105 և 1864-ին—113: Այդ չափազանց շատ է, և այս պատճառով ուսուցիչների ջանքները շատ անգամ անպտուղ են մնում: Հաշվում են միջին թուով 1 ուսուցիչ 79 աշակերտի համար, իսկ այն տեղերում ուր ժողովուրդը աւելի արագութեամբ է բազմանում, 1 ուսուցիչ 90 աշակերտի համար: Եւ որովհետեւ երկխանորդութ տարի շարունակ պէտք է ուսումնարան յաճախեն, այս պատճառով ութ աստիճանի աշակերտներ մի և նոյն տեղում հաւաքուած են լինում, և մի և նոյն ուսուցիչը հետզհետէ պիտի պարսպի նոցա հետ: Սորա հետեանքը այն է լինում որ ամէն ինչ քննվում ու խանգարվում է, այսինքն թէ աշակերտների և ուսուցիչ առողջութիւնը, թէ կարգապահութիւնը և ուսման յառաջադիմութիւնը:

Ուսուցիչները առհասարակ շատ աննշան վարձատրութիւն են ստանում. նոցա ռոճիկի միջին թիւը համարում է 218 թալէրի (817 Ֆրանկ), իսկ գիւղերում առանձին առաժ 181 թալէրի (678 Ֆր.) Շատ տեղերում տարրական ուսուցչի ռոճիկը իջնում է 100 և 150 թալէրի. 1926 ուսուցիչ 100 թալէրից պակաս են ստանում:

Հետեւեալ պատկերը ցոյց է տալիս թէ ինչ դրութեան մէջ էր կրթութիւնը Պրուսիայում 1864 թուականին:

Բնակիչների թիւը — 19,255,139.

Հասարակական տարրական ուսումնարանների թիւը	25,056
Մասնաւոր	906

Ընդամենը . . . 25,962

Հասարակական ուսումնարանների ուսուցիչների թիւը .	33,342
— — — ուսուցչուհիների — .	2,815
Ընդամենը . .	36,157

Մասնաւոր ուսումնարանների ուսուցիչների թիւը .	995
— — — ուսուցչուհիների — .	688
Ընդամենը . .	1,683

Ընդհանուր գումար ուսուցիչների և ուսուցչուհիների	37,840.
---	---------

Աշակերտների թիւը.

Հասարակաց ուսումնարաններում կան՝ Տղայք .	1,427,191
— — — Աղջկուհք .	1,398,131
Ընդամենը . .	2,825,322.

Մասնաւոր ուսումնարաններում կան՝ Տղայք . .	25,286
— — — Աղջկուհք .	27,406
Ընդամենը . .	52,692

Ընդհանուր գումար . 2,878,014

Եթէ այս գումարի վրայ աւելացնենք միւս բոլոր ուսումնարանները, բացի համալսարաններից, կը ստանանք հետեւեալ թուանշանները.

Ամէն տեսակ ուսումնարաններ	28,434
Ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ	47,960
Աշակերտներ՝ Տղայք	1,637,809
— — — Աղջկուհք	1,517,260
	3,155,069

Եթէ համալսարանները ունէին 6047 ուսանող. իսկ 62 ուսուցչական դպրոցները 3610 աշակերտ:

Պրուսիայից էլ աւելի նշանաւոր է Սաքսոնիան, որ 1867ի փաթիլեան աշխարհահանդէսի ժամանակ ոսկի մեդալ ստացաւ իւր դպրոցների կազմակերպութեան համար: Ուսումը պարտաւորական է ամէն համար. միայն մտաւոր կամ ֆիզիկական պակասութիւնների տէր երեխաները ազատ են այդ պարտաւորութիւնից: Պարտադիր ուսումը սահմանուեցաւ 1835ին, և միայն առաջին տարիներում հարկ եղաւ պարտազանց ծնողաց պատժել: Շուտով ամէնքը համոզուե-

ցան որ երեխաները կանոնաւորապէս ուսումնարան զնայով՝ աւելի հեզ, բարոյական ու բարեկիրթ են դառնում: Այսօր մանուկներին ուսումնարան ուղարկելը այնքան բնական, այնքան հարկաւոր բան է համարվում, որքան նիւթական սնունդ տալ նոցա:

Սաքսոնիան իւր երկու ու կէս միլիոն բնակիչներով 1867ին կրթութեան համար մոխեց 5,625,000 Ֆրանկ. ուսումնարանների թիւն էր այն ժամանակ 1975, ուսուցիչներինը — 3996: Ուսումնարան երթուեկող մանուկների թիւը հասնում էր 400,299ի, որ նշանակում է բնակիչների 17 %: Ուսուցիչների ստացած ամենափոքր վարձն է գիւղերում 150 թալեր (562 Ֆր.), իսկ քաղաքներում 180—200 թալեր: Հինգ տարին մի անգամ՝ արժանաւոր ուսուցիչների ռոճիկը աւելանում է, այնպէս որ միքանի տարի ծառայելուց յետոյ՝ գիւղական ուսուցչի ռոճիկը 270 թալերից (1012 Ֆր.) պակաս չէ լինում:

Տարրական դպրոցի ուսման առարկաներն են՝ կրօնագիտութիւն, ընթերցանութիւն, գրութիւն, հաշուէզրիտութիւն, սրբազան պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, երգեցողութիւն, տարրական ու զործնական սկզբունք բնագիտութեան և բնական պատմութիւն: Մարմնամարզութիւնը ընդունուած է մինչև անգամ աղջկանց ուսումնարաններում:

Սաքսոնիայի հետ հաւասար է գնում կրթութեան զործի մջ և վիւրտէմբերգի թագաւորութիւնը: 1864ին վիւրտէմբերգը, իւր 1,748,328 բնակիչներով, տարրական ուսումնարաններում ունէր 273,000 աշակերտ, 3778 վարժապետներով ու վարժապետուհիներով, այսինքն 1 աշակերտ 7 բնակչի համար, և 1 ուսուցիչ 462 բնակիչների և 72 աշակերտների համար: Գերմանիայում ուսուցիչները ոչ մի տեղ այնպէս լաւ վարձատրուած չեն ինչպէս վիւրտէմբերգում. ամենասակաւ ռոճիկը տարեկան 800 Ֆրանկ է: Ուսման էական առարկաներն են՝ բարոյագիտութիւն, կրօնագիտութիւն, ընթերցանութիւն, գրութիւն, հաշուէզրիտութիւն, գերմանական լեզու և երգեցողութիւն: Երկրորդական առարկաներն են սրբազան պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, բնական պատմութիւն, ընդհանուր տեղեկութիւններ բնագիտութեան, օդերևաբանութեան, երկրագործութեան և առողջապահութեան վրայ, և մարմնամարզութիւն: Համարեա իւրաքանչիւր ուսումնարան ունի իւր ժողովրդա-

կան զրատուներ: Նկարչութիւնը շատ տարածուած է Վիւրսէմբէրգում, ուր մօտ 500 նկարչութեան ուսումնարաններ կան:

Բաղէնի մեծ դքսութիւնը 1,428,090 բնակիչների համար 1866ին ունէր 2228 տարրական ուսումնարան, որոնց մէջ ուսանում էին 204,367 երեխայք. որով 1 ուսումնարան է զալիս 636 բնակիչների համար և 1 աշակերտ մօտ եօթը բնակիչ համար:

Բաւարիան ունի 4,807,440 բնակիչ: 1852ին հաշվում էին բոլոր երկրում 7113 տարրական դպրոց 575,214 աշակերտներով և 8937 ուսուցիչներով և ուսուցչուհիներով: Բացի սորանից կիրակնօրեայ ուսումնարաններում ուսանում էին 371,061 աշակերտ, իսկ ուսուցչական դպրոցներում 525 աշակերտ: Տարրական ուսուցիչների ամենասակաւ ուժ իկն է տարեկան 350 ֆիօրին (750 ֆր.): Աշակերտների բերած դպրոցական վարձն է 24 կրէյցեր (85 սանտիմ) երեք ամսուայ համար: Եթէ մի դիւղ այնքան աղքատ է, որ չէ կարող կրթութեան բոլոր ծախքը իւր վրայ առնել, նահանգը օգնում է նորան: Սկզբնական կրթութիւնը պարտաւորական է 1856ից: Եթէ գիւղական դպրոցի աշակերտների թիւը 60ի հասնի, դիւղը պարտաւոր է երկրորդ ուսումնարան բանալ կամ երկրորդ ուսուցիչ նշանակել:

Բոլորովին ուրիշ պատկեր է ներկայացնում ազգային կրթութիւնը Ֆրանսիայում: Այս մեծ երկրի յառաջադէմ մարդիկը շատ փորձեր են արել լուսաւորութիւնը տարածելու ժողովրդի մէջ. բայց նոցա ջանքերը անպտուղ մնացին գլխաւորապէս կաթոլիկ լիւերի ցոյց տուած ընդդիմութիւնների պատճառով, որի կողմնակից ու համախոհ են եղել միշտ երկրի միապետական իշխանութիւնները:

Առաջին վարկը տուաւ բողոքականութիւնը, որի ազդեցութեան ներքոյ նոյն իսկ ամենաբարեպաշտ կաթոլիկ նահանգներում ծնաւ այն գաղափարը՝ թէ պէտք է ազատել ժողովրդին իւր դարեւոր տրգիւղութիւնից: Օրէնանի քաղաքական խորհուրդը 1560ին, Բլուայի խորհուրդները 1576ին և 1588ին թագաւորի ուշադրութիւնը դարձրին դպրոցների պակասութեան վրայ: Ազնուականները մինչև անգամ առաջարկեցին որ Լիզեցական գումարներից իւրաքանչիւր տարի մի նպաստ տրուի գիւղերում ամենկալարժեք և գրագէտներ պահելու, որոնց պարտաւորութիւնը պիտի լինէր ուսուցանել չքատար երեխաներին քրիստոնէական կրօնի և բարոյականութեան սկզ-

բունքը, ինչպէս նաև ուրիշ կարևոր գիտութիւններ: Դուքս եկաւ մի հրովարտակ, որ խոստանում էր ժողովուրդի բաղձանքին լըուսն տալ և մի և նոյն ժամանակ որոշում էր որ տարրական դպրոցի ուսուցիչը նշանակուի աշխարհական և հոգևոր իշխանութիւնների համաձայնութեամբ: Սակայն կղերը զօրաւոր ընդդիմութիւն ցոյց տուեց, նա պնդում էր թէ ձգտում են եկեղեցական արտօնութիւնները բռնաբարել: Ինչպէս բնական է, թաղաւորը տեղիք տուեց, և կղերը յաղթութիւնը տանելով՝ կրթութեան յառաջադիմութեան արգելք եղաւ: Ժողովուրդեան ստորին դասերի վիճակը աւելի վատթարացաւ Լուդովիկոս Ժ-ի երկարատև պատերազմների և ԺՐ դարու թշուառութիւնների ժամանակ: Նեղացած սովից, հիւանդութիւններից և ծանր հարկերից, որոնք մի անտանելի կառավարութեան տխուր հետևանքներն են, հազիւ թէ կարողանում էին իրանց գոյութիւնը պահպանել, ուր մնաց կրթութեան վրայ մտածել: Երբ որ 1789ի յեղափոխութիւնը եկաւ, նորա ներկայացուցիչները հասկացան որ միայն լուսաւորութեամբ հնարաւոր է ազատ ուսման արական սկզբունքները հաստատել երկրի մէջ: Երեք ականաւոր մարդիկ, Ցաւէյրանը, Կոնդօրսէն, Դոնտեն, հետզհետէ զանազան օրէնքներ առաջարկեցին սկզբնական կրթութիւնը ձրիապէս մատակարարելու ժողովուրդեան բոլոր դասերին, բայց այդ օրէնքները գործադրելու համար պակասում էին երեք ամենակարևոր սլոյմաններ, ժամանակը, դրամը և մարդիկը: Առաջին կայսրութիւնը զբաղուած լինելով անընդհատ պատերազմներով՝ մոռացութեան էր տուել դպրոցները, իսկ Բուրբոնեան տունը յանձնել էր նոցա կղերի ձեռքը:

Թէ ինչ ողբալի վիճակի մէջ էր ազգային կրթութիւնը Ֆրանսիայում Լուի-Ֆիլիպպի թաղաւորութեան առաջին տարիներում երևում է այն հետազոտութիւնից, որ 1833-ին Գիզօի յանձնարարութեամբ արին բոլոր երկրի մէջ չորս հարիւր իննսուն տեսուչներ: Նոքա քննեցին 33,456 ուսումնարանների դրութիւնը և մանրամասն տեղեկագրեր ներկայացրին յիշեալ նախարարին: Շատ համայնքներ կային՝ ուր քաղաքային խորհրդականները (conseils municipaux) կարդալ չգիտէին: Մի տեսուչ յիշում է չորս աւանապետ (maire), որոնք արձատուած զաւառական բարբառով էին խօսում. ուրիշները հազիւ կարողանում էին իրանց անունը տալագրել: Եւ մի թէ կարծում էք թէ նոքա զգում էին իրանց խեղճութիւնը: Ոչ ամենեւնի, ընդհակառակն, նոքա համարեա վերաւորվում էին՝ խմանալով թէ

կամենում են որ իրանց որդիքը իրանցից կրթեալ լինին: Մեր որդիքը հացի կարօտ են, ասում էին նոքա, և ոչ գրքերի: Բոմիլլեում զըպրօցի ամսական վարձը 15 սու է նշանակած. այդ շատ թանգ է համարվում. իջեցնում են 12 սուի, այդ էլ շատ է. բանը հասնում է 10 մինչև 8 սուի, այնու. տմենայնիւ ոչ ոք չէ ուզում ուսումնարան ուղարկել իւր որդոց: Տէրնիկի ուսուցիչը յայտնում է թէ պատարաստ է ձրի դաս տալ ամառային վեց ամիսներում, բայց նորա դաստոռնը դատարկ է մնում: Մի ուրիշ տեղ, երէցը փող է խոստանում ծնողաց, եթէ իրանց որդոց ուսումնարան կ'ուղարկեն: Ամէնքը մերժում են, որովհետեւ երկխայքը սագեր պիտի պահպանեն, արտում պիտի աշխատին, պտուղներ պիտի հաւաքեն: Շատ համայնքներում ամենեկին ուսումնարաններ չկային, եղածներն էլ միայն անունով ուսումնարան էին: Արիէժում տասը համայնքի համար մի ուսումնարան կար, Կաբանում քսանհինգ համայնքի համար մի ուսումնարան. Սօգ կանտօնում տասնհինգ համայնքի համար ոչ մի ուսումնարան չկար: Իսկ ուսուցիչների խեղճութեան չափը չկայ. մի տեղ նոքա չգիտեն թէ ինչ պիտի ուսուցանեն, ուրիշ տեղ նոքա աշակերտներից աւելի չգիտեն: Բէլպէք կանտօնի տասներկու համայնքում միայն չորս ուսուցիչ կայ, և չորսից երեքը տգէտ. Դօրդօյնում՝ մեծ մասը առանց վկայականի են, և քննութիւն տալու անկարող: Լանդի ուսուցիչները իրանց կարդացածը չեն հասկանում. ոմանք մինչև անգամ գրել կարդալ չգիտեն: Ուղղադրութեան համար խօսք անգամ չէ կարող լինել. Ներքին Լուարում քսան ուսուցչից երեքը հազիւ փոքր ինչ քերականութիւն գիտեն: Հասկանալի է թէ ինչ թշուառ ապրուստ պիտի ունենային այդ ուսուցիչները, որոնց համար ոչինչ ռոճիկ չկար նշանակուած կառավարութիւնից և միայն աշակերտների բերած չնչին վարձովը պիտի բաւականանային: Չմեռ դեռ ոչինչ, իսկ գարնան և ամառը, երբ աշակերտները ուսումնարան չէին յաճախում, ուսուցիչը ստիպուած էր ուրիշ գործով զբաղել, որ կարողանայ օրական ապրուստը ճարել: Շատերը երկրագործութեամբ էին պարսպում, մաճկալ վարձվում, գինի ծախում, ուրիշները փինաչութիւն, կօշկակարութիւն էին անում և դասի ժամանակ աշխատում. ուսումնարանը, զինէտունը, ընտանիքը, բոլորը մի և նոյն սենեակումն էին գտնվում: Շատ տեղ ուսուցիչը զիւղական եկեղեցու տիրացուի, ժամակոչի պաշտօն էր վարում, և եթէ մի պսակ, մի թողում պատահէր, աշակերտները արձակ-

վում էին ուսումնարանից, որովհետև տիրացու, երգիչ, ժամակուշ, փոս փորող, այս բոլոր պարտաւորութիւնները մի և նոյն անձն էր կատարում:

Այս բոլոր թշուառութիւնը աչքի առաջ ունենալով՝ Գիգօն նոյն 1833 թուին մի ուսումնարանական կանոնադրութիւն կազմեց, որ չնայելով իւր պակասութիւններին՝ կարճ միջոցում մեծամեծ արդիւնքներ ցոյց տուեց: 1830ից մինչև 1838 ուսուցչական դըպրոցների թիւը 13ից 76ի հասաւ, ուր յաճախում էին 2,500 աշակերտից աւելի: 1834ից մինչև 1838, չորս տարուան ընթացքում, 4,557 ժողովրդական դպրոց աւելացաւ առաջուան 10,316 ուսումնարանների վրայ: 1849-ին 3 ու կէս միլիոն երեխայք ստանում էին տարրական ուսում, այն ինչ 1832ին միայն 1,935,624 հոգի էին, ուրեմն յառաջադիմութիւնը մեծ էր. բայց որքան աշխատանք հարկաւոր եղաւ այն հետեւանքին հասնելու համար: Կենտրոնական վարչութիւնը ստիպուեցաւ 20,961 համայնքներին հարկադրել որ որոշուած տարեկան ծախքերը հատուցանեն, այնքան քիչ էին հասկանում գիւղերում կրթութեան օգտակարութիւնը:

1848ի յեղափոխութիւնը ժամանակ չունեցաւ իւր գեղեցիկ դիտաւորութիւնները իրագործելու ազգային կրթութեան վերաբերութեամբ: Իսկ երկրորդ կայսրութիւնը հէնց սկզբից կասկածական աչքով նայեցաւ ժողովրդական դպրոցի ուսուցչի և աշխարհային կրթութեան վրայ. կրօնական կարգերը պիտի փրկէին հասարակութիւնը օգտակար վարդապետութիւններ տարածելով ժողովրդի մէջ: 1852ի և 1854ի հրովարտակները փոփոխեցին 1833ի կանոնադրութիւնը. սորա անմիջական հետեւանքն այն եղաւ, որ ուսումնարանների վարչութիւնը կենտրոնացաւ պետութեան ձեռքը, որի ներկայացուցիչն էր նահանգապետը (préfet). Իսկ եպիսկոպոսը ներկայացնում էր կաթոլիկութեան շահերը: 1864ի ազգային կրթութեան նախարարի տեղեկագիրը ցոյց է տալիս թէ ի՞նչ դրութեան մէջ էր տարրական ուսումը երկրորդ կայսրութեան օրով:

Յունվարի 1ին 1864ին, Ֆրանսիայի 37,510 համայնքներում հաշվում էին 52,445 տարրական հասարակական ուսումնարան, որոնցից 20,703 աղայոց համար, 17,683 խառն, և 14,059 միայն աղջկանց համար: 818 համայնք զուրկ էին ամէն տեսակ ուսումնարանից, իսկ 18,198 համայնքում ոչ մի աղջկանց ուսումնարան չկար: Այս բոլոր ուսումնարաններից 11,099 յանձնուած են կրօնա-

կան կարգերի վարչութեանը, որ ասել է համարեա 5ից 1ը: Բոլոր ուսումնարաններից 18,427ը՝ տեսուչների կարծիքով լաւ վիճակի մէջ են, իսկ 34,020ը, այսինքն մօտ երկու երրորդը, վերանորոգուելու ու բարւոքուելու կարօտ են: Հրապարակական ուսումնարանները քիչ շատ կանոնաւորապէս յաճախող երեխանց թիւն է 3,413,830, որոնցից 2,053,674 տղայ և 1,360,156 աղջիկ: Բացի հրապարակական դպրոցներից, կան նաև 16,316 մասնաւոր ուսումնարաններ, որոնցից 13,208 աղջկանց համար և 3,108 տղայոց համար: Ուրեմն բոլոր ուսումնարանների թիւը հասնում է 68,761ի 4,336,368 աշակերտներով, որոնցից 1,610,674 հոգի ուսանում են կղերական սւսումնարաններում: Եւ որովհետեւ այն ժամանակ երկրի բնակիչների թիւը հասնում էր 37,382,225 հոգու, դուրս է գալիս որ միջին թուով կար 10,7 աշակերտ 100 բնակչի համար, մի հրապարակական ուսումնարան 712 բնակչի համար, մի որեւիցէ ուսումնարան 549 բնակչի համար: Տարրական կրթութեան համար եղած ընդհանուր ծախքը հասնում էր 58,646,952 ֆրանկի. այս գումարից 25,316,593 վճարել են համայնքները, 5,203,036 ֆր. պետութիւնը, և 4,905,814 ֆր. նահանգները. մնացած ծախքերը ծածկել են աշակերտների բերած վարձը և ուրիշ եկամուտներ: Բացի սորանից պետութիւնը տուեց 1,200,000 ֆր. ուսումնարանական շինութիւնների համար, որով տէրութեան ամբողջ նպաստը հասնում էր 6,464,029 ֆրանկի: 1871ին այդ գումարը հասաւ 11,952,200 ֆրանկի: Գումարելով բոլորը ինչ որ տուել են պետութիւնը, նահանգներն ու համայնքները, կը ստանանք 38,042,363 ֆրանկ, կամ մօտ 1 ֆրանկ մարդագլուխ: Զիսօսելով Ամերիակայի վրայ ուր մի քանի նահանգներ մարդագլուխ 14 և 15 ֆրանկ են մնխում աղգային կրթութեան համար, տեսէք փոքրիկ Դանիան և Զուլիցերիայի մի քանի կանտօնները, որոնք մարդագլուխ 5 ֆրանկ են տալիս տարրական ուսման համար: Եւ մի՞թէ Ֆրանսիան իւր արգաւանդ հողով, իւր գեղեցիկ կլիմայով, իւր ահագին դրամագլուխներով և իւր 2 միլիարդ տարեկան ծախքով, չէր կարող նոյնքան վճարել իւր գաւակների կրթութեան համար՝ որքան մի գուլիցերական կանտօն: Հաշվում էին որ դպրոցական շինութիւնները և նոցա կահ կարասիքը նորոգելու ու բարւոքելու համար հարկաւոր է 212 միլիոնի ծախք անել. պետութիւնը որոշեց տալ միայն 1 միլիոն իւրաքանչիւր տարի և մի և նոյն ժամանակ 50 միլիոն էր մնխում Մեծ Օպերայի շինութեան համար: Միլիարդներ

էին թափվում քաղաքներում փողոցներ և ճեմելիքներ շինելու համար, իսկ կրթութեան համար ամենահարկաւոր դումարը մերժում էին:

Վերկվերոյ նայելով՝ Ֆրանսիայի տարրական ուսումնարանները յաճախող՝ աշակերտների թիւը բաւական գոհացուցիչ է երևում: 1863ին հաւաքած տեղեկութիւնները ցոյց են ապփառ որ 7ից մինչև 13 տարեկան հասակ ունեցող երեխաներից, որոնց թիւը մօտ 4 միլիոն է հասնում, միայն 700,000 հոգի ուսումնարան չէին երթաւելում: ասիայն ճիշտ հետազոտութիւնները ցոյց տուին որ աշակերտների երրորդ մասը տարուան ընթացքում հազիւ մի քանի ամիս ուսումնարան են դնում, 100ի միայն 48 հոգի կանոնաւորապէս յաճախում են դպրոցները ամբողջ տարին: Աշակերտների ստացած կրթութեան չափն էլ գոհացուցիչ չէ: Երեխաների երկու հինգերորդ մասը այնքան քիչ պաշար է դուրս բերում ուսումնարանից, որ շուտով մոռանում են զիտեցածները: Երեք հինգերորդը հազիւ օգուտ են քաղում իրանց ստացած ուսումից: 1862ին նոր զինուոր գրուողների երրորդ մասը կարգաւ ու գրել չգիտէին: 100 ամուսնացող այր մարդկանցից 28 հոգի անունները անգամ ստորագրել չգիտէին, իսկ 100 կանանցից 43ը բոլորովին անգրագէտ էին:

Այս տխուր պատկերը աչքի առաջ ունենալով՝ Ֆրանսիայի արդի կառավարութիւնը երկրի ներկայացուցիչների ժողովների հետ ձեռք ձեռքի առած աշխատում են ժողովրդին տգիտութիւնից ազատել, չինայելով դորա համար պահանջուած վերանորոգութիւնները և միլիոններու երկրի յառաջագէտ մարդիկը համոզուած են թէ իրանց հայրենիքի վերջին անյաջողութիւնների գլխաւոր պատճառը եղել է ժողովրդի մէջ տիրապետած թանձր տգիտութիւնը: Եթէ Ֆրանսիացիք աւելի լուսաւորուած լինէին, երկրի բոլոր իշխանութիւնը չէին յանձնիլ մի անընդունակ մարդու, որ միեւ յոցա թըռուաւութեան անդունդը, այլ Զուիցերացոց կամ Ամերիկացոց պէս կառավարութեան տանձը իրանց ձեռքը կը պահէին:

Դ.

Ազգային կրթութիւնը բարւոքելու աշխատող երկրների մէջ չկայ մէկը որ Խտալիայի չափ գործ ունենայ: Հարկ էր վանազան նահանգների ժողովրդների վրայ ծանրացած խորին տգիտութիւնը փառաւել և միանգամայն աշխարհային կրթութեամբ մրցել կղերի ազ-

ղեցութեան դէմ, որ համարեա ամէն տեղ թշնամի է նոր կառավարութեանը: Այս մեծ գործի առաջ չտատանեցաւ իտալական կառավարութիւնը:

Առաջուան կառավարութիւնները կրթութեան բոլոր աստիճանները տարրական դպրոցներից սկսած մինչև բարձրագոյն ուսումնարանները, կղերի իշխանութեան էին յանձնել. Նէապօլում, Պարմայում, Տօսկանայում, Մօլէնայում, Լօմբարդիայում, միով բանիւ բոլոր նահանգներում որ հետզհետէ միացան Պիէմօնտի հետ, նոր կառավարութիւնը կրթութիւնը գտաւ զանազան կրօնական կարգերի ձեռքը, և զարմանալին այն է որ տգիտութիւնը աւելի թանձր ու տարածուած էր այնտեղ՝ ուր կղերի իշխանութիւնը աւելի վաղ սկըսած ու աւելի զօրացած էր: Նատօլի ազդային կրթութեան նախարարի 1865ին ներկայացրած տեղեկագրից երևում է որ Նէապօլի թագաւորութեան մէջ, ուր կղերը համարեա միջին դարերից սկսած ժողովրդական կրթութեան վրայ բացարձակապէս իշխել է, տասը հոգուց մէկը չէր կարելի գտնել որ կարդալ գրել գիտենար: Բաղիլիկատում 1,000 բնակչից 912ը բոլորովին անգրագէտ էին. միւս նահանգներում՝ Կալաբրիայում, Սիցիլիայում, Աբրուցցում—1,000ից 900ը, Տօսկանայում—778, իսկ Պիէմօնտում 573:

1865ի զինուորագրութեան ժամանակ 83,000 հոգու մէջ 100ի 64ը անգրագէտ էին: Տրապանի նահանգի մէջ 100ի 76ը հազիւ փոքր ինչ կրթութիւն էին ստացել:

Սկզբնական կրթութեան վերաբերութեամբ ամբողջ իտալական կարելի է երեք խմբի բաժանել. հիւսիսայի խումբը՝ որի մէջ մտնում են Պիէմօնարը, Լօմբարդիան, Լիգուրիան և Լիվօրնօն, այսինքն ընդամէնը 14 նահանգ՝ ուր անգրագէտների թիւը հասնում է 1,000ից 489ի Տուրինի նահանգում և 723ի Զենովայի նահանգում: Նրկրորդ կամ միջին խումբը պարունակում է իւր մէջ Տօսկանան, փոքր զբոսութիւնները և Էմիլիան, ընդամէնը 19 նահանգ: Անգրագէտների թիւը հասնում է 1,000ից 757ի Ֆլորէնցիայի նահանգում, 859ի Օմբրիայում: Նրրորդ կամ հարաւային խումբը բովանդակում է ամբողջ Նէապօլի թագաւորութիւնը, Սարդինիան և պապական երկրների մի մասը: Անգրագէտների թիւը բարձրանում է մինչև 860 Աբրուցցում և 927 Զիրջենտիի նահանգում: Կանոնաց մէջ տգիտութիւնը համարեա ընդհանուր կանոն է, մանաւանդ Նէապօլի թագաւորութեան մէջ:

Ամբողջ թագաւորութեան մէջ 21,777,334 բնակիչներից 16,999,700ը անգրագէտ էին. 10,800,000 իգական սեռից, 6,199,700 հոգի արական սեռից: Կալաբրիայում 580,255 կանանցից 561,808ը անգրագէտ էին: Բաղելիկատում և Կալաբրիայում 100ից 98ը ոչ կարդալ և ոչ գրել գիտէին, իսկ Բիկելիայում 100ից 96 հոգի 1862ին 205,237 ամուսնացողներից միայն 36,923 այրուկին կարողացան ցուցակի մէջ ստորագրել, այսինքն 100ի 18 հոգի:

Իտալական կառավարութիւնը հասկացաւ որ երկրի ապագան կախուած է ժողովրդեան ստորին դասերի լուսաւորութիւնից: Արդէն 1859ին մի օրէնք հրատարակուեցաւ այդ մասին, որի գլխաւոր կէտերը պարունակվում են հետևեալ յօդուածների մէջ: Տարրական ուսումը մատակարարվում է երկու կարգի ուսումնարանների մէջ: Առաջին կարգի դպրոցների ուսման առարկաներն են՝ կրօնագիտութիւն, ընթերցանութիւն, գրութիւն, սկզբունք թուաբանութեան և իտալական լեզու. իսկ երկրորդ կարգի ուսումնարաններում, բացի յիշեալ առարկաներից ուսուցանում են շարադրութեան կանոններ, վայելչագրութիւն, առևտրական հաշուապահութիւն, սկզբունք աշխարհագրութեան, ամենակարևոր տեղեկութիւններ բնագիտութիւնից և բնական պատմութիւնից: Տղայոց համար աւելացնում են նաև երկրաչափութեան տարերքը և գծագրութիւն, իսկ աղջկանց համար ձեռագործութիւն: Ամենայն դպրոց երկու դասարանի պիտի բաժանուի, մինչև անգամ եթէ մի ուսուցիչ ունենայ: Ամենայն համայնք պիտի ունենայ գոնեա մի դպրոց տղայոց համար և մինը աղջկանց համար, ուր ուսումը ձրի է մատակարարվում: Եթէ աշակերտների թիւը եօթանասունից անցնի, ուսուցիչը մի օգնական պիտի ունենայ. ոչ մի ուսուցիչ չէ կարող 100 աշակերտից աւելի ունենալ: Ծնողքը պարտաւոր են իրանց զաւակներին ուսումնարան ուղարկել: Ով որ մի քանի անգամ յորդորուելուց յետոյ չէ կատարում իւր պարտաւորութիւնը, զրկվում է հասարակական օժանդակութիւնից և մինչև անգամ դատի է կանչվում և օրէնքի համաձայն պատժվում է: 1868ի օրէնքի մի յօդուածը ասում է. եթէ վեց տարուց յետոյ անգրագէտների թիւը երկու երրորդով չպակասի, կրթութեան բարձրագոյն խորհուրդը կարող է համայնքի վրայ մի տուգանք գնել իւրաքանչիւր անգրագէտի համար 2 Ֆրանկ պահանջելով. այդ հարկից գոյացած գումարը իբրև նպաստ պիտի գործ դրուի նոյն համայնքի կրթութեան համար:

Խտայնայում պարտադիր և ճրի ուսումը իբրև սկզբունք ընդունուած է: Տարրական կրթութեան ծախքերը համարեա ամբողջապէս տեղական վարչութիւնների վրայ են: 1862—1863 ուսումնական տարում 11,968,828 ֆրանկից պետութիւնը միայն 452,874 ֆրանկ տուաւ, նահանգները և համայնքները 10,482,706 ֆր., իսկ մնացած 1,033,246 ֆր. ուրիշ աղբիւրներից ստացուեցան:

Մի միսթարական երևոյթ Խտայնայում այն է՝ որ կղերի մասնակցութիւնը կրթութեան գործի մէջ քանի զնում է պակասում է, մինչ ընդհակառակն Բէլգիայում և Ֆրանսիայում աւելի ու աւելի տարածվում է, ինչպէս որ հաստատում է այս վերջին երկրի համար Գիւրլիի 1865ի տեղեկագիրը: Պիէմօնտում 1850ին 100 ուսուցչից 61ը կղերական էին, իսկ 100 ուսուցչուհուց 30 հոգի. 1863ին այդ թուերը իջան 50ի և 9ի: Գիտելու արժանի է որ աղջկանց կրթութիւնը, ուրիշ երկրների հակառակ, աղայոց կրթութիւնից աւելի է ազատուել կղերի ձեռքից: Նէապօլի թագաւորութեան մէջ և Օմբրիայում հոգևորական ուսուցիչների թիւը գեռ շատ աւելի է քան թէ աշխարհականներինը, իսկ Պիէմօնտում և Լոմբարդիայում վերջինների թիւը գերազանց է:

1863ին Խտայնայի թագաւորութեան մէջ 29,422 տարրական դպրոց կար, որոնցից 17,159 տղայոց համար և 12,263 աղջկանց համար. այս գումարից 23,340ը հրապարակական ուսումնարաններ էին և 6082 մասնաւոր ուսումնարաններ: Աւելի առաջ ունենալով բնակիչների թիւը, 10,000 հոգուն ընկնում էր 14 ուսումնարան, մինչ նոյն համեմատութիւնը տալիս էր Ֆրանսիայում 18 ուսումնարան, Անգլիայում 29, Նիդերլանդիայում 13, Բէլգիայում 12, Պրուսիայում 14: 1868ին հաշվում էին 33,027 ուսումնարան, որոնցից 17,613 տղայոց համար, 12,793 աղջկանց. համար և 2621 խառն ուսումնարաններ: Այս թուանշանները ցոյց են տալիս թէ Խտայնայում ոչ այնքան ուսումնարաններն են պակաս՝ որքան ուսումը թերի ու պակասաւոր է, մասնաւանդ երկրի հարաւային նահանգներում:

Ամբողջ Խտայնական թագաւորութեան մէջ 1863ին հաշվում էին 1,109,224 աշակերտ, որոնցից 626,589 տղայ և 482,635 աղջիկ: Հինգ տարի յետոյ, այսինքն 1868ին հաշվում էին 1,319,367 աշակերտ, որոնցից 743,145 տղայ և 576,222 աղջիկ: Վիճակագրական տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս որ նոյն թուին 3,228,238

երեխայ կար ուսումնարան գնալու հասակում, այսինքն մօտ ամբողջ ժողովրդի եօթներորդ մասը. այնպէս որ 100 երեխայից միայն 68 հոգի յաճախում էին ուսումնարանները, այն էլ կէսը միայն վեց ամսուայ ընթացքում ուսում էին առնում, իսկ ամառուան ամիսներում դաշտային պարապմունքներով էին զբաղւում:

Ուսուցիչները և մանաւանդ ուսուցչուհիները չափազանց քիչ վարձ են ստանում. առաջինների ռոճիկը միջին թուով 339 Ֆրանկ է, իսկ ուսուցչուհիներինը 265 Ֆրանկ: Դաստիարակներ պատրաստելու համար երկու կարգի ուսումնարաններ կան, որոնց թիւը 1863ին 91ի էր հասնում: Ուսուցչական դպրոցներում ուսում առնողների թիւն էր 3971, որոնցից 1882 աշակերտ և 2089 աշակերտուհի. սորանից երեւում է որ իտալիայում, միւս կաթոլիկական երկրների հակառակ, ուսուցչուհիների թիւը աւելի է քան թէ ուսուցիչներինը: Այնու ամենայնիւ դաստիարակների պակասութիւնը օրէցօր աւելի զգալի է լինում, որովհետեւ շատերը ուսուցչական ծանր ասպարէզը թողնում են ռոճիկի սակաւութեան պատճառով:

Աւերոյիշեալ թուանշանները ցոյց են տալիս ընդհանրապէս թէ իտալիայում դեռ շատ դործ կայ կատարելու, մանաւանդ երկրի հարաւային մասում, մինչև որ տարրական կրթութիւնը համապատասխանէ մի ազատ ժողովրդի մտաւոր պիտոյքներին: Չմոռանալք որ իտալիան լուսաւորութեան վառարան է եղել այն միջոցին՝ երբ ամբողջ Եւրոպան թանձր խաւարի մէջ էր ընկղմած: Յայտնի է թէ ինչ հրաշքներ գործեցին արուեստները այս գեղեցիկ երկրում. ամենաչնչին քաղաքը, ամենահասարակ աւանը յաճախ այնպիսի անգին արդիւնքներ ունի պատկերահանութեան, քանդակագործութեան կամ ճարտարապետութեան, որոնց կարող են նախանձիլ հիւսիսային երկրների մայրաքաղաքները. իտալական աղգը այնքան ձիւք ունի որ դարեւոր բռնակալութիւնից ազատուելով՝ կարողացաւ գտնել իւր համար հանձարեղ ներկայացուցիչներ, պերճախօս հռետորներ, ճարտար քաղաքագէտներ, իմաստուն նախարարներ, խոհեմ կառավարիչներ, գործնական տնտեսագէտներ, որոնք ամենադժուար հանգամանքներում կառավարեցին երկրի գործերը այնպիսի յաջողութեամբ՝ որ ամբողջ աշխարհը դարմացաւ: Ի՞նչ է հարկաւոր ուրեմն իւր առաջնութիւնը ձեռք բերելու համար այն ազգին՝ որ չնայելով իւր երկարատեւ գերութեանը երբէք մինչև այն աստիճան չէ ստորացել որ ազատութիւնը վայելելու ընդունակութիւնը կորցնէր: Մի բան

միայն, այն է լուսաւորութիւնը, որ կարող է կատարելապէս խորտակել ստորին դասերի վրայ ծանրացած տգիտութեան շղթան և չլթոյլ տալ ժողովուրդին վերադառնալ դէպի անցեալ ժամանակները, ազատելով նորան կղերի լուծից և ցոյց տալով նորան ազատութեան ճանապարհը, որ խոստանում է ապագայում փառաւոր քաղաքական ասպարէզ բանալ նորա առաջ:

Իտալիայից անցնինք մի երկրի, որ չնայելով իւր փոքրութեանը՝ լուսաւորութեան կողմից առաջնակարգ երկրներից մինն է. խօսքը Զուիցերիայի վրայ է: Զուիցերիան պարտադիր ուսման և կրթութեան համար արած մեծամեծ զոհողութիւնների շնորհով՝ առաջին երկիրն է Եւրոպայի մէջ, ուր ուսումը ամենանշանաւոր բարոյական, քաղաքական և առևտրական արդիւնքներ ցոյց տուեց: Զուիցերիան ոչ նաւատորմիղ ունի և ոչ նաւահանգիստներ. նա չունի նոյնպէս երկաթ և քարածուխ, այժմեան արդիւնագործութեան այս անհրաժեշտ տարրերը, և սակայն նորա արտաքին վաճառականութիւնը, բնակիչների թուի հետ համեմատելով, միւս բոլոր երկրների՝ նոյն խիստ Անգլիայի վաճառականութիւնից գերազանց է: Ինչով ձեռք բերաւ նա այս տնտեսական գերազանցութիւնը. իւր գործաւորների ճարտարութեամբ, իւր արդիւնագործների և վաճառականների խելքով, այսինքն լուսաւորութեան գերազանցութեամբ:

Զուիցերիայում կրթութիւնը պարտաւորական է ամենայն կանտոններում: Ծնողքը պարտաւոր են իրանց զաւակներին՝ ուսումնարան ուղարկել կամ տանը կրթել տալ. հակառակ դէպքում նոքա ենթարկվում են տուգանքի և բանտարկութեան: Արդելուած է գործարաններում բանեցնել այն երեխանց, որոնք սահմանուած սկզբնական կրթութիւնը չեն ստացել: Տարրական ուսումնարանները պահպանվում են կանտոնի և համայնքների համաձայնութեամբ. երբ մի որեւիցէ համայնք չքաւոր է, կանտոնից նպաստ է ստանում, մանաւանդ երբ մի արտաքոյ կարգի ծախք է լինում շինութեան կամ վերանորոգութեան համար:

Տարրական ուսման ծրագիրը Զուիցերիայում նոյն է ինչ որ ուրիշ երկրներում. զանազանութիւնը նորանուամբ է միայն, որ այնտեղ երեխայի մտաւոր ոյժերի հետ աշխատում են զարգացնել և նորա մարմնաւոր ոյժերը: Գաստիարակը չէ բաւականանում աշակերտների յիշողութիւնը կրթելով, այլ մտաւոր կարողութիւնների վրայ է ներգործում, հաղորդելով նոցա բազմաթիւ գործնական տեղեկու-

Թիւներ, երկրի մշակութեան, գիւղական մանր արուեստների և տնային տնտեսութեան վրայ: Այստեղ, ինչպէս և Գերմանիայում այն կարծիքի չեն՝ թէ ուսուցիչը գրել ու կարդալ ուսուցանելու համար ուրիշ բան գիտենալու հարկաւորութիւն չունի: Տարրական ուսուցիչը սովորաբար մի կրթեալ մարդ է լինում, յարգել ամբողջ գիւղի մէջ, աղնիւ ու անկախ բնաւորութեան տէր, նորան շատ լաւ են ուսուցել բնական գիտութիւնների տարերքը, բուսաբանութիւնը, քիմիան, բնագիտութիւնը, գիւղային տնտեսութիւնը: Այդ ուսումը կենդանի կերպով հաղորդում է նա իւր աշակերտներին, որովհետեւ ինքն էլ կենդանի ու գործնական կերպով է սաացել նորան: Մարմնաւոր ոյժերը զարգացնելու համար գործ են դնում մարմնամարզական կրթութիւնները. բայց շատ ուսումնարաններում ուսուցանում են նոյնպէս զինամարզութիւնը, իսկ քաղաքներում երեսայքը զանազան զինուորական կրթութիւններ են անում, հրացան ու թընդանօթ են արձակում և տարին մի անգամ բանակին են դնում: Այսպէս հետզհետէ տարածվում ու կատարելագործվում են այս պատերազմական սովորութիւնները, որոնք ազգային բնաւորութեան յատկանիշներից մինը լինելով միջոց են տալիս Զուիցերիային սպառազինեալ բանակներ չպահել, և իւր պաշտպանութեան համար տալ միայն 1½ Ֆրանկ մարդազուլէս, փոխանակ 10 կամ 15 Ֆրանկի որ վճարում են ուրիշ տեղերում:

Այս ընդհանուր տեղեկութիւններից յետոյ յիշենք մի քանի կանտոնների արած ծախքերը ազգային կրթութեան համար:

Յիւրիխի կանտոնը, որ 266,265 բնակիչ ունի, իւրաքանչիւր տարի միայն տարրական կրթութեան համար մեխում է մօտ մէկ ու կէս միլիոն Ֆրանկ, որ ասել է մարդազուլէս 5 Ֆրանկից աւելի: Այս գումարից մէկ միլիոն տալիս են համայնքները, իսկ կէս միլիոն կանտոնը:

Դպրոցները առհասարակ լաւ շինուած են և ունին բոլոր հարկաւոր իրեղէնները: Այս կողմից նշանաւոր է մանաւանդ Վինտերթուրը. այս փոքրիկ քաղաքը, որ 5,000 բնակիչ ունի, կառուցել է երեք կրթութեան պալատներ, որոնցից ամենափոքրը արժէ է 800,000 Ֆրանկ: Բացի իւր տարրական ուսումնարաններից, Վինտէրթուրը ունի մի զիմնագիտոն, մի արուեստական դպրոց, մի միջնակարգ և մի աղջկանց ուսումնարան: Յիւրիխը պարծանքով է ցոյց տալիս իւր համալսարանը և իւր բազմարուեստաւոր ուսումնարանը:

Նէօշատէլի կանտոնը 87,369 բնակիչների համար ունի 303 ուսումնարան, 136 ուսուցիչներով և 169 ուսուցչուհիներով: Ուսումնարանական շինութիւնները ամենալաւ վիճակի մէջ են, մեծ մասը նորոգուել ու ընդարձակուել են, և այս բանի համար մօտ 2¹/₂ միլիոն ֆրանկ ծախք է եղել վերջին 20 տարուան ընթացքում: 1865ին Նէօշատէլի ուսումնարաններում կրթուեցան 16,405 երեւակայ, որոնց վրայ 404,000 ֆր. ծախք գնաց, 300,000 համայնքներից, մնացածը կանտոնից: Այս թուանշաններից երեւում է որ 5 բնակչի համար մի աշակերտ էր գալիս, և ամենայն մարդ կրթութեան համար հատուցանում էր 4 ֆր. 62 սանտիմ:

Ժընէվի կանտոնը 85,000 բնակիչների համար ունի 70 տարական ուսումնարան, որոնցից 21ը տղայոց համար, 21 աղջկանց համար և 28 խառն ուսումնարաններ: 1870ին այս դպրոցների աշակերտների թիւն էր ընդամենը 6,441, որոնցից 3,313 տղայ և 3128 աղջիկ: 1876ին 756 հոգի զինուոր են գրուել, որոնցից 440 յեկուկի և 316 ուրիշ կանտոններից: Դռքա բոլորը քննութեան ենթարկուեցան ընթերցանութիւնից, գրութիւնից, հաշուէզիտութիւնից և ուղղագրութիւնից. ահա ինչ հետեւանք տուեց քննութիւնը. 548 հոգի շատ լաւ պատասխանեցին, 50ը միջակ, 52ը անբաւարար, 6ը վատ: Վերջիններից 4ը յենեկուցիք էին, երկուսը ուրիշ կանտոններից. յենեկուցիներից 2ը անընդունակ էին համարուել ուսում առնելու: Տարական կրթութեան համար Ժընէվը նոյն թուին մխտէ 197,360 ֆրանկ, որ նշանակում է մարդագլուխ 2 ֆր. 30 սանտ. և իւրաքանչիւր աշակերտի համար 35 ֆրանկ:

Բազէլ քաղաքը իւր 40,683 բնակիչների համար ժողովրդական ուսումնարանների վրայ մխտւմ է 140,000 ֆրանկ: Այս գումարի վրայ աւելացնելով աշակերտների բերած վարձը, ստացվում է 300,000 ֆր., որ Բազէլի բնակիչները մխտւմ են իրանց դպրոցների վրայ, այսինքն մարդագլուխ 7 ֆր. 50 սանտիմ: Աշակերտների թիւն է 5,200, որոնցից 2810 տղայ և 2390 աղջիկ, որով 1 աշակերտ գալիս է 7,7 բնակչի համար:

Բէրնի կանտոնը 467,141 բնակիչների համար ունի 1,480 տարական ուսումնարան 87,080 աշակերտներով, որ ասել է թէ 5 բնակչի համար մի աշակերտ է գալիս: Տարեկան ծախքն է 1,451,177 ֆրանկ, այսինքն մարդագլուխ 3 ֆրանկ: Բացի սորանից կանտոնը պահում է 4 ուսուցչական դպրոց ուսուցիչներ պատրաստելու և 2ը ուսուցչու-

Հիներ պատրաստելու համար: Այս դպրոցներից իւրաքանչիւր տարի 120 հոգի դուրս են գալիս ուսուցչական վկայական ստացած:

Երկար կը լինէր մի առ մի թուել բոլոր զուիցերական կան-տօնները: Այս մի քանի օրինակները բաւական են ընթերցողին հա-մոզելու թէ այս փոքրիկ երկիրը միայն ազգային կրթութեան տուած կարևորութեամբը հասել է այն բարձրութեանը որի մէջ գտնվում է այսօր և որից հեռու են դեռ շատ մեծ ազգեր: Զուիցերիան իւր փոքր տեղովը կատարելապէս հաստատում է ձիւլ ձիւմօնի այն խօսքի ճշմարտութիւնը թէ՛ «Այն ժողովուրդը որ ամենալաւ ուսումնա-րաններն ունի, առաջին ժողովուրդն է. եթէ այսօր չէ, վաղը ան-շուշտ կը լինի»:

Յօդուածիս սկզբում ասացինք թէ վիճակագրական տեղեկու-թիւններին նայելով՝ ազգային կրթութիւնը միշտ աւելի լաւ վիճակի մէջ է եղել և է բողոքական երկրներում կամ ուր որ բողոքական տարրը զօրացած է. վկայ են մեր ասածին Գերմանիան, Զուիցերիան, Շվեդիան, Դանիան, Ամերիկան և այլն: Միակ բացառութիւնը ընդ-հանուր կանոնից կտգմում է Անգլիան, ուր ժողովրդական կրթու-թիւնը դեռ շատ առաջ գնացած չէ. սորա պատճառը գլխաւորա-պէս համարվում է բազմաթիւ բողոքական աղանդների միմեանց դէմ ունեցած ոսոխութիւնը և այն հանգամանքը՝ որ պետութիւնը սյդ երկրում չէ խառնվում կրթութեան գործի մէջ:

Անգլիայի առաջին վիճակագրութիւնը սկզբնական կրթութեան վերաբերութեամբ, որ կատարուեցաւ 1803ին, ցոյց տուեց թէ ինչ ողջալի վիճակի մէջ է նոյն երկրի ազգային լուսաւորութիւնը. 1,712 բնակչից միայն մի երկխայ ուսումնարան էր երթեւեկում: Պետու-թիւնը ոչինչ միջամտութիւն չէր արել, անգլիական եկեղեցին ժը դարում համարեա ոչինչ խնամք չէր տարել ժողովրդի լուսաւո-րութեան վրայ, և հարուստ դասերը դեռ չէին հասկացել թէ իրանց պարտաւորութիւններից մինն է նպաստել ստորին դասերի վիճակը բարւոքելու: 1818ի նոր վիճակագրութիւնը կրկին հաստատեց նոյն ցաւալի դրութիւնը. նոսրօլէօնեան անընդհատ պատերազմները զրա-ւել էին երկրի ուշադրութիւնը և կուլ տուել նորա ահազին աղ-բիւրները: 1833ի վիճակագրութիւնը փոքր ինչ յառաջադիմութիւն ցոյց տուեց. 100ի համարեա 13 երեխայ յաճախում էին ուսումնա-րան, բայց այս վերջինի վիճակը խեղճ էր, և վարժ կարդալ ու գրել գիտացող աշակերտների թիւը շատ սահմանափակ էր. Վերջապէս

1833ին յառաջագետ կուսակցութիւնը, լորդ Բրուզամի և Զօն Բօսէլի առաջնորդութեամբ, ընդունել տուաւ այն սկզբունքը՝ թէ պետութիւնը պէտք է մասնակից լինի ազգային կրթութեան գործին։ Պարլամէնտը քուէարկութեամբ վճռեց 20,000 լիւրա նշանակել ուսումնարանական շէնքեր շինելու համար։ Այնուհետեւ կառավարութեան շնորհած նպաստները հետզհետէ աւելացան, այնպէս որ այսօր հասնում են տարեկան 20 միլիոն ֆրանկի։ և սակայն ազգային կրթութեան ցոյց տուած արդիւնքները դեռ գոհացուցիչ չեն։

Անդլիայում 1847ի օրէնքով սահմանուեցաւ պետութեան կողմնակի միջամտութիւնը ժողովրդական կրթութեան գործի մէջ, և այսօր երկրի գլխաւոր եկեղեցիների ուսումնարանները կառավարութիւնից նպաստ են ստանում այն պայմանով, որ նոքա ենթարկուին պաշտօնական տեսչութեանը և կարգուած ուսուցիչները ընդունակութեան երաշխաւորութիւն տան, իսկ աշակերտները բարոյականութեան և կրթութեան ապացոյց։ Դպրոցական մեծ ընկերութիւններն են պետական եկեղեցու ընկերութիւնը (National Society), բրիտանական և օտարական ընկերութիւնը (British and foreign Society), ուէսլէեան ընկերութիւնը (Wesleyan education Committee) և կաթոլիկական ընկերութիւնը։ Այս ընկերութիւններն են պահպանում տարրական կրթութեան ուսումնարանների մեծ մասը, որոնք առաւել կամ պակաս նպաստ են ստանում պետութիւնից, նայելով թէ որքան աշակերտ իւրաքանչիւր ուսումնարանի մէջ յաջող քննութիւն են տուել և կանոնաւորապէս յաճախել են դպրոց։ Մասնաւոր անձանց հիմնած ուսումնարանները վայելում են մի և նոյն իրաւունքները, եթէ ենթարկվում են յիշեալ օրէնքին։ Ահա օրէնքը. այն վերապետները որոնց ուսումնարանը տարուան ընթացքում գոնեա 400 անգամ բաց է եղել, առաւօտեան կամ կէսօրից յետոյ, կարող են պահանջել ա) 6 շէլլինգ իւրաքանչիւր աշակերտի համար որ կանոնաւորապէս յաճախել ուսումնարան ամբողջ տարուան ընթացքում. բ) իւրաքանչիւր աշակերտի համար որ քննութեան ներկայ է եղել՝ 8 շէլլինգ չորսից մինչև եօթը տարեկան աշակերտների համար, կամ 10 շէլլինգ, եթէ աշակերտը առանձին դասարանում է ուսում առնում։ Իւրաքանչիւր երեսայի համար որ եօթը տարեկանից բարձր է և քննութեան ժամանակ յաջող պատասխաններ է տալիս ընթերցանութիւնից, գրութիւնից և հաշուադիտութիւնից, պետութիւնը տալիս է չորսական շէլլինգ իւրաքանչիւր առարկայի հա-

մար, այսինքն ընդամենը 12 շնչինդ: Ինչպէս արդիւնագործութեան մէջ, նպաստը տրվում է ուսումնարանների ցոյց տուած արդիւնքների համեմատ: Այսպէսով դպրոցների վերատեսուչները աշխատում են որքան կարելի է շատ աշակերտ ունենալ և մի և նոյն ժամանակ որքան կարելի է կարճ միջոցում ուսուցանել նոցա կրթութեան էական տարերքը:

Վերջին տարիներում մի զգալի յառաջագիմութիւն է նշմարվում Անգլիայի ժողովրդական կրթութեան մէջ: Իւրաքանչիւր տարի կրթութեան խորհուրդը (Concil on education) հրատարակում է մի ընդհանուր տեղեկագիր. 1869ի տեղեկագիրը հետևեալ տեղեկութիւններն է պարունակում պետութիւնից նպաստ ստացած դպրոցների վրայ. 1867ին Անգլիայում և Շոտլանդիայում կային 14,585 դպրոց, 1,302,774 աշակերտներով. 1868ին դպրոցների թիւն էր 15,572, իսկ աշակերտներինը 1,423,759. ուրեմն մի տարուան մէջ աւելացան 1,087 ուսումնարան և 120,985 աշակերտ: Նպաստ ստացող ուսումնարանների ծախքը 1868ին հասնում էր 1,552,542 լիրայի. այս գումարից 484,010 լիրան տուել էր կառավարութիւնը, 66,819 կալուածների եկամուտը, 508,772 դպրոցական վարձը և 492,941 կամաւոր նուիրատուութիւններ: Բացի սորանից ստորագրութեամբ հաւաքուեցաւ 144,547 անգլիական լիրա դպրոցական շինութիւնների համար և 28,540 լիրա ուսուցչական դպրոցների համար: 1870ի վիճակագրական տեղեկութիւններից երևում է որ բոլոր տարրական դպրոցների աշակերտների թիւը հասել էր 2,000,000ի որով տասներեք բնակչի համար մի աշակերտ էր գալիս: Եւրոպայի միւս բոլորքական երկրներում եօթը բնակչից մի աշակերտ է գալիս, այսինքն երկու անգամ աւելի, հիւսիսային Ամերիկայում չորս բնակչից մի աշակերտ, որ ասել է երեք անգամ աւելի: Ուրեմն, դեռ շատ գործ կայ կատարելու Անգլիայում, և այս շօշափելի կերպով երևում է ամուսնացողների ցուցակից, որոնցից երրորդ մասը բոլորովին անգրագէտ են: Մինչև որ Անգլիան իւր դպրոցներում չորս միլիոն երեխայ չի ունենալ, նորա պետական մարդիկը իրանց նպատակին հասած չլիտի համարին իրանց: Նոյն 1870 թուին տարրական ուսումնարանների վրայ մխտուել է ընդամենը 50 միլիոն ֆրանկ. այս գումարի վրայ աւելացնելով ուսուցչական դպրոցների վրայ եղած 2,800,000 ֆրանկի ծախքը, կը ստանանք մօտ 53 միլիոն, այսինքն մարդագլուխ 2 ֆրանկ: Անգլիայի պէս հարուստ երկրի համար այդ

շատ աննշան գումար է: Փոքրիկ Գանիան և Զուլցերիայի բողոքական կանտոնները մարդադուլին 5 Ֆրանկ են մնխում տարրական կրթութեան համար, Մասաչուսէտը 15 Ֆր., Իլլինոան 14 Ֆր., այսինքն եօթն անգամ աւելի քան թէ Անգլիան, որ յիշեալ երկրների հետ համեմատուելու համար պէտք է 390 միլիոն Ֆր. մնխէր իւրաքանչիւր տարի միայն ազգային կրթութեան համար:

Վերոյիշեալ հաշուից դուրս են իրլանդական դպրոցները: Իրլանդիան 1871ի վիճակագրութեամբ ունէր 5,402,759 բնակիչ, որոնցից 4 միլիոնից աւելի դաստիարակուած էին կաթոլիկական կրօնը, մնացածը զանազան բողոքական աղանդներ: 1870ին իրլանդիայի տարրական ուսումնարաններում սովորում էին մօտ 1 միլիոն աշակերտներ. դպրոցների թիւն էր 6,806, որոնցից 3,925 խառն ուսումնարաններ, 2,522 կաթոլիկական, մնացածը զանազան աղանդների: Բացի սորանից երկրագործական դպրոցներում ուսանում էին 17,000 երեխայք: Կրթութեան համար եղած ծախքը հասնում էր 8,727,670 Ֆրանկի, որից 100ի 82ը վճարում էր պետութիւնը, և միայն 18 տեղական ժողովուրդը:

Ե.

Անգլիայով վերջացնում ենք մեր տեսութիւնը արեւմտեան ազգերի ժողովրդական կրթութեան վրայ: Խոստովանում ենք որ մեր սկզբնական ցանկութիւնն էր ներկայացնել առհասարակ բոլոր եւրոպական ազգերի արած ջանքերը և ցոյց տուած արդիւնքները կրթութեան ասպարեզում. սակայն վախենալով որ մի՛ զուցէ ձանձրացնէք ընթերցողներին, մանաւանդ որ ներկայ յօդուածը մեր կամքի հակառակ արդէն շատ երկարացաւ, այս պատճառով շուտապում ենք անցնել Ամերիկա և համառօտ կերպով ցոյց տալ թէ ինչ հայեացք ունի այս մեծ ժողովուրդը ազգային կրթութեան վրայ:

Ամերիկայի Միացեալ—Նահանգների ժողովուրդը միւս բոլոր ազգերից լաւ է ըմբռնել թէ արդեան ընկերութիւնները ազատութիւնն ու կարգը պահպանելու համար՝ պարտաւոր են լուսաւորութիւնը արածել ամէն դասերի մէջ, և նա այն արժանաւորութիւնն ունի, որ ամէն տեսակ զոհողութիւններ արել է և անում է այս սրբազան նպատակին հասնելու համար: Եւրոպական ժողովուրդները երեւակայում են թէ հասարակապետութիւնը և ազատութիւնը հիմնելու համար՝ բաւա-

կան է հրատարակել առաջինը և օրէնքներ սահմանել երկրորդի համար: Խորտակում են մի կառավարութիւն, խմբագրում են մի նոր սահմանադրութիւն, ընդունում են հասարակապետական ձևեր, փոխում են փողոցների անունները, հաւասարութեան նշանաբաններ դրոշմվում են յիշատակարանների վրայ, և յետոյ, եթէ ընդդիմութիւններ են երևում, եթէ երկպառագութիւններ են ծագում, եթէ վերջապէս նոր շինութիւնը սպառնում է փուլ գալ, ամէն կողմից աղաղակում են դաւաճանութիւն, և ամբաստանութիւնների վերջ չկայ: Ամերիկացիք, ընդհակառակն, տգատ հաստատութիւնների երկարատև փորձերից խրատուելով, հասկացել են որ մի հասարակապետութիւն հիմնելու և պահպանելու համար՝ պէտք է նախ ժողովրդին պատրաստել, և թէ այդ նպատակին կարելի է հասնել միայն անընդհատ ջանքերով և մեծամեծ զոհողութիւններով: Նախ նախնայն ընկերութիւնների մէջ, Գալլիացոց և Վերմանացոց մէջ, կամ նոյն իսկ այժմեան Զուիցերիայի անառապին կանտոններում, ազատութիւնը թագաւորում է բնականաբար, որովհետև մարդկանց յարաբերութիւնները պարզ են և նոյա կեանքի պայմանները համարեա հաւասար. իսկ քաղաքակիրթ ընկերութիւնների մէջ, ուր տնտեսական անհաւասարութիւնը թշնամութիւն է առաջացնում զանազան դասերի մէջ, ուր պետութեան կարիքները մեծամեծ հարկեր են պահանջում, ուր մարդկանց յարաբերութիւնները բարդուած են, դժուար բան է ազատութիւնն ու կարգը միմեանց հետ հաշտեցնել: Ամերիկացիք այս նկատմամբ այնպիսի առաւելութիւններ ունին, որոնցից զուրկ են բոլոր եւրոպական ազգերը: Ամերիկական դաշնակցութիւնը կազմող նահանգները հիմնուած են ականաւոր մարդկանց ձեռքով, որոնք հեռացել են իրանց մայր հայրենիքից ազատութիւնը պահպանելու համար: Այս մարդիկը իրանց նախնայներից ժառանգութիւն էին ստացել ինքնավարութեան սովորութիւնը. նոքա հաստատեցին այնպիսի կարգեր՝ որոնց շնորհով մարդս կարող է ազատ խորհելու ու գործելու վիճակին հասնիլ. նոքա նուիրական համարեցին այն ժողովրդական իրաւունքները՝ որ յղացել էր 1789-ի Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը: Ժողովրդապետութեան սկզբունքը այնպիսի ճշտութեամբ գործադրուեցաւ, որ այսօր բոլոր պաշտօնականները, նոյն իսկ դատաւորները, ժողովրդից են ընտրվում և կարճ միջոցի համար, և այս կարգերը ահա երկու դար ու կէս է որ պահպանվում են անփոփոխ:

Բոլոր ականաւոր մարդիկը որոնք կառավարութեան գլուխը եղել են Ամերիկայում, միշտ հրապարակաւ խոստովանել են թէ ընկերութեան փրկութիւնը և ռամկավարութեան ապագան կախուած են լուսաւորութեան տարածուելուց հասարակութեան բոլոր դասերի մէջ: Ուաշինգտոնից սկսած մինչև Ֆրանկլինը, Ջեֆերսոնը, Ջոն Ադամը և ուրիշները, բոլորն էլ իրանց ազդեցութիւնը գործ դրին անդադար ժողովրդական կրթութիւնը զօրացնելու ու զարգացնելու: Ամերիկացոց քաղաքական դաւանութեան առաջին և ամենաընդհանրացած յօդուածը հետևեալն է. ազգի ամենասրբազան պարտաւորութիւնը և ամենամեծ շահը պահանջում են որ իւրաքանչիւր երեխայի այն աստիճանի կրթութիւն մատակարարուի, որ անհրաժեշտ է քաղաքացու պարտաւորութիւններ կատարելու:

Եւրոպայում ոչ ոք չէ ուրանում ժողովրդական կրթութեան օգտակարութիւնը մանաւանդ այն օրից՝ երբ քաղաքական նշանաւոր իրողութիւնները ապացուցին որ ուսումը հարկաւոր է նոյն իսկ զօրքի համար, բայց այնպիսի ընթացք են բռնում՝ իբրև թէ խորին կերպով համոզուած չլինէին: Իսկ Ամերիկայում ժողովրդական կրթութիւնը պետութեան առաջին գործն է համարվում, և ոչ մի նահանգ չէ մերժում պէտք եղած ծախքերը անել այդ մասին: Այստեղ կրթութեան վրայ նայում են իբրև մի մասնաւոր շահի վրայ, որի մասին պիտի հոգան գերդաստանի հայրերը. այնտեղ նա համարվում է առաջին կարգի հասարակական շահ, որի համար առանձին խնամք պիտի տանի պետութիւնը: Հասարակապետական կարգերի գործադրութիւնը պահանջում է որ ամենայն մարդ, եթէ ընտրող է, կարողանայ գոնեա հասկանալով տալ իւր քուէն: Ուրեմն ընհանրական կրթութիւնը ընտրողական սկզբունքի զլխաւոր պայմանն է: Ինչպէս կարող է հասարակապետութիւնը կանգուն մնալ, եթէ նա հիմնվում է տգիտութեան և անբարոյականութեան վրայ: Քաղաքացիքը կարող են հեռզհեռէ լինել երդուեալներ, վկաներ, դատաւորներ, ղեկավարներ. այս բոլոր քաղաքացին պարտաւորութիւնները լրացանելու համար՝ մի նշանակեալ կրթութիւն է հարկաւոր ոչ միայն անհատի համար, այլ և ազատ հաստատութիւնների կանոնաւոր ընթացքը պահպանելու համար: Այսպէս ուրեմն, որովհետև բոլոր քաղաքացիների կրթութիւնը հարկաւոր է նոյն իսկ պետութեան փրկութեան համար, վերջինս պէտք է հոգ տանի այդ մասին, վասն ինչ փորձը անհերքելի կերպով ապացուցեց որ անհատական ջանքեր

րը, որքան էլ զօրաւոր լինին, անկարող են ցանկացած նպատակին հասցնել :

Ամերիկացիք հաստատում են թէ տարրական դպրոցը իրանց զօրաւոր հասարակապետութեան հիմն է կազմում. ճրի ամէնի համար, բաց ամէնի առաջ, ընդունելով իւր նստարանների վրայ ամէն դասերի և ամէն դաւանութիւնների հետեւող մարդկանց զաւակներին, ուսումնարանը վերցնում է ընկերական խտրութիւնները, մեղմացնում է կրօնական հակառակութիւնները, արմատախիլ է անում նախապաշարմունքները և ներշնչում է իւրաքանչիւրին մայր հայրենեաց սէրը և ազատ հաստատութիւնների յարգանքը:

Դպրոցական շինութիւնները ամէն նահանգներում միապէս փառաւոր ու ընդարձակ չեն: Արեւմտեան նահանգներում, դեռ նոր գաղթող գերդաստանների մէջ, դպրոցները խրճիթների նման են. արեւելեան գիւղերում մի յարկանի անպարզ տներ են՝ առողջարար տեղերում շինուած և գեղեցիկ պարտէզներով շքապատած. իսկ մեծամեծ քաղաքներում, որպիսի են Ֆիլադելֆիան, Բոստօնը կամ Նիւ-Եօրկը, երեք կամ չորս յարկանի շքեղ պալատներ են, ուր ամենայն ինչ զարմանալի կերպով կարգաւորած է:

Այս վերջինների վրայ մի գաղափար ունենալու համար՝ մտնենք Նիւ-Եօրկի նորաշէն ուսումնարաններից մէկը: Ներքին մասը բռնած է մի ընդարձակ դահլիճով երեխայոց խաղերի համար և դռնապանի բնակարանով: Առաջին յարկում կայ վեց փոքր դասարան իւրաքանչիւրը 7 մէտր երկարութեամբ և 5 մէտր լայնութեամբ, իսկ կենտրոնում մի ընդարձակ դահլիճ՝ ուր նշանակեալ ժամերին հաւաքվում են բոլոր աշակերտները խմբովին կրթութիւններ անելու համար, երկրորդ յարկում նոյնպէս վեց դասարան կայ, վերջապէս երրորդում մի ընդունելութեան դահլիճ և վեց դասարան ինչպէս և երկրորդ յարկում: Ամբողջ ուսումնարանը տաքանում է մի շոգիէ վառարանով: Քաղաքի ջուրը առանձին խողովակներով տարվում է ուսումնարանի իւրաքանչիւր յարկը: Իւրաքանչիւր աշակերտ ունի մի առանձին դրասեղան իւր աթոռով և բաւական տեղ ազատ շարժելու համար. ամբողջ ուսումնարանում 2,000 աշակերտի համար տեղ կայ: Դասարանների և ընդունելութեան դահլիճների մէջ կան գրադարաններ, քարտէսներ, երկրագնդեր, բնական պատմութեան փոքրիկ հաւաքածուներ և մինչև անգամ մի դաշնամայր: Մի տարում (1861) Նիւ-Եօրքը 6,500 դօլար (33,800 Ֆր.) է նուիրել

այդ զաշնամոյրները գնելու համար, որոնք առանձին զուարճութիւն են պատճառում երկխանց, իսկ բոլոր նահանգի զպրօցական գրադարանները 1865ին արդէն ունէին մէկ միլիոն ու կէս հատոր գիրք, որ բաժանելով 11,750 ուսումնարանի վրայ, իւրաքանչիւին զալիս է միջին թուով 1,300 հատոր գիրք:

Սակայն ուսման յառաջադիմութիւնը կախուած է գլխաւորապէս ուսուցիչների արժանաւորութիւնից. այս կողմից ամերիկական դպրոցները գերադանց են եւրոպականներից: Նախ պէտք է ասել որ ուսումնարանների մեծ մասում կրթութեան գործը կանանց է յանձնուած: 1868ին Մասաչուսէտում հաշվում էին 4,871 ուսուցչուհի և միայն 936 ուսուցիչ. Նիւ-Եօրկում 21,218 ուսուցչուհի և 5,271 ուսուցիչ, Կօնէկտիկուտի մէջ 2,057 ուսուցչուհի և 150 ուսուցիչ. Միկիգանում 7,377 ուսուցչուհի և 2,007 ուսուցիչ. քաղաքական ուսումնարաններում, առանձին առած, բացի վերատեսուչներից և մասնաւոր ուսուցիչներից, ընդհանրապէս բոլորը կանայք են: Այսպէս Ֆիլադելֆիայում կային միայն 82 ուսուցիչ, իսկ ուսուցչուհիք—1,112, Նիւ-Եօրկի մեծ ուսումնարաններում հաշվում են 3 այր մարդ և 22 կին մարդ:

Տղայքը և աղջկուհքը մի և նոյն ուսումնարաններն են յաճախում և նոյն դասատան մէջ նստում մինչև 15 և 16 տարեկան հասակները, և անկարելի է չզարմանալ տեսնելով թէ ինչպէս մատաղհաս ուսուցչուհին կարող ու կանոնը պահպանում է բազմաթիւ աշակերտների մէջ, որոնցից շատը համարեա իւր տարիքն ունին: Այս սխտեմը բազմաթիւ առաւելութիւններ ունի, և նախ անտեսական կողմից, որովհետև ուսուցչուհու ռոճիկը մի երրորդականով նուազ է ուսուցչի ռոճիկից, և այս տարբերութիւնը ահագին է, վասն զի Ամերիկայում չորս և հինգ անգամ աւելի ուսումնարան կայ քան Եւրոպայում: Բացի սորանից, ապացուցուած է որ կինը աւելի լաւ է հաղորդում իւր գիտեցածը երեխաներին քան այր մարդը. նա այնքան խիստ, չորուցամաք և իմաստակ չէ, աւելի համբերող, հեղ, ու շնորհալի է: Մայրական բնազդումն ունենալով, նա դրաւում է ուկնդիրների ուշադրութիւնը, և զպրօցական կեանքը, որ սովորաբար ծանր ու ձանձրալի է, առանձին զուարճութիւն է պատճառում: Այսպէսով ուսումնարանը այն տխուր բանդը չէ, լի պատիժներով և ձանձրութեամբ, որից մահնուկը զգլում է. այլ ընտանիքի շարունակութիւնն է, ուր թագաւորում է գերդաստանական

կեանքի քաղցրութիւնը և ուր անդրանիկ քոյրը կրթում է իւր կրտսեր եղբայրներին ու քոյրերին:

Մի ուրիշ զարմանալի բան այն է որ Միացեալ—Նահանգներում ուսուցիչը կամ ուսուցչուհին նշանակվում է միայն մի տարով քաղաքներում և վեց ամսով գիւղերում: Անշուշտ այդ ժամանակ կամիջոցից յետոյ բոլոր ուսուցիչները չեն փոխվում. ընդունակ դաստիարակները պահվում են, և որովհետեւ նոքա քաղաքներում մեծ ռոճիկ են ստանում ¹⁾, յաճախ մնում են այդ ասպարէզի մէջ, իսկ գիւղերում անդադար փոփոխվում են: Այս է պատճառը որ դաստիարակութեան գործին ծառայող անձանց թիւը շատ մեծ է. բաւական է կարդալ Միացեալ—Նահանգների երևելի մարդկանց կեանքը, որ համոզուինք թէ մեծ մասը իրանց ասպարէզը սկսել են ուսուցչութեամբ: Ամերիկայի վերջին քաղաքական պատերազմի ժամանակ զինուորագրուող ուսուցիչների թիւը ահագին է եղել. բերեց մի օրինակ: 1861ին Օհիօ նահանգում կար 10,459 ուսուցիչ, և յաջորդ տարին դաշնակցութեան զօրքի մէջ մտան 4,617 հոգի, այսինքն համարեա կէսը: Գեւ. տարին չվերջացած շատերը ընկան պատերազմի դաշտը, որոնցից ոմանք մեծ աստիճանների էին հասել. 4ը զօրապետ էին և 9 գնդապետ:

Ուսուցիչների և ուսուցչուհիների այս ահագին բազմութիւնը պատրաստելու համար՝ զանազան Նահանգները հիմնել են ընտիր ուսուցչական դպրոցներ, որոնց ուսման ծրագիրը փոքր ինչ տարբերվում է եւրոպականից. բացի սովորական առարկաներից, այնանց ուսուցանում են հանարհաշիւ, երկրաչափութիւն, քիմիա, աստղաբաշխութիւն, բնական պատմութիւն, հոգեբանութիւն, բարոյական

¹⁾ Քաղաքներում զլխաւոր ուսուցիչը ստանում է զոնեա 5000 ֆրանկ: Նիւ-Եօրկում նորա ռոճիկը հասնում է 1,500 դօլլարի (7,750 ֆր.), իսկ ուսուցչի օգնականինը 1000 դօլլարի: Ֆիլադելֆիայում 7 ուսուցիչ ստանում են 9,000 ֆր. և 32ը 7,900 ֆր. Սան—Ֆրանցիսկոյում 2 ուսուցիչ ստանում են 12,500 և 10 ուսուցիչ 10,500 ֆր. Սէն-Լուիում 10 ուսուցիչ ստանում 10,000 ֆր.: Պ. Բարնարի հրատարակած վիճակագրական տեղեկութիւններին նայելով՝ 42 քաղաքների մէջ ուսուցիչները ստացած միջին ռոճիկն է 8,513 ֆր., իսկ ուսուցչուհիներինը 2,712: Սասալուսէտի գիւղերում ուսուցիչները ամսական 250 ֆր. են ստանում, ուսուցչուհիները 115 ֆր. այս վերջինները կալիֆօրնիայում 500 ֆր. են ստանում ամիսը:

փիլիսոփայութիւն, սահմանադրութեան տեսութիւնը և պատմութիւնը, և մանկավարժութեան արուեստը: Ամերիկայում կարծում են թէ ոչինչ այնպէս չէ բարձրացնում մարդու հոգին՝ դէպի Աստուած՝ որքան այն օրէնքների զիտութիւնը որոնք կառավարում են տիեզերքը, թէ քիմիան օգտակար է ամէն արհեստների և մանաւանդ տան կառավարութեան մէջ, թէ երեխանց վրայ ազդելու համար՝ պէտք է խորհել այն միջոցների վրայ որոնք ներգործել են տալիս բարոյական էակին, և թէ մաթեմատիկայի ուսումը անհրաժեշտ է մտքին ճշտութիւն և գաղափարներին յաջորդութիւն տալու համար: Եւրոպայում այս ծրագիրը աւելի յարմար կը դատուէր բազմարուեստեան ուսումնարանների քան այնպիսի դպրոցների համար՝ ուր խառն յաճախում են օրիորդներ և երիտասարդներ: Աշակերտները օրը վեց ժամ դաս են առնում. մնացած ժամանակը նոքա պարապում են ընտանիքների մէջ, ուր բնակում ու կերակրվում են տարէնը 100 դօլլարով: Ուսուցչական դպրոցին կից գտնվում է մի տարրական ուսումնարան, ուր ուսուցչացուները կրթվում են դասատուութեան մէջ: Դասերից յետոյ նոքա հաւաքվում են և մի ուսուցչի նախագահութեամբ վիճում են զանազան մանկավարժական խնդիրների վրայ: Զարմանալին այն է որ մինչև անգամ ուսուցչական դպրոցներում միշտ աւելի կանայք են լինում քան թէ այր մարդիկ:

Այժմ տեսնելը թէ ինչ են ուսուցանում Ամերիկայի տարրական ուսումնարաններում: Նախ, ինչպէս ամէն տեղ, կարդալ, գրել և հաշիւ անել: Յետոյ առանձին ուշադրութիւն են դարձնում աշխարհագրութեան վրայ, որ մեծ կարևորութիւն ունի մի ժողովրդի համար որ իշխում է մի ամբողջ ցամաքի վրայ, և որ զետեղուելով Եւրոպայի և Ասիայի միջում առևտրական հաղորդակցութիւններ ունի ամբողջ աշխարհի հետ: Բացի սորանից ուսուցանում են փոքր ինչ երկրաչափութիւն և գծագրութիւն, հաղորդում են մի քանի տեղեկութիւններ քիմիայի, աստղաբաշխութեան, մարդակազմութեան և սահմանադրական իրաւունքների վրայ: Տեղ տեղ ուսուցանում են նաև երաժշտութիւն:

Առանձին ուշադրութիւն են դարձնում մայրենի լեզուի ուսման վրայ, և սորա պատճառը շատ պարզ է: Հասարակաց դպրոցը երթևեկում են ամէն դասերի երեխայքը. հարուստ և աղքատ պատահում են մի և նոյն նստարանների վրայ և մինչև տասնհինգ ու տասնվեց տարեկան հասակները միասին նստում: Երկրի գործերը վա-

րող մարդկանց մեծ մասը ուրիշ կրթութիւն չեն ստացել, ուրեմն տարրական դպրոցը պիտի մատակարարէ երեխային այն բոլոր տեղեկութիւնները որոնք հարկաւոր են Ամերիկայիպէս երկրի համար, ուր լինկոլնի և Ջոնսոնի նման արհեստավորներ պետութեան առաջին պաշտօններն են վարում: Բաւական չէ որ երեխան իւր լեզուն գիտենայ, պէտք է կարողայ գիտեցածը գործ դնել, և այս նպատակին հասնելու համար ոչինչ չէ խնայվում: Առանձին ուշք են դարձնում մտքերի արտայայտութեան վրայ, անգիր են անել տալիս ոտանաւոր և արձակ գրութեան, և մանաւանդ անկախութեան հիմնադիրների ծառերը, որոնք լինն հայրենասիրական և ազատասիրական զգացմունքներով: Պահանջում են որ աշակերտը մանրամասնօրէն յայանէ իւր գաղափարները մի որևիցէ առաջարկուած հարցի վրայ և պաշտպանէ նոցա կանոնաւոր վիճաբանութեամբ: Չեն բաւականանում այնպիսի հարցեր առաջարկելով որոնք պահանջում են կարճ պատասխաններ. երեխայից պահանջում են մի առ մի ասել իւր բոլոր գիտեցածը այս կամ այն կէտի նկատմամբ, պատմել մի որևիցէ ականաւոր անձի կենսագրութիւնը: Գլխաւոր ջանքն այն է որ վարժեցնեն աշակերտին յաջորդաբար և կապակցութեամբ արտայայտել իւր գաղափարները, պարզաբար և կարգով յայտնել իւր բոլոր գիտեցածը. միով բանիւ աշխատում են աւելի դատողութիւնը կրթել քան յիշողութիւնը և այնպիսի քաղաքացիք կազմել որոնք ընդունակ լինին ապրել մի ազատ երկրի մէջ:

Ֆիզիկական ոյժերի զարգացումը նոյնպէս բարձի թողի արած չէ, թէև մարմնամարզութիւնը իսկապէս ընդունուած չէ ամերիկական դպրոցներում. նորա տեղ կառարվում են առանձին տեսակ կրթութիւններ, որոնք մարմնամարզութեան և պարի մէջ տեղն են բռնում, և որոնց անուանում են calisthenics: Նշանակեալ ժամերին բոլոր երեխայքը հաւաքվում են մեծ դահլիճը. ուսուցչուհին նստում է դաշնամոյրի առաջ և նուազում է մի եղանակ ճիշտ որորշ չափերով. տղայքը և աղջկուկք ձևօք ձևօքի տուած կազմում են շղթաներ, շրջաններ և ամէն տեսակ ձևեր որոնք յիշեցնում են հին հելլենական խմբերի շարժուածքները: Վերջին պատերազմից յետոյ սկսան ուսուցանել երեխանց զինամարզութիւն և պատերազմական կրթութիւններ:

Ուսանելի առարկաները թուելիս՝ չյիշեցնիք մէկը որ եւրոպական ուսումնարաններում առաջին տեղն է բռնում, այն է՝ կրօնա-

գիտութիւնը: Ամերիկական դպրոցներում կրօնը ոչ միայն չէ ուսուցանւում, այլև խստութեամբ արգելուած է ուսուցիչներին որևիցէ կրօնական վարդապետութիւնների վրայ խօսել. միակ աղօթքը որ կարող է ասել կամ ասել տալ՝ տէրունական աղօթքն է: Նա պէտք է զարգացնէ միայն աշակերտների բարոյական զգացմունքը հիմնուելով բնական կրօնի սկզբունքների վրայ: Ահա ինչ է ուսում այդ մասին Մասաչուսէտի օրէնքը, որ ընդունուած է համարեա միւս բոլոր Նահանգներում: «Գաստիարակը պիտի աշխատի իւր խնամքին յանձնուած սերունդի սրտում տպաւորել բարեպաշտութիւնը, արդարութիւնը, ճշմարտասիրութիւնը, հայրենասիրութիւնը, մարդասիրութիւնը, չափաւորութիւնը, ողջախոհութիւնը և միւս բոլոր առաքինութիւնները որոնք ընկերութեան զարդն են և հասարակապետութեան հիմունքը: Նոքա պիտի հասկացնեն աշակերտներին, իրանց հասակին յարմար բացատրութիւններով, թէ ինչպէս այս առաքինութիւնները պահպանուած և կատարելագործուած են հասարակապետական հաստատութիւնները, երաշխաւորում են ամէնի համար ազատութեան անդին բարիքները և ապահովացնում են իրանց սեպհական երջանկութիւնը, և թէ ինչպէս դոցա հակառակ մոլութիւնները ողբալի հետևանքների են հասցնում մարդկանց: Եւրօպայում անդադար կրկնում են այս խօսքը. Գարոցի մէջ պիտի թաքաւորէ կրօնական և բարոյական ոգին, և եթէ մի ուսումնարանի մէջ չուսուցանուէր քրիստոնէական վարդապետութիւնը, կը համարուէր մի կորստեան տեղի: Ամերիկայում մի և նոյն բանն են ասում, բայց կարծում են միանգամայն թէ, աւելի լաւ է կրօնական վարդապետութեամբ եկեղեցում պարապիլ քան թէ ուսումնարանում:

Ազգային կրթութեան վրայ դործ դրուած գումարները գոյանում են զանազան աղբիւրներից: Կան նախ այսպէս անուանուած դպրոցական կալուածները (school-fund), որոնց արժողութիւնը ահազին գումարների է հասնում: 1868ին Մասաչուսէտի դպրոցական կալուածների արժողութիւնը հասնում էր 10 միլիոն ու 1/2 ֆրանկի, Նիւ Եօրկինը 14 միլիոնի, Օհիօնինը 16 միլիոնի, Միկիգանինը 16 միլիոնի, Ինդիանայինը 39 միլիոնի, Իօվայինը 21 միլիոնի, Իլլինուայինը 32 միլիոնի, Ուիզկոնզինը նահանգինը 10 միլիոնի, Կալիֆօրնիայինը, 6 միլիոնի: Գարոցների եկամուտի երկրորդ աղբիւրը պետութեան տուած նպաստներն են: Համայնքներն էլ իրանց կողմից պարտաւորուած են պետութեան համահաւասար կամ օրէնքի սահմանած

Համեմատ գումար տալ. բայց համայնքների մեծ մասը իրանց վրայ դրուած հարկից շատ աւելի են տալիս: 1855ին Նիւ-Եօրկի նահանգը 3,466 հազար բնակիչ ունէր և մննուած էր ազգային կրթութեան համար 24 միլիոն ֆրանկ կամ մօտ 7 ֆրանկ մարդագլուխ. 1870ին ծախքը հասնում էր 50 միլիոնի 4,382,759 բնակիչների և 1 միլիոն աշակերտների համար, այսինքն մօտ 12 1/2 ֆր. մարդագլուխ և 50 ֆր. իւրաքանչիւր աշակերտի համար: Ֆրանսիայում նոյն միջոցին տալիս էին միայն 52 միլիոն 39 միլիոն բնակիչների համար: Մասաչուսէտում դպրոցական ծախքերը 1870ին հասան 5,750,405 դոլլարի կամ 29 միլիոն ֆրանկի 1,457,375 հոգու համար կամ մարդագլուխ 20 ֆրանկից աւելի. տասը տարում, 1858ից մինչև 1868, դպրոցական շինութիւնների վրայ մննել էին 45 միլիոն ֆրանկ: Պէնսիլվանիայում տարեկան ծախքը հասնում էր 43 միլիոն ֆրանկի, կամ մօտ 13 ֆրանկ մարդագլուխ: Օհիօ և Նլլինուս նահանգներից իւրաքանչիւրը 1870ին մննեցին 35 միլիոն ֆրանկ, կամ մօտ 15 ֆր. մարդագլուխ. Կալիֆօրնիան, խաղաղական ուղիւնոսի ափերի վրայ, նոյնպէս մարդագլուխ 12 ֆրանկից աւելի է զոհում կրթութեան համար: Նիւ-Եօրկ քաղաքը, 942,292 բնակիչներով, 1870ին մննել է 2,694,511 դոլլար. Բօստօնը, 250,256 բնակիչներով, 1,131,599 դոլլար: Ընդհանրապէս կարելի է ասել որ Նահանգների դպրոցական ծախքը միջին թուով մարդագլուխ 10 ֆրանկից աւելի էր, և թէ այդ ծախքը կրկնապատուել է վերջին քաղաքական պատերազմից յետոյ. մի քանի նահանգներում մինչև անգամ եռապատուել է: Ամերիկացոց զոհաբերութիւնները արժանապէս գնահատելու համար՝ պէտք է զիտենալ որ երբեք ոչ մի ժողովուրդ այդքան ծանր հարկերի չէ ենթարկուել: Պատերազմից առաջ, Միացեալ-Նահանգների եկամուտը հասնում էր 75 միլիոն դոլլարի. 1870ին նա բարձրացել էր 411,255,477 դոլլարի: Այս երկու միլարդ ֆրանկի վրայ աւելացնելու է կառավարութիւնների և համայնքների արած ծախքերը, որ հասնում են 1 1/2 միլարդ ֆրանկի: Մի քանի քաղաքներում հարկը զարհուրելի քանակութեան է հասնում. Նիւ-Եօրկում մարդագլուխ վճարում են 29 դոլլար, Բօստօնում 36 դոլլար, կամ 180 ֆրանկ, որ անում է մօտ 800 ֆր. իւրաքանչիւր ընտանիքի համար: Այս հաշուով Փարիզը, օրինակի համար, պիտի վճարէր ամենայն տարի 360 միլիոն ֆրանկ:

Եւրոպացիք ապշած մնում են համեմատելով իրանց գործ դրած

չնչին գումարները ազգային կրթութեան վրայ ամերիկական կառավարութիւնների և մասնաւոր անձանց արած զոհողութիւնների հետ նոյն նպատակի համար: Շատ Նահանգներում դպրոցական ծախքերը աւելի են քան միւս բոլոր ծախքերը միասին առած: Մի քանի Նահանգներում ծախքերի երեք քառորդը ազգային կրթութեան համար է լինում, իսկ իլլինոյում, որ նոր նահանգ է, հինգ վեցերորդականը: ¹⁾ Ամերիկացիք հասկացել են որ պետութեան առաջին շահը պահանջում է քաղաքացոց կրթել, և ըստ այնմ ներգործում են: Նոքա իրանց նիւթական միջոցների մեծագոյն մասը նուիրում են մտաւոր զարգացմանը, և սակայն կան մարդիկ որոնք համարձակում են ասել թէ նոքա մի նիւթապաշտ ընկերութիւն են կազմում, որ միայն դոլլարին է երկրպագութիւն մատուցանում: «Մի մարդ, ասում է Հօրաս Մանը, որ պերճախօս է, որ հմուտ է պատմութեան, քաղաքագիտութեան, իրաւաբանութեան, ուրիշ տեղ կարող է պետական մարդ համարուիլ. բայց եթէ միշտ ու ամէն տեղ անխոնջ եռանդով չէ աշխատում կրթութիւնը տարածել ընկերութեան ամէն դասերի մէջ, արժանի չէ ամերիկական պետական մարդ համարուելու»: Այս խօսքերը բոլորովին ճշմարիտ են: Ինչպէս որ հաստատում էր ընդհանուր երեսփոխանական ժողովի մէջ, Գարֆիլդ, Օհիօի ներկայացուցիչը, Միացեալ-Նահանգներում ազգային ծառայութիւնների մէջ ամենակարեւորը կրթութիւնն է: Արդարեւ, բոլոր Նահանգների 38,000,000 բնակիչների համար հաշվում են 8,000,000 աշակերտ և 500,000 դաստիարակ, որ ասել է

¹⁾ Աւելորդ չենք համարում այդ մասին մի քանի վիճակագրական տեղեկութիւններ առաջ բերել, որոնք հանած են ամերիկացի գիտնական Պ. Զօն Խալենի 1870ի տեղեկագրից.

1868—1869ի եղած ծախքերը

Նահանգներ	դպրոցների համար. ուրիշ ամէն առարկաների համար.	դպրոցներ	դպրոցներ
Մէն	805,369	դոլլար	403,601 դոլլար
Պէնսիլվանիա	5,160,750	—	3,853,336 —
Օհիօ	4,816,495	—	2,978,995 —
Կալիֆօրնիա	1,178,348	—	475,978 —
Նիւ-Ջէրսէյ	1,313,358	—	472,815 —
Ուիզկոնզին	1,774,473	—	946,519 —
Իլլինոյա	6,430,881	—	1,062,525 —

13 դակտիարակ 1000 հոգու համար, 1 դաստիարակ 16 աշակերտի համար, և 21 աշակերտ 100 բնակչի համար: Կրթութեան համար գործ է զբաղում տարեկան 400 միլիոն Ֆրանկ:

Ինչպէս է լինում որ Միացեալ-Նահանգները, վերջին քաղաքական պատերազմի մէջ 45 միլիարդ Ֆրանկ կորցնելուց յետոյ, կարողանում են տարեկան 4 միլիարդ հարկ հատուցանել, մի գուշակ մար որ եւրոպական ամենահարուստ ազգերին կաղքատացնէր: Պատասխանը պարզ է. Ամերիկացիք եւրոպացիներին հինգ և վեց անգամ աւելի են վճարել ազգային կրթութեան համար, և այն միջոցին երբ պատերազմը միլիարդներ էր կուլ տալիս, նոքա կրկնապատկում ու եռապատկում էին ուսումնարանների գումարները: Զպէտք է մոռանալ երբէք որ հարստութիւնը բոլորում է մտքի և ոչ բազուկների ոյժից. վայրենի մարդը նոյնքան ուժեղ ջիւղելով և աւելի նուրբ գործարաններով քաղաքակիրթ մարդուց քսան անգամ նուազ է արտադրում: Ինչո՞ւ համար. սրովհետեւ երկրորդը զանազան մեքենայական, ֆիզիկական և քիմիական միջոցներ է գործ դնում, որ մատակարարում է նորան զխտութիւնը, այն ինչ առաջինը զուրկ է այդ հրաշալի միջոցներից: Ահա մի քանի թուանշաններ Ամերիկայի վերաբերութեամբ, որոնք անհրաժեշտ կերպով ապացուցանում են թէ ինչ սերտ յարաբերութիւն կայ ժողովրդական շուսաւորութեան և հարստութեան արտադրութեան մէջ: Պ. Զօն Խորն, պաշտօնական տեղեկութիւններից հանելով, մի ցուցակ է կազմել, որի մէջ այլևայլ նահանգներ առնելով՝ որոշում է թէ որքան է արտադրում իւրաքանչիւր բնակիչ, և թէ 1000 հոգուց քանիսը անդրադէտ են: Վերջնենք մի քանի նահանգների և աւելի բացայայտութեան համար՝ երկու խումբ կազմենք նոցանից.

ՅԵՏԱՄՆԱՅ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ.

Արտադրութիւն մարդագլուխ,

չհաշուելով

արևտրական արդիւնքները.

Անդրադէտների թիւը

1000 հոգուց

Դօլլար.	56,91	. . .	Հարաւային Կարօլինա.	. . .	594
—	55,72	. . .	Ալաբամա	. . .	490
—	54,77	. . .	Յլօրիդա	. . .	480
—	61,45	. . .	Դէորդիա	. . .	479
—	45,38	. . .	Հիւսիսային Կարօլինա	. . .	408
—	65,30	. . .	Լուիզիանա	. . .	485

ՅԱՌԱՋԱԴԵՄ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

— 166,60	. . .	Մասաչուսէտ		38
— 149,66	. . .	Կալիֆորնիա		53
— 120,82	. . .	Նիւ-Ջերսէյ		34
— 164,60	. . .	Րօզ-Իսլանդ		34
— 112,00	. . .	Նիւ-Եօրկ		31
— 156,05	. . .	Կօնեկտիկուտ		18
— 117,17	. . .	Նիւ-Հէմպշայր		14

Ուրեմն Նոր-Անգլիայի Նահանգները, չնայելով կլիմայի խրատութեան և երկրի անարգաւանդութեան, մարդազուլա երկու անգամ աւելի են արտադրում քան Հարաւային Նահանգները, որոնց արգաւանդ երկիրը առատ արդիւնքներ է տալիս:

Այն ահագին գումարները որ իրանք հարկատուները նշանակում են իրանց ուսումնարանների համար ամենևին չեն պակասեցնում մասնաւոր անձանց նուիրատուութիւնները յօգուտ սղգային կրթութեան. այս տեսակ բարեգործութիւնների գաղափարն անգամ չենք կարող ունենալ: Եւրոպացին առհասարակ շատ սակաւ է տալիս հասարակական հաստատութիւնների համար, նա տալիս է միայն մեռնելու ժամանակ և մեռեալ գործերի համար, ինչպէս միջին դարերում, նա անկողիններ է հիմնում մի որ և իցէ հիւանդանոցում: Ամերիկացին տալիս է իւր կենդանութեան ժամանակ և կենդանի գործերի համար, նա հիմնում է ուսումնական ամբիոններ, ստեղծում է ճեմարաններ և այսպէսով ցանում է ապագայի համար: Հները պատրաստ էին ամենամեծ զոհողութիւններ անելու իրանց հայրենիքի համար, որովհետև հայրենիքից դուրս ոչինչ ապահովութիւն, ոչինչ իրաւունք չէին տեսնում: Արդեան ազգերի մէջ չկայ մէկը որի մէջ հայրենասիրական զգացմունքը աւելի զօրաւոր լինի քան Միացեալ-Նահանգներում: Ամերիկացին պաշտում է իւր երկիրը, որովհետև պարծենում է նորա մեծութեամբ, ցանկանում է նպաստել նորա զարգացմանը և կարծում է թէ դորանով նպաստում է ապագայ մարդկութեան մեծութեանը: Քրիստոնէութիւնը ուսուցանում է թէ պէտք է օգնել իւր նմաններին. մի կարգի հաւատացեալներ կարծում են թէ մարդասիրութեան պարտաւորութիւնը լցուցանում են աղքատներին ողորմութիւն տալով, փոյթ չէ եթէ նոքա տգիտութեան մէջ թարթափին: Ամերիկացին, որին իւր կրօնը պատուիրում է անձամբ որոնել ճշմարտութիւնը, կարծում է ընդհակառակն

Թէ իւր նմաններին ճշմարիտ բարիք անելու համար՝ պէտք է լուսաւորել նոցա: Այսպէսով հայրենասիրութիւնը և քրիստոնէական զգացմունքն են այն առատաձեռնութիւնների աղբիւրը, որոնց վրայ չենք կարող չհիանալ: Յիշենք միայն մի քանի իրողութիւններ: Միմիայն 1864ին Եւ-Ունիվերսիտին ստանում է 2 միլիոն Ֆրանկ, և Կէմբրիջը համարեա նոյնքան նշանաւոր գումար: Յաջորդ տարին, մի մասնաւոր անձ նուիրում է 2 միլիոն երկու ուսումնարանների համար, մինը տղայոց, միւսը աղջկանց: Մի ուրիշը տալիս է նոյնպէս 2 միլիոն մի հիմնարկութեան համար, ուր աղջկունքը կարողանան բարձրագոյն կրթութիւն ստանալ տղամարդոց հաւասար. մի ուրիշը դարձեալ 380,000 դոլլար է գրվում Նիւբուրխպօրտում ճեմարան հիմնելու համար: Կ. Կօթնէլը, երբեմն արհեստաւոր, 2 միլիոն ու կէս է նուիրում մի համալսարան հիմնելու Նթակայում: Մի քաղաքացի Նիւ-Հաւլենից բաց է անում մի նկարչութեան ուսումնարան, որի համար գործ դրաւ 500,000 Ֆրանկ: Բօստօնում, Պ. Բուսէյը տալիս է 880,000 Ֆր. իրաւաբանական բաժնի համար, Պ. Ֆիլիպսը 500,000 Ֆր. ստղաբաշխական դիտանոցի համար: Նոյն քաղաքում մի քանի մասնաւոր անձինք կամենում են հիմնել մի արուեստագործական ուսումնարան, և շուտով հաւաքվում է 250,000 Ֆրանկ: Պետութիւնը տալիս է նոցա մի ընդարձակ դեպին որ արժէ մէկ միլիոն, բայց այդ բաւական չէ ուսումնարանի ապագան ապահովելու: Եւ ահա բացվում է ստորագրութիւն. երեք հոգի գրվում են 1,350,000 Ֆր., իսկ երկու տարուց յետոյ ամբողջ գումարը հասնում է 3 միլիոնի: Զէմն Գէրֆիլդը ասում է Թէ մասնաւոր անձանց նուիրատուութիւնները ազգային կրթութեան համար հասնում է արդէն 50 միլիոն դոլլարի կամ 250 միլիոն Ֆրանկի:

Ամիոփելով մեր խօսքերը, եթէ կամենանք համեմատել Միացեալ-Նահանգների կրթութեան կազմակերպութիւնը եւրոպականի հետ, կը զարմանանք տեսնելով երկուսի մէջ եղած ահազին տարբերութիւնը: Փոխանակ իրանց պաշտօնների մէջ ծերացած ու սուցիչների համարեա ամէն տեղ դնում եւ տասնեօթից մինչև քսանհինգ տարեկան օրիորդներ,— դաստիարակները միջին թուով հինգ տարին մի անգամ նորոգվում են. փոխանակ առանձին զըրօրոցներ ունենալու երկու սեռի համար, աղայքը և աղջկունքը յաճախում են մի և նոյն ուսումնարանները. ոչ մի իշխանական դասակարգութիւն, ոչ մի ուղղակի միջամտութիւն կենտրոնական իշ

խանութեան կողմից, — միակ յորդորակներն են հրապարակական վեճաբանութիւնը և հասարակական կարծիքը. կրթութեան ծախքերը ուղղակի և ամենայն պատրաստականութեամբ իրանց վրայ են առնում նոքա՝ որոնց վրայ դրուած է այդ պարտաւորութիւնը. բարձրագոյն և միջին կրթութիւնը յանձնուած է մասնաւոր անձանց խնամքին, տարրական կրթութեանը ընդհակառակն առատաձեւութեամբ մասնակցում են բոլոր հասարակական իշխանութիւնները. կրօնի ուսումը ամէն տեղ դուրս է մնացած դպրոցական ծրագրից. — ահա սոքա են ամերիկական կրթութեան յատկանիշները: Կայարդեօք մի երկիր հին աշխարհում որ կարողանայ այս ընթացքին հետևիլ յաջողութեամբ: Կասկածելի է: Որպէս զի ազգային կրթութիւնը իւր կանոնաւոր ընթացքը պահպանէ կեանքի անընդհատ փոփոխութիւնների միջում, պէտք է որ բոլոր քաղաքացիք հասկանան նորա կարևորութիւնը:

Եւրոպայում այդ մասին հարկաւոր են խիստ օրէնքներ և մի դօրաւոր միջամտութիւն կենտրոնական իշխանութեան կողմից: Ամերիկայում համայնքները իրանք իրանց կայուածների վրայ հարկ նշանակելով, մի անասելի առատաձեւութեամբ մնիւում են դպրոցի համար շատ աւելի քան որքան օրէնքը պահանջում է նոցանից: Եւրոպայում համարեա ամէն տեղ զիւղական համայնքները, եթէ ազատութիւն տրուէր նոցա, կը հեռացնէին ուսուցչին կամ բաւական ապրուստ չէին տալ նորան: Որքան մի ժողովուրդ տգէտ է, այնքան աւելի նուազ է երեւում նորա մէջ կրթուելու ցանկութիւնը. ուրեմն յորդորը պէտք է գայ վերից, բարձրագոյն իշխանութիւնից: Կրթութեամբ է միայն որ մի ժողովուրդ ընդունակ է լինում ինքն իրան կառավարելու. տուէք նորան կրթութիւնից առաջ ինքնավարութիւն, և նա երկար կը մնայ իւր սկզբնական բարբարոսութեան մէջ:

Նոր աշխարհում կարելի է վստահիլ որ համայնքները հետամուտ կը լինին կրթութիւնը տարածելու, որովհետև ամբողջ հասարակութիւններ պատրաստուած են լուսաւորութեան կարևորութիւնը հասկանալու: Նախ չպէտք է մոռանանք որ Նոր-Անգլիայի հիմնադիրները այնպիսի մարդիկ են եղել, որոնք հասկանալով ժողովրդական կրթութեան մեծ նշանակութիւնը՝ 1642ից արդէն հրատարակել էին ձրի և պարտադիր ուսումը: Երկրորդ, Միացեալ-Նահանգներում զանազան բողոքական աղանդների պաշտօնեաները պաշտ-

պանուժ են աշխարհական դպրոցը, թէև կրօնի դաստառութիւնը արտաքսուած է այս վերջինից: Ճշմարիտ է որ կաթողիկ քահանայները շարունակում են իրանց յարձակմունքները. բայց որովհետև սոքա համեմատաբար դեռ սակաւածիւ են, այս պատճառով կարելի է ասել որ կրօնական դասը նպաստում է պետութեանը դաստիարակութեան գործի մէջ, մի մեծ առաւելութիւն որից զուրկ են շատ եւրոպական երկրներ: Մասնաւոր անձանց առատաձեռնութեամբ հիմնուած ուսումնարանները բացեն ամէն աստիճանի ու դասանոցի տէր մարդկանց առաջ, այնպէս որ կրօնական դասանութիւնները ոչինչ արգելք չեն լինում կրթութեան յառաջադիմութեանը: Եւրոպայի բոլոր կաթողիկ երկրներում, ընդհակառակն, Պետութիւնը և եկեղեցիին յամառութեամբ կռիւում են միմեանց հետ դպրոցի իշխանութեան համար: Պետութիւնը չէ կարող ուսումնարանը յանձնել եկեղեցուն, որովհետև սա իւր անմեղանչական զխի իշխանութեամբ դատապարտեց արդեան ազատ հաստատութիւնները: Միւս կողմից եկեղեցին, յանուն իւր աստուածային կոչման, պահանջում է կրթութեան վրայ բացարձակ իշխանութիւն ունենալ իբրև իւր սեպհական մենավաճառութեան վրայ. արդ խալիան, Սպանիան և մանաւանդ հռոմէական երկրները յայտնի ցոյց տուին այդ մենավաճառութեան ողբալի հետևանքները: Դժուարութիւնը կարծես անլուծելի է: Խլել ուսումնարանը կրկնի ձեռքից վտանգաւոր է, որովհետև բարեպաշտ հաւատացեալների որդիքը կարող են ոտք չկոխել նորա շէմքը. յանձնել նորան կրկնի ազդեցութեանը նոյնպէս անկարելի է, որովհետև յայտնի է թէ կղերականութիւնը ձգտում է կործանել այն սկզբունքները, որոնց վրայ հիմնուած է արդեան քաղաքակրթութիւնը:

Ամերիկայում քաղաքական հաստատութիւնները և մամուլը միանում են կրօնի և աւանդութեան ազդեցութեանը կրթութեան յառաջադիմութեանը նպաստելու համար: Բնորոշական պաշտօնների թիւը անհամար է, նոցա տեղողութիւնը շատ կարճ. սորա հետևանքն այն է որ համարեա ամէն քաղաքացիք վարչութեան մասնակից են լինում և թէ ընտրութիւնները, միտինգները և քաղաքական վիճաբանութիւնները միշտ սլարապեցնում են նոցա: Ամէն օր քաղաքացին զգում է դոնեա տարրական տեղեկութիւններ ունենալու կարևորութիւնը: Այսպէսով դպրոցը յայտնի արդիւնք է քաղաքական կեանքի, և միւս կողմից քաղաքական կեանքը իւր գոյութիւնը

պահպանում է դպրոցով. Դպրոցը տալիս է ինքնավարութիւն (self-government), և ինքնավարութիւնը ստեղծում է դպրոցը, վասն զի հասկանում է նորա կարեւորութիւնը: Ոչ մի երկրում պարբերական մամուլը այնպէս զարգացած չէ ինչպէս Միացեալ-Նահանգներում: Ամերիկացին աշխարհի ամենաազաճ «կարդացողն» է, ինչպէս որ ասում է Պ. Ֆրայէրը, նորա աչքին իւր լրագիրները աւելի թանգ են քան իւր կերակուրները և նա կուլէ աւելի երկուսին էլ մի և նոյն ժամանակ և մի և նոյն արագութեամբ: Դրանց սպասող կառավարը, կօշիկներդ սրբելու եկող երեխան, սպասաւորը պանդոկում, նաւաստին իւր նաւի վրայ, զինուորը բանակում, իւրաքանչիւրը կարդում է զիւր լրագիրը: Չկայ մի փոքր քաղաք, մի գիւղաքաղաք որ իւր լրագիրը չունենայ: 1868ին Միացեալ-Նահանգներում հրատարակվում էր 5,655 օրագիր, որոնցից 4982ը քաղաքական թերթեր էին և 673ը կրօնական, գրականական և գիտնական: 1869ին միմիայն իլլինոլա նահանգը ունէր 403 օրագիր: Գնա՛ արեւմտեան նահանգների ամենախոր տեղերը և մօխի մի խրճիթ, այնտեղ կը տեսնես մի փոքրիկ պահարան, որի մէջ կը լինին զոնեա Աստուածաշունչը, Շէկսպիրը, մի քանի գրքեր արուեստագործութեան զանազան ճիւղերի վրայ և մի օրագիր: Սորանից երեւում է որ Միացեալ-Նահանգների ստորին դասի ժողովուրդը այն աստիճանի վրայ է կանգնած, որի վրայ գտնվում են Եւրոպայի միջին դասերը, ընթերցասիրութեան այս ընդհանրական սովորութիւնիցն է որ ամէն մարդ գնահատում է դպրոցի օգտակարութիւնը, և ուրեմն ոչինչ չեն խնայում նորա բարգաւաճման համար:

Կար ժամանակ երբ աշխարհակալութիւնը և պատերազմը պետութիւնների գլխաւոր նպատակներն էին, որովհետեւ նոքա հարստութիւն, պատիւ ու փառք էին տալիս այն անձանց, որոնք պետութեան մէջ ամէն ինչ էին, այն է թագաւորն ու իշխանները. այսօր պետութեան նպատակը պիտի լինի նպաստել որ բոլոր քաղաքացիների ընդունակութիւնները լիովին ու ազատաբար զարգանան: Արդ միակ միջոցը այս բարիքը մատակարարելու՝ բազմաթիւ դպրոցներ հիմնելն է և ամէն կարգի մարդկանց մի հաստատուն և իւր շրջանում կատարեալ կրթութիւն տալն է: Միացեալ-Նահանգները այս բանը հասկացել են աւելի վաղ և աւելի լաւ քան միւս բոլոր ազգերը: Տեսանք որ այնտեղ կենտրոնական իշխանութիւնը, Նահանգները, համայնքները և մասնաւոր անձինք զեղեցիկ նախանձով

վառուած մրցում են միմեանց հետ լուսաւորութիւնը տարածելու համար և ոչ մի զոհաբերութիւնից յետ չեն քաշվում: Հազիւ թէ մի Նահանգ կազմվում է, ինչպէս Կանզասը կամ Օրէգօնը, հազիւ թէ մի երկիր կազմակերպվում է, ինչպէս Դաիօտան կամ Նեվադան, որ արդէն ամէն ինչ պատրաստ է ուսումնարաններ հիմնելու և բազմացնելու նայելով ժողովրդեան պիտոյքներին: Ժողովրդական կրթութիւնը ազգային գործ է, որին ամենայն ոք նպաստում է որով ամենայն ոք զբաղվում է և որի առաջ ոչ ոք անտարբեր չէ մնում:

Սակայն կան մարդիկ որոնք պնդում են թէ ամերիկական կրթութիւնը, չնայելով որ այդպէս ընդհանրացած է, կարծես չէ բարձրացնում ժողովրդի քաղաքակրթութեան աստիճանը և չէ արտադրում շատ ականաւոր մարդիկ: Բայց այդ սխալ է. նախ Ամերիկան կարող է ցոյց տալ շատ բանաստեղծներ, պատմաբաններ, վիպասաններ, հրապարակասօսներ և փիլիսոփաներ՝ որոնք եւրոպականներից ասոր չեն. երկրորդ, ինչ որ էլ ասեն, ամերիկական կրթութեան նպատակը չէ լոկ մեծ մարդիկ արտադրել. նա ծնում է մի մեծ ժողովուրդ՝ որի գործած հրաշքները զարմացնում են ամբողջ աշխահը:

Զ.

Այժմ ընթերցողը իրաւունք ունի սպասել մեզանից մեր զբաղողներին բարոյական և նիւթական վիճակի համառօտ նկարագիրը: Ցաւում ենք որ չենք կարող այդ արդարացի հետաքրքրութիւնը զոնեա մասամբ զահացնել մի շատ պարզ ու հասկանալի պատճառով: Ազգային կրթութեան վերաբերութեամբ ճիշտ և ուղիղ եզրակացութիւնների հասնելու համար՝ հարկաւոր են վիճակագրական տեղեկութիւններ, հարկաւոր է զիտենալ զանազան հայաբնակ քաղաքների և գիւղերի հայ բնակիչների թիւը, ուսումնարանների որքանութիւնը, ուսուցիչների և ուսուցչուհիների քանակութիւնը, ուսանելի առարկաների ծրագիրները, կրթութեան համար գործ դրուած ծախքերը: Այս բոլորը չունինք. սակայն և այնպէս կ'աշխատինք մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդել, հիմնուելով մինչև այժմ հաւաքուած մասնաւոր վիճակագրական թուանշանների վրայ, որոնցից

ընթերցողը գուցէ կարողանայ մի ընդհանուր գաղափար կազմել մեր ժողովրդի կրթութեան վիճակի վրայ:

Ներկայ յօդուածի ընթացքում մի քանի անգամ առիթ ունեցանք ցոյց տալու որ մասնաւոր անձանց՝ մինչև անգամ ընկերութիւնների ջանքերը, առանց պետութեան զօրաւոր միջամտութեանը, չեն կարող ցանկացած նպատակին հասցնել ազգային կրթութեան գործը: Մեզանում, քանի որ վաղուց արդէն քաղաքական կեանքից զուրկ ենք, այդ միջամտութիւնը պատկանում է բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեանը, որի ներկայացուցիչներն են կաթողիկոսներն ու պատրիարքները: Դժբաղդաբար անցեալը ցոյց է տալիս որ մեր հոգևորականութիւնը չհասկացաւ իւր բարձր կոչումը, չարդարացրեց այն յոյսերը որ հայ ազգը զրեւէր նորա վրայ: Չէ կարելի ասել թէ այդ պարտազանցութիւնը բղիւում լինի այն ստոր աղբիւրից, որ մասնանիշ արի արդէն արեւմտեան կաթողիկ ազգերի վրայ խօսելիս: Եւրոպական կաթողիկ ժողովուրդների կղերի շահերը պահանջում էին ամենաթանձր տգիտութեան մէջ պահել մարդկանց. մեզանում ոչ թէ գորանից էր առաջ գալիս այն մեծ անտարբերութիւնը ազգային կրթութեան նկատմամբ՝ այլ այն ընդհանրական տգիտութիւնից, որի մէջ թաղուած էր մեր հոգևորականութիւնը և որի բնական հետեանքն էր առհասարակ նորա ցոյց տուած անգործութիւնն ու անհոգութիւնը ազգային խնդիրների վերաբերութեամբ: Երկրորդ, ոչ նուազ կերպով ներգործեց այս դէպքում և այն հանգամանքը, որ Հայաստանը մինչև այս դարու սկզբները անընդհատ արշաւանքների ենթարկուելով՝ հայ ժողովուրդը չէր կարող կրթութեան վրայ մտածել, չնայելով որ անձնուէր հայրապետներ, որիպիսներից մինն է Սիմէօն կաթողիկոսը, ցանկութիւն ունէին նորա մտաւոր վիճակը բարոյքելու: Հայ ազգի մէջ տարրական ուսումը մտցնելու առաջին փորձերը երևում են քառասուն թուականներում, ռուսիաբնակ հայոց մէջ երջանկայիշատակ Ներսէս Ե կաթողիկոսի շնորհով, Թուրքիայում՝ ազգային Գերագոյն ժողովի շնորհով և պատրիարքների նախագահութեամբ:

Այնուհետև Հայը կամաց կամաց սթափելով իւր դարևոր քնից, սկսաւ հասկանալ կրթութեան օգուտն ու նշանակութիւնը: Զանազան տեղեր սկսան հիմնուել տարրական և միջնակարգ ուսումնարաններ, որոնց համար, ժողովրդի նիւթական վիճակին նայելով, բաւական նշանաւոր զոհողութիւններ եղան և լինում են: Բարերար

անձինք, որ մինչև մօտ ժամանակներս իրանց ստացուածքի մէկ մասը նուիրում էին եկեղեցիների և ուրիշ աստուածահաճոյ հիմնարկութիւնների, սկսան բաժին հանել և ուսումնարաններին, հասկանալով որ այս վերջիններից կախուած է ազգի ու եկեղեցու վրկութիւնը: Ներկայումս դժուար թէ դանուի մի հայ հասարակութիւն, որքան էլ սակաւաւոր լինի, որ համոզուած չլինի թէ տղիտութիւնը մեր ամենամեծ թշնամին է, որի դէմ պատերազմելու միակ միջոցը դպրոցն է: Ամէն օր պատահում է մեզ լսել թէ այս կամ այն հասարակութիւնը ղիմում է հոգեւոր վարչութեան օգնութեանը ուսումնարաններ հիմնելու և նոցա պահպանութեան համար հարկաւոր եղած աղբւրները որոշելու: Միւս կողմից և հոգեւոր իշխանութիւնը կարծես ջանք է անում ընդհանուր շարժողութիւնից յետ չմնալ, և մինչև անգամ ժողովրդին առաջնորդ և ուղեցոյց լինելու փափաքն է ցոյց տալիս կրթութեան դործի մէջ: Սորա ապացոյց կարող է համարուիլ Սուրբ Էջմիածնում անցեալ տարի հրատարակուած «Կանոնք ծխական դպրոցաց» անունով հրահանգը, որ որոշում է տարրական ուսումնարանների կառավարութեան եղանակը, ներկայացնելով միանգամայն ուսանելի աւարկանների ծրագիրը:

Ահա յիշեալ կանոնադրութեան էական կէտերը: Ծխական դպրոցները բացվում և պահպանվում են հոգեւոր իշխանութեան կարգադրութեամբ, ա) աշակերտների վճարած թոշակով, բ) եկեղեցական արդիւնքների մի մասով և գ) կամաւոր նուիրատուութիւններով: Դպրոցի տնտեսական կառավարութիւնը յանձնուած է ժողովրդից ընտրուած երեք հոգաբարձուների, որոնք դպրոցի մետքի և ծախքի տարեկան հաշիւը տալիս են հոգեւոր իշխանութեանը. իսկ ուսումնական տեսչութիւնը յանձնուած է թեմական տեսչին, որ պարտաւոր է տարին գէթ երկու անգամ այցելութիւն գնալ ամէն մի ծխական դպրոցի, և տարուայ վերջը գրաւոր տեղեկութիւն տալ նոցա մասին հոգեւոր իշխանութեանը: Ծխական դպրոցների ուսման աւարկաններն են՝ կրօնագիտութիւն, հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, վայելչագրութիւն հայոց և ռուսաց, թուաբանութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, սկզբունք ընագիտութեան, ձայնագիր երգեցողութիւն, գծագրութիւն: Ամենայն դպրոց ունի երկու դասարան, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ աշակերտները մնում են երկու տարի, ընդամենը չորս տարի: Ծխական դպրոցների ուսուցիչները կախում ունին ուղղակի թեմական տեսչից, որ նշանակում է նոցա

իրանց պաշտօնի մէջ: Ուսուցիչների ռոճիկը որոշվում է նայելով տեղական հանգամանքներին և դպրոցի դրամական կարողութեանը:

Կանոնադրութեան 41րդ և վերջին յօդուածը ասում է. «Կանոնադրութիւնս այս սահմանի փորձոյ աղաղաւ վասն չորից ամաց, և յետ այնորիկ հաստատեսցի կամ փոխեսցի»: Հոգեւոր իշխանութեան այս տրամադրութիւնը անտարակոյս պատիւ է բերում նորան: Սակայն մենք կարծում ենք որ չորս տարի փորձեր անելու տեղ՝ աւելի բնական ու նպատակաւոր կը լինէր եթէ յիշեալ կանոնադրութիւնը և մանաւանդ դասատուութեան հրահանգը նախ «Արարատի» միջոցով լոկ իբրեւ նախագիծ տպագրուած լինէր, ձեռնհաս անձանց քննութեանը ենթարկուելու պայմանով, և այնուհետեւ պէտք եղած փոփոխութիւնները ընդունելով հաստատուէր. մինչդեռ այժմ ստիպուած ենք երկար տարիներ փորձել այն բանը, որի թերութիւնները ակներև են ամէն բանիմաց անձանց համար: Առաջին և ամենախոշոր թերութիւնն այն է՝ որ ըստ կանոնադրութեան մայրենի լեզուի դասատուութիւնը, որ սկզբնական կրթութեան հիմն է, զրոց լեզուով պիտի սկսուի: Երևակայացէք եօթը ութ տարեկան երեխայք, որոնք հազիւ թէ կարողանում են իրանց միտքը կցկտուր կերպով յայտնել և որոնք ստիպուած պիտի լինին «Նախակրթանք հայերէն լեզուի» անունով գրքի վրայ, կարդալ զրաբար հատուածներ և թարգմանել արեւմտեան հայերէն բարբառով: Թող ինքը ընթերցողը դատէ թէ ինչ կարող է դորանից աւելի հակամանկաւարժական լինել: Ոչ պակաս անբնական և անիրագործելի է կանոնադրութեան պահանջողութիւնը ծխական դպրոցի աշակերտներից ուսերէն լեզուի վերաբերութեամբ. մինչ երկրորդ դասարանի աշակերտները հայերէնից ուսանում են միայն «Քերականութեան սկզբունքը», ուսերէնից նոքա ուսանում են «Կառաջին մասն Քերականութեան, և ի չորրորդում ամին նաեւ զերկրորդ մասն հանդերձ կանոնօք ուղղադրութեան, շարագրութեամբք համառօտ յօդուածոց և սերսողութեամբ արձակ և ոտանաւոր բանից»: Ուրեմն էլ ինչ է մնում անել միջնակարգ ուսումնարաններում: Ձեւ՝ յիշում և այն անտեղի պահանջողութիւնը, որով ուսսաց լեզուի ուսուցիչը, աշակերտների դպրոցը մտած օրից, պարտաւոր է ուսերէն խօսիլ նոցա հետ, և միայն բառերի նշանակութիւնը պէտք է բացատրէ հայերէն, եթէ գիտակից է հայերէնին: Վերջին խօսքերից ենթադրվում է թէ ուսերէն լեզուի ծխական վարժապետը

կարող է հայ չլինել, մինչև անգամ աւելի լաւ կը լինէր որ նա ուսու
լինի: Ընթերցողին ենք թողում դարձեալ դատել, թէ ի՞նչ օգուտ կարող է
բերել այսպիսի մի ուսուցիչ տարրական ուսումնարանի աշակերտ
ներին: Նոյն անբնական յարաբերութիւնը երևում է տիեզերական և
Հայաստանի պատմութեան ու աշխարհագրութեան դասատուութեան
մէջ: Պատմութիւնից, օրինակի համար, աշակերտները պիտի ուսա
նին նախ հին և նոր ազգերի պատմութեան սկզբունքը, երկրորդ,
Հայոց պատմութիւնը «փոքր մի ընդարձակագոյն» և վերջապէս Ռու
սաց պատմութիւնը «ի սկզբանէ մինչև ցմեր աւուրս»:

Աւանձին ուշադրութիւն է դարձրած կրօնագիտութեան դա
սակցութեան վրայ, որի նպատակը պիտի լինի, ըստ կանոնադրու
թեան, դաստիարակել մանուկներին քրիստոնէական բարեպաշտու
թեան մէջ: Այս գեղեցիկ նպատակին հասնելու «առաջին՝ բնական
և միանգամայն ազդու հնարքը» կանոնադրութեան հեղինակը հա
մարում է աղօթքը, սրտաբուղիս և ջերմեռանդ աղօթքը: Ի՞նչ
պէս. աղօթքը իբրև կրթողական միջոց՝ կրօնական բարեպաշտու
թեան: Այսպիսի սխալ դրութեան դէմ հազիւ թէ հարկ լինի եր
կարօրէն խօսիլ. վասն զի յայտնի է որ աղօթքը ոչ թէ ջերմե
ռանդութիւն շարժող է՝ այլ արտայայտութիւն է ջերմեռանդու
թեան, և ոչ պատճառ է բարեպաշտութեան՝ այլ հետեանք: Եւ
ի՞նչպէս կարող է աղօթքը սրտաբուղիս լինել, ի՞նչպէս կարող է նա
ջերմեռանդութեան արտայայտութիւն լինել և ոչ մեքենական ան
գիր սերտողութիւն, եթէ բացառութիւն է այնպիսի մի խորհրդի,
«յոր պարտին (մանկունք) հաւատալ առանց ջանահնար լինելոյ բա
ցայայտ եղանակաւ հասու լինել այնմ»:

Սոքա են ահա կանոնադրութեան դիտաւոր պոկասաւոր կող
մերը, որոնց վրայ անկեղծօրէն հրաւիրում ենք Բարձրագոյն Հոգեւոր
Իշխանութեան ուշադրութիւնը:

Զկարողանալով ընդհանրապէս բոլոր հայ դպրոցների մանրա
մասն վիճակադրութիւնը ներկայացնել, առայժմ բաւականանում
ենք Ռուսաստանի Հայոց ուսումնարանների վիճակադրութեամբ:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԻՄԵՐԵՏԻ ՎԻՃԱԿԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐԸ 1866/ին:

	ուսուցիչ և ուսանող				
	ուսումնարան,	ուսուցչուհի	արակ.	իգ.	ծախք
Թիֆլիս քաղաք	17	105	627	540	47,182 ռ.
Թիֆլիսի գաւառ	15	18	372	—	1,230 ռ.
Գորուայ գաւառ	5	12	135	36	1,460 ռ.
Սղնախի գաւառ	3	8	92	30	1,650 ռ.
Թէլաւի գաւառ	2	10	65	54	1,200 ռ.
Ախալքսայի գաւառ	5	27	304	173	7,250 ռ.
Ախալքալաքի գաւառ	33	42	887	51	3,790 ռ.
Բուլթայիսի նահանգ	2	6	39	33	1,416 ռ. 90 Կ.
Նիսաւէտապօլու նահանգ	6	13	316	60	3,910 ռ. 96 Կ.
Ղազախու գաւառ	5	5	140	—	660 ռ.
Ընդամենը	93	246	2,977	977	69,749 ռ. 89 Կ.

Այս ցուցակից երևում է որ իւրաքանչիւր ուսումնարանում միջին հաշուով 42,5 աշակերտ կայ և մօտ 3 ուսուցիչ. իւրաքանչիւր ուսումնարանի համար եղած ծախքը միջին հաշուով 750 ռուբլի է համեմատ, իսկ իւրաքանչիւր աշակերտի վրայ 17 ռ. 76 Կ. ծախք է լինում: Սակայն կան շատ զիւղական դպրոցներ, որոնց վրայ ամենաչնչին ծախք է լինում, այնպէս որ դժուար է հասկանալ թէ ինչպէս են կառավարվում: Վերոյիշեալ 93 ուսումնարաններից 33ը, այսինքն մի երրորդից աւելի, Ախալքալաքի գաւառում են, որոնցից 25ը 30ից մինչև 80 ռուբլի տարեկան ծախք ունին, մնացածը 100ից մինչև 150:

Ահա ուստիարենակ հայոց միւս դպրոցների վիճակագրութիւնը, որ քաղում ենք «Դպրոց» ամսագրին 1876ին պաշտօնապէս հաղորդուած տեղեկութիւններից:

ՆՐԱՆԻ ՎԻՃԱԿ

	ուսուցիչ և ուսանող		
	ուսումնարան	ուսուցչուհի	արակ. իգ.
Պրևան և շրջակայքը	26	44	1,021 123
Նոր Բայապետ և շրջակայքը	2	4	108 36
Ալեքսանդրապօլ և շրջակայքը	20	41	805 170
Վին Նախիջևան և շրջակայքը	14	30	474 108
Յաթևի շրջակայքում	11	12	244 —
Ընդամենը	73	131	2,652 437

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՎԻՃԱԿ

Շուշի և շրջակայքը	31	36	889	20
Նուխի և շրջակայքը	14	17	355	18

Ընդամենը	45	53	1,244	38
----------	----	----	-------	----

ՇԱՄԱԽՈՒ ՎԻՃԱԿ

Շամախի քաղաք	2	9	117	52
Միևս քաղաքներում և գիւղ .	12	17	373	33
Բայքու				

Ընդամենը	14	26	490	85
----------	----	----	-----	----

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՎԻՃԱԿ

Աստրախանի քաղաք	3	18	150	87
Մնացած եօթը քաղաքներում	12	41	519	148

Ընդամենը	15	59	669	235
----------	----	----	-----	-----

ԲԵՍԱՐԱԲԻԱՅԻ ՎԻՃԱԿ

Բեսարաբիայի քաղաքներում	6	13	96	48
Ղրիմու քաղաքներում	11	26	205	114
Նոր Նախիջևան և շրջակայքը	9	18	454	—

Ընդամենը	26	57	755	162
----------	----	----	-----	-----

Ուրեմն վերևի թուանշաններին նայելով՝ բոլոր ուստիաբնակ չայոց մէջ կան 266 ուսումնարաններ 572 ուսուցիչներով և ուսուցչուհիներով և 10,721 աշակերտներով, որոնցից 8,787 տղայ և 1934 աղջիկ: Այս թուանշանները ցոյց են տալիս թէ մեր մէջ ազգային կրթութեան գործը դեռ շատ անգոհացուցիչ վիճակի մէջ է: Եթէ ենթադրենք թէ ամբողջ կայսրութեան մէջ 700,000 հայ կայ, 10,000 հոգու համար կըլինի միայն 4 ուսումնարան և 8 ուսուցիչ, իսկ 1,000 հոգու համար միայն 15 ուսանող:

Հետեւեալ համեմատական ցուցակը պարզ ցոյց կը տայ ընթերցողին թէ տակաւին ինչ անմխիթար դրութեան մէջ է մեզս նում ժողովրդական կրթութեան գործը, և թէ որքան գործ ունինք կատարելու մինչև որ կարողանանք համեմատուիլ քաղաքացիկ իրիթ ազգերի հետ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԶԱՆԱԶԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

ԵՐԿՐՆԵՐ ¹⁾	1 աշակերտ դպրոցական ծախք		1 ուսումնարան
	քանի բնակչի վրայ	մարզագլուխ, ֆրանկի վրայ	քանի բնակչի վրայ
Վերին-Կանադա (1863)	4	4.16	380
Ստորին-Կանադա (1863)	6	4.40	295
Քանիա (1867)	6	5.28	704
Սաքսն-Վեյմար (1865)	6	—	411
Սաքսոնիա (1867)	6.2	2.17	1,205
Սաքսն-Գոթա (1865)	6.6	—	738
Շվեդիա (1867)	6.9	1.23	1,194
Նորվեգիա (1863)	7	1.50	261
Վիկտորիա (1864)	7	—	490
Բադեն (1866)	7	—	636
Նուքսմուրդ (1867)	7.6	3.10	336
Նիդերլանդիա (1868)	8	2.72	1,000
Բավարիա (1864)	8.1	1.50	570
Բելգիա (1869)	8.4	2.60	1,184
Ֆրանսիա (1864)	9	1.56	536
Անգլիա (1870)	13	2.	2,670
Աւստրիա	13	—	1,170
Ալբանիա (1866)	13	1.	704
Իտալիա (1865)	19	0.55	933
Յունաստան (1858)	20	1.	2,572
Պորտուգալիա (1864)	40	32.	1,511
Սերբիա	48	—	2,500
Ռուսահայք (1874)	66	—	2,630
Եւրոպակ. Ռուսիա (1873)	87	—	3,568

Թուրքիայի հայ ուսումնարանները ըստ սահմանադրութեան կախուած են Կ. Պօլսի կենդրոնական վարչութիւնից, և յատկապէս Ռուսումնական խորհրդից: Բացի սորանից կայ և մի մաս

¹⁾ Այստեղ առաջին տեղը պիտի բռնէին Միացեալ-Նահանգները և Զուիցերլան, բայց որովհետեւ այլ և այլ Նահանգների և կանտոնների կրթութեան զրուլթիւնը մէկ չէ, այս պատճառով լաւ ենք համարում ուղարկել ընթերցողին ակնարկելու յօդուածիս այն տեղերը ուր խօսվում է յիշեալ երկրների վրայ:

նաԺողով կրթական խորհուրդ անունով, որի պարտաւորու-
թիւնն է հսկել և հոգ տանել ազգային դպրոցների վրայ: Սակայն
ցաւելով պէտք է ասել որ սահմանադրական վարչութիւնը շատ
քիչ է աշխատել ազգային դպրոցները բազմացնելու և բարեկարգե-
լու, մանաւանդ զաւառներում: Մինչև անգամ յայտնի է թէ որ-
քան դպրոցներ կան զաւառներում, որքան աշակերտ կայ և ինչ է
նոցա սովորածը: Մեզ յայտնի է միայն Կ. Պօլսի ուսումնարանների
վիճակագրութիւնը, որ պաշտօնապէս հրատարակուեցաւ 1871ին:
Ահա այդ տեղեկութիւնները:

Տղայոց ուսումնարանների թիւը	18
Աղջկանց — —	13
Խառն — —	17
Ընդամէնը	48
Ուսուցիչների թիւն է	200
Ուսուցչուհիներինը	24
Ընդամէնը	224
Աշակերտներ՝ տղայք	3936
— աղջկունք	1886
Ընդամէնը	5822

Այս բոլոր ուսումնարանների վրայ տարեկան ծախք լինում է
1,415,590 ղուրուշ, որ ստացվում է եկեղեցական կալուածների ար-
դիւնքից, աշակերտների թոշակներից և մասնաւոր անձանց նուիրա-
տուութիւններից:

Ուսանելի առարկաներն են հայերէն, տաճկերէն, շատ տեղ
նաև ֆրանսերէն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, ազգային
և սրբազան պատմութիւն, վայելչագրութիւն և զծագրութիւն:

Ենթադրելով թէ Կ. Պօլսում 250,000 հայ կայ, զուրս է
գալիս որ 1 ուսումնարան կայ 5208 բնակչի համար, 1 դաստիարակ
1116 բնակչի համար, և 1 աշակերտ 43 բնակչի համար: Իւրա-
քանչիւր բնակիչ մնխում է ազգային կրթութեան համար 5 ղուրուշ
26 փարայ, իսկ ամէն աշակերտի վրայ մնխում է 243 ղուրուշ:

Մի քանի տարի առաջ Կ. Պօլսում սովորութիւն էր մտել
կիրակի օրերը հաւաքել արհեստաւոր և մշակ դասերի անդրադէտ-
մարդկանց և դասախօսել նոցա զանազան առարկաներ: Ազգային

կենդանական վարչութիւնը այս սովորութեանը օրէնքի զօրութիւն տալով՝ անցեալ նոյեմբեր ամսի 12ին ընդունեց և հաստատեց Ուսումնական խորհրդի կողմից կազմուած հրահանգը կիրականօրեայ վարժարանների համար: Ահա հրահանգի զխաւոր կէտերը: 1) Իւրաքանչիւր թաղի կամ գիւղի ազգային ուսումնարանները կարող են բացուիլ կիրակի օրերը՝ տեղական հոգաբարձութեան անմիջական տեսչութեան և պատասխանատուութեան ներքոյ, նախ՝ անուս անձանց ձրի դասախօսելու համար, և երկրորդ՝ ունկնդիր լինել ցանկացող ամէն կարգի ու աստիճանի անձանց օգտակար նիւթերի վրայ հրապարակասօսելու համար: 2) Թաղական խորհուրդները պարտաւոր են այսպիսի կիրականօրեայ մի վարժարան բանալու համար պէտք եղած պատրաստութիւնը հոգալ և գործադրութիւնը յանձնել թաղային ուսումնարանների հոգաբարձութեան: 3) Կիրականօրեայ վարժարանների մէջ աւանդուող առարկաները երկու կարգի են բաժանուիմ. ա. ընթերցանութիւն, գրութիւն, թուանշանները ճանաչել ու գրել, և թուաբանական չորս գործողութիւնները: բ. Նամակագրութիւն, պարզ տումարակալութիւն, ընդհանուր աշխարհագրութիւն, վարժութիւն պարտամուհակ, փոխանակագիր, բողոքագիր և ուրիշ թղթեր գրելու: 4) Այս դասախօսութիւններից անկախ կարող են հրապարակախօսութիւններ լինել գրագիտական, արուեստական, պատմական, աշխարհագրական և ուրիշ ուսումնական նիւթերի վրայ ժողովրդի մէջ լուսաւորութիւն տարածելու դիտաւորութեամբ, և հոգաբարձութիւններն ու թաղական խորհուրդները պէտք է քաջալերեն իրանց թաղի և ուրիշ նշանաւոր ուսումնականներին, և հրաւիրեն նոցա իրանց թաղի մէջ դասախօսելու: Այս օգտակար հիմնարկութիւնը խոստանում է մեծամեծ բախիբներ առաջանել ապագայում:

Ս. ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ

ՆԵՐՍԷՍ ԵՒ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆԸ

(ՆԻՒԹԻՐ ՆԵՐՍԷՍ Ե ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ):

Վաղուց ի վեր ես ժողովում եմ երջանկայիշատակ Ներսէս և
կաթողիկոսի կենսագրութեան վերաբերեալ զրաւոր և բերանացի յիշ-
ատակները և հետզհետէ աւելի և աւելի համոզվում, որ տակա-
ւին վաղ է այդ ձեռնարկաւոր կենսագրութեան երևան հա-
նելը, որովհետեւ շատերը նորա զործակից և հակառակորդ անձերից
այսօր կենդանի են: Թողնելով սպառնալիք և մի քանքարաւոր զր-
այդ կենսագրութիւնը պատրաստելու, այժմ աւելորդ ՀՀամարեցի
աւանդել տպագրութեանը իմ ունեցած և զիտեցած տեղեկու-
թիւնները Ներսիսի կեանքի մասին: Այս գործի մէջ զլիաւորապէս
ինձ նպատած են իւրեանց մօտ դնուած տեղեկութիւններովը մեծ
պ. պ. Գալուստ Շերմազան-Վարդանեանը և Յարութիւն Շահա-
ղիգեան — Կամսարականը: Այս նիւթերի մասին մի քանի խօսք:

Պ. Գ. Շերմազան-Վարդանեանը, որոյ հանգուցեալ հայրը՝ աղա
Յարութիւնը՝ Ներսիսի մտերիմ բարեկամն էր, բարեպատեհ առիթ է
ունեցել արտագրել և ժողովել Ներսիսի թղթերը և մօտ 24 բազ-
մաթերթ տետրակներ է կազմած. սակայն այս թանգազին ժողովա-
ծուն 1865-ին Թիֆլիսի մէջ տեղի ունեցած անկարգութեան ժա-
մանակ զրգուռած ամբոխի ձեռքով ոչնչացաւ, անբուժելի ցաւ
պատճառելով հայ զրականութեան... Միմիայն պատահական կերպով
ազատուած է այդ 24 տետրակներից մէկը, որ իւր մէջ բովանդա-
կում է Ներսիսի թղթերի մօտ 400 պատճենները 1801—1834
թուականներին վերաբերեալ: Թէ ինչ էին միւս 23 տետրակները բովան-
դակութիւնը՝ մեզ յայտնի չէ: Պ. Շերմազանեանի զրքատան կո-
րուստը աւելի զգալի է մանաւանդ այն պատճառով, որ Ներսիսի

բուն թղթերը, գետեղուած լինելով քանի մի մնողներէ մէջ, Մատթէոս կաթողիկոսի հրամանով իջմիածնի վիհարանում վառարանի մէջ են ածվում և հոյ ճարակ լինում....: Պ. Շերմազան-վարդանեանը բացի վերո իշեալ տետրակից բարեմտաբար չէ խնայած ինձանից և քանի մի այլ գրաւոր և բերանացի նիւթեր Ներսիսի վերաբերութեամբ:

Ներսիսի գրութեանց պատճէններէ երկրորդ հարուստ ժողովածուն գտնվում է պ. Յարութիւն Շահազիզիան-Վամսարականի մօտ, որ հայրապետի եղբորորդին է: Այս պարոնի մօտ գտնուածների մեծ մասը վերաբերում է 1843—1857 թուականների անցքերին և շատ մեծ լոյս է տարածում այդ ժամանակամիջոցի պատմութեան վերայ: Յարգոյ պարոնը այդ նիւթերից մի մասը ուղարկած էր և տպած Պօսոյ «Մասիս» լրագրի մէջ (1875 թուի 1694 համարից սկսած) և ներկայումս առաջարկած է ինձ իւր օգնութիւնը և ունեցած տեղեկութիւնները:

Բացի սոցանից՝ ես ստացած ունիմ զանազան նիւթեր այս գործի վերաբերութեամբ և քանի մի այլ պարոններից, որոնց անունները իւր տեղը կ'յիշուին և որոնց ընդհանրապէս իմ խորին շնորհակալութիւնը յայտնում եմ:

Սակայն այս Բէ Թէ գործունէութիւնը այնքան ընդարձակ է և հարուստ, որ կարծում եմ թէ նորա գործքերի շատ և շատ իրողութիւնները տակաւին անյայտ են ինձ. և արդարեւ՝ լսում եմ որ երևանի գաւառում քանի մի անձանց մօտ գտնվում են այնպիսի գրութիւններ, որոնք միանգամայն ինձ անծանօթ են: Այս գործին ձեռնամուխ լինելով և ահա ներկայումս մի փոքրիկ ճաշակ տալով—հաւատացած եմ որ այն ամեն պարոնները, որոնց համար թանգ է Ներսիսի անունը, չեն խնայել հաղորդել ինձ իւրեանց մօտ գտնուած նիւթերի պատճէնները:

Ա.

ՆԵՐՍԻՍԻ ՏՈՀՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ մէկը Ներսէս Ե-ի կենսագրութեան վրայ ճիշտ տեղեկութիւններ ուզենար ստանալ, առաջին դժուարութիւնը որին պիտի հանդիպէր նա՝ Ներսիսի տոհմաբանութիւնն է: Յայտնի է, որ

մահմէտական տէրութիւնները միշտ հետեւած են ռամկապետական այն սկզբունքին, որ չեն ընդունում անհատների պատմական ազնուապետականութիւնը և այլպէսով զոնեա մասամբ ճանապարհ են բաց անում ամենքին իւրեանց անձնական ընդունակութեան համեմատ յառաջ գնալ որ և իցէ կենսական ասպարիպի մէջ: Պարսից տէրութիւնը մինչև անգամ բռնի մոռացնել էր տալիս մեր հին նախաբարաց սերունդներին իւրեանց պատմական ծագումը և համաձայն մահմէտական սովորութեան՝ թոյլ էր տալիս կրել միմիայն հօր անունը: Այսպէս՝ տոհմերի ազգանունները ժամանակի հետ մոռացման տրուեցան, և այսօրուան օրս միանգամայն անկարելի է որ և իցէ հայ գերդաստանի ծագումն պատմաբանօրէն կապել զոնեա Բազրատունեաց հարստութեան մէջ փայլող այս ինչ կամ այն ինչ հայ իշխանի անուն հետ: Չը նայելով այս անկարելիութեանը՝ Էջմիածնի միաբանութիւնը Գանիէլ և Նփրեմ կաթողիկոսաց, 10 եպիսկոպոսաց, 2 վարդապետաց, 2 աւագ քահանայից և 5 մեկըաց ստորագրութեամբ 1808 թուի յուլիսի 20ին մի վկայագիր է տալիս Ներսիսի եղբօրը՝ Կարապետ Շահազիզեանին, որի մէջ իբր թէ պատմական ասպացոյցներով հաստատում է Կարապետի (ուրեմն և նորա աւագ եղբօր Ներսիսի) հին Կամսարական նախարարների սերունդից ծագումն ունենալը: ¹⁾

¹⁾ Այս բուն վկայագիրը գտնուում է Ներսիսի եղբօրորդու պ. Յարութիւն Կարապետեան Շահազիզեան-Կամսարականի մօտ, Թիֆլիզում: Ահա վկայագրի պատճէնը՝ «Սուրբ ժողովն Արարատեան աթոռոյն Էջմիածնի ընկալաւ զինդիր Աշտարակեցի իշխանազարմ Կարապետին Տէր Յարութիւնեան վասն տալոյ զվկայութիւն ճշմարիտ յաղագս ազգատոհմութեան իւրեանց: Ուստի որպէս զիտեմք յաւանդութեանց նախնեաց, և որքան ինչ լուեալ եմք կամ տեսեալ ՚ի ժամանակս մեր՝ վկայեմք, զի նախնի սոցա Ներսէս անուն եղեալ է երեւելի իշխան ՚ի Շիրակաւան յաղագէ Կամսարականաց, և ՚ի զօրանալ իշխանութեանն Թաթարաց ՚ի յԱնի, որդիք որդւոց նորա Մնացական և Թորոս նեղեալ ՚ի բռնութենէ բարբարոս իշխողացն Անույ և սահմանաց նորա, թողուն զհայրենիս իւրեանց և գնան ՚ի Մայրաքոմ կամ ՚ի Գոմաճոյ որ ՚ի Նիդ գաւառ և անդ բնակին ընդ երկար ժամանակս: Այլ յորժամ անողորմ բռնութիւն բարբարոսաց առաւել ևս զօրանայ, ամենայն բնակիչք Նիդ գաւառին և այնց կողմանց փախուցեալ յըրուին ՚ի զանազան տեղիս, յայնժամ և երեք եղբարք յորդւոցն Մնացականին եկեալ դէպ յԱրարատ տեսանեն զտեղի վայելուչ

Նմանապէս՝ երբ Ներսէսը 1814 թուին վիճակաւոր առաջնորդ էր ուղարկվում Թիֆլիս, Եփրեմ՝ կաթողիկոսը նորա մասին պրում է ռուսաց Սինոդոսի Օբէր-պրոկուրօր իշխան Գօլցիկինն և Կովկասի զօրքի հրամանատար Բախլէվին, որ Ներսէսը ծագումն ունի հայոց

« ի վերայ Քարսաղ գետոյ յանդիման գեղջն Աշտարակու մերձ ՚ի հարա-
 « ւային խելս կամրջին, և անդ առնեն իւրեանց զընակութիւն. և վասն
 « զօրանալոյ իշխանութեանն օտարահաւատից՝ լաւ համարեալ մտանել ընդ
 « հոխանաւորութեամբ այլազգի իշխողաց, երէց որդին՝ որոյ անունն էր
 « Մարգար, զնայ առ Ջահան շահն որ նստէր ՚ի Գաւրէժ և խնդրէ ծա-
 « ւայել ՚ի դրան նորա, և իւրով հաւատարմութեամբն և արիւթեամբ
 « քնքան լինի հաճելի, մինչև ՚ի բաց թողեալ զանունն Մարգար, կոչեն
 « զնա՝ Շահաղիդ: Երկրորդ եղբայրն նորա Թորոս անուն մտանէ ՚ի ծառա-
 « յութիւն Երևանայ իշխանին, որոյ անունն Յաղուպ, և նա անդէն ևս զը-
 « տանէ զպատիւ և լինի սիրեցեալ յՆաղուպայ, մինչև զնորա ևս թողեալ
 « զանունն՝ կոչեն զնա իբրև յատկացեալ անուամբ Խանդուլի, որ և այս
 « Խանդուլի փոխադրեալ զընակութիւն և զընտանիս իւրեանց յայնկոյս գե-
 « տոյն ՚ի գիւղն Աշտարակ, որ յայնժամ լինի փոքրիկ ազարակ մի, և կար-
 « զեալ ՚ի վերայ պաշտպանութեան տան և ընտանեաց իւրեանց զփոքր
 « եղբայրն իւրեանց Գրիգոր անուն, ինքեանք մնան ՚ի ծառայութեան իւ-
 « րեանց զամս բազումս, և վասն այսր փոխադրութեան մինչև ցայսօր
 « ժամանակի սերունդք երկց եղբայրց նոցա յանուն փոխադրողին իւրեանց
 « անդէն յԱշտարակ՝ Խանդուլք ասին: Իսկ զինի ընդ երկար ծառայու-
 « թեան երեք եղբարքն ևս քան ժողովին առ ընտանիս իւրեանց յԱշտա-
 « րակ և ըստ չափու տանելութեան գեղջն լայնացուցանեն զընակութիւն
 « իւրեանց և ստանան զանդս և զայգիս և զայլ ստացուածս, և յատկա-
 « ցուցանեն ինքեանց զգերեզմանատուն յատուկ ՚ի գլուխ այգւոյն եղևոյ
 « առ դրան պալատան իւրեանց, Եւ յայնմհետէ օր ըստ օրէ ժողովեալ
 « անդէն բազմութիւնք ազատաց և ռամկաց մեծացուցանեն զգլուխ մինչև
 « լինիլ գիւղաքաղաք, ուր և որդիք յիշեալ եղբարցն երեկի են ազգաւ
 « մինչև ցայսօր ժամանակի, երբեմն մինն և երբեմն միւսն, երբեմն յոյժ
 « ընդարձակութեամբ և երբեմն սակաւ ըստ ժամանակի զանազանութեանցն
 « երեկի հանդիսանային իւրեանց ազգատոհմի իշխանական ճոխու-
 « թեամբն, որոց բազմացն և միք և ծերունիք մեր ականատես եմք եղե-
 « լոցն յաւուրս մեր, և զիտեմք և վկայեմք, զի սոյն այս Կարապետ Տէր
 « Յարութիւնեան է յորդուցն Մարգար Շահաղիդի, որդւոյ Մնացականի,
 « որդւոյ Ներսիսի Կամսարականի. վասնորոյ և ստորագրեմք: Յամի
 « Տեառն 1808, յամեանն յուլիսի 20, ՚ի բարձրագոյն խորհրդարանս Սրբոյ
 « Էջմիածնի:

« Դանիէլ կաթողիկոս ամենայն Հայոց և Կաթալեր սրբոյ
 Աննայի առաջնորդ աստիճանի:

Հին և երևելի կամնարական նախարարութիւնից: ²⁾ Նոյն Եփրեմը այս ժամանակներում մի վկայական (ատեստատ) է տալիս Ներսիսին, որի մէջ նմանապէս կոչում է նորան կամնարական նախարարներից սերած. ³⁾ Բուն վկայագիրը գտնվում է դարձեալ պ. Յարութիւն Շահազիզեանի մօտ:

Ամենեւին չերկմտելով Շահազիզեանների կամ մեր ժամանակակից կամնարականների հին կամնարական նախարարներից ունեցած ծագման մասին, այնու ամենայնիւ պարտք ենք համարում այսպիսի նշանաւոր հանգամանքի մէջ ուշադրութիւն դարձնել քանի մի կէտերի վերայ և կուրօքէն հաւատ չընծայել Դանիէլ և Եփրեմ կաթողիկոսներից ստորագրած հինօրեսոյ աւանդութեանցը և պատմական, մեզ ամեն կերպ անյայտ, իրողութեանցը:

Պէտք է գիտենալ, որ մինչև ներկայ դարուս սկզբները, պարսից ձեռքի տակ եղած հայերից ոչ ոք մտածած չէր ոչ միայն իւր պատմական ծագումով պարծենալ, այլև որ և իցէ զրաւոր վկայական ձեռք բերել իբր ապացոյց իւր տոհմագրութեան: Թէ մէկը և թէ միւսը նշանակութիւն չէր ունենալ Պարսից առաջ, վասնորոյ և ոչ այդպիսի պահանջ կար: Անցեալ դարու վերջերին Վրաց վեր-

«կաթողիկոս և պատրիարք ամենայն Հայոց և կաթալեր սրբոյ Աննայի առաջնորդ աստիճանի. Եփրեմ».

(Եւս և ստորագրութիւնք 10 եպիսկոպոսաց, 2 վարդապետաց, 2 աւագ քահանայից, և 5 մելիքաց):

²⁾ Իշխան Գօլիցինին և ժեներալ Բոլշչեկին զրած նամակները մի և նոյն բովանդակութիւնն ունին և զրած են մի և նոյն օրը, այն է 18ին փետրուարի 1814 թուի, Ս. Էջմիածնում և Եփրեմ կաթողիկոսի ստորագրութիւնն են կրում: Առաջին նամակը տպուեցաւ Кавказская Старина ամսագրի մէջ (1873, № 3. եր. 64—66), իսկ երկրորդը АКТЫ Кавказской Археологической Комиссии հրատարակութեան հինգերորդ հատորի մէջ. (եր. 437—441.): Երկու գրութեանց մէջ էլ հետեւեալ նշանաւոր կտորը կայ՝ « Նորին աղագաւ.....հարկադրեալ եղաք առաքել այժմ.....դՆերսէս « սրբազան արքեպիսկոպոս Տէր Յարութիւնեան Շահազիզեանց ՚ի պայա- « զատ սերնդոց երևելի նախարարութեանց հայկազանց կամնարական կո- « չեցելոց.....»

³⁾ Ներսիսին տուած վկայականի մէջ ասած է՝ «...և յայտնեմք սոյն- « պէս, զի է սա, պայազատ ՚ի սերականութենէ երևելի նախարարու- « թեանցն Հայկազանց կամնարական կոչեցելոց....» Այս վկայականը տը պած է նմանապէս Պօլսոյ «Մասիս» լրագրի մէջ (1875 թւի, № 1694.):

ջին թագաւորներն երը, ռուսաց հրաւիրելովն Վրաստան, մի ցուցակ ներկայացրին ռուսաց տէրութեանը, խնդրելով որ այսինչ անձանց տոհմը իշխանանական համարէ, իսկ այնինչ անձանց — ազնուական: Ինչպէս յայտնի է՝ այն ժամանակները դեռ ևս իշխանական և ազնուական ծագումը մեծամեծ տրտօնութիւններ էր տալիս, օրինակի համար՝ ազատ էր պահում հարկից, մարմնական պատիժներից, իրաւունք էր տալիս կալուածներ և ճորտեք գնելու, որդոցը տէրութեան ուսումնարանները մէջ կրթելու, տէրութեան պաշտօնեայ լինելու, չին (աստիճան) ստանալու, և այլն և այլն: Հակառակ սորա՝ ամենայն ոչ-ազնուական կրում էր այն ժամանակուայ հռ-ժի՛ղ արհամարական անունը իւր բարոյական և նիւթական դառն հետեանքներով: Վրաց տէրութիւնը իւր ազնուականներին ապահովացրեց այդ մասին ռուսաց կայսեր հաստատութեամբը դեռ ևս այն ժամանակները, երբ ռուսները պատրաստվում էին գալ Վրաստան: Այն վրացի իշխանների և ազնուականների շարքում կային և մի քանի վրաստանաբնակ հայ գերդաստաններ: Գործի մեծակշիռ օգուտները հասկանալով, այն ժամանակուայ ռուսիաբնակ հայոց առաջնորդ Յովսէփ Արղութեանց արքեպիսկոպոսը Պետերբուրգում միջնորդեց իշխանութիւն և ազնուութիւն ձեռք բերելու դարձեալ քանի հայ գերդաստանների համար, որոնց մեծ մասը իւր ազգականներն էին: Որքան փառասէր, այնքան և քաջ գործունեայ, Յովսէփ արհիւ իւր ազգատոհմի մասին ևս կայսերական հրովարտակ ձեռք բերաւ, որի մէջ Արղութեանց տոհմը Բագրատունեաց թագաւորական ցեղից սեւրած և Զաքարիա Սպասալարի շառաւիղ է համարուած: Ինքը Յովսէփը, վերջին ժամանակներում մինչև անգամ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմից էր կարծում իրան: Թէ այսպէս և թէ այնպէս, բայց վրաստանաբնակ հայերից շատերը Վրաց Հերակլ Բ և Գէորգի ԺԲ թագաւորների և կամ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի վկայականներով ռուսաց իշխան և ազնուական անուանեցան և վերոյիշեալ իրաւանց տէր եղան: Յովսէփ Արղութեանի արքայական ծագումը որքան և ծիծաղելի թուէր Էջմիածնեցոց, բայց դա իւր հետեանքները պիտի ունենար....

Երբ Վրաստանը կայսերական հրամանով 1801 թուին միացաւ Ռուսիայի հետ, այնուհետև Պարսկաստանի հայք ևս հաւատացած էին որ վաղ թէ ուշ ռուսները Նրեանի գաւառն էլ պէտք է ձեռք բերեն, և այս հաւատով շատերը լռիկ մնջիկ իրանց պատրաստու-

Թիւնը տեսնում էին: Գլխաւորապէս Արարատեան և Սիւնեաց երկրների մելիքները և քիթիսուղաները Դանիէլ և Նփրեմ կաթողիկոսների ժամանակներում շտապեցին պարսիկ խանների և արքայազունների գրաւոր վկայութիւնները ձեռք բերել իւրեանց արած ծառայութեանց մասին և վայելած կալուածների քանակութեան և սահմանների վերաբերութեամբ: Սակայն Վրաստանի գլխաւոր հրամանատար իշխան Յիցիանովի ժամանակ պարզուեցաւ, որ խաների տուած վկայականները մեծ յարգ չունին ռուսաց առաջ և Թէ Եջմիածնի վկայութիւնը աւելի նախապատիւ է համարվում: Այն ժամանակ հեռատես հայք դարձան դէպի Եջմիածնի միաբանութիւնը իւրեանց ծագման մասին վկայականները խնդրելով: Որքան պատահել է մեզ տեսնել այդպիսի վկայագրեր, նոքա բոլորն էլ տուած են 1807—1832 թուականների միջոյներին, ուրեմն Դանիէլ Նփրեմի և Կարբեցու կաթողիկոսութեանց ժամանակը: Սակայն որ պատմական և ղիւսանական գրութեանց վերայ կարող էին հիմնուած լինիլ Եջմիածնի միաբանութեան տուած պատմական վկայագրերը, քանի որ սովորութիւն է եղած Եջմիածնի մէջ աշխարհականների առհամագրութիւնն արձանագրելու և երբ այդ միջոցում վանքը այնպէս թալանած ու զուրկ էր ամենայն գրաւոր արձանագրութիւններից, որ հազիւ սուրբ տաճարի պատերն էին կանգուն մնացել: Այս այսպէս գիտենալով, աւելորդ չենք համարում առանձին ուշադրութիւն դարձնել, այն ևս միմիայն պատմական ճշտութեան կէտից, վերոյբերեալ վկայականի վերայ, որ տուած է Եջմիածնի միաբանութիւնը հանգուցեալ Կարապետ Տէր Յարութիւնեան Շահադիզեանին: Նախ այդ վկայագրի մէջ աչքի է դիպում այն իրողութիւնը, որ Եջմիածինը և Նրեանը գեռ ևս պարսից տիրապետութեան տակ լինելով, յիշեալ Կարապետը, ընդդէմ ամենայն մինչև այնօրերը եղած սովորութեանց, հարկաւորութիւն է ունենում վանքի միաբանութեանը խնդիր տալու և վկայական ստանալու: Արդեօք ի՞նչ բանի համար էր հարկաւոր այդ վկայականը, քանի որ դա պարսից աչքում ամենեւին նշանակութիւն չպիտի ունենար: Բնական է կարծել, որ Կարապետը, զույգ հեռատես և քաղաքագէտ եղօր թելագրութեամբ, առաջուց պատրաստութիւն է տեսնում Ռուսաց ժամանակ ազնուականութիւն ձեռք բերելու: Ով որ ծանօթ է Ներսիսի գրութեանց ոճին, նա չի կարող իսկոյն չիմանալ, որ վերոյբերեալ վկայականն էլ Ներսիսի գրած է, երբ սա Դանիէլին կաթողիկոսական

գահը ապահովացրած, արդէն բոլոր էջմիածնի, ինչպէս ասում են, սանձը ձեռքին ունէր: Նոյն իսկ վկայագրի տակ ի թիւս տասն եպիսկոպոսաց ստորագրած է իւր բարեկամ Ռէթէոս եպիսկոպոսի շարքում և Ներսէս եպիսկոպոսը, որ եղբօր նախարարական ծագումն է հաստատում: Ներսիսի գրած այս վկայականի լեզուն կրկնվում է մեզ մօտ գտնուած մի այլ վկայագրի մէջ, որ նմանապէս գրած է Ներսէսը և տուած Գեղամեան տոհմին: ⁴⁾

Երկրորդ նշանաւոր կէտը այն է, որ պատմական ճշտութիւնից խոյս տալու մտքով կարապետին տուած վկայագրի մէջ գործ է դրուած հետեւեալ պարբերութիւնը՝ «Ուստի որպէս զիտեմք յաւանդութեանց նախնեաց, և որքան ինչ լուեալեմք կամ տեսեալ ի ժամանակս մեր՝ վկայեմք... և այլն»: Տեսեալ է ժամանակն թիւ մի կողմ թողնելով, որովհետեւ սա ժամանակակից անցքերին է վերաբերում, դուրս է գալիս որ նոյն իսկ էջմիածնեցոց խոստովանութեամբ վկայագրի բոլոր պատմական մասը, որ ամենագլխաւորն է, հիմնվում է միմիայն որպէս զիտեմք յաւանդութեանց նախնեաց և զլուեալեմք մէջ: Յայտնի է որ աւանդութիւնները և զլուեալեմքները պատմութեան մէջ իբրեւ երկրորդական կամ չորրորդական դեր կարող են խաղալ և ոչ աւելի:

Երրորդ՝ յիշեալ վկայագրի մէջ քանի մի անուններ և անցքեր են յիշվում, որոնք իբր թէ պատմական նշանակութիւն պիտի ունենային, բայց դոցա և ոչ մէկի ժամանակն է որոշած, ոչ թուականը յիշած: Քանի որ այդ անձանց և անցքերի յիշատակութիւնը

⁴⁾ Այս հետաքրքրական վկայագիրը տպած է Кавказская Старина ամսագրի մէջ (Եր. 26—27) և ուղղած է առ «պայծառափայլ իշխան Էնէալ Գաբրիել, Էնէալ Յովհաննէս և Էնէալ Բարսեղ Քրիստոսագոր հարիւրապետացն» Գեղամեաններին ի պատասխան նոցա խնդրագրի, որի մէջ յիշեալ անձինք վկայական են ուղղով ոչ միայն կնիազութեան, իշխանութեան, կալուածատէրութեան, այլ և այն բանի, որ իբր թէ Գեղամայ հայ ժողովուրդը իւրեանց ճորտն է եղած: Ներսէսը, որ այն ժամանակ էջմիածինը բարոյապէս կառավարում էր, ինքն է գրում միաբանութեան պատասխանը. նա համաձայնում է Գեղամեաններին կոչել իշխան և կնէազ (թէն կնիազութիւնը երբեք տեսնուած և լսուած բան չէ հայոց և պարսից մէջ), համաձայն է նոցա և այս ինչ կալուածներէ տէր համարել, բայց զայրացած կերպով հերքում է Գեղամայ հայ ժողովրդի ճորտութիւնը. ճորտ կամ ստրուկ երբեք չէ եղած, ասում է, հայոց մէջ....

ուրիշ և ոչ մի տեղ չենք գտնում, մեր աչքում դոքա զուրկ են պատմական նշանակութիւնից:

Զորորդ՝ չնայելով որ վկայագիրը հաստատում է թէ Շահազիզեան - Կամնարականները երկար ժամանակ Աշտարակայ տէրն են եղած և իշխան անունը կրած, այսու ամենայնիւ ոչ Աշտարակի և ոչ ուրիշ որ և իցէ տեղերի եկեղեցեաց, խաչքարերի կամ գերեզմանաքարերի արձանագրութեանց մէջ, որքան որ դոքա հրատարակուած են, ոչ մի տեղ ոչ Շահազիզեան, ոչ Կամնարական (նոր) և ոչ կապուած Շահազիզ - Կամնարական անուն ենք գտնում: Նոյն իսկ վկայագրի մէջ յիշած անձանց անունների արձանագրութիւնները չկան:

Եւ հինգերորդ՝ նոյն իսկ վկայագիրը զրոյ և տուող Ներսէսը, այս գործի մէջ մէկ կողմից Յովսէփ արքեպիսկոպոսի քաղաքականութեանը հետեւելով և եղբօրը նախարարական ծագումն ընծայելով, միւս կողմից ամենեւին չունի նմանած Յովսէփ արհուն: Մեզ մօտ կան Ներսիսի մօտ չորս հարիւր գրութիւնները սկսած եպիսկոպոսութիւնից մինչև կաթողիկոսութիւնը, թէ պաշտօնական, թէ բարեկամական և մտերմական և թէ լոկ ընտանեկան գրութիւններ, բայց ոչ մէկի տակ նա Շահազիզեան - Կամնարական ստորագրած չունի, այլ ամեն տեղ «Ներսէս եպիսկոպոս, արքեպիսկոպոս, կաթողիկոս» և ամեն տեղ «Աշտարակեցի»: Ի՞նչ է այս իրողութեան պատճառը, եթէ ոչ այն, որ իւր խոհունակ միտքը երբեք չէ թող տուած իրան՝ ընդդէմ իւր ճիշտ համոզման գրիչ շարժելու:

Վերջ ամենայնի պէտք է զիտենալ, որ նոյն իսկ Ներսէսը ծաղրում է Եջմիածնի տուած այդ տեսակ վկայագրերը և զգուշացնում է Եփրեմին որ չլինի թէ ռուսաց տէրութեան կողմից այդ մասին անբաւականութիւն ծագի: ⁵⁾

⁵⁾ Ներսիսի նամակը առ Եփրեմ կաթողիկոս. «Վեհափառ Քահանայապետ: Յաղագս ազգաբանութեանց աղայ Մարգարին Ապրօյեանց (Չմիւռնիացւոյ) ծանեայ զհրաման տեսունդ, այլ նորա գրութիւնքն վասն ազգաբանութեանց այդր առ տէրութիւն ձեր թէ կարելի լիցի դտանին և առաքելն ջանացայց վասն կարեօր եղանակին: Բայց քանզի պատճառ ետուր ՚ի վերայ այդպիսեաց, վասնորոյ պարտաւորիմ յայտնել ողորմած տէր իմ՝ զի այն եղանակ ազգաբանութեանց, որ սովորութիւն է եղեալ թէ քննեաց սուրբ ժողովն, եղիտ ի զիրս յիշատակաց սուրբ Աթոռոյն և այլ այսպիսիք, հաւատա ինձ զի դողացուցանեն զիմս սիրտ, մանաւանդ

Բնական է եղըականել, որ յիշեալ վկայագրի վերաբերու-
թեամբ Եփրեմի վերևը բերած նամակները և Ներսիսի Կամսարական
նախարարներից սերուած լինիլը աւելի քիչ արժողութիւն ունին
պատմութեան առաջ, թէև, կրկնում ենք, գուցէ և իրաւ լինի ներ-
կայ Կամսարականների և Շահազիզեանների տան մէջ գտնուած ա-
ւանդութիւնը իւրեանց ծագման մասին:

Նոյն Կամսարական նախարարներից Ներսիսի սերուելու մասին
փոքր ինչ տարբեր և աւելի անհիմն կերպով պատմում է և Պատ-
կանեան պատուելի Ծերունին իւր «Ծաղկաքաղէ» մէջ: 6) Ըստ նորա
կարծեաց՝ Սիւնեաց երկրի ոտքի կանգնելու ժամանակները նշանաւոր
Գաւիթ բէկի օգնականներից մէկը եղած է ոմն կտրուկ Կարապետ
աղայն Կամսարական որից ծագումն ունի Ներսէսը. սա վերջը, 1730
թուականներին, ծառայում է Թահմազ Ղուկե խանի մօտ և այն-
քան սիրելի է լինում, որ ասիւմ է «Շահազիզ»: Այս Շահազիզ

« ևս զի լսեմս ականջօք իմով զձայն քրթմնջողացն որ սկիզբն է երկանց,
« թէ ունին յԱթոռն զգիրք պնախի, ուր զոր ինչ վասն ում որոնել կա-
« մեսցեն, անդրէն գտանել կարեն ևայն ևայն, ծաղրական զրոյց բազում,
« ըստ որոց համարիմ թէ ոչ անագան բացցեն և բերանք ուսաց 'ի հար-
« ցանել զայսմանէ. քանզի մերքն իսկ գրեթէ հետամուտ են 'ի զրգուել
« զնոսա 'ի վաղուց հետէ: Մի արասցէ տէր իմ՝ միանգամ արատեսցի,
« այն է զի յաւիտեանականապէս վերջանայ հաւատարմութիւն և եղիցի ընդ-
« հանրական զրկանք և ողորմելութիւն վասն ամենայն ազգին, որոց առ-
« կայծեալ յոյս բարեաց չգոյ այլ՝ բաց 'ի սրբոյ Աթոռոյն և 'ի գերագահ
« քահանայապետութենէ նորա:

« Առաւելապէս ջանամ զի թէ կարողացայց և Սաթովի գիրն ըստ իմումս
« կարեաց փոխակերպել հաւանական ձեօք իմն և այսպէս դարձուցից 'ի
« միւսանգամ աշխատ առնել զգրօղն: Եւ զի վնաս թղթոյն մի ընկայցեն
« նախկին պատճառ իմոյ վնասուց 'ի փախչիլն յաշխատութեանց զրօղքն,
« անաւասիկ մատուցանեմ ձերում վեհափառութեան զմի օղմա թուղթ
« ամենարժան քահանայապետական գրութեանց, և ցանկամ, զի սրբու-
« թիւն ձեր զևս լաւագոյնս և բազմապատիկս վայելեսցէ բարեբախտու-
« թեամբ բազմաւ: Ողջ լիցի տէրութիւն ձեր. ձերում վեհափառութեան.
« Արքեպիսկոպոս հայոց Վրաստանու Ներսէս Աշտարակեցի. փետրվարի
« 3. 1816. (Թիֆլիս):» Այս գրութեան մէջ այնքան պարզ է ցոյց տուած
նշմանի վկայագրերի արժողութիւնը, որ մեր մեկնութեանը կարօտ չէ:

6) Ծաղկաքաղ 'ի լիակատար կենսագրութենէ սրբազան Հայրապե-
տի Ներսիսի և ևայն ևայն. գլուխ ա. Զմիւռնիա, 1875:

« մանկանունն այնքան հասարակեցաւ, մինչև նորա Գեորգի (կամ « սար) ազգանունը մոռացութեան պիտի տրուէր, եթէ սրբազանն « Ներսէս երկուսն ևս չկազդուէր՝ որպէս գերդաստանական աւանդ: Իսկ ինչ որ կվերաբերի Կեօրի կոչման՝ պատուելի ծերունին մեկնում է շատ հեշտ: Դաւիթ բէկի պատերազմների ժամանակ, ասում է նա, յիշեալ Կարապետ աղան պարսից սրով «վերաւոր» եալ կորոյս իւր գազաթի մասն, վասնորոյ՝ յետ առողջանալոյ՝ « Պարսիկք սկսան նորան Գեորգի (կիսազազաթ) կոչել:» Չընայելով այս հեշտ և զիւրմբունելի մեկնութեանը Կամարական կոչման, նոյն յարգոյ ծերունին Ներսիսին դարձեալ նախարարական Կամարականների սերունդ է համարում: Սրբեք իւր ո՞ր կարծիքը վերապատուելի է և կամ այս ու այն ասածները ո՞ր պատմական աղբիւրի վրայ է հիմնուած:

Բայց քանի որ մեր գրականութեան մէջ Ներսիսի վերաբերութեամբ ամէն ասածն ու լսածը տակաւին տեղ ունին, մենք էլ աւելորդ չենք համարում յառաջ բերել այստեղ մեր լսածը, իբր մի այլ աւանդութիւն: Տասնութերորդ դարու սկզբներում կամ աւելի առաջ, ըստ մեր լսածին, Երեւանի գաւառում գտնուած Սուրմալուի վարչութիւնը պարսիկները յանձնում են հայազգի ոմն Սադաթ բէկի, որից ծագեցաւ այժմեան Կամարականաց տոհմը: Սադաթ բէկի կրտսեր եղբայր Շահազիզը, բաժանուելով նորանից, գալիս է բնակում Աշտարակ գիւղում. ահա այս Շահազիզից ծագումն ունի Թորոսը, որ Ներսէս կաթողիկոսի պապն էր: Գալով Կամարականներին՝ վերոյիշեալ աւանդութիւնը այս տեսակ է շարունակվում. Երեւանի Ահմէդ խանի ժամանակ սիրելի է լինում սորան յիշեալ Սադաթ բէկից սերած ոմն Մինաս աղա: Խանը Սուրմալուի (որ հին Արշարունեաց գաւառի մի մասն է) մեկնութիւնը Մինասի վրայ է հաստատում: Մինասը իւր Թադէոս (որ յետոյ յայտնի է Մեղրի Թադէոս անունով) որդուն ուղարկեց Երեւան հայերէն, պարսկերէն և արաբերէն սովորելու: Թադէոսը նախ Ահմէդ խանի ու սորանից յետոյ չիւսէյն խանի անձնական կալուածների կառավարիչ և հոգաբարձու էր: Մինչև դարուս սկզբները յիշեալ Թադէոսը սոսկ փորաբար ստորադրվում էր «Մեղրի Թադէոս Մեւթի Մինասեան», բայց երբ որ ռուսաց գալը նախագուշակելով շատերը տիտղոսների մասին նախապատրաստութիւններ տեսն, երևի թէ միջոցա Թադէոսն էլ փոքր ի շատէ նեղութիւն է կրած այդ մասին, վասն զի թէև նա

Աշարուներնց գաւառում ոչինչ կալուած չունէր, այսու ամենայնիւ 1808 թուին մի պաշտօնական գրութեան մէջ առաջին անգամ տեսնում ենք այսպիսի մի ստորագրութիւն «Միրզայ Թադէոս Մեղիք Մինասեան Սադաթէկեան Կամսարական իշխան Սրշարուներան հայրնի գաւառին»։ Այս պաշտօնական գրութեան հետ ընթերցողը կը ծանօթանայ իւր տեղը։

Միրզա Թադէոսը ունէր միակ որդի Միրզա Եղնակ աւունով, որ հօր նման հմուտ էր հայերէն, պարսկերէն և արաբերէն լեզուներին։ Երբ Թիֆլիսի մէջ Ներսիսի հիմնած դպրոցի բացուելու և ծաղկելու լուրը ամեն կողմ տարածուեցաւ, Երևանի գաւառից, ինչպէս և շատ ուրիշ տեղերից, քանի մի երիտասարդներ շտապեցին Թիֆլիս այդ փրկարար հիմնարկութեան մէջ ուսուսկան և Ֆրանսիական լեզուները ուսանելու։ Ի թիւս այդ երիտասարդների 1826 թուին եկաւ յիշեալ դպրոցը և Եղնակը, իւր մօտ 20 տարեկան հասակում։ Մօտ երկու տարի, այն է մինչև պարսից պատերազմի վերջանալը, Եղնակը մնաց Ներսիսեան դպրոցում, ուր փոքր իշատէ ուսուսէրէն և Ֆրանսիերէն սովորեց, ապա պատերազմի վերջանալուց յետոյ վերադարձաւ Երևան և իւր միրզայութեան պատուանունը վերան պահելով մնաւ ուսաց ծառայութիւն, աստիճան ստացաւ և քանի մի պաշտօններ վարեց։ Այն ժամանակները դեռ միրզա Թադէոսը կենդանի էր. հայր և որդի Դառնի և Վէդի (հին Գվին) գիւղերի մէջ դնեցին եօթն դահլիճ (4 դանկը մի կատարեալ գիւղ կը հաշվուի) գիւղ։ Եղնակը ամուսնացաւ Մեղիք Սահակ Մեղիք Աղամալեանցի երկրորդ դստեր հետ (առաջին դուստրը Վրաց արքայազն Աղէքսանդրի ամուսինն է) և այդ ամուսնութիւնից ծնաւ պ. Բարսեղ Կամսարականը, որ այժմ Երևանի նահանգում գաւառապետ է։

Սակայն մեր այս տեղեկութիւնն էլ աւելի մօտիկ ժամանակների վերաբերելով, Շահադիլ-Կամսարականների հին նախարարական ցեղից ծագման հաստատութեանը ոչինչ չի աւելացնում։ Ըստ մեզ, այս խնդիրը մնում է չըլուծած և շատ ցանկալի էր որ Շահադիլեանների և Կամսարականների յարգելի գերդաստանները չնայէին տպադրութեան աւանդելու իւրեանց ձեռքում գտնուած գրաւոր յիշատակարանները և կամ ունեցած բերանացի աւանդութիւնները։

Ինչպէս որ վերևը ասացի, Սուրմալուի մէլք Սաղաթբէկի եղբայր Շահագեղը, եղբօրից բաժանուելով զայիս է բնակում Աշտարակ գիւղում: Շահագեղը սերունդից մէկը լինում է Թորոսը, որ Ներսէս կաթողիկոսի պապն էր: Թէ ինչո՞վ էր նշանաւոր այդ Թորոսը՝ մեզ յայտնի չէ: Թորոսը Յարութիւն անունով մի որդի ունէր. վերջինս՝ ամուսնանալով Բիւրականցի տէր Ղազար տւազ քահանայ Բաբաջանեանցի դստեր Սուսամբարի հետ, քահանայութեան նուիրեց իրան և, մինչև խորին ծերութիւնը Աշտարակ գիւղում ապրելով, յայտնի էր ամենքին Տէր Յարութիւն անունով: Թէև մեզ յայտնի է որ Աշտարակցի Տէր Յարութիւնը իբրև ծերունի և յարգելի քահանայ միշտ պատիւ է ունեցել էջմիածնեցոց առաջ, բայց արժանապատիւ Պատկանեանը, դարձեալ չգիտենք ինչ աղբիւրից առած, հետևեալ տիտղոսներն է տալիս նորան: «Ներսիսի հայրն էր, « ասում է նա, երևելի (?) աւագերէցն Տէր Յարութիւն Կարապետ « եան (?) Թորոսեան է ճիշդը) Շահագեղեանց Կամսարական (?), յա « ւուրս Սիմէօն կաթողիկոսի, խոստովանահայր նորա և Գրանէրէց (?) « կաթողիկոսարանի, և Աշտարակ գիւղաքաղաքի ժողովրդապետ (?) « և այլն»:

Տէր Յարութիւնը ոչ թէ Կարապետի, այլ Թորոսի որդի լինելով, ինքը գուցէ երազած չէ իրան Կամսարական կոչելու, և ոչ երբէք եղած է կաթողիկոսական խոստովանահայր կամ դրաներէց որովհետև կաթողիկոսների խոստովանահայրերը սովորաբար լինում էին եթէ ոչ էջմիածնի միաբան ծերունի եպիսկոպոսները, գոնէ վաղարշապատի քահանայք, իսկ դրաներէցութիւնը հայոց երկրի լաւ օրերում միմիայն թագաւորական պալատին էր սեպհականուած և կաթողիկոսները երբէք, որքան գիտենք պատմութիւնից, դրանեւրէց չեն ունեցած, այլ երբեմն դրան եպիսկոպոս վանայ երէց: Ի՞նչպէս ուրեմն կարծել, որ էջմիածնի անշքեղ ժամանակներում կաթողիկոսը պէտք է ունենար դրաներէց անունով պաշտօնակալ, և ի՞նչպէս պիտի կրէր Տէր Յարութիւնը այդ պաշտօնը, քանի որ ինքը շարունակ Աշտարակ գիւղում էր բնակում և ուրեմն վանքից փոքրի շատէ հեռի: Աշտարակ գիւղն էլ, որ այն ժամանակները հաղիւ հարիւր տուն բնակիչ ունէր, ի պատիւ Ներսիսի արժանապատիւ Պատկանեանի գրչի տակ գիւղաքաղաք է դառնում, իսկ Տէր Յարութիւնը այդ գիւղաքաղաքի ժողովրդապետ, թէև, որքան մեզ յայտնի է նախ ժողովրդապետութեան պաշտօնները քահանայից

ձեռք չէ եղած և երկրորդ, որ այդ պաշտօն վարողները եղած են բոլորը ուրիշ անձինք և այն ևս աշխարհականներից: Խնչ հարկ կար Ներսիսի յարգը բարձրացնելու համար այս տեսակ բանաստեղծութեանց դիմել և միթէ դարուս այս երևելի հայ հովուի նշանակութիւնը պիտի պակասէր, երբ ամենքը իմանային որ սա որդի է եղած մի խղճուկ, աղքատ գիւղացի քահանայի, որ սա ծնած է մի աղտոտ, խոնաւ և զուրկ շքեղութիւնից գետնափորի մէջ և այլն և այլն:

Յիշեալ Տէր Յարութիւնը ծերութեան հասնելով վախճանեցաւ և թաղուեցաւ Աշտարակ գիւղում, իսկ տէրտէրակին Սուսամբարը (Ներսիսի մայրը) իւր կրտսեր որդու կարապետի հետ գաղթելով Թիֆլիս վախճանեցաւ և թաղուեցաւ այժմեան Զրկինանց անուանեալ եկեղեցու բակումը 1819 թուին մօտ 70 տարեկան հասկում:

Տէր Յարութիւնը չորս զաւակ ունէր՝ Թորոս, Հռիփսիմէ, Գայիանէ և Կարապետ: Թորոսը, պապի անունը կրելով, կուսակրօնութիւն ընդունելով անուանեցաւ Ներսէս (վերջը կաթողիկոս). Հռիփսիմէն ամուսնացաւ թուր շինող ոմն Սիմօն արհեստաւորի հետ, մեռաւ Թիֆլիսում և թաղուեցաւ Վերայի հասարակաց գերեզմանատանը⁷⁾: Գայիանէն ամուսնացաւ Վաղարշապատ գիւղում ոմն Օհանէսի հետ, իսկ Կարապետը Ներսիսի հրաւիրմամբ ընտանիքով եկաւ նախ Թիֆլիս, ապա գնեց քաղաքիցս մօտ 30 վերստ հեռու գտնուած Դուռնուկ գիւղը, ուր և 1830 թուին խօլերայից վախճանեցաւ և թաղուեցաւ: Կարապետի կին Ղումաշը նմանապէս մեռաւ Թիֆլիսում և թաղուեցաւ Վերայի նոյն հասարակաց գերեզմանատանը: Կարապետը ունեցաւ երկու արու զաւակ՝ Յովակիմ և Յարութիւն և երեք դուստր՝ Համասիլու՝ ամուսնացած պ. Վարդան Շերմազանեանի հետ, Աննա՝ ամուսին պ. Յովհաննէս Մամիկոնեանի և Խանում՝ պ. Աղաջան Աստուածատուրեանի:

Հանդուցեալ Կարապետի և իւր որդոց մասին բաւականին տեղեկութիւններ են գտնվում Ներսիսի նամակագրութեանց մէջ, վասնորոյ մենք էլ կը բաւականանանք դոցա իւր տեղը յառաջ բերելովը:

⁷⁾ Վերայի հասարակաց գերեզմանատունը այժմ դարձած է ուսաց և վրաց գերեզմանատուն, այն ինչ քսանական թուականներին, քանի որ Չաւրովի անուանեալ գերեզմանատունը չկար, այդտեղ անխորաքար թաղվում էին և հայք, վասնորոյ կոչվում էր հասարակաց:

Բ.

ՆԵՐՍԻՍԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՏԱՐԻՆ

Ներսիսի նման մեծ մարդու կենսագրութիւնը գրելիս երկրորդ պատահած դժուարութիւնը նորա ծնելու տարին, ամիսը և օրը որոշելն է: Երբ մի օր, այն է փետրուարի 13-ին 1857 թուի, Ռիֆլիսի վանքի մեծ զանգակը դուժեց քաղաքիս հայրապետի վախճանը, առաջին խօսքը այս տխուր լուրը միմեանց պատմող հայոց, այն էր լինում, որ նա հարիւր տարուց կամ շատ մօտ էր, կամ գուցէ անց, և թէ դեռ ևս երեկոյեան այնքան քաջառողջ, զուարթ և ամենեւին ծերութեան վերայ չգանգատուող մի անձն էր: Ամէնքը մի առանձին պարծանքով պատմում էին, որ այդպիսի խորին ծերութեան միմիայն Ներսիսի նման զոյշ ապրող և խելացի մարդիկ կարող են հասնել և այլն և այլն: Հայրապետի անսպասելի վախճանը տպագրուեցաւ Ռուսիայի և Ներսիսի գրեթէ բոլոր լրագրիւններում, և մէկը միւսից առած ամէնքը սխալաբար 96 տարեկան շննդին հանգուցելոյն...: Այս սխալը կրկնուած է երբեմն երբեմն նոյն իսկ հայ պարբերական հրատարակութեանց մէջ, (օրինակ արժանապ. Խորէն վարդապետ Ստեփանէի հրատարակած «Հայկական աշխարհի» 1864 թուի № № 1 և 2 մէջ տպած Ներսէս Նի կենսագրութիւն յօդուածի մէջ կարծւում է թէ Ներսէս ծնած լինի 1760 թուին): Ոմանք կարծեցին նորան վախճանած 90 տարեկան հասակում, այլք վերջապէս (ինչպէս արժ. Պատկանեանը) 89 տարեկան և այլն և այլն:

Այս անմոռանալի անձնաւորութեան ծննդեան տարին որոշելու համար մեր ձեռքում կան թէ պաշտօնական գրութիւններ և թէ նոյն իսկ Ներսիսի գրութիւնները, որոնք փոքր ի շատէ միմեանց հետ համաձայն լինելով, հակառակ են միանգամայն վերոյիշեալ գրութեանցը:

Նախ ուշադրութեան արժանի են այդ մասին երեք մի և նոյն բովանդակութեամբ պաշտօնական գրութիւններ, թէ և Նիքեմ կաթողիկոսի ստորագրութեամբ, բայց որպէս ոճից հասկացվում է նոյն իսկ Ներսիսի շարադրած, այն է՝ 1.) 1814 թուի փետրուարի 18-ին կաթողիկոսի նամակը Ռուսաց Սինոդոսի օրէր-պրօկուրօր իշխան Գօլցիկինին, 2.) նոյն թուականին կաթողիկոսի գրած նամակը

կովկասու հրամանատար ժեներալ Բրտիշչենվին և Յ.) նոյն թուականին Ներսիսին յանձնուած իւր ծառայութեան վկայագիրն (ատեստատ անունով): Երեք գրութեանց մէջ էլ ասած է որ Ներսէսը 1814 թուի փետրուարին «է ի հասակի 43 ամաց»: Ուրեմն ծնած է լինելու 1771 թուին:

Երկրորդ՝ Ներսէսը իւր քանի մի նամակների մէջ պարզապէս յիշում է իւր տարիքը, օրինակի համար 1816 թուի օգոստոսի 16-ին Քիջլիսից Պետերբուրգ Յարութիւն Աստուածատուրեանին⁸⁾ ուղղած նամակի մէջ ասում է թէ ինքը այժմ 46 տարեկան է. ուրեմն 1770 թուին ծնած, իսկ 1854 թուի յունվարի 23-ին Քիջլիսից Թէհրան կնեալ Դաւիթ Յովսէփեան Մեղիքեանցին⁹⁾ գրածի մէջ կոչում է իրան 84 տարեկան, որ դարձեալ ասել է 1770 թուին ծնած: Նամակների և վերոյիշեալ պաշտօնական գրութեանների մէջ եղած մի տարուայ զանազանութիւնը վերացնելու համար՝ կարծելով է որ Ներսէսը 1770 թուի կիսին. մեր այս կարծիքը հաստատւում է և նորանով, որ յիշեալ պաշտօնական գրութեանց մէջ ասած է. որ սա 7 1/2 ամաց հասակումն է ընծայուած հոգևորականութեան, այն ինչ վերոյբերեալ Յարութիւն Աստուածատուրեանին գրած նամակում Ներսէսը ասում է թէ հոգևորականութեան ընծայուեցաւ 8 տարեկան հասակում: Ուրեմն ծնած լինելով 1770 թուից մօտ կէս տարի անցած, ինքը Ներսէսը այդ կէսը մի ամբողջ տարի է

⁸⁾ Այս Յարութիւն Աստուածատուրեանցը այն նշանաւոր Արտեմի Բուդղանիչ Արարատսկին է, որ Վաղարշապատից մինչև Պետերբուրգ հասնիլը ամէն կերպ նեղութիւն կրած է և հեղինակած երկու հատոր շատ հետաքրքիր «Жизнь Артемия Апаратского» գիրքը, որ շատերին ծանօթ է: Ներսէսը 1816 թուին սորան գրած նամակի մէջ ասում է՝ «Ես գուրով 46 ամեայ է հասակաւ այժմ, և ՚ի մէջ 8 ամեայ հասակի իմոյ մտեալ ՚ի պաշտօնաւորութիւն հոգևորական կարգի» և այլն և այլն:

⁹⁾ Հայազգի իշխան կնեալ Դաւիթ Յովսէփեան Մեղիքեանցը բնակում էր Թէհրան և պարսից ծառայութեան մէջ զանազան պաշտօններ էր վարում: Սորան գրած նամակի մէջ (յունվարի 23-ին 1854 թուի) Ներսէսը ասում է՝ «...այլ դատնիմք թաղմայոյս ներողութեանց ձերոց, յուսալով թէ զրութիւնք որդւոց մերաց և ծանօթութիւնք վասն որպիսաբար զրութեան մերոց ի մասին գրագրութեանց ըստ համազգական մեբում եկեղեցական պարտաւորութեանց ծանրացելոց ի վերայ մեր առաւել քան զկար մեր ի հասակի 84 ամեայ մերում ծերութեան...»

ընդունում, այն ինչ պաշտօնական գրութեանց մէջ բոլորովին դուրս է ձգվում: Հետեւաբար կարծելու է որ վախճանած օրը, այն է փետրուարի 13-ին 1857 թուի, ծերունու 86 տարին լրացած էր և գնում էր դէպի 87 տարին:

Շատերը աւանդութեամբ պնդում են, որ այս մեծ մարդը վախճանեցաւ նոյն ամսին և նոյն օրը, երբ ծնել է, այսինքն թէ դարձեալ փետրուարի 13-ին: Տպագրութեան մէջ էլ Ներսիսին ծնած են համարում փետրուար ամսին. 1875 թուականներին Մասիսի մէջ տպած յօդուածներում (№ 1694) նշանակած է փետրուարի 18ը, իսկ արժ. Պատկանեան համարում է փետրվարի 13ը (վախճանման օրը) և մինչև անգամ աւելացնում է աղգային թուականը (ՌՄԺԷ), գիր տարւոյն Ժ և Թ, վերադիրն ԻԱ, իբր թէ այս բաների նշանակելն էլ մի օրակից է խորհուրդ ունի պատմական գրութեան մէջ: Սակայն որքան որ մենք վերը յիշեցինք պաշտօնական գրութիւնները և Ներսիսի բուն նամակները, ոչ մէկի մէջ չէ սա ծնած է փետրուարին և այս ինչ օրը: Ո՞ր տեղից են առած այս ամսն ու օրը — ցանկալի էր գիտենալ: Քանի որ մեզ հակառակը չեն ապացուցանելու, մենք հակամիտ ենք կարծելու որ Ներսէսը ծնած է 1770 թուի ամառուայ վերջը կամ աշնան սկզբներում, որով ինչպէս ասացինք, կվերանայ պաշտօնական գրութեանց և նամակների մէջ եղած մէկ տարուայ զանազանութիւնը:

Ներսիսի մկրտութեան անունն էր Թորոս (որ էլուր պապի անունն է) և իւր կնքահայրն էր Գալուստ արքեպիսկոպոսը, որին անուանում է նա «Նախապատիւ արքեպիսկոպոս Պատրիարքական Աթոռոյս: ¹⁰⁾

Գ.

ՆԵՐՍԻՍԻ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ներսիսին մանկութեան ժամանակից ճանաչող անձինք միաբերան վկայում են, որ նա իւր երեխայութեան ժամանակն էլ եղել է մի վժիտ, նիհար, կարճ հասակով, աշխոյժ և կրակոտ, խաղական.

¹⁰⁾ Այս Գալուստ արքեպիսկոպոսը, որի ազգը Ներսիսեան էր, այն ժամանակուայ էջմիրածնայ յարգելի միաբաններից մէկն էր:

այն աստիճան, որ մօտենում է չարութեան, հնարագէտ, սրամիտ, զարմանալի յիշողութեան տէր, աշխատասէր, ընկերասէր, բայց և նախանձոտ ու վրէժխնդիր:

Վկայում են ¹¹⁾ որ Սիմէօն Բզնունի արքեպիսկոպոսը պատմած է, որ երբ փոքրիկ Թորոսը (Ներսէսը) դեռ վեցամեայ էր, մէկ օր քուրդերը Աշտարակ գիւղից մի օրիորդ փախցրին, «գիւղացիք ժողովեցան և կամենում էին զնալ խանին զանգատելու, բայց ոչ մինը «նրանցից չէր վստահանում, պատժից երկիւղ կրելով: Թորոսը «կտուրի վրայից այս բանը տեսնելով ասաց իւր մօրը՝ Թէ «մայրիկ, «Թող փոքր մի ևս համբերեն, կը գայ ժամանակ, որ այդ բարբարոսաց անունը կը ջնջեմ ես»: Եթէ փոքր ինչ անհաւատալի է վեց տարեկան երեխայի բերանից այս բառերը լսելը, այսքանը զոնե՛ ճիշդ է, որ շատ մատաղ հասակից սկսած զգուանք է կրած Ներսէսը դէպի պարսից բարբարոսութիւնը, վասնորոյ և այնքան ճիգ թափած իւր հայրենի երկիրը ազատ պահելու մահմետական բռնութիւնից:

Աւանդութիւն կայ Թէ Սուսամբար տէրտէրակինը մինչև Թորոսի ծնունդը քանի մի որդիք ևս ունեցած է, բայց բոլորն էլ մեռել են, այդ պատճառաւ խեղճ կինը ուխտել է, որ իւր այնուհետև ծնած արու զաւակը էջմիածնայ իջման տեղին նուիրէ, այսօրինքն ուխտում է որ կուսակրօն (վարդապետ) լինի, միայն Թէ ապրի: Այդպէս ահա փոքրիկ Թորոսի ծնողքը վճռել են նորան վարդապետացու պատրաստել: Համաձայն այս վճռի, $7\frac{1}{2}$ տարեկան հասակում, ինչպէս ասած է Ներսիսի ծառայական ցուցակում, ¹²⁾ կամ 8 տարեկան ժամանակը, ինչպէս գրում է ինքը Ներսէսը, փոքրիկ Թորոսին իւր կնքահայր Գալուստ եպիսկոպոսը տանում է էջմիածին և կարգում Սիմէօն կաթողիկոսի բացած ժառանգաւորաց դպրոցի սանիկ: Այս դպրոցը այն հիմնարկութիւններից մէկն էր, որ յաւիտենական անմոռաց պիտի պահէ հայոց մէջ Սիմէօնի անունը: Ուսումը

¹¹⁾ Տես «Մատիս» № 1694. 1875 թիւ.

¹²⁾ «Որ գտով աշակերտեալ ընթերցողութեան ՚ի ժամանակի $7\frac{1}{2}$ «ամաց հասակի իւրոյ աստէն յաթոռս Արարատեան ՚ի վերջին ամս պատուիրարքութեան աթոռոյ յաւիտենական փառաց արժանաւոր սրբազնաբունեղ Սիմէօն բարեհռչակեալ պատրիարքի»: Բուն օրինակը այս գրութեան, ինչպէս ասած է, գտնվում է պ. Յարութիւն Շահազիզեանի մօտ Թիֆլիսում:

նասեր հայրապետի շնորհքով, ինչպէս վկայում է արժ. Պատկանեանը, ժողոված էին այդտեղ քանի մի համբաւաւոր հայ վարժապետներ և վարդապետներ՝ այն է՝ Յարութիւն վարդապետ Բասենցին, Պետրոս վարդապետ Բերդումեանը, Աղամալեանը, Ճեր Ղափանցին, Բարսեղ Կեսարացին, Սահակ ահագինը և այլք, որոնցից մի քանիսը վերջին ժամանակների հայ պատմութեան մէջ դեր են խաղում: Հազիւ երկու տարիի չափ վայելեց Թորոսը այդ դպրոցի բարեկարգութիւնը, որ ահա ուսումնասէր երջանկայիշատակ Սիմէօն կաթողիկոսը վախճանեցաւ (1780 թուին), իսկ նոր ընտրեալ Ղուկաս կաթողիկոսը, ինքը անուս և միանգամայն տոգէտ լինելով, պատճառ եղաւ դպրոցի եթէ ոչ բոլորովին դոցուելուն, զոնէ նշանաւոր ուսուցիչների ցրուելուն և շուքը կորցնելուն: Վանքական այդ փոփոխութիւններից յետոյ թէև փոքրիկ Թորոսը շարունակում էր էջմիածնայ մէջ իւր ուսումը, բայց Բերդումեանի, կամ Սահակ ահագինի դասերը լսելու չարժանացաւ, որովհետև Ղուկասի ժամանակ նոքա թողին էջմիածնի: Թորոսի դասատու մնաց Խամսեցի Գրիգոր վարդապետը, որ յետոյ 1801 թուին Պօլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ:

Ներսիսի վերոյիշեալ ծառայական ցուցակի մէջ ասած է, որ սա մնացել է ժառանգաւորաց դպրոցի մէջ 13 տարի, այն է մինչև Ղուկասի հայրապետութեան տաճնամեկեւորութեան տարին ¹³⁾, ուրեմն մինչև 1791 թիւը, երբ արդէն իւր կնքաւոր Գալուստ արքեպիսկոպոսը ձեռնադրում է Թորոսին աւագ սարկաւարդ և վերակոչում Ներսէս: Այս ժամանակ Ներսէսը քսան տարեկան էր: ¹⁴⁾ Այս տեղ փոքր ինչ կանգ առնենք և տեսնենք թէ ինչպէս էր այս նշանաւոր մարդոյ դպրոցական կեանքը: Այդ մասին փոքր ի շատէ տեղեկութիւններ են մնացել մեզ իւր դասընկեր և ժամանակակից մարդկանց զրոյցներէն: Ներսիսի դասընկերնից նշանաւորն է հռչակուած

¹³⁾ «Եւ զամս 13՝ այն է մինչև ցմեռասան ամսն պատրիարքութեան եւ լանելի հայրապետին մերոյ Տեառն Ղուկասու յարատեւել ի մէջ ուսումնական աշակերտութեան՝ հմտացեալ է եկեղեցական ուսմանց և աստուածաշունչ զրոյց ևս և արհեստից քերականութեան և ճարտասանութեան իբրև յառաջին աստիճանի ի մէջ ամենայն ազգիս Հայոց, ևս և Աստուածաբանական կամ տրամաբանական գիտութեանց ոչ նուազ քան զգտանեցեալսն յաղղի մերում» (ծառայական ցուցակ Ներսիսի):

¹⁴⁾ «Ի 20 ամի հասակի իւրոյ ընկալեալ է դաստիճան աւագ սարկաւարդութեան Յաթիւն Արարատեան»: Նոյն ծառայական ցուցակ Ներսիսի:

Ահարոն վարդապետը, ¹⁵) որ յայտնի է իբրև բանաստեղծ, զարմանալի աղքատասէր և քաջ, օրինակելի ժամասաց: Սա հիացմամբ պատմում էր Ներսիսի ընդունակութեան և յիշողութեան մասին: «Ներսէսը, պատմում էր նա, իրանից աւելի հասակաւոր աշա-
« կերտների դասերը լսելով անմոռաց պահում էր մտքումը: Մեզնեց
« աւելի քիչ էր սերտում, բայց աւելի լաւ համար տալիս»: Նոյն
Ահարոն վարդապետը ծիծաղով պատմում էր, որ մանուկ Թորոսը
(Ներսէսը) իւր տաս—տասներկու տարեկան հասակում ծածուկ թել
ու ասեղ էր պահում վրան և աշակերտների զգալների բերանը
զաղտնի կարում էր չամ մի երկու տեղից թելով հուպ տալիս և
երբ նոքա դասատանից դուրս գալու ժամանակ ուզում էին իւրեանց
զգալները ծածկել, զգալները չէին մոնում գլուխին. խեղճ տը-
ղայքը քանի մի անգամ առանց ուշադրութեան փորձում էին ծած-
կել և դարձեալ չէր յաջողում մինչև որ կարածը նկատում էին և
ընդհանուր ծիծաղ էին յարուցանում ընկերների մէջ: Աշակերտ-
ները, պատմում էր Ահարոն վարդապետը, ծաղապատիկ միմեանց

¹⁵) Ահարոն վարդապետը քաջ երաժիշտ էր և անգիր գիտէր ամբողջ
հին և նոր կտակարանը, Նարեկը և քանի մի ուրիշ հոգեւոր գրքեր: Սորա
ժամանակ նոր հրատարակուել էր հայր Միքայէլ Չամչեանի երեք հատոր
Հայոց Պատմութիւնը: Այսպիսի մի մեծ աշխատութիւն և ահագին գործ
հայոց գրականութեան մէջ մինչև այն օրը չէր տեսնուած, վասնորոյ չատ
մեծ տպաւորութիւն ունեցաւ հայ ընթերցող հասարակութեան վրայ: Ահա-
րոն վարդապետը Չամչեանը կարդալուց յետոյ մի օր անհետացաւ Էջմիած-
նից առանց ոչ ոքի բան ասելու: Մի ամբողջ տարուց յետոյ յայտնուեցաւ,
որ վարդապետս ծպտեալ հագուստով հետևակ դնացել է Պօլիս Չամչեանին
տեսնելու: Օսմանեան մայրաքաղաքի մէջ երկար որոնելուց յետոյ պատ-
մաբանի բնակարանը, վերջնպէս դառնում է և ներկայանում նորան. «մտայ
« և և կայնեցի Չամչեանի առաջ, պատմում էր Ահարոնը, որքան ստիպեց
« նա ինձ բաղմել, չբաղմեցայ, քառորդ ժամ երեսին նայելուց յետոյ սե-
« նեակից դուրս եկայ և ուղղակի ճանապարհ ընկայ դէպի Էջմիածին:»
Վաղուց մեռած կարծուած Ահարոն վարդապետը, այս արեւելեան անդդիա-
ցին, մի օր հասնում է Էջմիածին, պատմում է այդ բոլորը և ծոցից հանում
է տալիս կաթողիկոսին Պօլսոյ պատրիարքի ուղարկած նամակները: 1833
թուին Յովհաննէս Կարբեցու օծման օրերը նա դուրս չեկաւ իւր սենեակից,
որովհետև սաստիկ սիրում էր Ներսիսին և համարձակ, աներկիւղ յայտնում
ամէնքին, որ հայրապետական վեհ աստիճանին արժանի էր Ներսէսը և ոչ
կարբեցին:

կողք կողքի տուած էին նստում դասարանում: Թորոսը (Ներսէս) ժամանակ էր գտնում երկուսի հանդերձների փեշերը ծածկաբար մինգմինի հետ շուլալել, այնպէս որ երբ նոքա ոտքի էին ելնում, տեսնում էին որ միմեանց հետ շաղկապուած են և չեն կարողանում զատուել: Շատ էին որոնում գտնել յանցաւորը, բայց նպատակի չէին հասնում, մինչև անգամ աշակերտաց գրպանները, գրակի ծալերը և ամէն տեղ փնտրեցին և ոչինչ չգտան: Մի օր պատահմամբ Թորոսի արխալուղի կուրծքի վրայ թելերի ծայրեր երևեցան. փնտրեցին և նրա թիկնոցի տակ քանի մի թելած ասեղներ գտան շուլալած. այդպէսով յայտնուեցաւ քանի մի ամիս շարունակ աշակետներին անհանգիստ անողը:

Թորոսը, պատմում էր դարձեալ Ահարոնը, իւրեան հասակակիցների կամ հասակով փոքր աշակերտների հետ շատ սիրով էր և ամէնքին սովորցնում էր իւրեանց դասերը, բայց իրանից մեծերին կամ յառաջադէմներին ատում էր և սիրում էր նորանց յիմարացնել ու վերաները խնդալ: Սուրբ Իշման տաճարումը ժամասացութեան ժամանակ ամէնքը շարվում էին համեմատ հասակի բարձրութեան, բայց Թորոսը միշտ աշխատում էր բարձրահասակների մէջ խառնուել և շաբաթ չէր անցնիլ, որ ժամ օրհնող կամ կարգապահ վարդապետները նորա ականջից բռնած չեւրէին իւր հասակակիցների հետ չկանգնացնէին: Երբ նա աւագ սարկաւազութեան աստիճան ստացաւ, իւր աստիճանակիցների մէջ նորանից կարճահասակը չկար, բայց նա աշխատում էր ամենից բարձր կանգնել, և երբ ժամօրհնողը քանի մի անգամ սաստեց նորան իւր տեղը կանգնել, Ներսէսը ՚ի վերջոյ յանդգնեցաւ ասել հրապարակաւ թէ «մարդուս ուսումով են գնահատում և ոչ բաժր հասակովը կամ յաղթանդամութիւնով:»

Պատմում են՝ որ եթէ պատահում էր Ներսիսին կռուել իրանից ուժեղների հետ և յաղթուիլ, այն ժամանակ նա վրայ էր թռչում և իւր սուր ու երկար եղունկներով չանկռտում իւր հետ կռուողի երեսը: Այս պատճառով իւր հասակակիցները նորան «չափու» են եղել անուանում, և որովհետև Ղուկաս կաթողիկոսը շատ կատուասէր էր, վասնորոյ միաբանները ծիծաղելով ասում էին թէ «ահա Ղուկասի սիրած կատուններից մէկն էլ Թորոսն (Ներսէսն) է»: Բայց Ներսէսը վանքի մէջ սիրողներ և պաշտպաններ շատ ունէր. պատմում են որ մի եպիսկոպոս մի քող կատու ունէր, որի ձեռքից ոչինչ չէր ազատ

վում: Թորոսը ընկուզի կեղևից բոժոժներ շինելով կապել էր կա-
տուի ոտքերից, այնպէս որ խեղճ կենդանու գողութեան երթալու
գիտաւորութիւնը իւր ժամանակին իմացուելով առաջն առնւում էր:
Վանքի հին միաբան ծերունի Ղուկաս եպիսկոպոսը Թորոսի այդ
հնարագիտութեանը վրայ այնքան ուշադրութիւն դարձրեց, որ երբ
միանգամ փոքրիկ Թորոսը հիւանդացաւ, եպիսկոպոսը մօտ երեք
հազար զուրուշ ծախս արաւ նորան առողջացնելու համար, ասելով
թէ «Թորոսը ժամանակաւ մեծ մարդ կլինի»: ¹⁶⁾

Մօտ 14 տարեկան հասակում Թորոսը յայանի չէ թէ ինչ շար-
ժառիթներից դրդուած փոխում է իւր անձը կուսակրօնութեան նուիր-
ելու միտքը և երկու անգամ էջմիածնից փախչելով, գնում է Ե-
րևան և նշանվում է Մելիք Սահակ Մելիք Աղամալեանի ազգական
մի աղջկայ վրայ, մանաւանդ որ այն ժամանակները սովորութիւն
կար այդ հասակի մէջ նշանուելու և ամուսնանալու: Բայց երկու
անգամն էլ, չնայելով Թորոսի բողոքին թէ «չկամիմ հոգևորական
լինել և կուզեմ պսակուիլ», հրամանաւ իւր կնքահայր աթոռակալ
Գալուստ եպիսկոպոսի Ներսիսեանց, բռնի տանում են խեղճ պատա-
նուն վանքը, խրատում, յանդիմանում, սաստում և վճռական
կերպով հրամայում միանգամայն մօքիցը հանել աշխարհ մանելը:
Թորոսի մայրն էլ Աստուծոյ առաջ երդումը սուտ չըհանելու համար
համամիտ է Գալուստ եպիսկոպոսի վճռին. երբ մի անգամ այս ե-
պիսկոպոսը խրատ էր տալիս փոքրիկ Թորոսին և հասկացնում որ նա
հոգւում է սորա համար իբրև հայր, Թորոսը համբերութիւնը կորց-
նելով պատասխանում է՝ թէ «իմ հայրը Տէր Յարութիւնն է և ոչ դու»:

Գալով Ներսիսի ուսման էջմիածնայ ժառանգաւորաց դպ-
րոցում, յայանի է միայն որ մանեւոց քանի մի տարի յետոյ սա
այնքան յառաջադէմ է գտնվում, որ անուանվում է վերակացու դա-
ստան կամ խալիփայ: Այս դպրոցի մէջ ձեռք է բերել Ներսէսը,
ինչպէս վերևը յիշած իւր ծառայական ցուցակից երևում է, բացի
ժամասածութիւնից՝ գիտութիւն Աստուածաշունչի գրոց, ուսել է քե-
րականութիւն և ճարտասանութիւն, նաև «Աստուածաբանական և
արամաբանական գիտութիւններ»: Ճշմարիտ որ Ներսիսի գրած ան-
թիւ նամակներից երևում է նորա Աստուածաշունչի գիտութիւնը,
իսկ ինչ որ վերաբերում է նորա գրուածների լեզուին, պէտք է ասել,

¹⁶⁾ Տես «Մատիս» 1694 №.

որ ով միայն կարդայ քսանական թուականներին դորա շարադրած նամակներից մի քսան, երեսունը, նա միշտ կարող կլինի զանազանել Ներսիսի գրիչը այլոց գրուածներից: Ինչպէս երևում է, դա իւրան կատարելագործել է հայկաբանութեան մէջ իւր եպիսկոպոսութեան ժամանակ Դաւթի և Դանիէլի պատերազմների միջոցին, երբ հարկից ստիպուած Ներսէսը անդադար այս կողմ այն կողմ նամակների ձևով տարածում էր Դաւթի անվայելուչ ընթացքի տխուր լուրերը, երբ միմիայն գրչի գեղեցկութեամբ, բառերի և ոճերի ընտրութեամբ և որ գլխաւորն է՝ բանաստեղծներին վայել ոգևորութեամբ կարելի էր 'ի գութ շարժել հեռաւոր տեղերի հայերին և օգնութիւն խնդրել Եջմիածնայ միաբանութեանը ընդդէմ Դաւթի: Եւ ճշմարիտ որ Ներսիսի միայն այն գրուածներն են վսեմ և գեղեցիկ, որոնց մէջ կիրք կայ, որոնք առանց ոգևորուելու չէին կարող գրուիլ: Նորա կաթողիկոսութեան ժամանակուայ գրուածները ըստ մեծի մասին թոյլ են և երբեմն մեղանշում են բուն հայկաբանութեան առաջ, բայց և այս ծերութեան հասակում 'ի քանի բանակիւների մէջ, օրինակի համար Վաղարեանների գործում, երբեմն երբեմն դարձեալ կենդանանում է առաջուայ Ներսիսի ոգևորութիւնը, կրակոտութիւնը և միանգամայն գրչի գեղեցկութիւնը: Ամբողջ կեանքը՝ իւր սարկաւազութեան օրերից մինչև մահը, նուիրած լինելով քաղաքական կենաց, Ներսէսը երբեմն աշխարհավար պաշտօնեայ է հանդիսանում, երբեմն թշնամեաց համար թակարդներ լարող բարակ քաղաքագէտ, երբեմն հրացանը ուսին՝ զինեալ բանակի հրամանատար և երբեմն իւր ազգի դաստիարակիչ, քարոզիչ և բարեկարգիչ առաջնորդ: Գուցէ այս բազմատեսակ գործունէութիւնն է պատճառը, որ Ներսէսը, բացի քսանական թուականներին տպած քանի մի անտրակներից, որոնց մասին իւր տեղը խօսք կլինի, ոչինչ մի հեղինակութիւն չէ նուիրած հայ գրականութեանը, վասն զի գրականական պարապմանց համար ժամանակ չէ ունեցած:

Դ.

ՆԵՐՍԷՍ ԱՔԵՂԱՅ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ

Ինչպէս վերևը ասուեցաւ, Աշտարակցի Տէր Յարութիւնի որդի Թորոսը, 13 տարի Եջմիածնի դպրոցի մէջ ուսումն առնելուց յետոյ,

իւր քսան տարեկան հասակում, այն է 1791 թուին, իւր կնքահայր Ներսիսեան Գալուստ եպիսկոպոսի ձեռքով Ս. Իջման տաճարում ձեռնադրվում է աւագ սարկաւագ և, համաձայն սովորութեան, թորոս անունը թողնելով, վերակոչվում է Ներսէս: Պատմում են, որ Ներսէս կոչելու ցանկութիւնը յայտնած է կնքահայր Գալուստ եպիսկոպոսը, որի հօր անունը նմանապէս եղած է Ներսէս: Պատմում են դարձեալ, որ Ներսիսի դասընկեր նշանաւոր Ահարոն վարդապետը իւր բարեկամի աւագ սարկաւագութեան տօնախմբութեան առթիւ տաններկու տուն մի ոտանաւոր է գրել և ընծայել Ներսիսին, այս գրուածքը թէև մենք չկարողացանք ձեռք բերել, բայց որոնց միայն պատահել է կարգալ, վկայում են որ Ահարոնը, իւր բանահիսուսութեան մէջ զովելով Ներսիսի ձիրքը և ուսումն, խնդրում է Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքը, որպէս զի նա ևս նմանի մեծին Ներսիսի Պարթևին և հետևի նորա հայրենասիրութեանը և պայծառացնէ ազգային Սուրբ Աթոռը և այլն և այլն: Գրուածքի վերջում հեղինակը «Ներսէս» անուննը նշանակութիւն է տալիս սիրոյ, զի Ներսէս, գրում է նա, ասել է «նա է սէր»:

Ներսիսի պաշտպան Գալուստ եպիսկոպոսը այնուհետև երկար չէ ապրում, իսկ նորա վախճանից յետոյ Ղուկաս կաթողիկոսը Ներսիսին նշանակում է այն ժամանակուայ երևելի նամակագիր և կոնդակագիր Թադէոս արքեպիսկոպոսի մօտ, իբրև կոնդակներ գաղափարող: Յայտնի է, որ կոնդակներ և հրովարտակներ գրելու արհեստը ամբողջ հին աշխարհում շատ յարգի է եղած և մի առանձին թէ գիտութիւն և թէ տաղանդ է եղել պահանջում, մանաւանդ որ ծաղկադրութեան և զարդարանքների համար փոքրի շատէ նկարչի ճաշակ և գիտութիւն էլ ունենալու էր: Վերոյիշեալ Թադէոս եպիսկոպոսը այդ մասին նշանաւոր էր և միանգամայն շատ պիտանի էջմիածնայ հայրապետներին. կոնդակագրի պաշտօն վարած էր նա Յակոբ, Սիմէօն և Ղուկաս կաթողիկոսների ժամանակ, և ինչպէս այն ժամանակուայ կոնդակների լեզուից երևում է, բաւական տեղեակ էր հայկաբանութեան: Եւ որովհետև այդ միջոցում մեր երկիրներում թուղթը հագուագիւտ էր և թանգագին, վասնորոյ աշխատում էին որ կոնդակագրութեամբ պարապողները մանր և յստակ ձեռագիր ունենային, անսխալ արտագրելու շնորհք և որ զխաւորն է խորհրդապահ լինէին: Ահարոն վարդապետի վկայութեամբ Ներսէսը այս երեք յարմարութիւններն էլ ունեցել է:

1793 թուին Դանիէլ եպիսկոպոսը (որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ) նշանակուեց առաջնորդ Զմիւռնիոյ վիճակին և միանգամայն կաթողիկոսական նուիրակ. ¹⁷⁾ սա, տեսնելով Ներսիսի աչքաբացում թիւնը և աշխոյժը, խնդրեց Ղուկաս կաթողիկոսին որ իրաւունք տայ հետը տանելու այդ աւագ սարկաւազին որպէս գրազիր և նուիրակութեան հաշուապահ: Այդ հրամանը ստանալով Ներսէսը յիշեալ եպիսկոպոսի հետ հասաւ Զմիւռնիա: Այս քաղաքում 1794 թուի սեպտեմբերի 24-ին Դանիէլ ձեռքով Ներսէսը արեղայ ձեռնադրուեցաւ և առաքուեցաւ նուիրակութեամբ Ելլադա, Մօլդաւիա և Վալաքիա, ուր և մնաց մօտ երեք տարի: Այդ միջոցում Զմիւռնիացոց և Դանիէլ առաջնորդի մէջ մի խռովութիւն է ծագում և այն աստիճանի գրգռում, որ Դանիէլը ստիպուած է լինում հեռանալ, զնալ Պօլիս գործին մի այլ ընթացք տալու համար: Ոչ Ղուկաս կաթողիկոսի հաշտութիւն քարոզող կոնդակները և ոչ Պօլսոյ Զաքարիայ պատրիարքի միջնորդութիւնը — չեն կարողանում հաշտացնել Զմիւռնիացոց Դանիէլի հետ: Այն ժամանակ կաթողիկոսը ուղարկում է Պօլիս Կեսարացի Մարտիրոս եպիսկոպոսին (որ յետոյ Կարբեցու տեղապահ և կանդիտատ էր համարվում) և գրում Զաքարիա պատրիարքին, որ սա վերջին անգամ փորձէ հաշտեցնել Զմիւռնիացոց Դանիէլի հետ և եթէ դարձեալ չը յաջողի, այն ժամանակ Մարտիրոս եպիսկոպոսին ուղարկել Զմիւռնիոյ առաջնորդ, իսկ Դանիէլին Բումէլի նուիրակութեան պաշտօնով:

Այս անգամ էլ խաղաղութիւն չեղաւ և 1797 թուի փետրուարի 1-ին ¹⁸⁾ Դանիէլը ճանապարհ ընկաւ դէպի Բումէլիա, ուր մի տարուանից աւելի մնալով, վերադառնում է Պօլիս կամենալով այստեղից էջմիածին գնալ. սակայն որովհետեւ այդ ժամանակ Զաքարիա պատրիարքը ծանր հիւանդ և մերձ ի մահ էր, վասնորոյ ամիրաներից շատերը թոյլ չը տուին Դանիէլին էջմիածին գնալու և պահեցին Պօլսոյ մէջ. 1799 թուի մարտի 11-ին վախճանեցաւ Զա-

¹⁷⁾ Աւետիս Պէրպէրեանի «Պատմութիւն Հայոց» գրքի մէջ, որ տպագրուած է Պօլիս 1871 թուին, ասած է որ իբր թէ Դանիէլը Զմիւռնիա գնալը եղած է 1796 թուին:

¹⁸⁾ Նոյն Պէրպէրեանի խօսքով 1797 թուի փետրուարի 1-ին Դանիէլը ոչ թէ Բումէլիա է գնում, այլ Զմիւռնիայից Պօլիս է վերադառնում: Պէրպէրեանի այս երկու տեղեկութիւններն էլ անցքերի ժամանակագրութեան հետ չեն յարմարվում:

քարիա պատրիարքը և նոյն ամսի կէսին (15-ին) Դանիէլը Պօլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ:

Այս վեց տարուայ միջոցում Ներսիսի կենաց մասին հետեւեալ տեղեկութիւններն ունինք իւր ծառայական ցուցակից առած՝ «ի 20 ամի հասակի իւրոյ, այսինքն Ներսիսի, ընկալեալ է զաստիճան աւագ սարկաւազութեան յաթոռն Արարատեան և ի 23 ամի զսրբազան կարգ քահանայութեան և արեղայութեան ի Զմիւռնիայ քաղաքի յամի 1794 յամենան սեպտեմբերի 24, և յաւուրցանտի մինչև ցայսօր ժամանակի հրատարակեալ գտանի ի մասին հոգևորական պարտաւորութեան իւրոյ շնորհօք Աստուծոյ բարեօք վայելչութեամբ և ի մէջ իւրոյն աստիճանակցաց իւրաքանչիւր աստիճանի հոգևորականութեան իւրում բաւական գերազանցութեամբ: Այլ և ի մէջ հոգևորական կառավարութեանց գտանեցեալ է երկու ամ և կէս ի Զմիւռնիայ քաղաքի և երեք ամ ի կողմանս Ելլադայ, Վալաքիոյ և Մօլտավիոյ, և կէս ամ ի Կ. Պօլիս Վիզար (տեղապահ) ձեռնադրողին զինքն երանելի Դանիէլ կաթողիկոսի ի լինելն նորա վիճակաւոր արքեպիսկոպոս կամ անուանեալ պատրիարք կողմանցն այնոցիկ....»:

Համեմատ մեր ասածին, եթէ 1793 թուին Ներսէսը Դանիէլ հետ հասած է Պօլիս, 1794 թուի սեպտեմբերի 24-ին՝ ընդունած է նորանից Զմիւռնիայում արեղայութիւն, այն ժամանակ յիշեալ ցուցակի խօսքով 1795 և 1796ը Ներսէսը անց է կացրած Զմիւռնիա քաղաքում, իսկ 1797, 1798 և 1799 թուականները Մօլտավիոյ, Վալաքիոյ կողմերը նուիրակութեամբ: Պէտք է կարծիւ որ Ներսէսը վերադարձել է Պօլիս 1799 թուի կէսին, Դանիէլի պատրիարք ընտրուելու լուրը լսելուց յետոյ, թէև շատ կարելի է որ երկու աստարդ արեղան եկած լինի Պօլիս գետ նորա պատրիարքութիւնից առաջ, երբ Դանիէլը պատրաստովում էր Էջմիածին վերադառնալու:

Դանիէլի պատրիարքութեան հետ սկսվում է Ներսիսի քաղաքական կեանքը և այսօրուանից նորա ամեն մէկ քայլը իւր պատմութիւնն ունի հաղարումէկ զրաւոր վկայութիւններով հաստատուած: Իւր մանկութիւնը և պատանեկութիւնը 18րորդ դարու վերջերում անցկացնելով, Ներսէսը հէնց 1800 թուականի սկզբից մի նոր և բազմակողմանի և միանգամայն նշանաւոր կեանք է սկսում, որի տեսութիւնը ներկայ յօդուածիս նպատակից դուրս է:

ԻՄ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՒՆԸ Պ. ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ ՀԵՏ

1862ի աշունքն էր, երբ ես Պօլիս եկայ: Նոյն տարուայ մի երկուցեան հրաւիրուած էի Յակոբ էֆ. Ն...նի տանը: Բերայի մեծ փողոցի թաղերից մէկում, մի շքեղազարդ տան մէջ, լայն բակից մարմարիոնէ ոանդուղները առաջնորդում էին երկրորդ յարկի վերայ եղած և երեք իրարու մէջ անցած սրահները, որոնց երկուսը եւրոպական և մինը արևելեան ճաշակով էին զարդարուած:

Այս վերջի սրահում, մի սեղանի առաջ նստած էր տանուտէրը, կարճահասակ և քաղցրադէմ. իւր դիմացը նստած էր մի այլ պարոն միջահասակ, ծանրաբարոյ, որին տեսնողը բաց ի յարգանքից ուրիշ ոչինչ չէր զգալ. երրորդն էր մի անձն 35 տարեկան, թէ լեզուով թէ մարմնով թեթեալարժ. սա առանց պրէֆէրանս խաղալու հաճութենէ զրկուելու՝ թղթերը ձեռին, ստէպ ստէպ տեղեցը վեր էր կենում, երբեմն կանանց, երբեմն երիտասարդութեան խօսակցութեանց մէջ խառնվում, և ինքնակոչ իւր կարծիքը յայտնում այս ինչ կամ այն ինչ կէտի վերայ. իսկ չորրորդին կարելի էր ընդունել իբրև մի արձան, եթէ նորա դիմաց վերայ երբեմն չնշմարուէին դժգոհութեան ցոյցեր, իւր խաղակցի շուտ շուտ վեր թռչելուց և բարձրաձայն խօսելուց պատճառած անկարգութեանց համար:

Նոյն սենեկի միւս անկիւնումը երկու ալեւոր սպիտակ մազերով պարոններ նաւրդի էին սարգած և տաճկական լայն սէտեր ներքի վերայ ծալպատակ նստած՝ հանդարտիկ խաղում էին. սրանցից մինը, հին գաղափարներով նախապաշարուած, նորութեանց սոստիկ թշնամի էր, միւսը թէև տարւօք ալեւոր, բայց խելքով բոլորովին նոր սերունդի գաղափարաց հակեալ, եռանդուն բարեկամ էր:

նորածին սահմանադրութեան: Սոքա լռիկ և անվրդով զորութեան սպիտակ քարերը, ոչինչ կարևորութեան չտալով խաղի վախճանին՝ այլ իբր թէ լոկ ժամանակը սահեցնելու նպատակով: Մի և նոյն ժամանակ քանի մի երիտասարդներ շրջապատած էին սոցա և իւրեանց մէջ երկու կուսակցութեանց բաժնուած՝ անհամբեր սպասում էին խաղի աւարտման, որոշակի տեսնելու թէ յաղթանակը որ կողմը կմնայ: Ազատամիտ ծերունու կողմը կանգնած երիտասարդները քաջալերում էին յարգելի ծերունուն՝ որ աւելի աշխուժով զորէ քարերը, վասն զի, ասում էին նորանք, Զէյթունի ապաղան այդ խաղի վախճանից պէտք է գուշակենք:

Այս երկու կուսակցութեան բաժանուած երիտասարդները դրսից զբաւ էին բռնած իրարու հետ, որ եթէ ազատամիտ կողմը տանէր, մի որ և իցէ նշանակուած գումար յանձնեն իրանց հակառակորդները նորակազմ Ան ճն ու էր ¹⁾ ընկերութեան:

Երկրորդ սենեակի մէջ էին մայրերը կիսաեւրոպական հագուստով: Ոմանք նստած թուղթ էին խաղում, ոմանք տաք տաք խօսում և վիճում, նորութեանց մէջ գանուող պարսաւելի և գովելի կէտերի վերայ: Մինը նորանցից (որ կը յամառէր անպատճառ եւրոպական դիվանի վերայ ծալպատակ նստելու) արհամարհելով մերժում էր նորութեանց լաւութիւնները և երանի էր տալիս անցած ժամանակներին, երբ Աստուած ողորմած էր, ամենայն ինչ աժան, ծախսերը թեթեւ, հագուստները պարզ, աղջիկները հաշուատես, զիսկ հիմա, ասում էր նա իւր ցաւը յայտնելով, աղջիկները ամէն որ եկեղեցի կը վազեն, կէս արջին աստարցուի համար խանութները կը չափչփեն, ունեցած փողերնին դերձակի գրպանը կը լեցնեն, ասելով թէ իրանք ժամանակ չունին կար կարելու, այս մատուաղելէ, այս մատամ է, այս փիւնոյի վարժապետ է, այս պար գալու վարժապետ է, տանու մէջ ոչ մեծը յայտնի է, ոչ փոքրը. այս ամենը բաւական չէր, հիմա էլ մի թատրոն հնարեցին, այս բարեգործական նպատակով է, ասում են ու վազում, այս յօգուտ օրիորդ Արուսեակ անդրանիկ դերասանուհուն: Մի խօսքով, հիմա ծնողք չեն

¹⁾ Այս ընկերութեան նպատակն էր Կ. Պօլսում գանուող պանդուխտներին կարգաւ ու գրել սովորեցնել ձրիաբար, բայց 1862 թուին Զէյթունի խռովութեան ժամանակ դա իւր յայտադիրը ընդարձակեց և այնուհետև շատ օգնեց մեր լեռնաբնակ ազգայնոց թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս:

հրամայում իրանց որդւոցը, այլ որդիքը ծնողաց: Սորա բամբասանաց ընդդիմանում էր մի մանկահասակ տիկին և բոլոր ճիգը գործ դնում համոզելու իւր հակառակախօսին, որ նորա դատողութիւնները անիրաւ էին:

Երրորդ սրահի մէջ, ուր տեղ դրած էր նաև դաշնամուրը, ժողովուած էր մնացած երիտասարդութիւնը, ուրախ զուարթ գրեթէ ամենքը մի բերան խօսում էին, բայց երբ Սրիորդ Պա... սկսաւ իւր թեթեալարժ մատները սահեցընել դաշնամուրի սև ու սպիտակ ոսկորների վերայ և օդի մէջ տարածել քաղցր մեղօդիան երի ձայներ, կարծես մի դիւթական հոգի նորանց լռեցրեց: Այս միջոցին տանտիկինը, իրեն սեպհական եղած քաղաքավարութեամբ, ծիծաղը բերանին, դեռ ևս դիմաւորում էր հետզհետէ եկող հիւրերին և ընկերութեան հետ ծանօթացնում, նորանց ազգանունները տալով:

Ես հազիւ թէ մի քանիսի հետ ծանօթացել և փոքր ինչ ընտելացել էի, երբ ներս մտաւ մի պարոն, հանդարտ և համեստ կերպիւ, սաստիկ նիհար, ուսերը կռացած, դեղնագոյն, մեծ քթանի, լայն ճակատով ու ճաղատ գլխով, և մինչդեռ նա իր րոպէական հայեացքը կը ձգէր մեր ընկերութեան վերայ, տանտիկինը, որի սրտեսութիւնից ոչինչ չէր վրիպում, շտապեց, դիմաւորեց հիւրին և ձեռքէն բռնելով ու մեզ մօտեցընելով «պարոն Մկրտիչ Պէշկիթաշեան» կոչեց: Թէև այս պարոնը նոյն երեկոյին ուշ ներկայացաւ այս ընկերութեանը, բայց նորա անունը արդէն շատ անգամ արտասանած էին, և շատերը իրանց անհամբերութիւնը յայտնած նորա ուշանալուն և իմ հետաքրքրութիւնս առաւել շարժած:

Ես բարեկամաց նամակներից և լրագիրներից, հեռուից իմացած էի պարոն Մ. Պէշկիթաշեանի հանձարի գովասանքը և շատ հետաքրքիր էի տեսնել իրան, բայց չը գիտեմ ինչ նախապաշարմամբ և տղայական պահանջմամբ, նոյն երիտասարդին գեղեցկագէմ երևակայած էի, ուստի տեսած հակասութիւնս ինձ խիստ անհաճելի եկաւ և սառը բարեւելով, իմ մէջ զարմանում էի թէ, ինչպէս այս պարոնի անունը ներգործութիւն ունեցաւ մեր ընկերութեան վերայ:

Նորա գալու լուրը լսելով, իսկոյն ամենայն կողմից գոհունակութեան ձայներ լսուեցան. թուղթ խաղացողները նորեկին ուրախութեամբ բարեւելուց յետոյ, երիտասարդութեանը շնորհաւորեցին

ասելով «ահա եկաւ ձեր աղն ու համը»: Նարդի խաղացող ծերունիքը հրաւիրեցին նորան իրանց մօտ և խորհուրդ հարցրին, թէ տարած գումարը ումը յանձնեն, որպէս զի գործածութիւնը ազգօգուտ լինի: Մայրերը խնդրում էին նորանից, որ նախ կէս ժամի չափ իրանց մօտը նստի, իսկ երիտասարդութիւնը շրջապատելով նորան դաշնամուրի մօտն էր հրաւիրում: Կարծեմ միայն ես էի անտարբեր մնացած:

Պարոն Պէշիկթաշեանը Ն.....եանի տանը երկու օրիորդաց հայերէնի դասատու էր: Ինձ հասկացրին, որ նոյն ընկերութեան մէջ գտնուող օրիորդաց և երիտասարդաց մեծ մասի ազգային զգացմունքը զարթեցնողը, դէպի հայոց լեզուն սէր սերմանողը, թէ լուսաւորչական և թէ հռոմէական հայոց մէջ կրօնքը, լեզուն և ազգութիւնը զանազան բաներ լինելն քարոզողն ու համոզողն դա ինքն էր: ¹⁾

Այս բանը իմ հետաքրքրութիւնս աւելի շարժեց և պատճառեղաւ փարատելու այն սկզբնական վատ տպաւորութիւնը, որ ունեցաւ իմ վերայ նորա արտաքին տեսքը: Ես սկսեցի ուշադրութեամբ լսել նորա խօսակցութիւնը: Նա ներողութիւն խնդրեց ուշանալուն և պատմեց թէ պատճառը մի քանի պարոնների հետ Զէյթունից եկած մասնաւոր գրութեանց պատասխաններ ուղարկելն էր: Այնուհետև խօսքը անցաւ հայոց թատրոնի վերայ, ընդհանուր խօսակցութեան մէջ մեր անդրանիկ դերասանուհուն օրիորդ Արուսեակին որին ես դեռ ևս չէի տեսած, եռանդով դովեցին: Սորան հետևեց Ղալաթիոյ Անճնուէր ընկերութեան պատմութիւնը: Այդ ընկերութեան ջերմ և եռանդուն անդամներից մինը, որ ներկայ էր այն

¹⁾ Փոքր Ասիայի մէջ հռոմէականութիւնը տարածած ժամանակները եւրոպացի կաթօլիկ միսսիօնարները զխաւորապէս թուրքերէն լեզուն էին գործ դնում: Մխիթարեանք այս օրինակներին հետևելով, փոխանակ մշակուած հայի լեզուն տարածելու, սկսեցին թուրքերէն լեզուաւ և հայ տառերով ազօթագրքեր, կայլն կայլն գրուածքներ տալ, որով ժողովուրդը, փոքր առ փոքր հեռանում էր հայութենից: Պօլսոյ մէջ հայ կաթօլիկ սիրուն տիկնայք և օրիորդք, որոնք եւրոպական նորաձեւութեանց առհասարակ շատ համակրող էին, սովորաբար թուրքերէն էին խօսում, և հարցանողներին պատասխանում որ իրանք ֆրանկ են և ոչ հայ:

Պէշիկթաշեանը և իւր հետևողները մեծ և փրկարար ներդրածութիւն ունեցան կաթօլիկ հայոց այդ անճոռնի կերպով կրթուած սերունդի վերայ:

տեղ, պատմեց, թէ ինչպէս իրանց մեծահասակ աշակերտները, այս փոքր Ասիայից և Քուրդիստանից եկած բեռնակիրները և մշակները, ամբողջ շաբաթը դառն աշխատանքով անցնելուց յետոյ, կիրակի օրերը փոխանակ զեղխութեան և արբեցողութեան նուիրելու, յօժարակամ գնումեն Ղալաթիոյ սուրբ Լուսաւորչեան ուսումնաւանը, կարդալ գրել և թուաբանութեան սկզբունք սովորելու, պատրաստ ցոյց տալով իւրեանց մի բարոյական առաջնորդի հետեւելու և օգտաւէտ առարկաներով պարապելու:

Մեր ընտանիքը 1859ը թուին Զմիւռնիայից դուրս գալով պարտաւորուած էր երեք տարի Թէսաղոնիկէ բնակելու, այն տեղ ուր բացի տեղացի հրէից աղաւաղեալ սպանիացոց լեզուից, քրիստոնէից վատ յունարէնն ու իտալերէնը ուրիշ լեզու չէի լսած: Մեր ընտանիքէն աւելի ուրիշ հայ ընտանիք չը լինելու պատճառաւ, զուրկ էի շատ անգամ հայերէնը լսելուց, այժմ չէի կարողանում ականջներս հաւատալ, որ հայք ևս հայերէն թատրոն, կանոնաւոր երգեցողութիւն և այնքան ազգային եռանդ ունին. չէի կարող ըմբռնել, թէ այն եւրոպական նորաձեւութեամբ հագուած զուգուած քնքուշ օրիորդները ինչպէս համաձայնել են մեր «կոշտ» բարբառը իրանց բերանն առնելու: Այս իմ նախապաշարմունքս իւր հիմքն ունէր: Բարեկամներս մասնաւոր նամակներով ինձ անդադար դրում էին, թէ. Կ. Պօլսոյ նոր սերունդը 1853 թուի պատերազմից յետոյ, բաղդախնդիր Ֆրանսիացոց դաստիարակութեանը և դասատուութեանը ենթարկուելով, բոլորովին Ֆրանսիական արտաքին փայլեց շլացած է, և թէ այն էր նորանց սիրելի և հաճելի, ինչ որ միայն Ֆրանսիական էր:

Այնուհետեւ հասկանալի է, որ ինձ վերայ ինչ մեծ տպաւորութիւն ունեցաւ, երբ նոյն երիկոյին պարոն Պէշիկթաշեանի հեղինակած «Ի բիւր ձայնից» երգը, բազմաթիւ և դաշնամուրի ընկերակցութեամբ երգեցին: Ես մնացի հիացած և յափշտակուած:

Պէշիկթաշեանի հոգու ազնուութիւնը, իւր քնքուշ և քաղաքավարի վարմունքը, քաղցր և հրապուրիչ խօսակցութիւնը շուտով ինձ գրաւեցին, և նոյն երեկոյից սկսեալ, ես ընտանեացայ նորահետ, ինչպէս մի վաղուցուայ մօտիկ ծանօթի հետ: Այնուհետեւ Ն...եան Էֆենտիի տանը, յոյսով իրարու պատահելու առիթը մեզ

աւելի մօտեցուց. շուտով նա մեր տանը ևս ընտանի եղաւ և ամեն անգամ իւր այցելութեան ժամանակ չէր դադարում ինձ համոզելու, որ ազգային պատմութիւն ուսանիմ, և հայ գրականութեամբ պարապիմ:

1862 թուականի վերջերը, Զէյթունի անցքերից անմիջապէս յետոյ, այդ երկրի նշանաւոր Տէր Մովսէս քահանան, որ երեսփոխանութեան պաշտօնով Պօլիս էր եկած, մեր տանը հիւր եղաւ. դորա սրտաշարժ պատմութիւնները լսելու համար մեզ մօտ յաճախող երիտասարդների թիւը օրէց օր շատանում էր: Սովորականից ստէպ յաճախողը և ժամերով Տէր Մովսիսի մօտ նստողը Պէշեկթաշլեանն էր: Մի սրտաշարժ տեսարան էր հայ մարդու համար, երբ Տէր Մովսէսի արած Զէյթունցոց նկարագրութիւնը Պէշեկթաշլեանի խոշոր աչուրները արտասուօք կը լքցնէին և հետևաբար այդ երկու հայասեր անձանց հոգւոյն կրքերը կը գրգռէին: 1863ի սկզբում, ձմեռային մի ցուրտ երեկոյ էր, Տէր Մովսիսի հետաքրքրական վէպերը գրաւած էին չորս կողմը խմբուած երիտասարդների ուշադրութիւնը. նա պատմում էր մի սիրտ ճմլող անցք, թէ ինչպէս մի յուսահատ մայր, մի խեղճուկ հայ կին, գիշերային լուութեան մէջ, պատերազմի դաշտի վերայ փնտռում էր իր միակ որդւոյն դիակը, որ մի օր առաջ մեծ ջարդ տուած էր իր հայրենեաց թշնամեաց: Խորին լուութեամբ և մորմոքած սրտերով լսում էինք այդ պատմութիւնը. տպաւորութիւնը շատ մեծ էր....նոյն գիշերը հիւրերից մի քանիսը մնացին մեր տանը քնելու, որոնց թուումն էր նաև Պէշեկթաշլեանը: Միւս օրը, նախաճաշիկի ժամանակ, Պէշեկթաշլեանը կարգաց մի կտոր թղթի վերայ մատիտով գրած հետևեալ բանաստեղծութիւնը որ գրած էր Տէր Մովսիսի առաջի գիշերուայ արած տխրագին պատմութեան ազդեցութեան ներքոյ: Ահա բանաստեղծին հոգւոյն զգացմունքը:

ՄԱՀ ԶԵՅԹՈՒՆՅԻ ՊԱՏԱՆԻՈՅՆ

Դու զո՞վ խնդրես, մայր իմ անուշ,

Եկ', մի' դողար, մօտեցի՛ր հոս.

Անլաց աչօք դիտէ զորդիդ

Ու իւր վէրքերն արիւնհահոս.

Թուրքաց մայրեր թող լան, և դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

Ինչպէս երբեմն որբանիս մէջ
Կահուղ ձեռամբ փայփայելով,
Մանկիկ մարմնոյս հանգիստ տայիր
Իբրև հրեշտակ նուազելով.
Զիս հանգչեցու ի հող, և դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

«Նորեկ որդւոյս կենաց արև
Ձեզի համար փայլի հայեր»,
Եւ յսպէս յայնժամ դու երգէիր
Օրօրոցիս նստեալ քովեր,
Նոցա արև շիջաւ, և դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

Կարմիր կայլակք ցայտին վերքէս
Սակայն, մայր իմ, նայէ չորս դին
Զարիւնըռուշտ թուրքերն տես
Հարիւրաւոր փռուած գետին.
Կերաւ զանոնք սուր մեր, և դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

Մռնչէին ինչպէս վիշապ
Երբ մեր վրայ յարձակեցան,
Շարժեց Զէյթուն զլուին ժայռուտ
Իւր վհից մէջ թօթափեցան,
Կարմիր ներկուան ձորք մեր, և դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

Ու ծափ զարկին մեր հարց ոսկերք
Զէ, չէ մարած հայոց կրակ,
Ու ցնծասցեն անչափ զոհեր
Զի լուծաւ վրէժ յարեան վտակ.

Խնդաց Մասիս, մայր իմ, և դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

—
Վերջին համբոյր տամ քեզ, մայրիկ,
Հատուցանես զայն սիրուհւոյս.

Վերջին անգամ գրկեմ մեր հող,

Ոյր արդ կ'իջնամ ի նոյն անլոյս.

Խաչ մի անկէ վրաս, և դուն.

Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

Զընայելով այն ժամանակուայ մատաղ հասակիս, ես նոյն միջոցներում, մեծ եռանդով աշխատում էի տեղեկանալ ազգիս ժամանակակից անցքերին: Զէյթունը իր ազատ օդով, իր անմերձեանալի ժայռերով, իր քաջ բնակիչներով իմ սիրած առարկաս էր:

Այն տարին Զէյթունի անցքերը մեծ ազդեցութիւն ունեցան Պօլսոյ և այլ տեղերի հայոց վերայ. ամենայն դէպիւնիս ունէր ի բերան, ամենայն դէպ մասնակից էր դրամական հանգանակութեանց. ընկերութիւններ էին կազմվում, թանգարաններ և դպրոցներ հաստատվում և վարժապետներ ուղարկվում Վիլնիի: Նոյն իսկ հռոմէադաւան հայ երիտասարդները մոռացել էին դէպ ի իրանց լուսաւորչական եղբայրներն ունեցած ատելութիւնը, և ամենայն սիրով թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս օգնում էին այդ ձեռնարկութիւններին:

Մինչև այն ժամանակ հայութեան վերայ արհամարհանօք նայող հարիւրաւոր օրիորդներ սկսան այժմ իրանց մայրենի լեզուն սովորել. վերջապէս մեծ համակրութիւն կար ամենայն կողմանէ դէպի հայութիւնը:

Պօլսոյ Միջագիւղ թաղում բազմաթիւ լուսաւորչական և կաթողիկ հայեր կան: Պէշիկթաշլեանը տեսնելով, որ յարաբերութեանց դժուարութեան պատճառաւ, նորանք ղըկվում են թատրոնի զուարճութիւնից, ձեռնամուխ եղաւ մի քանի բարեկամների և դասակիցների հետ մի թատրոնասէր խումբ կազմելու, և նախ բժշկապետ Նիշմանեանի սրահում, ապա Ֆօրդուզալեանի և Յ. Նորատունկեանի տներում ներկայացումներ տալ, մինչև որ հայոց Սուրբ Սահակեան վարժարանի հողին վերայ մի փոքր թատրոն շինեցին, որով ազգին ևս օգուտ տուին ուսումնարանի համար մի կալուած աւելացնելով: Պէշիկթաշլեանը, ինքը շատ քիչ անգամ էր խաղում, բայց ջանա-

գիր էր նոցա պիէսները ընտրելու և իւր թատերական գրուածքները նուիրելու:

Նոյն թաղի մէջ բնակում էր օրիորդ Սրբուհի Վահանեանը (որ այժմ արդէն ամուսնացած է): Այդ օրիորդը իր բարեկամութեամբ շատերի նման, եթէ հայտնեաց չէր, գոնէ շատ օտարասէր էր: Նա գեղեցիկ խօսում էր Ֆրանսիերէն, յունարէն, իտալերէն և անգլիերէն, հիւանալի դաշնամուր էր զարնում, և հայերենի մասին խօսք եղած ժամանակ ուղղղղկան սեռական ասելով ծաղրում էր: Այս օրիորդը ծանօթանալով Պէշիկթաշլեանի հետ, շատ հաւանում է նորա քնքուշ արտասանութիւնը հայոց լեզուի, և մօրը յայտնում իւր ցանկութիւնը նորանից դասեր վեր առնելու: Տիկին Վահանեանը շատ է ուրախանում այս բանս լսելուն, վասն զի նա ինքը արդէն քանի տարուց ի վեր, նոյն թաղի օրիորդաց Հռիփսիմեան վարժարանի հոգաբարձուհի էր և աղքատասիրաց ընկերութեան ջերմագին գործույ անդամ: Պարոն Պէշիկթաշլեանը սկսում է նորան հայերէն լեզուն գիւրին ոճով սովորեցնել և անուղղակի կերպով, առանց ձանձրացնելու, մեր հին մատենադրաց հետ ծանօթացնել: Օրիորդը հաճութեամբ լսում է իւր նոր դասատուի ողևորուած բացատրութիւնները, և չորս տարուայ միջոցում նա այնպէս լաւ է սովորում հայերէն գրել և հասկանալ, որ օրինակի համար, շատ լաւ է ըմբռնում հայր Արսէն Բագրատունու Հայկ անուամբ բանաստեղծութիւնը, որի համար զրաբար լեզուի մեծ հմտութիւն է հարկաւոր: Գեռ ևս Պէշիկթաշլեանի կենդանութեան ժամանակ, օրիորդ Սրբուհի Վահանեանի գրչի տակից դուրս եկաւ մի փոքր բանաստեղծութիւն, թառամեալ տերեւ անունով, որ ձեռագիր փարիզ ուղարկուեցաւ Պրիւզօմ հայագէտին, որպէս զի Ֆրանսիերէն թարգմանէ իր ժողովածուների մէջ:

Ահա այսպէս էր պարոն Պէշիկթաշլեանի բարի ներգործութիւնը իւր ծանօթների վերայ:

Անցնում էին տարիք և Պէշիկթաշլեանի առողջութիւնը օրէց օր նուազում էր. խեղճի տկար կազմուածքը չէ կարողացաւ երկար զիմանալ Պօլոյ թաղէ թաղ երթեկութեանց, որ ստիպուած էր անելու իւր ապրուստը հայթայթելու համար: Շատերին յայտնի էր,

որ իւր դասերի ապառիկները մեծ գումար էին կազմում, բայց իրան երբեմն պատահում էր առանց ստակի մնալ:

1868 թուի սկզբներում Պէշիկթաշլետնի անկողին ընկնելու տխուր լուրը արագութեամբ տարածուեցաւ Պօլսոյ մէջ. իւր ծանօթները և բարեկամները շտապեցին այնուհետեւ հոգ տանել նորա մնացած սակաւօրեայ կենաց ապրուստի մասին: Նոյն տարին Յ. Նուրատունկեանը նորան իր հետ մեծ կղզին ամարանոց տարաւ, բայց բժիշկների խորհրդով օղի խոնավութեան պատճառաւ երկու ամսից Բերա իջեցուցին: Ամառուայ շրջերը իւր բարեկամաց շատերին ամարանոցներում էր ցրուած. իւր մտերիմ Գրիգոր Օտեան էֆէնտին բացակայ էր Պօլսից: Մնաց դօքտօր Շիշմանեանը, որի խորհրդով հիւանդին Բերայից Միջագիւղ տեղափոխեցին, որպէս զի աւելի դիւրին լինի իրան բարեկամական և բժշկական պարտաւորութիւնը կատարել և հիւանդին քրիստոնէաբար մխիթարել:

Վերոյիշեալ օրիորդի թէ մայրը և թէ եղբայրը, Վահան էֆէնտին, յանձն առին ապառիկները ժողովել և մի գումար կազմել. հիւանդը խոստովանաբար յայտնեց նորանց, թէ ում վերայ որչափ առնելէք ունի, խնդրելով միանդամայն, որ ուզելու ժամանակ ամենաքաղաքավարի միջոցներ գործ դնուին, որպէս զի ոչ ոք չը վիրաւորուի իրանից և վրան վշտանայ: «Ես լաւ կը համարիմ զրկուած և չքաւոր մեռնիլ, և իմ բարեկամաց յարգանքը հետս գերեզման տանիլ, քան թէ որեւիցէ ծանօթիս վիրաւորական մի դէպք պատճառած լինիմ» ասում էր նա իւր բարեկամներին:

Վերջապէս, Միջագիւղի մէջ վարձեցին երկու փոքր սենեակներ, և այն տեղ տեղափոխեցին հիւանդին: Խեղճ Մկրտիչը ընդամենը մի քոյր ունէր, այն էլ ամուսնացած և մի խորթ մայր. ահա այս մայրը յանձն առաւ հիւանդապահ լինելու: Օրիորդ Սըբուհի Վահանեանը իւր յարգած դասատուին երախտագիտութիւն յայտնելու համար, իրան սրբազան պարտականութիւն էր համարած, օրը մէկ կամ երկու անգամ գնալ նորա մօտը նստիլ, դեղը իւր ժամանակին տալ, բժիշկներին պատասխանել, հիւանդին փոփոխեցնել իւր զուարթ և սուր խօսակցութեամբ կամ նորա սիրած հեղինակների գրուածքները կարդալով ժամանակ անց կացնել տալ: Ես ևս 1868 թուին նոյն թաղը բնակուելով, ստէպ ընկերակցում էի օրիորդ Սըբուհիին:

Բաճր դիրքի վերայ, գետնայարկ մի սենեակ, որ ըստ հին արեւել-

Ազգային լուրերը, որոնց համար մինչև վերջի ժամը հետաքրքիր էր, բարեկամները սիրով կը հաղորդէին:

Այսպէս ամառուայ շրջ ժամանակները անցան և երբ աշունքը եկաւ, առաջին ցրտերը սաստիկ վատ ներգործեցին մեր հալած ու մաշած հիւանդի վերայ: Իւր տարաբաղդութիւնից վահանեան ընտանիքն էլ, որ մասնաւոր խնամք ունէր իւր վերայ, Բերա իջաւ ձմեռուայ համար. այնուհետև ձմեռը անկարելի էր թողնել հիւանդին վերոյիշեալ տանը, դորա ցուրտ լինելու պատճառաւ, ուստի որոշեցին որ նորան ևս տեղափոխեն ի Բերա:

Միջազիւղ Թալով, ես ստիպուած էի ահամայ կամօք բաժանուելու հիւանդից, որի մօտիկ տխուր վերջը արդէն նկատելի էր ինձ:

Չանցաւ երկու շաբաթ, մի փոթորկալից ձիւնախառն օր, Պէշկիթաշլեանի մահուան լուրը գուժեց..... Հանձարը մարեց, հայոց տխուր սրտերին նոր տխրութիւն աւելացնելով:

Մօլեռանդ կաթոլիկ քահանաները սաստիկ ատելով Պէշկիթաշլեանի հայասիրութիւնը, չը կարողանալով որսալ այս ազնիւ սիրտը իւր կենդանութեան ժամանակ, ուղեցին վրէժխնդիր լինել մահուան բոսկիներին: Իրանց դաւանակից Պէշկիթաշլեանին վերջի քրիստոնէական մխիթարութիւնները տալու վրացան, սուրբ հաղորդութեան և վերջի օծման աշխատում էին չարժանացընել նորան: Բարեկամների երկար միջնորդութեամբ մի ազատամիտ հռոմէադաւան քահանայ յիշեալ պարտաւորութիւնները վերջապէս կատարեց ի մխիթարութիւն հիւանդի և իւր բարեկամաց:

Տխուր և հանդարտ՝ բարեկամ՝ երիտասարդներով շրջապատած, Պէշկիթաշլեանի անշունչ մարմինը համեստ կերպիւ հողը իջեցուցին և ընդ աստեղօք ոչինչ սիրուն, քան զանձկալի եղբայր անունն՝ զեղեցիկ խօսքերովը իւր գերեզմանը կնքեցին:

Ամեն տարի կատարվում է իւր մահուան տարեդարձը և իւր հանձարը յարգողները նորա անշուք գերեզմանը ծաղիկներով զարդարում են արտասուխառն ողջոյն տալիս հանգած բանաստեղծին, կրկնելով «եղբայր եմք մենք»:

ՀԱԶԱՐԷՆ ՄԷԿԸ

Ո՛վ նազյու խաթուն՝ ինչի՞ ես տրտում,
Ինչի՞ ես կարօտ. ի՞նչըդ է պակաս....
Բջըդ նազելի, երեսըդ սիրուն,
Հազիդ է դիպակ, թանգագին կերպաս.

Թէ ունքով անես՝ հապճեպով նաժիշտք
Կը վաղեն չընչին հաճոյքըդ լըցնել.
Ցերեկ ու գիշեր հըմուտ երաժիշտք
Կը ջանան, խաթուն, քեղի զօսեցնել.

Ոտքիդ տակ փափուկ գորգեր է փռած.
Խընկահօտ ծաղկօք լի բուրաստանըդ.
Անակուռ քալեան առջևըդ վառած,
Համադամ մըրդով լի է սեղանըդ.

Դու մի՛ նախանձիլ հրեշտակաց փառքին,
Քու բնակարանը արքայութիւն է.
Ոչ սոսկ մարդու, այլ փաշայի ես կին,
Տրտում լինելով յիմարութիւն է....

Այսպէս կը փոփէր պառաւ կաւատը
Հայ Հռիփսիմէին, որին որ բըռնի
Ուրացրել էին իւր լոյս հաւատը,
Քրիստոսի կրօնը դարձրել Մահմէդի:

Պառաւի խօսքին նա ոչինչ չասաց,
Միայն զգուսնքով երեսը դարձուց...
Դէմքը տրտմալի, աչքերն էին թաց,
Շրթանց գանգատը սրտի մէջ թաքուց.

Աչքերը անթարթ երկրներին յառած,
 Յուսահատ հայեաց ուղղեց լամպերին,
 Ինչպէս շանթերով էր նա յըղփացած.
 Սրտի մէջ այդպէս շանթ ու կած էին:

Յիշեց մանկութեան նա իւր օրերը —
 Սիրելի ծննդք, եղբարք, աղգականք,
 Իւր անմեղ ախոյ անմեղ խաղերը
 Եւ խաղակիցքը... Կորուսած բերկրանք:

Եւ յանկարծ... մի օր — տօն էր զատական —
 Չորս հոգի զավաղ հետերն ալ մի սպայ,
 Փաշայի դիաց ցուցուցին հրաման,
 Ասին «Հռիփսիմէն՝ հարէմ պիտ երթայ»:

Խեղճ մայրը ընկաւ լերդը պատառած.
 Հայրը արտօրաց զաւակին ի նպաստ,
 Ղափազի ձեռքը սուրը շողշողաց,
 Դա ալ անկենդան ընկաւ ի տապաստ:

Գընաց Հռիփսիմէն ու մըտաւ հարէմ,
 Ուրացաւ հաւատ, ուրացաւ Հային,
 — Կամաւ թէ բըռնի՝ այդ ես չը գիտեմ —
 Եւ այդպէս՝ եղաւ նա կին փաշային.

Բայց մըտած օրէն ժըպիտ ու ծիծաղ
 Խապառ գընացին նորա երեսէն.
 Չէին հաճելի նորան պար, ոչ խաղ,
 Ո՛չ զգեստ թանգագին, ո՛չ զարդ ոսկեղէն:

Չանիծեց աղջկայ բերանը արդար
 Իւր արենարբու թշնամիներին.
 Այլ զարմանալով կասէր անդադար
 «Ինչո՞ւ Հայերը ինձ անտէր թողնին»:

ԱՆՎԵՐՋ ԳԱՆԳԱՏՆԵՐ

Մեր խեղճ ազգը ուսում չունի,
 ջունի ուսում խելք ալ չունի,
 Խելօքներս այդ լաւ գիտենք,
 Բայց, ան, միայն մենք կը խօսենք:

Մեր խեղճ ազգը հալածած է,
 Երկրէ երկիր տարագրած է.
 Բաղդաւորներս այդ գիտենք,
 Գիտենք և միայն կը խօսենք:

Հայ մըշակը երկիր չունի,
 Երկիր չունի՝ հարկ շատ ունի.
 Հարուստներս մենք այդ գիտենք,
 Գիտենք և միայն կը խօսենք:

Հայի տըղան գըրքեր չունի,
 Վարժարանը վարպետ չունի.
 Գիտուններս այդ լաւ գիտենք,
 Գիտենք և միայն կը խօսենք:

Հայ տերտէրը կարգաւ չգիտէ,
 Հայ տիրացուն շատ տըգէտ է,
 Կաթուղիկոսքս այդ ճիշդ գիտենք.
 Օգնելու տեղ լոկ կը խօսենք:

Հայ գեղջուկի աղջիկն ու կին
 Անվարձ սեղեխ են Թուրք, Պարսկին,
 Ամիրաներս մի՞թէ չգիտենք, ---
 Օգնելու տեղ լոկ կը խօսենք:

Աչքըս դարձնում արևմուտքին,
Արև ծագէ Սլավոնն աղբին.
Հայի արևն, ահա՛ վեց դար,
Համատարած պատէ խաւար:

Հայի զանգատ, անվերջ զանգատ,
Տըրտունջ ու լաց, սուգ անընդհատ....
Ե՞րբ ապա սաստ, ե՞րբ սրոյ շաչին,
Փողի ձայներ, մարտի զոչին.....

Թուրը ձեռքէս թուրքը առաւ,
Տուայտանքէ խեղքըս թըռաւ.
Անգո՛ւթ ոօզնեց, մի՞թէ չես տալ
Ազէտալի բաղդըս սըգալ:

ԳԱՄԱՌ — ԳԱԹԻՊԱ

ՉՈՐՍ ՕՐ ԺԱՆ ԳՈՒՐԴՈՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

Վէպ էմիլ Զօլայի

Ա.

ԳԱՐՈՒՆ

Այն օրը, առաւօտեան հինգ ժամին, արևը ուրախ ուրախ մտաւ իմ փոքրիկ սենեակը՝ Ղազար հօրեղջօրս տանը, որ Գուրգ զիւղի երէցն էր։ Մի պայծառ ոսկեգոյն ճառագայթ ընկաւ աչքերին վրայ, զարթեցայ և տեսայ՝ որ արեգակը ծագել էր։

Սենեակս, իւր սպիտակ ներկած պատերով և իւր սպիտակ փայտից շինած կահ կարասիքով, մի գրաւիչ տեսք ունէր։ Պատուհանի առաջ կանգնած նայեցայ Գիւրանս գետին, որ լայն ու արձակ հոսում էր հովտի նորածիլ կանաչների միջով։ Առաւօտեան հովը փայփայում էր երեսս, գետի կարկաշանքը և ծառերի սոսաււիւնը կարծես դուրս էին հրաւիրում ինձ։

Կամաց բաց արի սենեակիս դուռը, որից դուրս գալու համար պէտք է անցնէի հօրեղջօրս ննջարանովը։ Մտայ նորա սենեակը ոտս ներիս ծայրերի վրայ, վախենալով որ մի՛ գուցէ կռաւիտ ոտնամանս ներիս ճռճուցը զարթեցնէ պատուելի մարդուն, որ զեռ ևս քնում էր ժպիտը երեսին։ Նոյն բոպէին եկեղեցու զանգակը հնչում էր, և ես դողում էի։ Մի քանի օր կար որ Ղազար հօրեղայրս, տխուր ու նեղացած, հետևում էր ինձ ամէն տեղ։ Գուցէ նա ինձ արգելէր գնալ գետի ափը և թաքէնալ եզերքի վրայ տնկած ուռիների մէջ, որտեղից կարող էի տեսնել Բաբէտի անցնիլը, այն բարձրահասակ և թխադէմ աղջկան, որ ինձ համար էր ծնել նորեկ գարնան հետ։

Սակայն հօրեղայրս խոր քնի մէջ ընկղմած էր։ Խիղճս կարծես տանջում էր՝ նորան այս կերպով խաբելուս ու փախչելուս հա-

Մի բուպէ կանգ առի և նայեցայ նորա խաղաղ կերպարանքին, որ սովորականից հեզ էր երևում. սիրտս լցուեցաւ, յիշեցի այն օրը երբ նա եկել էր տանելու ինձ այն սառն ու ամայի բնակարանից, որտեղից տարել էին թաղելու իմ մօրը: Այն օրից որքան ինձ էր թափել ինձ վրայ, որքան անձնազոհութիւն, որքան իմաստուն խրատներ. նա տուել էր ինձ իւր դիտութիւնը, և իւր բարու թիւը, իւր բոլոր իմաստութիւնը և իւր բոլոր սիրտը:

Մի բուպէ եղաւ որ կամեցայ ձայն տալ նորան.

— Վեր կացէք, հօրեղայր Ղազար. գնանք փոքր ինչ զօսուք միասին ձեր սիրած ծառուղիների մէջ, Գիւրանսի ափին, զով ու և առաւօտեան արեգակը կը զուարթացնեն ձեզ. կը տեսնէք թէ տուն դառնալիս ինչ ակորժակ կունենանք:

Հապա Բաբէտը որ պիտի իջնէր գետի ափը, և որին չպիտի արողանայի տեսնել իւր առաւօտեան բացգոյն շրջազգեստը հագին. որովհետեւ եթէ հօրեղայրս այնտեղ լինէր, աչքերս պէտք է ցած պահէի: Ո՛հ, ինչ լաւ պիտի լինէր մենակ մնալ ուռիների տակ, երածիլ կանաչի մէջ պարկած: Զգացի որ մի տեսակ թուլութիւն է սիրում մարմնիս, և ծանր ու մանր քայլերով և շունչս բռնած լարս եկայ սենեակից: Սանդուղքից իջնելով սկսայ խելագարի պէս խելել մայիսեան զուարթ առաւօտու մեղմ օդում:

Երկինքը անամպ էր հորիզոնի վրայ, կապոյտ ու վարդակարմիր շրջերը քնքուշ կերպով խառնվում էին իրար հետ: Գունատ արեւը մի մեծ արծաթեայ լսպտերի նման էր, որի ճառագայթները յորդհոս անձրևի պէս թափվում էին Գիւրանսի մէջ: Լայն ու հանդարտ գետը, անհոգաբար տարածուելով կարմարագոյն աւազի վրայ, հալած մետալի պէս հոսում էր հովտի մէկ ծայրից միւսը: Երևմտեան կողմը, ցածր և սրածայր բլուրների շարքը մանուշակի խաւք գոյներով փայլում էր պարզ երկնքի վրայ:

Տասը տարի կար որ ես բնակում էի այս կորած անկիւնում: Քանի որ քանի անգամ հօրեղայրս սպասել էր ինձ լատիներէն լեզուի դաս տալու համար, պատուելի մարդը կամենում էր որ ես գիտնական դառնամ, իսկ ես այդ միջոցներին Գիւրանսի միւս ափին էի, ծառերի բներից խաղաղներ էի հանում, մի անծանօթ բլուր էի գտնում՝ որի վրայ դեռ էի բարձրացել: Յետոյ, երբ վերադառնում էի, ինչ յանդիմանութիւններ ասես թափվում էին գլխիս. լատիներէնը մոռացութեան էր տրվում, երբ հօրեղայրս նախատում էր ինձ վարտիքս պատուելուս հա-

մար, և նա դողում էր տեսնելով երբեմն որ մարմինս չանկոտած է։
Հովիտը իմն էր, այո՛, իմը, ես նուաճել էի նորան իմ քայլերով,
ուրեմն ես էի նորա իսկական տէրը։ Հապա գետի այն փոքրիկ տա-
րածութիւնը, Ղիւրանսի այն երկու մղոնները, ո՛հ, ի՛նչպէս սիրում էի
նոցա, ի՛նչպէս լաւ էինք հասկանում միմեանց։ Ինձ ծանօթ էին իմ
սիրելի գետի բոլոր հաճոյքները, նորա բարկութեան և ուրախութեան
րոպէները, նորա կերպարանափոխութիւնները օրուայ իւրաքանչիւր
ժամին։

Այն առաւօտ, երբ հասայ ջրի ափը, ապշած մնացի տես-
նելով որ այնպէս խաղաղ՝ ու սպիտակ է. երբէք նա այնպիսի ու-
րախ կերպարանք չէր ունեցել։ Սահելով անցայ իսկոյն ուռիների
տակ, մի արձակ տեղ՝ ուր արեգակը տարածել էր իւր սիրուցը մեզ
կանաչ խոտի վրայ։ Այնտեղ, պարկեցայ երեսի վրայ, ականջս սրած,
աչքս տնկած այն շաւիղի վրայ որից պիտի իջնէր Բաբէտը։

— Ո՛հ, ի՛նչ անոյշ քուն է լինում Ղազար հօրեղբայրս, մի-
տածում էի ես։

Եւ բոլորովին ձգուեցայ մամուռի վրայ։ Արեգակը թափանցե-
լով մեղմ կերպով տաքացնում էր թիկունքս, այն ինչ կուրծքս իս-
նաչի մէջ խրուած՝ զովութիւն էր զգում։

Արդեօք պատահե՞լ է ձեզ մօտիկանց տեսնել կանաչ խոտը,
իւրաքանչիւր թերթիկը առանձին զննելով։ Բաբէտին սպասելով,
հետաքրքրութեամբ զննում էի մի փունջ կանաչ խոտ, որ մի ամ-
բողջ աշխարհ էր ներկայացնում. այնտեղ կային փողոցներ, խաւաձե-
ճանապարհներ, հրապարակներ, ամբողջ քաղաքներ։ Յատակին նշ-
մարում էի մի մեծ ստուեր, ուր նախընթաց զարնան թերթերը
փռում էին տխրութիւնից. յետոյ երևում էին նուրբ ոստեր, զրնք
բարձրանում, ձգվում, թեքվում էին հազարաւոր ձեւով, և կաղ-
մում էին կամարակապ սիւններ, եկեղեցիներ, կուսական անտառներ։
Տեսայ երկու վտիտ միջատ, որոնք զբօսնում էին այդ անհուն տա-
րածութեան մէջ. խեղճ փոքրէկները անշուշտ ճանապարհները
կորցրել էին, որովհետեւ վախեցած ու անհանգիստ զնում էին սիւնից
սիւն և փողոցից փողոց։

Հէնց այդ միջոցին էր որ աչքերս բարձրացրի և տեսայ Բաբէտի
սպիտակ շրջագգեստը՝ սեւ ճանապարհի վրայ, իսկոյն ճանաչեցի նորա
մոխրագոյն կերպասէ հագուստը փոքրիկ կապոյտ ծաղիկներով զար-
դարած։ Աւելի ևս խրուեցայ կանաչի մէջ, սիրտս սկսաւ բաբախել

վրայ, որ համարեա բարձրացնում էր ինձ թեթեւ ցնցումներով կուրծքս այրվում էր այժմ, այլ ևս չէի զգում ցոլի զովումը:

Մատաղահաս աղջիկը իջնում էր արագութեամբ: Նորա շրջանում, գետնին քսուելով, այնպէս շնորհալի կերպով էր օրօրում, որ խելքս գլխիցս գնում էր: Ես տեսնում էի նորան ամբողջութեամբ ոտից մինչև գլուխ, իւր շնորհալի հպարտութեան ու պաւորութեան մէջ: Նա չգիտէր թէ ես ուռիների քամակին էի. պատճառով ազատ քայլում էր, և վազելիս հոգ չէր անում որ մին երբեմն հագուստի փեշը բարձրացնում էր: Ես տեսնում էի նաև ոտները, որոնք արագ արագ թռչկոտում էին, նշմարում էի նաև սպիտակ գուլպաների մի մասը, որ հազիւ ձեռքիս հաստումը ունէր, և ստիպում էր ինձ կարմրել քաղցր ու ծանր կերպով:

Ո՛հ, այն ժամանակ էլ ոչինչ չերևեցաւ աչքիս, ոչ Գիւրանը, ուռիները, ոչ պարզ երկինքը: Ես ծիծաղում էի հովտի վրայ, այլ ևս իմ սերտ բարեկամը չէի համարում. ես բոլորովին անտարբեր էի մնում նորա ուրախութիւնների և տրտմութիւնների մէջ: Ել ոչինչ զին չունէին ինձ համար իմ առաջուան ընկերները, բոլորների վրայ եղած քարերն ու ծառերը: Գետը կարող էր անգամից անյայտանալ եթէ կամենար, ամենևին չէի ցաւիլ որ մասին:

Փարնան մասին նոյնպէս ոչինչ հոգ չէի անում: Եթէ նա իւր տանէր այն արեգակը որ տաքացնում էր թիկունքս, իւր տեսնելը, իւր ճառագայթները, իւր մայիսեան առաւօտը, ես անշարժ մնայի աեղս, ապշած նայելով Բաբէտին, որ վազում էր ճանապարհի վրայ քնքշութեամբ օրօրելով իւր շրջագետը. որովհետև արջուն էր հովտի տեղը բռնել իմ սրտի մէջ, Բաբէտն էր իմ գաւառը: Երբէք չէի խօսել նորա հետ: Երկուսս էլ կարմրում էինք, որ պատահում էինք միմեանց հօրեղբորս եկեղեցում, և ես կարող էի երգուել որ նա ինձ ատում է:

Նա խօսեցաւ այն օրը մի քանի բոպէ լուացարար կանանց հետ: Նորա մարգարտափայլ ծիծաղը, Գիւրանսի կարկաչանքների խառնուելով, հասնում էր մինչև իմ ականջը: Յետոյ նա կռաւ որ մի փոքր ջուր առնէ ձեռի ամի մէջ. բայց գետափը բարձր էր, և Բաբէտը քիչ էր մնում որ գլորուէր, եթէ պինդ չբռնէր խոտերը:

Մի սարսուռ եկաւ վրաս, արիւնս սառեցաւ իմ մէջ: Թռայ տեղեցս, և առանց ամաչելու, առանց կարմրելու, վազեցի մատահաղաս աղջկայ մօտ: Վախեցած նայեցաւ նա ինձ. յետոյ սկսաւ ժպտել: Կռացայ և յաջողեցայ ջրով լցնել աջ ձեռս, որի մատները սեղմած բռնում էի: Եւ մեկնեցի Բաբէտին այն նոր բաժակը, առաջարկելով նորան որ խմէ:

Լուացարարները ծիծաղում էին: Բաբէտը ամաչելով չէր համարձակում խմել, նա տատանում էր, զլուխը յետ էր դարձնում: Վերջապէս վճռեց խմել, և շրթունքները քնքշաբար մօտեցրեց իմ մատների ծայրին. բայց նա շատ էր ուշացել, բոլոր ջուրը թափուել էր: Այն ժամանակ նա սկսաւ երեխայի նման ծիծաղել, և տեսայ որ ծաղը է անում ինձ:

Յիմար դրութեան մէջ էի մնացել: Բայց շուտով կրկին կռացայ, և այս անգամ երկու ձեռով ջուր հանեցի և շտապով մօտեցրի Բաբէտի շրթունքներին: Նա խմեց, և ես զգացի նորա բերանի մեղմ համբոյրը, որ բազում կներկս վրայով անցաւ և տաքացրեց կուրծքս:

— Ո՛հ, երանի՜ թէ հօրեղբայրս քնած լինէր, ասում էի ինձ ու ինձ ցած ձայնով:

Մինչ այս խօսքերն արտաբերում էի, մի սև ստուեր երևեցաւ կողքիս, և յետ դառնալով՝ տեսայ որ հօրեղբայրս մի քանի քայլ հեռու կանգնած՝ նեղացած նայում էր Բաբէտի և ինձ վրայ: Նորա վերարկուն բոլորովին սպիտակ էր երևում արեգակի ասկ. աչքերում երևում էին յանդիմանութիւններ, որոնք շարժում էին իմ արտասուքը:

Բաբէտը շատ վախեցաւ: Նա կարմրեցաւ, և փախաւ թոթո՜վելով:

— Շնորհակալ եմ, պարոն Ժան, շատ շնորհակալ եմ:

Իսկ ես, ձեռներս սրբելով, շուարած ու անշարժ մնացի հօրեղբորս առաջ:

Պատուելի մարդը, ձեռները կուրծքին ծալելով, նայեցաւ Բաբէտի ետևից, որ վազէվազ գնում էր եկած ճանապարհովը, առանց ամենևին յետ նայելու: Յետոյ, երբ նա անյայտացաւ ցանկերի ետև, հօրեղբայրս աչքերը ինձ վրայ դարձրեց, և ես նշմարեցի մի տխուր ժպիտ նորա բարի կերպարանքի վրայ:

— Ժան, ասաց նա, գնանք մեծ ծառուղին: Նախաճաշը դեռ պատրաստ չէ. կէս ժամ ժամանակ ունինք:

Եւ սկսաւ առաջ գնալ Ժանի քայլելով, աշխատելով չկռնել

Թրջուած կանաչի փնջերը: Նորա պարեգօտը, որի փեշը քս-
լում էր աւազտխառն խիճերին, խուլ ձայներ էր արձակում:
Արթագիրքը կռան տակին էր. բայց նա մոռացել էր իւր առաւօ-
տան ընթերցմունքը. գլուխը խոնարհած՝ լուռ ու մունջ դնում էր
նա, խոր մտածմունքների մէջ ընկղմած:

Նորա լուռութիւնը ճեշում էր հոգիս, որովհետեւ սովորաբար
լատ էր խօսում. իւրաքանչիւր քայլափոխին անհանգստութիւնս
աւելանում էր: Անշուշտ նա տեսել էր թէ ինչպէս ջուր էի խմեցրել
Բաբէտին: Աստուած իմ, այն ի՛նչ տեսարան էր. մատաղահաս աղ-
ջկը, ծիծաղելով ու կարմրելով, համբուրում էր մատներին ծայ-
րը, իսկ ես, բազուկներս մեկնելով, թեքվում էի իբր նորան զր-
կալու համար: Զարհուրելի յանդգնութիւն էր երևում ինձ իմ ա-
րածը, և ես առաջուայ պէս երկչոտ դարձայ: Ինձ ու ինձ հարցնում
էի թէ ինչպէս էի համարձակել մատներս համբուրել տալ այդ-
պիսի քնքոյշ կերպով:

Հօրեղբայրս լուռ ու մունջ քայլում էր իմ առաջ, առանց
աւելնելին նայելու իւր սիրած ծառերի վրայ. անշուշտ նա մի քարոզ
էր պատրաստում: Նա ինձ տանում էր մեծ ծառուղին, որպէս զե-
ւելի ազատ կարողանայ յանդիմանել ինձ: Այդ բոլորը գոնեա մի ժամ
պիտի տւէր, և ես չպիտի կարողանայի վերադառնալ ջրի ափը և
մտքերել այն ջերմ համայնքները որ Բաբէտի շրթունքները դրոշ-
մէ էին իմ ձեռների վրայ:

Հասանք մեծ՝ Ծեմէլքը: Այս լայն ու կարճ ծառուղին ձգ-
վում էր մինչև գետը. նորա երկու կողմը տնկած էին ահագին կաղ-
նիներ, որոնց հաստարմատ բուններից բարձրանում էին մեծամեծ
միւղեր: Նորածիլ կանաչը գորգի պէս փռվում էր ծառերի տակ, և
արեգակը, տերեւների միջեց թափանցելով, զարդարում էր այդ գորգը
վարդակարմիր ու ոսկեփայլ գոյներով: Հեռու՝ շրջակայքում ձգ-
վում էին կանաչազարդ մարգագետիններ:

Հօրեղբայրս, առանց յետ նայելու, առանց քայլերը շտապեց-
նելու, գնաց մինչև Ծեմէլքի ծայրը: Այնտեղ կանգ առաւ, և ես
կանգնեցայ նորա կողքին, հասկանալով որ զարհուրելի բոպէն եկել էր:

Գետը արագ արագ սահում էր, Ծեմէլքի ծայրին կար մի փոք-
րիկ բարձրաւանդակ, որ մի տեսակ հովանոց էր ձևակերպում: Այս
կամարակապ հովանոցը նայում էր մի լուսաւորուած հովտի վրայ:
Նայարձակ դաշտը ձգվում էր մեր առաջ մի քանի մղոն հեռաւո-

րութեամբ: Արեգակը բարձրանում էր երկնքի վրայ, ուր առաւօտեան արծաթեայ ճառագայթները ոսկեփայլ գոյնի էին փոխարկուել. շուրջուցիւ լոյսեր թափւում էին հորիզոնից, բլուրների երկարութեամբ, և հրդեհի նման տարածւում էին դաշտի վրայ:

Մի րոպէ լուռ մնալուց յետոյ, հօրեղբայրս դարձաւ դէպի ինձ:

— Բարեբա՛ր Աստուած, մոռածում էի ես, ահա քարոզը:

Եւ գլուխս քաշ արի: Իսկ նա ձեռը բարձրացնելով ցոյց տուեց ինձ ձորը և ծանր ձայնով ասաց.

— Տես, ժան, ահա գարունը: Երկիրը ուրախութեան մէջ է, որդեակ, և ես քեզ բերի այստեղ, այս լուսաւոր դաշտի առջ, որ ցոյց տամ քեզ նորեկ գարնան առաջին ժպիտները: Տես, ի՞նչ շքեղութիւն, ի՞նչ քաղցրութիւն է թագաւորում. երկրից բուբում են զանազան անուշահոտութիւններ, որոնք կենդանաւոր շունչի պէս փչում են մեր երեսին:

Այս ասելով լռեց նա, կարծես մոռած մունքների մէջ էր ընկղմել: Ես զարմացած գլուխս բարձրացրի, ազատ շունչ քաշելով: Հօրեղբայրս գլխիս քարոզ չէր կարդում:

— Գեղեցիկ առաւօտ է, կրկնեց նա, երիտասարդութեան առաւօտ: Տասնութ տարեկան հասակումդ ազատաբար ապրում ես այստեղ, այս բնութեան մէջ, որ հազիւ տասնութ օր կայ որ այս պէս գեղեցիկ կանաչադարձուել է: Ամենայն ինչ շքեղ ու հոտաւետ է այստեղ. ընդարձակ հովիտը վայելչութեան բնակարան է թմբում քեզ. գետը պատրաստ է մատակարարելու քեզ իւր զովութիւնը, ծառերը իրանց հովանին, ամբողջ դաշտը խօսելու քեզ հետ սիրոյ վրայ, իսկ երկինքը տաքացնելու շրջակայ հորիզոնը, որին դու հարց ու փորձ ես անում լի յուսով և ցանկութեամբ: Գարունը քո հասակի պատանիներին է պատկանում. նա է ուսուցանում նոցա թէ ինչ պէս պէտք է ջուր խմեցնեն մատաղահաս օրիորդներին...

Նորից գլուխս քաշ արի. էլ կասկած չկար, հօրեղբայրս տեսել էր ինձ:

— Ինձ պէս ծեր մարդը, շարունակեց նա, գիտէ դժբաղդաբար թէ ինչ կարծիք պէտք է ունենալ գարնան գեղեցկութիւնների վրայ: Ես, սիրելի ժան, սիրում եմ Գիւրանա գետը, որովհետեւ նա ոռոգում է այս մարգագետինները և կենդանութիւն է տալիս ամբողջ հովտին. սիրում եմ այս նորաբաց տներները, որովհետեւ սոքա ինձ աւետում են ամառուան և աշնան պտուղների մասին. սիրում եմ եր-

կինքը, որովհետեւ նա մեր բարերարն է, որովհետեւ նորա ջերմութիւնը շտապեցնում է երկրի պողպատեղութիւնը: Մի օր պիտի ասէի քեզ այս բոլորը, լաւ եմ համարում այսօր, այս առաւօտեան ժամին ասել: Ինքը դարունը խրատում է քեզ, որդեակ: Երկիրս մի ընդարձակ դործատուն է, ուր երբէք հանգիստ չկայ: Տես այս ծաղիկը, մեր ոտների տակ. դա մի անուշահոտութիւն է քեզ համար, իսկ ինձ համար աշխատութեան օրինակ է. նա կատարում է իւր պարտաւորութիւնը արտադրելով իւր կեանքի մասը, մի փոքր սև սերմիկ՝ որ իւր հերթին կ'աշխատի դալ գարնան: Դարձրով հայեացքդ ընդարձակ հորիզոնի վրայ, տես այս բոլոր ուրախութիւնը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ անդադար աշխատութիւն. եթէ դաշտը ժպտում է, պատճառն այն է որ նա սկսում է իւր յաւիտենական գործը: Տերևները հեծեծում են, ծաղիկները շտապում են, ցորենը անդադար աճում է. բոլոր բոյսերը, բոլոր խոտերը աշխատում են մէկը միւսից առաջ մեծանալ. և կենդանարար ջուրը, գետը օգնութիւն է գալիս այս համաշխարհական աշխատութեան, իսկ արեգակը, երկինքը բարձրանալով, յանձն է առնում զուարթացնել աշխատողներին՝ իրանց յաւիտենական գործի մէջ:

Այդ միջոցին հօրեղբայրս ստիպեց ինձ երեսին նայել: Նա իւր խօսքերը այսպէս աւարտեց—

— Ժան, հասկանում ես ինչ է ասում քեզ քո բարեկամ գարունը: Նա օրինակ է երիտասարդութեան, բայց մի և նոյն ժամանակ պտորաստում է հասուն տարիքը. նորա անարատ ժպիտը ոչ այլ ինչ է արտայայտում՝ եթէ ոչ աշխատութեան ուրախութիւնը: Ամուր ճոխ կը լինի և աշունը պողպատեղ, որովհետեւ այս բոլորի գարունն երգում է՝ արիութեամբ կատարելով իւր պարտաւորութիւնը:

Ես մնացի շուարած: Հօրեղբօրս ասածները հասկանում էի. նա իմ գլխին քարոզ էր կարդում, ցոյց էր տալիս ինձ իմ ծուլութիւնը և թէ աշխատութեան ժամանակը եկել էր:

Հօրեղբայրս էլ ինձ նման շփոթուած էր երևում: Մի քանի րոպէ տատանուելուց յետոյ.

— Ժան, կանչեց նա փոքր ինչ թոթովելով, լաւ չարիր որ չեկար ինձ ամէն բան չպատմեցիր... Որովհետեւ դու սիրում ես Բաբէտին և Բաբէտն էլ քեզ է սիրում...

— Բաբէտը ինձ սիրում է, աղաղակեցի ես:

Հօրեղբայրս տոգոհութեան նշան ցոյց տուեց:

— Լաւ է, Թող խօսիմ. էլ հարկաւոր չէ բան ասել... Ինքը անձամբ խոստովանեցաւ:

— Նա խոստովանեցաւ ձեզ, խոստովանեցաւ Թէ ինձ սիրում է:

Այս ասելով Թոայ և փաթաթուեցայ հօրեղբօրս շինքին:

Ո՛հ, ի՛նչ քաղցր է, աւելացրի ես... Երբէք չէի խօսել նորա հետ, վկայ է Աստուած... Նա ձեզ այդ բանը խոստովանանքի ժաւմանակ ասաց, այնպէս չէ: Երբէք չէի համարձակիլ հարցնել նորան Թէ արդեօք սիրում է ինձ, երբէք ոչինչ չէի կարող իմանալ այդ մասին... Ո՛հ, որքան շնորհակալ եմ ձեզ:

Հօրեղբայրս բոլորովին կարմրել էր, նա զգում էր որ իւր խօսքերը անտեղի էին: Նա կարծել էր Թէ այդ իմ առաջին տեսուած թիւնը չէր մատաղահաս օրիորդի հետ, և ահա նա ինձ ապահովութիւն էր տալիս նորա սիրոյ մասին, մինչ ես այդ բանը երազել անգամ չէի համարձակվում: Նա այժմ լռում էր, ես էի խօսում:

— Ամէն բան հասկանում եմ, շարունակեցի ես: Դուք իրաւունք ունիք, ես պէտք է աշխատութեամբ ստանամ Բաբէտի ձեռքը. կը տեսնէք որ արի կը լինիմ դործի մէջ... Ո՛հ, ի՛նչ բարեսիրտ էք, հօրեղբայր, և ի՛նչ լաւ էք խօսում: Հասկանում եմ դարնան նշանակութիւնը. ես էլ կամենում եմ ձոխ ամուսն ունենալ և պտղաւիջ աշուն: Այստեղ լաւ է ապրելը, ամբողջ հովիտը աչքի առաջ է, ես էլ նորա պէս երիտասարդ եմ, զգում եմ որ երիտասարդական եռանդս պահանջում է իւր պարտքը կատարել...

Հօրեղբայրս հանդարտեցրեց ինձ:

— Լաւ է, Ժան, ասաց նա: Երկար ժամանակ յոյս ունէի քեզ քահանայութեան համար պատրաստել, այս նպատակով էր միայն որ հաղորդեցի քեզ իմ բոլոր զիտութիւնը: Բայց այն տեսարանը որին ականատես եղայ այս առաւօտ ջրի ափին, ստիպում է ինձ բոլորովին հրաժարուիլ իմ ամենաքաղցր երազից: Մեր բաղդը Աստուծոյ ձեռին է. սիրէ Աստուծուն ուրիշ կերպով... Այժմ դու չես կարող մնալ այս դիւղում, ուր ես կամենում եմ որ վերադառնաս տարիքով ու աշխատանքով հասունացած: Ես ընտրեցի քեզ համար տպագրութեան արհեստը. քո ստացած կրթութիւնը կօգնէ քեզ այդ բանում: Իմ բարեկամներից մինը, որ տպարանապետ է Գրենօբլ քաղաքում, սպասում է քեզ զալ երկուշաբթի:

Մի անհանգստութիւն տիրեց սրտիս:

—Յետոյ կը դամ ամուսնանալու Բաբէտի հետ, հարցրի հօրեղբօրս:

Մի աննշմարելի ժպիտ երևեցաւ նորա երեսին, և առանց ուղղակի պասասխանելու՝ ասաց:

—Մնացածը երկնքի բանն է:

—Երկինքը դուք էք, և ես հաւատում եմ ձեր բարեսրտութեանը: Ո՛հ, հօրեղբայր, այնպէս արէք որ Բաբէտը չմոռանայ ինձ. ես գնում եմ նորա համար աշխատելու:

Այն ժամանակ հօրեղբայրս կրկին ցոյց տուեց ինձ հովիտը, որ արեգակը ողողում էր իւր տաք և ոսկեփայլ լուսով:

—Ահա յոյսը, ասաց նա: Մի լինիր ինձ պէս ծեր, ժան: Մռռայլ իմ քարոզը. աշխատէ ինչպէս աշխատում է այս դաշտը առանց հոգալու ապագայի: Համար: Նա չէ մոռածում աշնան վրայ. ուրախ և ժպիտը երեսին աշխատում է նա անհոգաբար և արիւն թեամբ. նա լի է յուսով:

Եւ մենք վերադարձանք տուն, հանդարտ քայլելով՝ արևից ցամաքած կանաչ խոտերի վրայ և խօսելով մեր մերձակայ բաժանման մասին: Նախաճաշիկը սառել էր, ինչպէս որ գուշակել էի. բայց ոչինչ չէր երևում աչքիս: Հօրեղբօրս նայելիս՝ աչքերս լցվում էին արտասուքով, իսկ Բաբէտին յիշելիս՝ սիրտս այնպէս սաստիկ էր բաբխում, որ կարծես խեղդվում էի:

Չեմ յիշում թէ ինչպէս անցկացրի օրուան մնացած մասը: Գնացի, կարծեմ, պարկեցայ ջրի ափին, իմ սիրելի ուռիների տակ: Հօրեղբայրս իրաւունք ունէր, երբ ասում էր թէ երկիրը աշխատում է. ականջս մօտեցնելով կանաչ խոտին, կարծես շարունակ դղողոց էի լսում: Այնտեղ պարկած մնացի մինչև երեկոյ խոտերի մէջ անձնատուր լինելով իմ քաղցր երազներին, չափում ու ձևում էի իմ ապագայ աշխատանքի կետերը Բաբէտի և հօրեղբօրս ընկերութեան մէջ: Երկրի թարմ երևուածութիւնը թափանցել էր կուրծքիս մէջ, որ պինդ սեղմում էի մեր հասարակաց մօր վրայ, և ժամանակ առժամանակ երևակայում էի թէ այն դալար ուռիներից մինն եմ որ իմ շուրջը ապրում էին: Երեկոյեան չկարողացայ ճաշ ուտել: Հօրեղբայրս հասկացաւ անշուշտ թէ ինչ մտքերով էի զբաղուած, որովհետեւ նա այնպէս ձևացաւ որ իբր թէ չէ նկատում թէ ակորոժակ չունիմ ուտելու: Հէնց որ կարողացայ սեղանից վեր կենալ, շտապեցայ դուրս գալ ազատ օդ շնչելու:

Մի գով քամի փչում էր գետից, որի խուլ աղաղակները հեռուից հասնում էին ականջիս: Նրկինքը իւր ալօտ լոյսը տարածել էր երկրի վրայ: Հովիտը ձգվում էր առաջ իբրեւ մի անեզը ծով, հանդարտ ու թափանցիկ: Անորոշ ձայներ լսվում էին օդի մէջ, որ դողդողում էր, կարծես այդ բոպէին մի ահագին թռչուն իւր լայն թևերը թափ տալով, անցնում էր գլխիս վրայ: Խոտերը իրանց զովութեան հետ արձակում էին անուշահոտ բուսմանքներ:

Դուրս էի եկել Բաբէտի հետ տեսնուելու համար. գիտէի որ ամէն իրիկուն գալիս էր եկեղեցու բակը, և զնացի թաք կացայ մի ցանկի ետև: Եւ առաւօտեան պէս երկչոտ չէի. բոլորովին բնական էի համարում սպասել նորան այնտեղ, որովհետև նա ինձ սիրում էր և ես պէտք է յայտնէի նորան իմ ուղևորութիւնը:

Երբ նշմարեցի նորա շրջագոյնս հանդարտ գիշերուայ մէջ, կամաց կամաց առաջ զնացի: Յետոյ ցած ձայնով:

— Բաբէտ, միմնջեցի ես, Բաբէտ, ես այստեղ եմ:

Նա ինձ չճանաչեց և ահից վեր թռաւ. իսկ երբ իմացաւ թէ ես եմ, կարծես աւելի սաստիկ վախեցաւ, և այդ բանը ինձ շատ զարմացրեց:

— Դուք էք, պարոն, ժան, ձայն տուեց նա: Ի՞նչ էք անում այդ տեղ, ի՞նչ էք կամենում: Նստե՛ք մօտեցել էի նորան, և ձեռից բռնեցի:

— Դուք ինձ սիրում էք, այնպէս չէ՞:

— Ե՛ս, այդ ո՞վ ասաց ձեզ:

— Ղազար հօրեղբայրս:

Նա մնաց պապանձուած, նորա ձեռը դողում էր իմ ձեռի մէջ: Մինչ նա կամենում էր փախչել, բռնեցի միւս ձեռը: Մենք կանգնած էինք դէմ առ դէմ մի փոս ընկած տեղում, և ես զգում էի որ Բաբէտի շունչը տաքացնում էր երեսս: Մեզ շրջապատում էին գիշերային զովութիւնը և լուծիւնը:

— Զգիտեմ, թո՛թովեց մատաղահաս աղջիկը, ես այդպիսի բան չեմ ասել երբէք... Պատուելի երէցը լաւ չէ լսել... Ի սէր Աստուծոյ, թողէք ինձ, ես շտապում եմ:

— Ոչ, ոչ, կրկնեցի ես, կամենում եմ որ իմանաք թէ վաղը ճանապարհ եմ ընկնում, և խօսք տաք ինձ միշտ սիրելու:

— Վաղը ճանապարհ էք ընկնում:

Ո՛հ, այն ի՞նչ քաղցր աղաղակ էր, որպիսի ջերմ սիրով արտա-

բերեց Բաբէտը այդ բառերը: Կարծես այժմ էլ լսում եմ նորա խռովայոյ՜ ձայնը, լի յուսահատ սիրով:

—Տեսնում էք, աղաղակեցի ես իմ հերթին, որ հօրեղբայրս ճշմարիտ է ասել. ոչ, նա երբէք սուտ չէ խօսում: Դուք ինձ սիրում էք, այո՛ սիրում էք, Բաբէտ: Ձեր շրթունքները, այս առաւօտ, մեղմ կերպով զրոշմել էին այդ սէրը իմ մատների վրայ:

Եւ ես նստեցրի նորան ցանկի մօտ: Մինչև այսօր յիշում եմ իմ առաջին սիրահարական խօսակցութիւնը իւր բոլոր անմեղութեամբ: Բաբէտը ականջ էր դնում ինձ իբրեւ մի փոքրիկ քոյր. նա էլ չէր վախենում, այլ վստահութեամբ պատմում էր ինձ իւր սէրը: Մենք երգուեցանք միմեանց հաւատարիմ մնալ, անկեղծօրէն թափեցինք միմեանց առաջ մեր սրտի զաղանիքները, յայտնեցինք մեր բոլոր ցանկութիւնները ապագայի համար: Բաբէտը երգուեց որ միայն ինձ հետ պիտի ամուսնանայ, ես էլ իմ կողմից երգուեցի իմ աշխատութեամբ և սիրով արժանի լինել նորան: Յանկի ետև մի ծղրիդ կար, որ իւր երգով ընկերանում էր մեր խօսակցութեան, և ողջ հովիտը, գիշերային մթութեան մէջ մրմնջելով, կարծես զուարճանում էր մեր քաղցր խօսքերը լսելով:

Մենք բաժանուեցանք մոռանալով գրկել միմեանց:

Երբ որ սենեակս մտայ, ինձ այնպէս էր երևում թէ գոնեա մի տարի կար որ տանից դուրս էի եկել. ինձ թվում էր թէ այն օրը, որ այնպէս շուտ անցաւ, մի անվախճան երջանկութիւն է պարուհաւում: Ահա այսպէս անցաւ իմ գարնան օրը, իմ կեանքի ամենաշերմ, ամենաանոյշ օրը, որի յիշատակը կապուած է մատաղ տարիներին հետ:

Բ.

Ա Մ Ա Ռ

Այն օրը, առաւօտեան երեք ժամին զարթելով, ինձ պարկած գտայ կոշտ գետնի վրայ, յոգնած ու դադրած, երեսս քրտինքով ծածկուած: Յուլիսի տաք գիշերը ծանրանում էր կուրծքիս վրայ:

Իմ շուրջը ընկերներս քնում էին իրանց վերարկուների մէջ

փաթաթուած. նոքա մի մի սև կիտ էին ձևակերպում մոխրագոյն գետնի վրայ, և խաւար դաշտը շունչ էր քաշում. ինձ թվում էր լսել ծանր քնի մէջ ընկղմած բազմութեան զօրաւոր շնչառութիւնը: Գիշերուայ լուութեան մէջ լսվում էին խառնաշփոթ աղաղակներ, ձիանների խրխնջիւնը, գէնքերի շառաչիւնը:

Կէս գիշեր էր, երբ զօրքը դադար էր առել, և մենք հրաման էինք ստացել պարկել ու քնել: Երեք օր շարունակ ման էինք ելիւ, արեգակը այրել էր մեր երեսները, փոշին կուրացրել մեր աչքերը: Այժմ թշնամին կանգնած էր մեր հանդէպը, հորիզոնի բլուրների վրայ: Արշալուսին մի վճռական պատերազմ տեղի պիտի ունենար:

Մի անասելի թուլութիւն տիրել էր մարմնիս: Երեք ժամ շարունակ ընկած էի ջարդուած, շնչասպառ և անզգայ. չափազանց յոգնածութիւնիցս էր որ զարթեցայ: Այժմ, մէջքիս վրայ պարկած, անթարթ աչքով նայում էին գիշերային երկնքին, խորհելով մերձակայ պատերազմի վրայ, այն կոտորածի վրայ որ առաւօտեան արեգակը պիտի լուսաւորէր: Աեց տարուշ աւելի էր որ ամենայն պատերազմի սկզբին մնաս բարով էի ասում իմ սիրելիներին, Բաբէտին և Ղազար հօրեղօրս: Մի ամիս ժամանակ էր մնում ինձ որ բոլորովին ազատութիւն ստանայի, և ահա պէտք է դարձեալ մնաս բարով ասէի նոցա, այս անգամ գուցէ յաւիտեան:

Յետոյ փոքր ինչ հանդարտելով աչքերս խփեցի: Տեսայ Բաբէտին և իմ հօրեղօրը. ո՛հ, որքան ժամանակ կար որ չէի համբուրել նոցա: Մտաբերում էի մեր բաժանման օրը. հօրեղայրս արտասվում էր որ աղքատ է և չէ կարող ուզածի պէս ճանապարհ դնել ինձ, իսկ Բաբէտը իրիկնապահին երդուել էր սպասել ինձ և երբեք ուրիշին չսիրել: Ես ստիպուած եմ եղել բաժանուիլ ամէնից, իմ Գրընօբլն տիրոջից, իմ Դուրզի բարեկամներից: Ժամանակ առ ժամանակ ստացել էի մի մի նամակ, որոնք յայտնում էին թէ առաջուան պէս սիրում են ինձ, թէ բաղդաւորութիւնը սպասում է ինձ իմ ամենասիրելի հովուում: Իսկ ես պէտք է կռուէի, պէտք է մահուան առաջ գնայի:

Եւ ահա տեսիլքի պէս պատկերացաւ առաջս իմ վերադարձը: Տեսայ իմ խեղճ ծերունի հօրեղօրը, որ դրանք կանգնած՝ զողողու ջուռ բազուկները ղէպի ինձ էր կարկառում. նորա ետև կանգնած էր Բաբէտը բոլորովին կարմրած, արաստուքը և ժպիտը երեսին: Ես

ընկնում էի նոցա գիրկը, քաղցր համբոյրներ էի տալիս նոցա թու-
թովելով...

Յանկարծ թմբուկի ձայնը զարթեցրեց ինձ և իմ աչքին ներ-
կայացաւ զարհուրելի իրականութիւնը: Արշալոյսը ծագել էր, առա-
ւօտեան մէզը ցրուելով՝ փոքր առ փոքր երևում էր մոխրագոյն գաշ-
առ: Նրկիրը կենդանացաւ, ամէն կողմից որոշվում էին բոյսեր ու
ծառեր: Մի խառնաշփոթ աղմուկ թնդաց օդի մէջ. լսվում էին փո-
ղերի ձայները, ձիանների դոփիւնը, հրազէնքերի թնդիւնը, հրամա-
նատարների աղաղակները: Զարհուրելի պատերազմը պատրաստվում
էր, մինչեւ քաղցր երազների մէջ էի օրօրվում:

Ամենամեծ դժուարութեամբ ոտի՝ կանգնեցայ. ինձ թվում էր
թէ ոսկորներս կոտրտած էին և զուլխս ուզում էր արաքուկ: Շտա-
պով հաւաքեցի իմ զինուորներին, որովհետեւ պէտք է ասեմ որ
սերժանի աստիճանին էի հասել: Շուտով հրաման ստացանք դիմել
ձախ կողմը և բարձրանալ մի բլրակի վրայ որ իշխում էր դաշտի
վրայ:

Մինչ մենք պատրաստ էինք գնալ, մի մարդ վազեւազ անց-
նելով աղաղակեց.

— Մի նամակ Գուրգօն սերժանի համար:

Եւ նա յանձնեց ինձ մի ճիւղտած ու աղոտտած նամակ, որ
գուցէ մի շաբաթ ընկած մնացել էր թղթատան վարչութեան կա-
շայ ծրարների մէջ: Հազիւ ժամանակ ունեցայ ճանաչելու հօրեղ-
բօրս ձեռքը:

— Առաջ, զինուորներ, աղաղակեց հրամանատարը:

Պէտք եղաւ առաջ գնալ: Մի քանի ընկերներ խեղճ նամակս
ձեռիս բռնած՝ ագահութեամբ կարդում էի. մատներս այրվում էին,
եւ պատրաստ էի աշխարհի ամենաթանգ բանը տալ, որ կարողա-
նայի մի տեղ նստել և կարդալով ազատ արտասուք թափել: Հարկ
եղաւ առ ժամանակ նամակը ծոցումս պահել:

Երբեք այդպիսի ցաւ չէի զգացել: Սիրտս մխիթարելու հա-
մար ինձ ու ինձ ասում էի ինչ որ հօրեղբայրս շատ անգամ կրկնել
էր ինձ. ես հասել էի իմ կեանքի ամառնային օրերին, կատաղի կռուի
ժամին, և պէտք էր քաջութեամբ կատարել իմ պարտաւորու-
թիւնը, եթէ կամենում էի խաղաղ ու պողալից աշուն ունենալ:
Բայց այս խորհրդածութիւնները աւելի ևս զայրացնում էին ինձ.
Նամակը, որ գալիս էր ինձ հետ բաղդաւորութեան վրայ խօսելու,

այրուժէր պատերազմի յիմարութեան գէժ վրդոված սիրտս: Եւ ես մինչև անգամ չէի կարող կարդալ նորան. գուցէ մեռնէի էլ առանց նորա պարունակութիւնը իմանալու, առանց մի վերջին անգամ էլ լսելու իմ Ղազար հօրեղբօր գեղեցիկ խօսքերը:

Սենք արդէն բլրի գլխին էինք, ուր պիտի սպասէինք մինչև որ առաջ գնալու պատուէր ստանայինք: Պատերազմի դաշտը զարմանալի կերպով ընտրուած էր. այնտեղ մարդիկ կարող էին աղատաբար մտրթոտել միմեանց: Անհուն դաշտը ձգվում էր առաջներս մի քանի մղոն հեռաւորութեամբ. նա բոլորովին մերկ էր, ոչ մի ծառ, ոչ մի տուն չկար նորա վրայ: Այստեղ ու այնտեղ փոքրիկ մացառներ սև կէտերի պէս երևում էին սպիտակ գետնի վրայ: Երբէք չեմ տեսել դորա նման դաշտ. կարծես մի աւազի ծով լինէր, մի կաւճային հող, որի լայն ճեղքուածներից երևում էր երկրի սև գոգը: Երբէք նոյնպէս չեմ տեսել յուլիս ամսին մի այգալիսի պայծառ ու կիզիչ երկինք, մի այգալիսի գեղեցիկ և տաք օր. ժամը ութին արդէն օդի ջերմութիւնը այրում էր մեր երեսները: Ո՛հ, չքեղ էր այն առաւօտը, և չոր այն դաշտը՝ ուր մարդիկ պիտի սպասուէին ու մեռնէին:

Վաղուց արդէն հրացանները արձակում էին իրանց թեթև և կանոնաւոր ձայները, որոնց հետ խառնվում էր թնդանօթի խուլ ու րոտումը: Թշնամիքը, դեղնագոյն զգեստներ հագած Աւստրիացիք, քաշուել էին բարձրութիւններից, և դաշտը լցուել էր զինուորների բազմութեամբ, որոնք միջատների նման եռ էին գալիս, ասես թէ ապստամբող մրջիններ լինէին: Ծուխը ամպի պէս ծածկում էր պատերազմի դաշտը: Ժամանակ առ ժամանակ, երբ այդ ամպերը պատառվում էին, տեսնում էի զինուորներ՝ որոնք զարհուրած փախչում էին: Ահն ու սարսափը փախցնում էր մարդկանց, ամօթն ու քաջութիւնը յետ էր բերում նոցա գնդակների առաջ:

Ես չէի կարող լսել վերաւորուածների աղաղակները, ոչ էլ տեսնել նոցա թափած արիւնը: Ես նշմարում էի միայն այստեղ ու այնտեղ ընկածներին, որոնց՝ զօրախմբերը առաջ խաղալով, թողնում էին իրանց ետևից: Սկսայ հետաքրքրութեամբ զննել գունդերի շարժողութիւնները, զայրանալով ծուխի դէմ որ ծածկում էր ինձանից տեսարանի մի մեծ մասը, և մի առանձին զուարճութիւն էի զգում տեսնելով ինձ ապահովութեան մէջ, մինչև ուրիշները մեռնում էին:

Ժամը իննին հրամայեցին մեզ առաջ գնալ: Մենք իջանք բլրից կանտնաւոր քայլերով, ուղիւ դիմելով դէպի բանակի կենտրոնը որ աեղի էր ապլիս: Մեր ոսնաձայնը տխուր տպաւորութիւն գործեց ինձ վրայ. ամենաքաջ զինուորների շունչը բռնուել, դէմքերը գունաթափուել էր:

Զեմ կարող ճշմարտութիւնը թաքցնել. հէնց որ հրացանների գնդակները վժվժացին, զօրախումբը յանկարծ կանգ առաւ, և մտածում էր փախչել:

— Առաջ, առաջ, աղաղակում էին զօրավարները:

Բայց մենք անշարժ մնում էինք մեր տեղը, զլուսներս խոնարհած, երբ մի գնդակ վժվժաց իմ ականջին. և թէ ամօթը ինձ զլսած չլինէր, տեղնուտեղը կը փուռէի փոշու մէջ:

Ծուխը վարազոյրի պէս ծածկում էր մեր ճանապարհը, և մենք չէինք համարձակում առաջ գնալ. միայն կարմրագոյն բոցերը թափանցում էին այդ թանձր ծուխը: Եւ սասանած անշարժ մնում էինք կանգնած տեղերս: Բայց գնդակները հասնում էին մեզ, և զինուորները ոռնալով ընկնում էին: Զօրավարները բարձրաձայն աղաղակում էին.

— Առաջ, առաջ:

Վերջին կարգերը, որոնց ետեւից մղում էին, ստիպում էին մեզ քայլել: Աչքերս խիեցինք, մի անասելի ոգևորութիւն եկաւ մեզ վրայ, մտանք ծուխի մէջ:

Զարհուրելի կատաղութիւն էր տիրել մեզ: Երբ զօրավարների ձայնը թնդաց թէ կանգնեցէք, հազիւ կարողացանք զսպել մեզ: Պատերազմի ժամանակ հէնց որ անշարժ ես մնում, իսկոյն երկիւղը գալիս է, և մտածում ես փախչել: Նորից սկսաւ հրացանների վժվժոցը. մենք արձակում էինք մեր առաջ, առանց նշան դնելու, և մի տեսակ մխիթարութիւն էր մեզ համար ծուխի մէջ գնտականեր ուղարկել: Դեռ այսօր էլ յիշում եմ թէ ինչպէս հրացանս մեքենաբար արձակում էի, շրթունքներս հուպ տուած, աչքերս լայն բաց արած. էլ ոչինչ երկիւղ չունէի, որովհետեւ ճշմարիտն ասեմ, չգիտէի կենդանի եմ թէ մեռած: Մի բան միայն պտոյտ էր գալիս գլխուս, այն է՝ թէ պէտք է շարունակ հրացան արձակեմ մինչև ամէն բան վերջանայ: Զախակողմեան ընկերս մի հարուած ստացաւ երեսին և ընկաւ ինձ վրայ. կատաղած յետ մղեցի նորան, արիւնոտ թուշս սրբելով, և սկսայ կրկին հրացան արձակել:

Մինչև այժմ աչքիս առաջ է մեր գնդապետը, Պ. դը Մոնտրօվերը, որ ուղեղ և անշարժ իւր ձիւս վրայ նստած՝ խաղաղ կերպով նայում էր թշնամու կողմը: Հրաշալի երևեցաւ ինձ այդ մարդը, նա հրացան չունէր մեզ պէս միտքը զբաղեցնելու համար, նորա լայն կուրծքը բաց էր գնդակների առաջ: Ժամանակ առ ժամանակ հայեացքը խոնարհեցնելով, աղաղակում էր մեզ հաստատուն ձայնով.

— Պի՛նդ կացէք, պի՛նդ կացէք:

Մենք կաշում էինք միմեանց ոչխարների պէս, ոտնակոխ անելով մեռածներին և շարունակ արձակելով: Մինչև այդ ժամանակ թշնամին մեզ միայն հրացանի գնդակներ էր ուղարկել. յանկարծ մի խուլ դղրդիւն լսուեցաւ, մի մեծ գունդ միանգամից հինգ մարդ թուցրեց: Մեր դէմուդէմը կար մի շարք թնդանօթների, որոնք բերանները մեզ վրայ բաց էին արել, բայց մենք ոչինչ չէինք կարողանում տեսնել: Գնդակները համարեա մի և նոյն տեղ լսիւնով արիւնաթաթախ ճանապարհ էին բաց արել, որ մենք անդադար ծածկում էինք գազանային կատաղութեամբ:

— Պի՛նդ կացէք, պի՛նդ կացէք, կրկնում էր գնդապետը սառն ձայնով:

Թնդանօթը կուլ էր տալիս մարդկային մարմինը: Իւրաքանչիւր զինուոր ընկնելով՝ ես մի քայլ առաջ էի գնում դէպի մահ, մօտենում էի այն տեղին ուր գնդակները խուլ կերպով դղրդում էին, խորտակելով նոցա՝ որոնց կարգը եկել էր մեռնելու: Գիւկները դիպւում էին միմեանց վրայ, և շուտով գնդակները սկսան թափուիլ մեռած մարմինների կոյտի վրայ. թնդանօթի իւրաքանչիւր հարուածը թուցնում էր անդամների կտորտանքը: Եւ չէինք կարող պինդ մնալ տեղերս:

Զինուորները ոռնում էին, զօրավարներն անգամ շփոթվում էին:

— Սուրիններդ առէք, ձայն տուին մեր առաջնորդները:

Եւ չնայելով որ գնդակները անձրևի պէս թափվում էին, ողջ զօրախումբը կատաղաբար վազեց թնդանօթների կողմը: Թանձր ծուխի վարագոյրը պատռուեցաւ. մի փոքր բարձրութեան վրայ երևեցան թնդանօթների բոցավառ բերանները, որոնք անընդհատ դուրս էին ժայթքում իրանց ահագին գունդերը: Բայց ոգևորութիւնը մեծ էր և դժոխային կրակը կանգնեցնում էր միայն մեռածներին:

Ես թուայ Մօնարվէր գնդապետի մօտ, որի ձին սպանուել էր, իսկ ինքը կռվում էր հասարակ զինուորի պէս: Յանկարծ մի կայծակի հարուած ստացայ. ինձ թվում էր թէ կուրծքս պատռուեցաւ և ուսս տարուեցաւ. մի ցուրտ քամի փչեց երեսիս:

Եւ ես ընկայ: Գնդապետը փռուեցաւ իմ կողքին: Մահս զգացի, միտս եկան իմ սիրելիները, թոյլ ձեռս ծոցս տարայ որ դուրս բերեմ հօրեղբօրս նամակը:

Երբ ուշքի եկայ, կողքիս վրայ պարկած գտայ ինձ փոշու մէջ: Մի խորին թմրութիւն եկել էր վրաս. անթարթ աչքով նայում էի առաջս առանց մի բան տեսնելու. ինձ թվում էր թէ ոչ մի անդամ չունիմ և գլուխս բոլորովին դատարկ է: Յաւ չէի ըզգում, որովհետեւ կեանքը կարծես բաժանուել էր մարմնիցս:

Տաք, անգութ արեգակը թափվում էր երեսիս հալած արձիճի պէս: Ես ոչինչ չէի զգում: Փոքր առ փոքր կեանքը յետ եկաւ. անդամներս մէջ փոքր ինչ թեթևութիւն զգացի, միայն ուսիս վրայ ծանրանում էր մի ահադին բեռն: Այն ժամանակ վերաւորուած զաղանի բնազդմամբ կամեցայ նստել. ցաւից մի ճիւղ արձակեցի և նորից փռուեցայ գետնի վրայ:

Բայց այժմ ապրում էի, տեսնում և հասկանում էի: Բոցավառ արեգակը սպիտակ գոյնով լուսաւորում էր մերկ ու ամայի դաշտաւայրը, որ ցոյց էր տալիս իւր տխուր կերպարանքը պայծառ ու կիւղեւ երկնքին. դիակների կոյտերը քնում էին տաքութեան մէջ, և խորտակուած ծառերը կարծես նոր մեռելներ լինէին՝ որոնք ցամաքում ու չորանում էին: Ամենեին քամի չէր փչում. մի զարհուրելի լուութիւն տիրում էր դիակների կոյտերի վրայ, ժամանակ առ ժամանակ, խուլ մրմունջներ խորտակելով դաշտի լուութիւնը՝ մի սարսուռ էին բերում նորա վրայ: Հորիզոնում բլուրների վրայ ծուխի անօս ամպերը տեղ տեղ քօղարկում էին երկնքի կապոյտ պայծառութիւնը: Կտորածը շարունակվում էր բարձրութիւնների վրայ:

Ես մտածեցի որ մենք պէտք է յաղթող լինէինք. մի առանձին բաւականութիւն զգացի ինձ ու ինձ ասելով թէ կարող էի խաղաղ մեռնել այն ամայի դաշտաւայրի մէջ: Իմ շուրջը գետիներ բոլորովին սև էր. գլուխս բարձրացնելով՝ մի քանի մէտր հեռու տեսայ թշնամիների թնդանօթները, որոնց վրայ յարձակուել էինք այնպիսի կատաղութեամբ: Կռիւր զարհուրելի եղած պիտի լինէր. բլուրը ծածկուած էր կտրտած ու այլանդակած մարմիններով. ա-

րիւնը այնպիսի առատութեամբ էր թափուել, որ գետնի փոշին մի լայն կարմիր գորգի նման էր երևում: Գիականերից բարձր թնդանօթները դուրս էին ցցում իրանց դժոխային բերանները. նոցա լուսթիւնը սարսուռ էր բերում ինձ վրայ:

Կամաց կամաց և մեծ զգուշութիւններով կարողացայ վերջապէս փորի վրայ պարկել: Գլուխս կրթնեցի մի մեծ արիւնաշաղախ քարի վրայ, և ծոցիցս հանեցի Ղազար հօրեղբօրս նամակը. բաց արի նորան, բայց արտասուքներս թոյլ չտուին ինձ կարդալու:

Եւ արեգակը այրում էր մէջքս, արիւնի ժանա հոտը խեղդում էր ինձ: Զգում էի ինձ շրջապատող դաշտավայրի տխրութիւնը, իմ բոլորը պատել էր մեռելների աղիոգորմ տեսարանը: Եւ ահա սպանութեան այս ջերմ ու զարշելի լուսթեան մէջ էր արտասվում իմ խեղճ սիրտը:

Հօրեղբայրս գրում էր ինձ.

«Սիրելի որդեակ.

«Ինչպէս տեղեկացայ, պատերազմը արդէն հրատարակուել է, բայց ես յոյս ունիմ որ կռիւը սկսուելուց առաջ արձակուրդ կը ստանաս: Ամենայն առաւօտ աղօթում եմ Աստուծոյ որ հեռու պահէ քեզ վտանգներից. նա կը լսէ իմ ձայնին և թոյլ կը տայ որ դու մի օր կարողանաս փակել իմ աչքերը:

«Ա՛խ, իմ սիրելի ծան, ես ծերանում եմ և կարօտ եմ քո բազկի օգնութեանը: Քո հեռանալուց յետոյ զգում եմ որ մի բան բաժանուել է ինձանից, քո երիտասարդութիւնն է այդ՝ որ յիշեցնում էր ինձ իմ քսան տարեկան հասակը: Մտաբերո՞ւմ ես մեր առաւօտեան զբօսանքները կաղնիների տակ. այժմ էլ չեմ համարձակում գնալ այնտեղ, որովհետեւ մենակ եմ և երկիւղ եմ կրում: Դիւրանար արտասվում է: Վերադարձի՛ր շուտով սփոփելու իմ անհանգիստ սիրտը...»

Արտասուքը խեղդում էր ինձ, էլ չկարողացայ շարունակել: Այդ միջոցին մի սրտապատառ աղաղակ լուռեցաւ ինձանից մի քանի քայլ հեռու. տեսայ մի զինուոր որ յանկարծ վեր կացաւ դէմքը կարկամած, տխրութեամբ բազուկները քարձրացրեց և փռուեցաւ գետին, ուր զարհուրելի կերպով ոլոր մոլոր գալով՝ վերջապէս էլ չլրջարժեցաւ:

«Յոյսս Աստուծոյ վրայ եմ դրել, շարունակում էր հօրեղբայրս) նա քեզ ողջ ու առողջ կը վերադարձնէ Դուրգ, և մենք կը վա-

քննք մեր առաջուայ քաղցր կեանքը: Թոյլ տուր ինձ յայտնել քեզ իմ ցանկութիւնները, պատմել քեզ իմ ապագայ զիտաւորութիւնները:

«Դու այլ ևս չես գնալ Գրինօբլ, այլ կը մնաս ինձ մօտ. ես ցանկանում եմ որ իմ որդին հօղի զաւակ լինի, մի զիւղացի՝ որ ուրախ կեանք պիտի վարէ դաշտային աշխատութիւնների մէջ:

«Իսկ ես կը քաշուիմ քո ագարակը, որովհետեւ շուտով իմ գողոցուն ձեռները անկարող կը լինին սկիհը բռնել: Միայն երկու տարի այգալիսի կեանք եմ խնդրում Աստուծուց. այդ կը լինի իմ վարձատրութիւնը մի քանի բարի գործերի համար որ կարողացել եմ անել: Այն ժամանակ դու կը տանես ինձ երբեմն մեր սիրելի հովտի զօսավայրերը, ուր իւրաքանչիւր ժայռ, իւրաքանչիւր թուփ կը յիշեցնէ ինձ քո երիտասարդ տարիները որ ես այնքան սիրել եմ...»

Դարձեալ ստիպուեցայ կանգնել, այնպիսի սաստիկ ցաւ զգացի ուսիս, որ քիչ մնաց երկրորդ անգամ ուշաթափ լինէի: Մի զարհուրելի անհանգստութիւն տիրել էր անձիս, ինձ թվում էր թէ հրացանների ձայնը մօտենում էր, և սարսափելով մտածում էի թէ զուցէ մեր բանակը յետ է քաշվում, որ փախչելիս կարող էր մարմնիս վրայով տնցնել: Բայց ես տեսնում էի միայն ծուխէ անօր ամպերը, որոնք ձգվում էին բլուրների վրայ:

Իմ հօրեղբայրը աւելացնում էր.

«Եւ մենք երեքով կ'ապրինք ու կը սիրենք միմեանց: Ա'խ, սիրելի ժան, որքան իրաւունք ունէիր ջուր խմեցնելու նորան մի առաւօտ 'Կիւրանսի ամիսն: Ես կասկածների մէջ էի Բաբէտի մասին, ծուռ աչքով էի նայում նորա վերայ, իսկ այժմ ես նախանձում եմ, որովհետեւ տեսնում եմ որ երբէք չեմ կարողանալ սիրել քեզ այնքան որքան նա է սիրում: Ասացէք նորան, կրկնում էր նա երեկ կարմրելով, որ եթէ սպանել տայ իւր գլուխը, կ'երթամ գետը կ'ընկնիմ, այն տեղ ուր նա ինձ ջուր է խմեցրել»:

«Իսէր Աստուծոյ, խնայէ քո կեանքին. կան բաներ որ ես չեմ կարող հասկանալ, բայց զգում եմ որ բաղդաւորութիւնը սպասում է քեզ այստեղ: Ես արդէն Բաբէտին իմ աղջիկն եմ անուանում. տեսնում եմ նորան ձեռը ձեռիդ տուած եկեղեցումը, երբ ես կ'օրհնեմ ձեր ամուսնութիւնը: Ես ցանկանում եմ որ այդ իմ վերջին պատարագը լինի:

«Բաբէտը մի բարձրահասակ² և գեղեցիկ աղջիկ է այժմ: Նա կ'օգնէ քեզ քո աշխատութիւնների մէջ...»

Հրացանների ձայնը հեռացել էր. քաղցր արտասուքներ թափվում էին աչքերիցս: Խուլ ձիւնների լսվում էին այն զինուորների միջից, որոնք ընկած էին թնդանօթների անիւնների տակ: Նշմարեցի մէկին որ ճիգ էր թափում ազատուիլ իւր նման վերաւորւած մի ընկերից, որի մարմինը ձմրում էր նորա կուրծքը. և մինչ վերաւորուածը ընդդիմանում էր ճչալով, զինուորը մղեց և զորեց նորան բլրի գառվայրի վրայ, ուր թշուառը ոռնում էր սաստիկ ցաւից: Այս դըրդոցի վրայ մի ձիւն բարձրացաւ իրար վրայ կուտակուած դիակներից: Արեգակը մայր մտնելով՝ արձակում էր իւր աղօտ ճառագայթները. երկինքը փայլում էր մի մեղմ կապոյտ լուսով:

Ես աւարտեցի Ղազար հօրեղբօս նամակը:

«Ես կամենում էի, ասում էր նա դարձեալ, լոկ մի քանի տեղեկութիւններ տալ քեզ մեր մասին, և խնդրել որ որքան կարելի է շուտով գաս բաղդաւորեցնես մեզ: Եւ ահա ես արտասվում եմ և երկար ու ձիգ խօսում եմ ծեր երեխայի պէս: Յոյսդ առաջ, իմ սիրելի Ժան, ես աղօթում եմ, և Աստուած բարի է:

«Պատասխան տուր ինձ շուտով, յայտնէ ինձ, եթէ հնար է, քո վերադարձի ժամանակը: Բաբէտը և ես հաշվում ենք շաբաթները: Յտեսութիւն, յոյսդ առաջ:»

Իմ վերադարձի ժամանակը... Հեկեկալով համբուրեցի նամակը, մի րոպէ կարծեցի թէ Բաբէտը և հօրեղբայրս իմ գրկումն են. երբէք, անշուշտ չէի տեսնելու նոցա. ես պիտի մեռնէի շան պէս աւազի մէջ զորուելով: Եւ այդ տխուր դաշտավայրում, հոգեվարքի աղիողորմ ձայների մէջ էր որ իմ սիրելիները իրանց հրաժարականը տալիս էին ինձ: Մի խուլ դռնչիւն հասնում էր ականջներին. նայում էի արիւնյաներկ դաշտին, որ մերկ ու ամայի ձգվում էր իմ առաջ մինչև մոխրագոյն հորիզոնը, և կրկնում էի՝ «Պէտք է մեռնիլ:» Աչքերս խփեցի Բաբէտի և հօրեղբօս քաղցր յիշատակովը օրօրուելով:

Չգիտեմ որքան ժամանակ մնացի մի տեսակ ցաւալի քնի մէջ ընկղմած, սիրտս նոյնքան ցաւում էր որքան և մարմինս, արտասուքի ջերմ կաթիլները հոսում էին թշերիս վրայ: Տենդային տանջանքների մէջ լսում էի մի անորոշ ձայն, հիւանդ երեխայի տնքոցի նման: Երբեմն երբեմն աչքս բանալով՝ զարմացմամբ նայում էի երկնքին:

Հասկացայ վերջապէս թէ այդ ձայներ արձակողը Պ. դը Մօնարվէրն էր, որ ինձանից մի քանի քայլ հեռու ընկած էր. ես նորան մեռած էի կարծում: Բերանսվէր պարկած էր նա բազուկները տարածած: Այդ մարդը բարի էր եղել ինձ համար. ինձ ու ինձ մտածեցի թէ ինչպէս կարելի է թոյլ տալ որ նա այդ խեղճութեան մէջ մեռնի երեսը փոշու մէջ թաղած, և սկսայ սողալ նորա կողմը:

Երկու դիակ բաժանում էին մեզ միմեանցից: Մի բոպէ մտածեցի, ճանապարհս կարճեցնելու համար, այդ մեռածների վրայով անցնիլ, որովհետև ամէն մի շարժմունք անելիս՝ ուսս զարհուրելի կերպով ցաւում էր, բայց չհամարձակեցայ: Ես առաջ գնացի ծընկներին և մի ձեռիս օգնութեամբ: Երբ հասայ գնդապետի մօտ, մի միթարական հառաչանք արձակեցի, ինձ թվում էր թէ այժմ այնքան մենակ չեմ. մենք միասին պիտի մեռնէինք, և այստեսակ մահը էլ չէր սարսափեցնում ինձ:

Ես կամեցայ որ նա արեգակի լոյսը տեսնէ, և կամաց շուրտուի նորան: Երբ ճառագայթները ընկան երեսին, նա ազատ շունչ քաշեց և աչքերը բաց արաւ: Ժպտելով երեսին նայեցայ, բայց նա կրկին աչքերը խփեց. շրթունքների ձգձգուելուց իմացայ որ ցաւ է զգում:

— Դ՛ուք էք. Գուրդօն, ասաց ինձ վերջապէս թոյլ ձայնով. արդեօք յաղթութիւնը մե՞ր կողմն է:

— Կարծեմ, գնդապետ, պատասխանեցի ես:

Մի բոպէ լռութիւն տիրեց: Յետոյ աչքերը բանալով և ինձ վրայ նայելով՝

— Ո՞ր տեղ էք վերափորուել, հարցրեց նա:

— Ուսիս... Հապա դ՛ուք, գնդապետ:

Պէտք է որ արմուկս ջախջախած լինի... Միտս է որ մի և նոյն գնտակը երկուսիս այս տեղը ձգեց, բարեկամ:

Այս ասելով ջանք արեց նա նստելու:

— Բայց ի՛նչ, ասաց նա մի անսպասելի զուարթութեամբ, մի թէ այստեղ պիտի օթենք այս զիշեր:

Չէք կարող երևակայել թէ որքան զօրութիւն և յոյս տուին ինձ այս խօսքերը. ինձ բոլորովին փոխուած էի զգում. քանի որ երկու հողով կռվում էինք մահուան դէմ:

— Սպասեցէք, աղաղակեցի ես, ես կը կասեմ ձեր բազուկը իմ

Թաշկինակով, և կաշխատենք տանել միմեանց մինչև ամենամօտ հիւանդանոցը:

— Շատ լաւ, բարեկամ... Պինդ մի սեղմէք... Այժմ ձեռք ձեռքի տանք և աշխատենք ոտի կանգնել:

— Մենք բարձրացանք դողդողալով: Սաստիկ արնաքամունքով գլուխներս պտոյտ էր գալիս, ծնկներս ծալվում: Տեսնողը հարբած մարդկանց տեղ կընդունէր մեզ, այնքան օրօրվում էինք, երբեմն միմեանց բռնելով, երբեմն յետ մղելով և շարունակ պտոյտներ անելով որ մեռածների վրայ չկոխենք: Արեւ մայր մանելով մի վարդադոյն լոյս էր տարածում, և մեր ստուերները անձողնի կերպով երերում էին պատերազմի դաշտի վրայ:

Գնդապետը կատախներ էր անում, բայց նորա շըթունքները դողդողում էին, նորա ծիծաղը հեծեծանքի նման էր: Ես գգում էի որ մի տեղ պիտի վեր ընկնինք այլ ևս ոտի չկանգնելու համար: Երբեմն այնպիսի թուլութիւն էր գալիս մեզ վրայ որ աչքերս խփում էինք և ստիպվում էինք կանգնիլ: Դաշտի խորքում շարժական հիւանդանոցները փոքր կէտերի պէս երևում էին խաւար երկրի վրայ:

Մենք դիպանք մի մեծ քարի և ընկանք միմեանց վրայ. գընդապետը ծանր հայհոյանքներ էր արձակում: Մենք փորձեցինք չորս ոտի վրայ ման գալ ճանապարհին պատահած՝ տատասկներից կպչելով: Հարիւր մէտրի չափ գնացինք այսպէս ծնկների վրայ. մեր մարմինները չանդռոտուել ու արիւնոտուել էին:

— Էլ չեմ կարող առաջ գնալ, ասաց գնդապետը պարկելով, թող գան վերցնեն ինձ եթէ կամենում են:

Դեռ այնքան դժ էր մնացել վրաս որ կարողացայ քիչ բարձրանալ, և որքան բերանումս շունչ կար՝ աղաղակեցի: Հեռուից անցնում էին մարդիկ, որոնք ժողովում էին վիրաւորածներին. վաղեցին եկան, և պարկեցրին մեզ միմեանց մօտ մի պատգարախի վրայ:

— Մինչ մեզ տանում էին, գնդապետը ձայն տուեց ինձ. ընկեր, մահը չէ ուղում տանել մեզ: Ես ձեզ եմ պարտական իմ կեանքի համար, և ես իմ պարտքը կը հատուցանեմ այն օրը՝ երբ իմ օգնութեանը կարօտ կը լինիք... Տուէք ինձ ձեր ձեռք:

Բռնեցի նորա ձեռք, և այդպէս հասանք հիւանդանոցը, ուր արդէն ջահերը վառել էին և վերաբոյժները կարում ու սրցում էին վիրաւորուածների վէրքերն ու անդամները, որոնք սոսկալի կերպով ճչում էին, մի անախորժ հոտ բուրում էր արիւնոտ սպիտակեղէն

ներից, մինչ ջահերի լոյսը խաղում էր թասերի մէջ կաթկթած մութ վարդագոյն արիւնի վրայ:

Գնդապետը անվեհերութեամբ բազուկը մէկնեց որ կտրեն. տեսայ միայն որ նորա շրթունքները գունաթափուեցան և աչքերը մթնեցան: Երբ իմ հերթն եկաւ, մի վերաբոյժ զննեց ուստ:

— Թնդանօթի հարուածը տուեց ձեզ այդ վէրքը, ասաց նա. եթէ փոքր ինչ խոր լինէր, ձեր ուսը կը ջախջախուէր, իսկ այժմ միայն միսը ջարդուած է:

Եւ այնինչ հարցնում էի օգնականին, որ ինձ սպեղանի էր դնում, թէ արդեօք վէրքս ծածկէ:

— Ծանր, պատասխանեց նա ծիծաղելով, բաւական է որ երեք շաբաթ անկողնում մնաք և արիւններդ նորոգէք:

Եւ խիղջն դարձայ պատի կողմը: Չկամենալով որ ուրախութեան արտասուքներս տեսնեն: Հոգեկան աչքերով տեսայ Բաբէտին և հօրեղջօրս որ բազուկները կարկառում էին ինձ: Այսպէս աւարտուեցան իմ ամառային օրուայ արիւնաշաղխի կռիւները:

Գ.

Ա Շ Ո Ւ Ն

Մօտ տասնհինգ տարի կար որ պսակուել էի Բաբէտի հետ իմ Ղազար հօրեղջօր փոքրիկ եկեղեցում: Մենք մեր բաղդաւորութիւնը որոնեցինք մեր սիրելի հովտի մէջ: Ես երկրագործ էի դարձել: Դիւրանք, իմ առաջին սիրուհին, այժմ մի բարի մայր էր ինձ համար, որ կարծես զուարճութիւն էր զգում պարարտացնելով և պողպեքեանելով իմ դաշտերը: Կամաց կամաց, հողի մշակութեան ամենանոր եղանակները գործ դնելով, երկրի ամենահարուստ կալուածատէրերից մէկն էի դառնում:

Կնոջս ծնողաց մահաց յետոյ, մենք գնել էինք կաղնիների ճեմելքը և գետի երկարութեամբ ձգուող մարգագետինները: Այնտեղ ևս կառուցել էի տուել մի համեստ բնակարան, որ շուտով պէտք եղաւ մեծացնել. իւրաքանչիւր տարի միջոց էի գտնում, մի որևիցէ արտ աւելացնելով, մեր կալուածը ընդարձակել, և մեր շտեմարանները բաւական չէին մեր բոլոր հունձքերը ամփոփելու:

Այս առաջին տասնհինգ տարիները պարզ ու խաղաղ կերպ

պով ասհեցան, և իմ մէջ թողին անվրդով երջանկութեան անուրոշ յիշատակը: Ղազար հօրեղբայրս մեզ մօտ քաշուելով՝ հասել էր իւր ցանկութեանը. խորին ծերութիւնը էլ թոյլ չէր տալիս նորան իւր աղօթագիրքը կարդալ իւրաքանչիւր առաւօտ. նա ավստսում էր երբեմն իւր սիրելի եկեղեցին, և մխիթարվում էր այցելութիւն զնալով երխտասարդ երեցին, որ իւր տեղը բռնել էր: Արևը ծագելուն պէս՝ նա դուրս էր գալիս իւր փոքր սենեակից, և յաճախ ինձ հետ միասին արտերն էր գնում, ազատ օգուամբ զուարթանալով և դաշտի անուշահոտ բուրմունքների մէջ նոր զօրութիւն ստանալով:

Միայն մի տխրութիւն ունէինք, որի պատճառով հառաչում էինք երբեմն. բնութեան առատ պտղաբերութեան մէջ Բաբէտը ամուլ էր մնում: Թէև երեք հոգի միասին ապրում և միմեանց սիրում էինք, այնու ամենայնիւ պատահում էր երբեմն որ մենակ էինք համարում մեզ. մեր ցանկութիւնն էր սենեակ մեր գոգումը մի խարտեաչ զլււխ՝ որ տանջէր ու զգուէր մեզ:

Ղազար հօրեղբայրս սաստիկ վախենում էր որ մի՛ գուցէ մեծ հօրեղբայր լինելուց առաջ մեռնի: Նա նորից երեխայ էր դարձել, և շատ արտամում էր որ Բաբէտը մի ընկեր չէ տալիս նորան խաղալու: Այն օրը երբ կինս քաշուելով յայտնեց մեզ որ շուտով չորս հոգի էինք լինելու, տեսայ թէ ինչպէս հօրեղբայրս յանկարծ գունաթափուելով արտասուքները զսպում էր: Ուրախութիւնից համբուրեց մեզ, մտածելով արդէն մկրտութեան վրայ, խօսելով երեխայի վրայ այնպէս՝ իբրև թէ երեք կամ չորս ապրեկան լինէր:

Եւ ամիսները անցան խաղաղութեամբ և սիրով: Յաճախ խօսում էինք միմեանց հետ դալու հիւրի վրայ. ևս էլ չէի սիրում Բաբէտին, այլ պաշտում էի նորան, և պաշտում էի երկուսի տեղ իւր և փոքր երեխայի տեղ:

Սե՛ծ օրը մօտենում էր: Ես բերել էի տուել Գրընօբլէց մի մանկաբարձ, որ էլ ամենեւին չէր հեռանում ագարակից: Հօրեղբայրս մեծ երկիւղ էր կրում, նա ոչինչ հասկացողութիւն չունէր այդպիսի սովորական երևոյթիւների վրայ, և մինչև անգամ ցաւում էր որ քահանայ է դարձել և ոչ բժիշկ:

Մի օր, սեպտեմբեր ամսին, առաւօտեան վեց ժամին, մտայ իմ սիրելի Բաբէտի սենեակը: Նա դեռ քնած էր. նորա ժպտող դէմքը խաղաղ կերպով հանգստանում էր բարձի սպիտակ երեսի

վրայ: Ես կուացայ՝ շունչս բռնելով, երկինքը իւր բոլոր բարիքը թափում էր ինձ վրայ: Յանկարծ միտս ընկաւ այն ամանային օրը՝ երբ փոշու մէջ ընկած էի անշարժ և մի և նոյն ժամանակ զգացի իմ շուրջը աշխատութեան վայելչութիւնը և երջանկութեան խաղաղութիւնը: Իմ բարի կիներ քնում էր փափուկ անկողնի մէջ, նորա թշնրը կարմիր վարդի պէս փայլում էին. ամբողջ սենեակը յիշեցնում էր ինձ մեր տասնհինգ տարուայ սէրը:

Մի մեղմ համբոյր դրոշմեցի Բաբէտի շրթունքներէ վրայ: Նա բաց արեց աչքերը, ժպտելով նայեցաւ երեսիս՝ առանց մի խօսք ասելու: Մի անզուսպ ցանկութիւն էի զգում գրկել նորան և պինդ սեղմել կուրծքիս վրայ. բայց մի քանի ժամանակ կար որ հազիւ համարձակում էի ձեռք բռնել, այնքան նա ինձ քնքոյշ և սրբազան էր երևում:

Նստայ նորա անկողնի ծայրին, և ցածր ձայնով հարցրի:

— **Զ**ինի՞ թէ այսօր է օրը:

— **Ո**չ, չեմ կարծում, պատասխանեց նա... Երազումս տեսայ թէ մի տղայ ունիմ, նա արդէն շատ մեծ էր երևում և հիանալի փոքրիկ բէխեր ունէր... Երեկ Ղազար հօրեղբայրն էլ ասում էր թէ տեսել է նորան երազում:

Մի մեծ անզգուշութիւն արի:

— **Ե**ս ձեզանից լաւ եմ ճանաչում երեսային, ասացի յանկարծ. ամէն գիշեր տեսնում եմ նորան, մի փոքր աղջիկ է...

Եւ մինչ Բաբէտը պատի կողմը շուր էր դալի որ իւր արտասուքները ծածկէ ինձանից, հասկացայ իմ յիմարութիւնը և շտապով աւերացրի:

— **Ե**րբ ասում եմ թէ աղջիկ է, այդ չէ նշանակում թէ հաստատ գիտեմ... Ես տեսնում եմ մի փոքր երեսայ, երկար ու սպիտակ հագուստի մէջ փաթաթուած... անշուշտ տղայ է նա:

Բաբէտը համբուրեց ինձ այս քաղցր խօսքի համար:

— **Գ**նահ այգին, տես ինչպէս են քաղում խաղողը, ես ինձ հանգիստ եմ զգում այս առաւօտ:

— **Ե**թէ յանկարծ մի բան պատահի, անշուշտ իմնց կանես ինձ:

— **Ա**յո՛, այո՛... Ես յօգնած եմ զգում ինձ, կամենում եմ փոքր ինչ էլ քնել. յուսամ թէ չեմ նեղանալ վրաս իմ ծուլութեան համար...

Այս ասելով Բաբէտը աչքերը խփեց: Նա մնացի նորա վրայ

կուացած, շրթունքների տաք շունչը փչում էր երեսիս: Կամաց կամաց քնեցաւ նա՝ ժպիտը երեսին: Մեծ զգուշութեամբ ձեռս արձակեցի նորա ձեռից. յետոյ նորա ճակատին մի համարոյր տուի, որ նա չզգաց, և քաշուեցայ սիրտս լի ամենաջերմ սիրով:

Բակումը գտայ իմ հօրեղբօրը, որ անհանգստութեամբ նայում էր Բաբէտի պատուհանի վրայ: Հէնց որ ինձ տեսաւ —

Ի՛նչ լուր, աղաղակեց նա, այսօր է օրը:

Մի ամիս կար որ ամենայն առաւօտ կանոնաւորապէս առաջարկում էր նա ինձ այս հարցը:

— Երևում է որ այսօր չէ, պատասխանեցի նորան: Կը դա՞ք ինձ հետ տեսնելու թէ ինչպէս են քաղաւմ խաղողը:

Նա գնաց գաւազանը բերելու, և մենք իջանք կաղնիների ձեմելիքով: Երբ հասանք ճեմելիքի ծայրին՝ այն բարձր տեղը որ իշխում էր Դիւրանսի վրայ, երկուսս էլ կանգնեցանք և մեր հայեացքը դարձրինք հովտի վրայ:

Փոքրիկ սպիտակափայլ ամպեր դողդողում էին դժգոյն երկնքի վրայ: Արևի աղօտ ճառագայթները իրանց ոսկեգոյն փոշին սփռում էին դաշտի վրայ, որ ձգվում էր մեր առաջ դեղնագոյն սփռոցի նման. էլ չէին երևում ամառուայ շքեղ լոյսը և թանձր ստուերը: Ծառերի լայն տերևները ոսկեզօծում էին սև երկիրը: Գետը դանդաղաբար հոսում էր, կարծես յոգնել էր մի ամբողջ եղանակ արտերը պարարտացնելով: Հովիտը բոլորովին հանդարտ ու խաղաղ էր. նա կրում էր արդէն ձմեռուան առաջին կնճիռները, բայց նորա արագանդը պահպանում էր իւր վերջին ծննդականութեան ջերմութիւնը, նա տարածում էր իւր տաք արդիւնքները, և թէպէտ զուրկ էր գարնան նորածիլ խոտերից, բայց աւելի գեղեցիկ էր երևում, մի հպարտ գեղեցկութիւն՝ որ յիշեցնում է կնոջ երկրորդ երիտասարդութիւնը, որ իւր կեանքը աշխատութեան մէջ է անցկացնում:

Մի քանի րոպէ հօրեղբայրս լուռ մնաց, յետոյ դառնալով ասաց ինձ.

— Յիշում ես, ժան, քսան տարուց աւելի է որ մի մայիսեան գեղեցիկ առաւօտ քեզ այստեղ բերի: Այն օրը ցոյց տուի քեզ հովտի եռանդուն գործունէութիւնը, երբ նա աշխատում էր աշնան պտուղները հասցնել: Տես, ահա հովիտը մի անգամ էլ աւարտեց իւր աշխատութիւնը:

— Յիշում եմ, սիրելի հօրեղբայր: Այն օրը մեծ երկիւղ ունէի,

բայց դուք բարի գտնուեցաք, և ձեր խրատը մեծ ներգործութիւն ունեցաւ ինձ վրայ. ձեզ եմ պարտական իմ այսօրուայ կեանքի համար:

— Այո՛, դու հասար աշունքին, դու աշխատել և հնձել ես: Մարդս, որդեակ, ստեղծուել է երկրի նմանութեամբ, և մենք անընդհատ ապրում ենք մեր հասարակաց մօրպէս. իւրաքանչիւր տարի կանաչ տերեւները վերածնում են չորացած տերեւներից. ես վերածնում եմ քեզանով, և դու, քո հերթին, կը վերածնիս քո զաւակներով: Այս ասում եմ քեզ որ ծերութիւնից չզարհուրիս, որ սովորիս խաղաղութեամբ մեռնիլ, ինչպէս մեռնում է այս կանաչ բնութիւնը որ իւր սեպհական բողբոջներից կը վերածնի զաւոյ գարնան:

Ականջ էի դնում հօրեղջօրս խօսածներին, և մտածում էի Բաբէտի մօտ, որ նոյն րոպէին քնում էր իւր սպիտակ անկողնի վրայ: Նա պիտի ծնէր՝ նման այն առողջ հողին որ մեզ հարստութիւն էր պարգևել: Նա էլ իւր աշնան էր հասել. նորա վրայ փայլում էին հովտի դօրեղ ժպիտը և զուարթ լիութիւնը: Ինձ թվում էր թէ տեսնում եմ նորան դաշտում, աշնանային արեգական տակ, բաղդաւոր համարելով իրան որ մայր պիտի լինի. այնպէս որ էլ չէի իմանում թէ հօրեղջայրս խօսում էր հետս իմ սիրելի Բաբէտիս մասին:

Կամաց կամաց բարձրացանք բլուրների վրայ: Ներքեւը, Դիւրանի երկայնութեամբ, ձգվում էին մարգագետինները կանաչ գորգի նման. յետոյ գալիս էին դեղնագոյն հողեր, որոնց վրայ տեղ տեղ մոխրագոյն ձիթենիները և տերեւազուրկ նշենիները լայնարձակ ճեմելիներ էին կազմում. յետոյ, ամէնից հեռու, գտնվում էին խաղողի որթերը, որոնց ճիւղերը ձգվում էին հողի վրայ:

Հարաւային Ֆրանսիայում, որթի հետ վարվում են ինչպէս կը վարուէին մի կռաւիտ կնոջ հետ, և ոչ իբրեւ քնքոյշ օրիորդի հետ, ինչպէս հիւսիսային նահանգներում:

Որթը աճում է շատ անգամ ինչպէս պատահում է, նայելով անձրեւի և արեգակի կամքին: Կարգ կարգ տնկած լինելով երկար գծերի վրայ, նոքա տարածում են իրանց շուրջը մութ կանաչ սուտեր. իսկ միջոցներում ցանում են ցորեն կամ վարսակ, այնպէս որ այգիները նմանում են մի շերտաւոր կերպասի, որ կազմուած է կանաչ բարունակների և դեղին խոզանների ժապաւեններից:

Մարդիկ և կանայք որթերի տակ կուչ եկած կտրում էին

խաղողի ողկոյգները և մի մեծ կողովի մէջ հաւաքում: Հօրեղբայրս և ես հանդարտ քայլերով առաջ էինք գնում հնձած արտի շաւիղով: Անցնելիս՝ այգիում բանող մշակները յետ էին նայում և ողջունում էին մեզ: Հօրեղբայրս կանգնում էր երբեմն ամէնից ծերերի հետ խօսելու համար:

— Է՛հ, Անդրէաս եղբայր, ասում էր նա, խաղողը լա՛ւ է հասել, ի՞նչպիսի զինի կունենանք այս տարի:

Եւ զիւղացիքը մերկ բազուկները բարձրացնելով ցոյց էին տալիս խոշոր ու սև սև ողկոյգներ:

— Տեսէ՛ք, պատուելի երէց, աղաղակում էին նոքա, սոքա զեռփոքրերն են. կան ողկոյգներ որ մի քանի լիտրի ծանրութիւն ունին: Տասը տարի կը լինի որ այսպիսի առատութիւն չենք տեսել:

Յետոյ նոքա ծածկվում էին տերևների տակ: Իսկ կանայքը, զլիարաց, կապոյտ թաշկինակներ վզերին կապած, կռանում էին երգելով: Կային և երեսայք, որոնք ղրորվում էին խոզանների մէջ, և իրանց բարձր ծիծաղներով ու չարութիւններով զուարճացնում էին այդ բացօթեայ գործարանի մշակներին: Արտի ծայրին մեծ մեծ սայլեր անշարժ սպասում էին խաղողին. մարդիկ անդադար գնում գալիս էին, տանելով լի կողովները և դատարկ յետ բերելով նոցա:

Խոտովանում եմ որ արտի միջում կանգնած տեղս՝ հպարտութեան մոքեր ծնան իմ մէջ: Տեսնում էի որ երկիրը հարուստ բերքեր է արտադրում իմ քայլերի տակ. հասուն և հօրեղ կեանքը հոսում էր որթի երակների մէջ, և առատութեամբ արձակում էր օդի մէջ իւր շունչը: Ջերմ արևունը վազում էր իմ մէջ, սիրտս կարծես յուզվում էր այն առատ արդիւնաբերութիւնից որ բոլորում էր հողեց և մինչև ինձ էր հասնում: Այն բազմաթիւ մշակների գործը իմ գործն էր, այն որթերը իմ զաւակներն էին. ամբողջ զաշտը իմ պտղաբեր և հնազանդ գերդաստանն էր: Ես մի առանձին զուարճութիւն էի զգում որ ոտներս խրվում էին պարարտ հողի մէջ:

Մի հայեացքով ամփոփեցի բոլոր տարածութիւնը որ իջնում էր մինչև Դիւրանս գետը. իմն էին ողջ այգիները, մարգերը, խոզանները և ձիթենիները: Տունը սպիտակ երևում էր կաշնիների ճեմեղքի մօտ. գետը շրջապատում էր իմ կանաչ արօտատեղիները իբրև մի արծաթեայ ժապաւէն երկայն վերաբերի բոլորքը: Մի րոպէ կարծեցի թէ մի թիզ բարձրացայ, և թէ բազուկներս տարածե-

լով պիտի կարողանայի կուրծքիս վրայ սեղմել ողջ կալուածը, ծառերը և մարգագետինները, տունը և հերկած արտերը:

Եւ մինչ զմայլած նայում էի, բլուրի վրայ բարձրացող շաւիղի ծայրին տեսայ մեր աղախիններից մէկին, որ վազէվազ գալիս էր: Շտապելուց ոտները քարերին էին դիպնում, բազում կները բարձրացնում էր և զանազան նշաններով կանչում էր մեզ: Ես սաստիկ յուզուեցայ:

— Հօրեղբայր, հօրեղբայր, աղաղակեցի, տեսէ՞ք ինչպէս է վազում Մարգարիտը... Կարծես այսօր է օրը...

Հօրեղբայրս բոլորովին գունատափուեցաւ: Աղախինը արդէն հասել էր բարձրաւանդակի վրայ, նա ուղիղ մեզ մօտ էր գալիս՝ թռչելով որթերի վրայով: Երբ իմ սոռճն եկաւ, շունչը կտրուած էր, նա խեղդւում էր, երկու ձեռով պինդ բռնում էր կուրծքը:

— Խօսի՛ր վերջապէս, ասացի՜ւս. ի՞նչ կայ:

Մի մեծ հառաչանք արձակեց նա, ձեռները վեր թողեց և հալիւ կարողացաւ այս մէկ լատը արտասանել:

— Տիկինը...

Եւ չսպասեցի:

— Ե՛կէք, եկէ՛ք շուտով, հօրեղբայր Ղազար: Ա՛խ, իմ խեղճ և սիրելի Բարէտ:

Եւ վազէվազ բռից ցած իջայ, այնպէս որ ոսկորն՝ րս կարծես կտրտւում էին: Մշակները, որոնք ոտի էին կանգնել, իմ վազելը տեսնելով ժպտում էին: Ղազար հօրեղբայրս չկարողանալով ետեւիցս հասնել, յուսահատութեամբ շարժում էր իւր գաւազանը:

— Է՛հ, Ժան, ի՞նչ եղաւ քեզ, աղաղակում էր նա, սպասի՛ր փոքր ինչ: Ես չեմ կամենում ամէնից վերջը հասնել:

Բայց ես էլ չէի լսում հօրեղբօրս ասածները, այլ շարունակ վազում էի:

Հասայ ագարակը, շնչատառ, ահը և յոյսը սրտումս: Արագ արագ սանդուղքից բարձրացայ և բախեցի Բարէտի դուռը, ծիծաղելով, լայով, խելքս գլխիցս կորցնելով: Մանկաբարձը քիչ բաց արաւ դուռը և բարկանալով ասաց ինձ որ այնքան աղմուկ չանեմ: Ես մնացի յուսահատուած և ամօթալի:

— Զէք կարող ներս մտնել, աւելացրեց մանկաբարձը, գնա՛ցէք սպասեցէք բակումը:

Եւ մինչ անշարժ մնում էի տեղս,

Ամէն բան լաւ է գնում, շարունակեց նա. գնացէք, ես ձեզ կը կանչեմ:

Դուռը փակուեցաւ. բայց ես մնացի կանգնած, չիմանալով թէ ինչ անեմ. Բաբէտի աղիողորմ ձայները թոյլ չէին տալիս ինձ ցած գնալու: Մինչ դրան առաջ կանգնած էի, մի սրտապատառ աղաղակ գնդակի հարուածի պէս կուրծքս խոցեց: Մի անգուսպ ցանկութիւն եկաւ վրաս ուսագլխովս դուռը կրնկահան անել: Այդ ցանկութեանս տեղի չտալու համար՝ ականջներս խցեցի, և խելագարի պէս սանդուղքից ներքեւ վազեցի:

Բակումը գտայ իմ հօրեղբօրը որ շտապելուց շնչապառ էր եղել: Ծերունի մարդը պտիպուեցաւ նստել ջրհորի քարի վրայ:

— Ի՞նչ համբաւ, հարցրեց նա, ո՞ւր է մանուկը:

Չգիտեմ պատասխանեցի ես. ինձ դուրս արին... Բաբէտը տանջվում ու լալիս է:

Եւ նայեցանք միմեանց երեսին՝ չհամարձակելով մի բառ արտասանել: Ականջներս սրում էինք տրտմութեամբ, աչքերս չէինք հեռացնում Բաբէտի պատուհանից, աշխատելով մի բան տեսնել սպիտակ վարագոյրի միջից: Հօրեղբայրս մնացել էր անշարժ՝ երկու ձեռք պինդ կրթնելով գաւազանի վրայ. իսկ ես, տենդից բռնուած, գնում գալիս էի նորա առաջից մեծ մեծ քայլերով: Երբեմն նայում էինք միմեանց երեսին և անհանգիստ կերպով ժպտում:

Այգեգործների սայլերը մէկը միւսի ետեւից գալիս էին: Խաղողի կողովները տեղաւորվում էին բակի շուրջը, պատերի մօտ, և տղամարդիկ բոպի՛ ոտներով ճմլում էին ողկոյգները փայտէ դաշտերի մէջ: Զորինները խրինջում էին, սայլապանները հայհոյում, զինին խոխոջալով թափվում էր հնձանի մէջ: Բարկ հոտեր տալով լաւում էին տաք օդի մէջ:

Եւ ես շարունակ յետ էի գնում, կարծես հարբել էի այն հոտերից: Իմ խեղճ գլուխը տրաքվում էր, մտածում էի Բաբէտի մօտ, նայելով թէ ինչպէս թափվում է խաղողի կարմիր շերան: Ինձ ու ինձ ասում էի թէ որդիս ծնում է այգեքաղի առատութեան ժամանակ, նոր քամած գինու բուրմունքների մէջ:

Համբերութիւնս հատաւ, և դարձեալ բարձրացայ: Բայց չհամարձակեցայ դուռը բախել, այլ ականջ դնելով լսեցի Բաբէտի անքալու ձայնը: Ել չհամբերեցի, սիրտս թոյլ գտնուեցաւ և ես անիծեցի մարդկային տանջանքը: Հօրեղբայրս, որ կամաց կամաց ետեւից

բարձրացել էր, յետ տարաւ ինձ բակը: Նա կամեցաւ տրտմութիւնս փարատել, և սխաւ խօսիլ գինու առատութեան ու պատուականութեան վրայ. բայց խեղ չէր լսում իւր ասածը: Մի մի անգամ երկուսս էլ լսում էինք, անհանգստութեամբ ականջ դնելով Բաբէտի սրտապատառ աղաղակներին:

Կամաց կամաց ձայները մեղմանալով մի ցաւալի մրմունջի փոխուեցան՝ քուն մտնող երեխայի լացի նման: Յետոյ մի մեծ լռութիւն տիրեց, որ զարհուրելի անհանգստութիւն պատճառեց ինձ. ինձ թվում էր թէ տունը դատարկ է այժմ, որ Բաբէտը էլ չէր հեծեծում: Էէնց այն է ուզում էի բարձրանալ, որ մանկաբարձը կամաց բաց արաւ պատուհանը, կռացաւ, և ձեռով նշան անելով ինձ,

— Եկէք, կրկնեց նա, եկէք:

Հանդարտ քայլերով բարձրացայ, սանդուղքի իւրաքանչիւր աստիճանի վրայ՝ ոտք կոխելիս մի նոր ուրախութիւն ճաշակելով: Հօրեղբայրս արդէն դուռը բխում էր, որ ես դեռ սանդուղքի կէսին էի հասել, ասես թէ մի տարօրինակ զուարճութիւն էի զգում յետաձգելու կոծջ համբուրելու րոպէն:

Շէմքի վրայ կանգ առի, սիրտս սաստիկ բաբախում էր: Հօրեղբայրս թեքուել էր օրօրոցի վրայ. Բաբէտը, զունաթափուած, աչքերը խուփ, կարծես քնում էր: Մոռացայ երեխային, ուղիղ Բաբէտի մօտ դնացի ու երկու ձեռով բռնեցի նորա սիրելի գլուխը: Արտասուքները դեռ էին ցամաքել թշերի վրայ, բայց նորա շքութունները ժպտում էին: Նա բաց արեց աչքերը, ցած ձայնով խօսեցաւ հետս ասելով. «Շատ տանջուեցայ, սիրելի ծան, բայց այնպէս բազդաւոր էի համարում ինձ, որ չարչարանքս աչքիս չէր երևում. ես քեզ զգում էի իմ մէջ»:

Այն ժամանակ կռացայ և համբուրեցի Բաբէտի աչքերը, խմեցի նորա արտասուքները: Նա ծիծաղում էր քաղցր կերպով և անձնատուր էր լինում ինձ մեղմ քնքշութեամբ. այնքան թուլացել էր որ անդադար քունը գալիս էր: Վերջապէս բազուկները հանեց վերմակի տակից, և շլինքիցս բռնելով ու բերանը ականջիս մօտեցնելով՝

— Տղայ է, ասաց նա թոյլ, բայց յաղթական ձայնով:

Այս առաջին բառերն էին որ որոշ կերպով արտասանեց նա այն զարհուրելի ճգնաժամից յետոյ, որ ցնցել էր նորան ամբողջ մարմնով:

— Լաւ էի իմանում որ տղայ կը լինի, շարունակեց նա, ամէն

գիշեր տեսնում էի նորան երազումս... Բեր պարկեցրու նորան իմ կողքին:

Եւր եկայ, տեսայ որ մանկաբարձը և հօրեղբայրս վիճում էին միմեանց հետ. խեղճ կինը չէր կարողանում համոզել հօրեղբորս, որ կամենում էր երեխային գրկել և օրօրել:

Ես նայեցայ երեխային, որին մի րոպէ՝ մոռացել էի մօր պատճառով: Մանուկը վարդի նման փայլում էր: Բաբէտը պնդում էր թէ ինձ է նմանում. մանկաբարձը հաստատում էր թէ աչքերը մօր նման էին. իսկ ես ոչինչ չէի պզու՞մ՝ այնքան սիրտս լեքն էր, համբուրեցի փափկիկ երեխային, կարծելով թէ դեռ Բաբէտին եմ համբուրում:

Պարկեցրի երեխային անկողնի մէջ: Նա շարունակ աղաղակում էր, բայց նորա ձայնը երկնային ներդաշնակութիւն էր թվում մեզ: Նստայ մահճակալի ծայրին, հօրեղբայրս տարածուեցաւ մի մեծ բազկաթոռի վրայ, իսկ Բաբէտը, յոգնած ու խողաղ, մինչև երեսը ծածկուած, պարկած էր անկողնի մէջ, քաղցր ժպիտը նկարվում էր նորա աչքերում:

Պատուհանը բոլորովին բաց էր: Խաղողի անուշ հօտը մտնում էր սենեակը աշնանային մեղմ տաքութեան հետ: Լսվում էր մշակների թխթխկոցը, սայլերի ձռնչիւնը, մորակներին չըխկոցը. երբեմն էլ բարձրանում էր բախումը անցուդարձանող աղախինի երգը: Այս բոլոր աղմուկները մեղմանում էին սենեակի մէջ, որ դեռ բոլորովին չէր հանդարտուել Բաբէտի հեկեկանքներից: Պատուհանից երևում էր բնութեան գեղանկար տեսարանի մի մասը. մենք նշմարում էինք կաղնիների ճեմելիքը ամբողջապէս, Գիւրանսը, իբրև մի սպիտակ մետաքսէ ժապաւէն, անցնում էր ոսկեզոյն և ծիրաննփայլ անրանների միջով. երկրի այս փոքրիկ անկիւնի վրայ ձգվում էր կապուտակ և վարդագոյն երկինքը:

Ահա այս խողաղ հօրիզոնի, հնձանի անոյշ բուրմունքների, աշխատութեան և արդիւնագործութեան ուրախութիւնների մէջ էր որ Բաբէտը, Ղազար հօրեղբայրս և ես խօսակցում էինք միմեանց հետ՝ նայելով նորածին մանկիկին:

— Հօրեղբայր Ղազար, ասում էր Բաբէտը, ի՞նչ անուն պիտի տաք երեխային:

— Ժանի մօր անունն էր Ժակլին, պատասխանեց հօրեղբայրը, ես կանուանեմ երեխային Ժակ:

— Ժակ, Ժակ, կրկնեց Բաբէտը... Այո՛, այդ գեղեցիկ անուն է... Բայց ասացէք ինձ, ի՞նչ պիտի դառնայ, այս փոքր մարդը, արգեօք երէց թէ զինուոր, պարոն թէ գիւղացի:

Ես սկսայ ծիծաղել:

Դեռ շատ ժամանակ ունինք այդ բանի վրայ մտածելու, ասացի նորան:

— Չէ, ոչ, կրկնեց Բաբէտը համարեա նեղացած, նա շուտով կը մեծանայ. տես ինչ ուժեղ է. նորա աչքերն արդէն խօսում են:

Ղազար հօրեղբայրս բոլորովին համամիտ էր իմ կնոջը:

— Թող ոչ քահանայ դառնայ, ոչ զինուոր, ասաց նա ծանր ձայնով, եթէ այդ պաշտօնների համար առանձին կոչում չունենայ... Իսկ կրթել նորան այնպէս որ պարոն լինի, այդ մտածելու բան է...

Բաբէտը անհանգստութեամբ նայում էր ինձ: Այդ սիրելի էակը հպարտութեան նշոյլը չէր երեացնում իւր մէջ. բայց ինչպէս բոլոր մայրերը, նա կը կամենար հպարտանալ իւր զուակով: Ես կարող էի ներդուել որ նա արդէն իւր որդուն նօտար կամ բժիշկ էր տեսնում: Համբուրեցի նորան և հանդարտ կերպով ասացի.

— Ես ցանկանում եմ որ երեխան բնակի մեր սիրելի հովտի մէջ: Մի օր, Դիւրանսի ափին, նա կը գտնէ մի տասնվեց տարեկան Բաբէտ, որին ջուր կը տայ խմելու: Միտդ բեր, սիրելի... Ագարակը շորհեց մեզ խաղաղ կեանք. մեր որդին մեզ նման գիւղացի պիտի լինի, մեզ նման բաղդաւոր:

Բաբէտը, բոլորովին շարժուած, համբուրեց ինձ իւր հերթին. յետոյ ժպտելով.

— Իրաւունք ունիս, Ժան, ասաց նա: Այո՛ երկիրը բարի է եղել մեզ համար, նա բարի կը լինի և մեր փոքրիկ Ժակի համար... չորեղբայր Ղազար, դուք հողագործի կնքահայրը պիտի լինիք:

Հօրեղբայր Ղազարը յայտնեց իւր համաձայնութիւնը, զլուրը հանդարտ կերպով շարժելով: Մի բույլէ կար որ զննում էի նորան, և տեսնում էի որ աչքերը քօղարկվում են, շրթունքները գունաթափվում: Բաց պատուհանի առաջ, բաղկաթոռի վրայ տնարածուած ապիտակ ձեռները ծնկների վրայ թողած՝ ուղիղ երկնքին էր նայում մի հոգեկան յափշտակութեան մէջ:

Մի անհանգստութիւն եկաւ վրաս:

— Ցաւ էք զգում, հորեղբայր, հարցրի նորան: Ի՞նչ ունիք... Պատասխանեցէք, ի սէր Աստուծոյ:

Նա քիչ բարձրացրեց իւր ձեռներից մէկը իբր խնդրելու համար որ աւելի կամաց խօսիմ. յետոյ ձեռք վեր թողեց, և թոյլ ձայնով ասաց.

— Ես խորտակուած եմ. իմ հասակում բաղդաւորութիւնը մահ է պատճառում... Աղմուկ մի բարձրացնէք... Ինձ թվում է թէ մարմինս բոլորովին թեթեւացել է. էլ ոտներս ու ձեռներս իմը չեն:

Բարէտը վախեցած քիչ վեր կացաւ, աչքերը դարձնելով հորեղբայր Ղազարի վրայ: Ես չոքեցայ նորա առաջ, աչքս երեսից չճեռացնելով, իսկ ինքը ժպտում էր:

— Մի վախենաք, շարունակեց նա: Ես ոչ մի ցաւ չեմ զգում. մի քաղցրութիւն իջնում է վրաս, կարծես պիտի քնեմ արդար և բարի քնով... Այս բանը յանկարծ եկաւ վրաս, և ես փառք եմ տալիս Աստուծոյ: Ա՛խ, իմ խեղճ Ժան, շատ տեղ եմ վաղել բլրի ճանապարհի վրայ, երեխան չափազանց մեծ ուրախութիւն պատճառեց ինձ:

Եւ մինչ մենք հասկանում էինք, մինչ բարձրաձայն հեկեկում էինք, հորեղբայր Ղազարը շարունակեց, աչքերը երկնքից չճեռացնելով.

— Մի վրդովէք իմ ուրախութիւնը, պաղատում եմ ձեզ... Չգիտեք թէ որքան բաղդաւոր եմ համարում ինձ որ յաւիտենական քնի մէջ եմ մտնելու այս բաղկածովի վրայ. երբէք չէի համարձակում մտածել թէ այսպիսի միջթարական մահ կ'ունենամ: Իմ բոլոր սիրելի անձինքը այստեղ են՝ իմ կողքին... Եւ տեսէք ի՞նչ կապոյտ երկինք. Աստուած ինձ գեղեցիկ երեկոյ է ուղարկում:

Արեգակը մայր էր մանում կաղնիների ճեմէլքի ետեւ: Ճառագայթները կողմնակի կերպով ոսկէ ավառցներ էին տարածում ծառերի տակ, որոնք պղնձի գոյն էին ստանում: Հեռու, կանաչ դաշտը խառնվում էր խաղաղ հորիզոնի հետ: Այս խաղաղ լուսթիւն, այս մայր մանող արեգակի առաջ, որ մեզմ կերպով լուսաւորում էր սենեակը, հորեղբայր Ղազարը տեղի ու աւելի թուլանում էր. նա հանգչում էր անզգայի կերպով, նման այն թեթեւ շողքերին, որոնք ազօռ լուսով երևում են բարձր ճիւղերի վրայ:

— Ա՛խ, իմ բարի հովիտ, ասաց նա մրմնջելով, ի՞նչ քնքոյշ

կերպով տալիս ես ինձ քո հրաժարականը... Ես վախենում էի որ ձմեռ ժամանակ չմեռնիմ, երբ բոլորովին սև ես:

Մենք զսպում էինք մեր արտասուքները, չէինք կամենում անհանգիստ անել այդ սուրբ մահը: Բաբէտը աղօթում էր ցած ձայնով. իսկ մանուկը շարունակում էր իւր թոյլ աղաղակները:

Հօրեղբայրս լսեց այդ աղաղակները իւր հոգեվարքի մէջ: Նա փորձեց դառնալ Բաբէտի կողմը, և ժպտելով ասաց.

— Տեսայ երեխային, այժմ մեռնում եմ երջանիկ սրտով:

Այս ասելով նա աչքերը դարձրեց տիգոյն երկնքի և շեկ դաշտի վրայ, և դուրսը յետ թողնելով մի թոյլ հառաչանք արձակեց: Ոչ մի սարսուռ չցնցեց հօրեղբայր Ղազարի մարմինը. նա մտաւ մահուան դիրքը այնպէս՝ ինչպէս որ մտնում են քնի դիրքը:

Մեր հոգին լցուել էր այնպիսի քաղցրութեամբ, որ մենք լուռ մնացինք, առանց արտասուք թափելու. մահուան այս պարզութիւնը տեսնելով՝ միայն մի խաղաղ տխրութիւն զգացինք: Վերջալոյսը երևում էր, հօրեղբայր Ղազարի հրաժարականը յոյս և վստահութիւն տուեց մեզ, ինչպէս արեգակի հրաժարականը՝ որ երեկոյեան մեռնում է առաւօտեան վերածնելու համար:

Այսպէս անցաւ իմ աշնանային օրը, որ պարզեցեց ինձ մի զաւակ և իմ հօրեղբօրը տարաւ վերջալոյսի խաղաղութեան մէջ:

Դ.

Զ Մ Ե Ռ

Յունվար ամսին չարագուշակ առաւօտներ են պատահում, որոնք սարսուռ են բերում մարդու վրայ: Այն օրը զարթեցայ թէ չէ, մի անհանգստութիւն տիրեց սրտիս: Դիշերով ձիւնը սկսել էր հալել և երբ դրան շէմքից նայեցայ դուրսը, դաշար երևեցաւ ինձ իբրև մի մեծ ցնցոտիք, ցնխոտ ու պառուտած:

Մառախուղը վարագոյրի պէս ծածկում էր հորիզոնը: Այդ մառախուղի միջից ճեմելիքի կաղնիները տխուր կերպով դուրս էին ցցում իրանց սև բազումները, ասես թէ հրէշներ լինէին, որոնք պահպանում էին իրանց ետև ձգուող մառախլապատ անդունդը: Գետնի վրայ խոր փոսեր էին կազմուել, որոնք ծածկուել էին ջրով:

այդ լճակների երկարութեամբ տեղ տեղ երևում էր կեղտոտ ձիւնը: Հեռուից լսվում էր Վիւրանսի ահեղագոյ որոտումը:

Չմեռը առողջարար է, երբ երկինքը պարզ է և երկիրը սառած: Յուրտ օդը այրում է ականջները, և մարդիկ ուրախ ուրախ գնում են սառցապատ ճանապարհների վրայ, որոնք արծաթի պէս զնգզնգում են քայլերի տակ: Գաշտը ձգվում է առաջ և մաքուր և խոտակ, նորա սպիտակ սառոյցը դեղինն է տալիս արևի թոյլ ճառագայթների տակ: Բնդհակառակն, ոչինչ այնպէս ախուր չէ՝ ինչպէս այն անախորժ եղանակը, երբ ձիւնը հալվում է. ես ատում եմ մառախուղը, որի խոնաւութիւնը ծանրանում է մարդու ուսերի վրայ:

Ես սարսափեցի պղնձագոյն երկնքին նայելով. շտապեցայ սուն մտնել, վճռելով այն օրը դաշտ չգնալ. տան շուրջն էլ բաւական բան կար անելու:

Ժակը վաղուց վեր էր կացել: Ես լսում էի նորա սուլելու ձայնը մի շտեմարանից, ուր նա օգնում էր մշակներին ցորենի պարկերը շալակելու: Ժակը արդէն տասնութ տարեկան էր. նա մի բարձրահասակ ու զուարթ պատանի էր, ջեյապինդ բազում կներով: Նա ինձ պէս չէր ունեցել մի Ղազար հօբեղբայր որ փչացնէր նորան և լատիներէն լեզուն ուսուցանէր, նա չէր գնում գետափի ուռիների տակ երազների անձնատուր լինելու համար: Ժակը իսկական գիւղացի էր դարձել, մի անխոնջ մշակ, որ նեղանում էր երբ ես մի բանի ձեռք էի տալիս, ասելով թէ ես արդէն ծերանում եմ և ուրեմն պէտք է հանգստանամ:

Եւ մինչ հեռուից նայում էի նորան, մի քաղցր ու թեթեւ էակ, որ թռաւ ուսերիս վրայ, աչքերս ծածկեց իւր փոքրիկ թաթիկներով և հարցրեց.

— Այս ո՞վ է:

Ես սկսայ ծիծաղել:

— Փոքրիկ Մարիամն է, պատասխանեցի ես, որին իւր մայրը այս րոպէիս հագցրել է:

Մի րեւի դստրիկս մօտ տասը տարեկան էր, և այդ տասը տարուայ միջոցում՝ նա ագարակի ուրախութեան առարկան էր դարձել: Վերջինը աշխարհ վաղով, այն միջոցին երբ էլ յոյս չունէինք զուակ բերելու, նա վայելում էր մեր ամենամեծ սէրը: Մենք դուրում էինք նորա վրայ մանաւանդ այն պատճառով որ առողջութիւնը շատ թոյլ էր: Նորա հետ վարվում էինք իբրեւ օրիորդի հետ. մայրը

կամենում էր անպատճառ որ նա մի օր տիկին լինի, և ես սիրա չէի անում նորա կամքին հակառակիլ, այնքան նազելի էր փոքրիկ Մարիամը իւր մետաքսէ գեղեցիկ շրջագլխասաների մէջ:

Մարիամը դեռ ցած չէր եկել իմ ուսերից:

— Մայրիկ, մայրիկ, աղաղակում էր նա, եկ տես. ես ձի եմ խաղում:

Բաբէտը ներս մտաւ և մի ժպիտ ցոյց տուեց: Ա՛խ, խեղճ Բաբէտ, ի՛նչպէս ծերացած էինք: Յիշում եմ որ մեր մարմնի թուլութիւնից դողդողում էինք, միմեանց երեսին տօուր կերպով նայելով, երբ մենակ էինք մնում: Մեր որդիքը տալիս էին մեզ մեր երիտասարդութիւնը:

Նախաճաշիկը լուռ անցաւ: Մենք ստիպուեցանք կանթեղը վառել. սենեակի մէջ ձգուող աղօտ լոյսը մահուան տխրութիւն էր բերում մարդու վրայ:

Ե՛հ, ասում էր Ժակը, աւելի լաւ է այս տաք անձրևը քան աստիկ ցուրաը, որ կը սառեցնէր մեր ձիթենիները և խաղողի որթերը:

Եւ նա աշխատում էր կատակներ անել: Բայց ինքն էլ անհանգիստ էր մեզ պէս, թէ և այդ անհանգստութեան պատճառը չէր իմանում: Բաբէտը վատ երազներ էր տեսնել, և մենք նորա պատմութիւնը լսելով՝ երեսանց ծիծաղում էինք, իսկ սրտով տխրում:

— Եղանակն է բերում այս տխրութիւնը մեզ վրայ, ասացի ես ամէնին հանգստացնելու համար:

— Այո՛, այո՛, եղանակն է, շտապելով վրայ բերեց Ժակը: Գնամ մի քանի որթի ուռեր բերեմ ու զնեմ կրակի վրայ:

Պլպլան բոցը լուսաւորեց սենեակի պատերը: Ուռերը ճարճաւելով այրվում էին՝ մի վարդագոյն հետք թողնելով: Մենք նստել էինք վառարանի առաջ. օդը տաք էր դրսումը, իսկ տան մէջ՝ մի ցուրտ խոնավութիւն էր թափվում առաստաղներից: Բաբէտը իւր դիրքն էր առել փոքրիկ Մարիամին. ցած ձայնով խօսում էր նորա հետ, և զուարճանում էր նորա մանկական շատախօսութեամբը:

— Գալլի^ս ես, հայր, հարցրեց ինձ Ժակը: Գնանք տեսնենք թէ ինչ գրութեան մէջ են մառանները և շաեմարանները:

Դուրս եկայ. նորա հետ: Մի քանի տարի շարունակ առատ հունձքեր չէինք ունեցել և այս պատճառով մեծ ֆիասներ էինք կրում. մեր որթերը և ծառերը ցրտատար էին լինում, կարկուտը

Ֆնասում էր մեր ցորենի և վարսակի արտերին: Այլ ես ասում էի երբեմն թէ ծերանում եմ, թէ բազում, որ կնոջ պէս փոփոխամիտ է, ծերերին չէ սիրում: Ժակը ծիծաղում էր, պատասխանելով թէ ինքը երիտասարդ է, և ուրեմն պէտքէ բազդին շողոքորթութիւններ անէ՝ ինչպէս որ շողոքորթում են կանանց:

Ես հասել էի ձմրան, ցուրտ եղանակին, զգում էի որ ամենայն ինչ մեռնում է իմ շուրջը: Բնութեան ամէն մի փոփոխութիւնը տեսնելով՝ մտաբերում էի Ղազար հօրեղբօրս, որ այնպէս խաղաղ էր մնացել մահուան ժամանակ. ես ոյժ էի խնդրում նորա քաղցր յիշատակից:

Դեռ ժամը երեքի մօտ էր, որ օրը բոլորովին մթնեցաւ: Մենք իջանք հասարակաց դահլիճը: Բարէտը վառարանի անկիւնը քաշուած կարում էր, գլուխը քաշ ձգած. փոքրիկ Մարիամը, գետնին նստած, կրակի դէմնդէմը, հաղցնում էր իւր ափկինը: Ժակը և ես նստել էինք մի գրասեղանի առաջ, որ մնացած էր մեզ հօրեղբայր Ղազարից, և սառագում էինք մեր հաշիւները:

Պատուհանի առաջ կարծես մի պատ էր քաշած. մառախուղը, ապակիներին կպչելով, խաւարէ պարսպի պէս բարձրանում էր: Թէ ինչ կար այդ պարսպի ետեւ, այդ ոչ ոք չէր կարող իմանալ. միմիայն մի աղաղակ, մի մեծ ձայն բարձրանում էր խաւարի լռութեան մէջ:

Մենք արձակել էինք մշակներին, մեզ մօտ պահել էինք մեր պառաւ Մարգարիտ աղախինին: Երբ գլուխս բարձրացնում և ականջ էի դնում, ինձ թվում էր թէ մեր տունը մի անդունդի վրայ էր կախ ընկած: Ոչ մի մարդկային ձայն չէր գալիս դրսից, ես լսում էի միայն անդունդից բարձրացող աղաղակները: Աչքս դարձրի կնոջս և զաւակներիս վրայ, ես զգացի մի թուլահոգութիւն՝ որ յատուկ է ծեր մարդկանց, որ անկարող են իրանց շրջապատողներին պաշտպանել անձանօթ վտանգների դէմ:

Աղաղակը սաստկացաւ, և մեզ այնպէս էր թվում իբր թէ դուռը բախում են: Մի և նոյն բոպէին ախոռի ձիւները սկսան կատաղաբար խրխնջել, եղներն ու կովերը խուլ բառաչւեններ արձակեցին: Բոլորս ոտի էինք կանգնել, անհանգստութիւնից գունաթափուել, սրաներս դող էր ընկել: Ժակը թռաւ և դուռը բաց արաւ:

Պղտոր ջուրը ծփծփալով ներս մտաւ և տարածուեցաւ սեռեակի մէջ:

Դիւրանսը վարարում էր. նա էր արձակում այն գոռոցը, առաւօտեանից սկսած լայնանալով և իւր ջրերը մինչև հեռու տեղեր հասցնելով:

Զիւնը հալվում էր սարերում, իւրաքանչիւր բլուր մի հեղեղ էր դարձել, որ մեծացնում էր գետը: Մառախուղը վարագոյրի պէս ծածկել էր մեզանից գետի այդ անակնկալ աճումը:

Յաճախ, խստաշունչ ձմեռների ժամանակ, երբ ձիւնը հալվում էր, ջուրը բարձրանում էր մինչև մեր տան բակը. բայց երբէք գետը այդպիսի արագութեամբ չէր մեծացել: Բայց դռնից բակը լճի փոխուած էինք տեսնում, ջուրը թրջում էր արդէն մեր ոտները:

Բաբէտը գրկել էր փոքրիկ Մարիամին, որ լայիս էր իւր աիկինը կուրծքին սեղմելով: Ժակը կամենում էր դնալ ակոռների և գոմերի դռները բանալ. բայց մայրը փեշիցը բռնելով՝ պաղատեց նորան որ տանից չհեռանայ: Ջուրը անդադար բարձրանում էր: Ես մղեցի Բաբէտին սանդուղքի կողմը:

— Դու, չու, տուն մտնենք, աղաղակեցի ես:

Եւ ստիպեցի ժակին ինձանից առաջ անցնիլ: Վերջինը ես տուն մտայ:

Մարգարիտը սարսափած՝ իջաւ տան վերնայարկից, ուր նա սովորաբար մնում էր: Ես նորան նստեցրի սենեակի խորքում, Բաբէտի կողքին, որ լուռ ու մռնջ էր մնում, դէմքը գունաթափուած, պաղատախառն աչքերը ինձ վրայ դարձնելով: Պոքրիկ Մարիամին պարկեցրել էինք անկողնում. նա չէր կամեցել բաժանուիլ իւր աիկինից, և քնել էր բազուկների մէջ գրկելով նորան: Երեխայի խաղաղ քունը միթէարում էր ինձ. երբ յետ էի նայում և տեսնում Բաբէտին, որ ականջ էր դնում երեխայի կանոնաւոր շնչառութեանը, մոռանում էի վտանգը, և չէի լսում թէ ինչպէս ջուրը խփում է պատերին:

Բայց և այնպէս ժակը և ես չէինք կարող խաբել մեզ և աչքի առաջ չունենալ մօտահաս վտանգը: Մեր սրտի անհանգստութիւնը այնքան սաստիկ էր, որ կամեցանք իմանալ թէ հեղեղը որքան առաջ է եկել: Մենք բաց էինք արել պատուհանը և այնպէս սաստիկ կուացել, որ քիչ էր մնում ցած գլորուէինք: Թանձր մառախուղը, որ վարագոյրի պէս ծածկել էր ջուրը, մաղում էր մի բարակ արձրեւ, որ սարսուռ էր բերում մարդու վրայ: Երբեմն երբեմն խաւարի միջից շարժական ջուրը պողպատի պէս փայլում էր: Բակումը ակնքները տատանում էին, կամաց կամաց բարձրանալով պատերի

երկարութեամբ: Մենք լսում էինք շարունակ Ղիւրանսի զոռոյրը և ձիաների ու եղների ահարկու ձայները:

Այս խեղճ անասունների խրինջիւնը և բառաչիւնը սիրտս պատառում էին: Ժակը հասկացնում էր ինձ հայեացքով, թէ կամե՞նում է փորձել նոցա ազտակու: Շուտով նոքա սկսան աղիողորմ ձայներ արձակել, և մի մեծ ճայթիւն լուեցաւ. եղները կոտրել էին գոմի դռները: Մենք տեսանք ինչպէս ջուրը մեր առաջովը տարաւ ու գլորեց նոցա հոսանքի մէջ, խեղճ կենդանիները անյայտացան գետի անդունդի մէջ:

Այն ժամանակ բարկութիւնը տիրեց ինձ, խելագարի պէս բռնւս բարձրացրի Ղիւրանսի վրայ, և պասուհանի առաջ կանգնած հայհոյում էի նորան:

— Անպիտան, աղաղակեցի ես կատաղած ջրերի միջում, ես քեզ քնքոյշ սիրով եմ սիրել, դու ես եղել իմ առաջի սիրուհին, և այսօր դու կողոպտում ես ինձ, ապականում ես ագարակս և տանում ես կենդանիներս: Ա՛խ, անիծեա՛լ, անիծեա՛լ... Յետոյ դու ինձ տուիր Բաբէտին, երկար ժամանակ շրջեցիր իմ մարգերի շուրջը: Ես կարծում էի թէ դու բարերար մայր ես, մտաբերում էի որ Ղալար հօրեղբայրս սիրում էր քո վճիռ ջրերը, մտածում էի թէ երախտաւ պարտ պիտի լինիմ քեզ... Այժմ տեսնում եմ որ դու խորթ մայր ես եղել, և ասում եմ քեզ...

Բայց Ղիւրանսը իւր որոտալից ձայնով խեղդում էր իմ աղաղակները, և մի զարմանալի անտարբերութեամբ տարածում և առաջ էր մղում իւր ալեքները:

Ներս մտայ, գնացի համբուրեցի Բաբէտին՝ որ արտասովում էր: Փոքրիկ Մարիամը քնում էր ժպիտը երեսին:

— Մի՛ վախենար, ստացի կնոջս: Զուրը չէ կարող միշտ բարձրանալ... անշուշտ կը սկսի իջնիլ... ոչինչ վտանգ չկայ:

— Ոչ, վտանգ չկայ, կրկնում էր Ժակը շարժուած, տունը ասուր է:

Այդ միջոցին Մարգարիտը, որ հետաքրքրութիւնից և երկիւնջից շարժուած մօտեցել էր պատուհանին, խելագարի պէս թեքուեցաւ, և գլորուեցաւ մի աղաղակ արձակելով: Ընկայ պատուհանի առաջ, բայց չկարողացայ թակին բռնել, որ թռաւ ջուրը նորա ետեւից: Մարգարիտը օրօրել էր նորան, և Ժակը որդիական սիրով սիրում էր խեղճ պառաւին: Նրկու անկման ձայները լսելով՝ Բաբէտը

վեր էր կացել զարհուրած, ձեռները կցելով, և անշարժ մնաց կանգնած տեղը, բերանը բաց, անթարթ աչքով նայելով պատուհանի վրայ:

Ես նստել էի փայտէ նեցուկի վրայ, ականջներս խլացած ջրերի որոտումից: Զգիտեմ որքան ժամանակ Բաբէտն ու ես մնացինք այս ցաւալի ապշութեան մէջ, երբ մի ձայն կանչեց ինձ: Այդ ժախն էր, որ կաշէլէր պատին՝ պատուհանի տակ. բռնեցի նորա ձեռը, և նա բարձրացաւ:

Բաբէտը պինդ սեղմեց նորան իւր բազուկների մէջ. նա այժմ կարող էր ազատ հեկեկալ, նա մխիթարվում էր:

Մարգարիտի վրայ ոչինչ խօսք չեղաւ: Ժակը չէր համարձակում ասել թէ չկարողացաւ գտնել նորան, և մենք չէինք համարձակում մի բան հարցնել նորան այդ մասին:

Նա ինձ մի կողմ քաշեց ու պատուհանի առաջ տարաւ:

— Հայր, ասաց նա ցած ձայնով, բակումը երկու մէտրից աւելի ջուր կայ, և գետը շարունակ բարձրանում է: Եւ չենք կարող մնալ այստեղ:

Ժակը իրաւունք ունէր. տունը քիչ քիչ քանդվում էր, շտեմարանների տախտակները միմեանց ետեւից գնում էին: Մէկ էլ որ այդ Մարգարիտի մահը տանջում էր մեզ: Բաբէտը խելագարի նման պաղատում էր մեզ: Միայն փոքրիկ Մարիամը խաղաղ էր մնում իւր անկողնի մէջ. տիկինը բազուկների մէջ առած՝ քնում էր նա հրեշտակային քաղցր ժպիտը երեսին:

Իւրաքանչիւր բոպէին վտանգը սաստկանում էր: Զուրը մօտ էր պատուհանի նեցուկին հասնելու և սենեակը ողողելու: Ասէիք թէ մի պատերազմական մեքենայ կործանում է մեր ազարակը, ծանր, խուլ ու կանոնաւոր հարուածներով: Հոսանքը պիտի հանդիպէր մեզ տան ճակատի կողմից, և մենք չէինք կարող մի յոյս ունենալ մարդկային օգնութեան վրայ:

— Բոպէները թանգ արժեն, ասաց Ժակը տրտմութեամբ. շուտով փրտակները կը ջախջախեն մեզ... Որոնքնք տախտակներ և մի լաստ շինենք:

Տագնապած ասում էր նա այս խօսքերը: Ի հարկէ, աւելի լաւ կը համարէի գետի մէջ տեղը լինել՝ մի քանի իրար հետ կապած գերանների վրայ, քան թէ այն տան կտուրի վրայ՝ որ պիտի ընկղմէր ջրի մէջ: Բայց ո՞րտեղեց առնէինք հարկաւոր գերանները:

Կատաղութիւնիցս զջլեցի պահարանների տախտակները, ծակը կոտրտեց տան կահ կարասիքը, մենք հանեցինք փեղկերը, միով բանիւ բոլոր փայտեղեղէնները որ մեր ձեռն ընկան: Եւ զգալով որ անկարելի պիտի լինէր մեզ օգուտ քաղել այդ փայտի կտորտանքներից, ձգեցինք նոցա սենեակի մէջ տեղը և կատաղած շարունակ որոնում էինք:

Մեր վերջին յոյսը կորչում էր, մենք հասկանում էինք մեր թշուառութիւնը և մեր անկարողութիւնը: Զուրը բարձրանում էր. Դիւրանաի վայրենի ձայները կանչում էին մեզ կատաղաբար: Այն ժամանակ արտասուքը խեղդեց ինձ, զրկեցի Բաբէտին իմ գողգոջուն բազուկներով և պաղատեցի ծակին որ մեզ մօտ գայ: Ես կամեւում էի որ բոլորս էլ մի գրկախոռութեան մէջ մեռնէինք:

Բայց ծակը նորից պատուհանի առաջ էր գնացել. և յանկարծ — Հայր, աղաղակեց նա, մենք փրկուած ենք... եկ և տես:

Երկինքը զթացել էր մեզ: Մի շտեմարանի կտուր հոսանքից տարուելով՝ եկել կանգնել էր պատուհանի առաջ: Այս կտուրը, որ մի քանի մէտր լայնութիւն ունէր, շինած էր թեթև գերաններից և յարդից. նա լող էր տալիս ջրի վրայ, ուրիմն շատ լաւ կարող էր լաստի տեղ ծառայել: Ձեռներս կցեցի, ես պատրաստ էի պաշտել այդ փայտը և այդ յարդը:

Ծակը պարաններով պինդ կապեց կտուրը և թռաւ նորա վրայ: Նա ման եկաւ յարդի վրայ, որ իմանայ թէ արդեօք կտուրի իւրաքանչիւր մասը միակերպ ամուր է: Յարդը ղիմացաւ, և մենք կարող էինք աներկիւղ գնալ նորա վրայ:

— Օհ, նա մեզ ամէնիս կը տանի, տասց ծակը ուրախ ուրախ: Տես թէ ինչ քիչ է ընկնում ջրի մէջ... բոլոր դժուարութիւնը այժմ նորան ղեկավարեն է:

Այս ասելով աչք ածեց իւր շուրջը և բռնեց երկու ձող, որ հոսանքը առել տանում էր կտուրի մօտով:

— Էհ, ահա թիախները, շարունակեց նա... Հայր, դու կը կանգնես ետեւի կողմը, իսկ ես առաջի կողմը, և հեշտ կը լինի մեզ լաստը վարել: Զուրը երեք մէտր խորութիւն չունի: Շուտ, շուտ, նստեցէք, չպէտք է մի բոպէ կորցնել:

Իմ խեղճ Բաբէտը աշխատում էր ժպտել: Նա փաթաթեց փոքրիկ Մարիամին մի շալի մէջ. երեխան նոր էր վարթել. սարսափած լուռ ու մունջ էր մնում նա, և միայն մի մի անգամ ծանր

հառաչանքներ էր արձակում: Մի աթոռ ղրի պատուհանի առաջ
և նստեցրի Բաբէտին լաստի վրայ: Մինչ բռնում էի նորան բազուկ-
ներիս մէջ, սիրտս սաստիկ շարժուեցաւ, և համբուրեցի նորան.
դժուամ էի կարծես որ այդ համբոյրը վերջինը պիտի լինէր:

Չուրը սկսում էր հոսել սենեակի մէջ, և մեր ոտները ար-
դէն բոլորովին թրջուած էին: Վերջինը ես դուրս եկայ, և պարանը
արձակեցի: Հոսանքը պատին մօտ էր պահում մեզ. հարկաւոր ե-
ղաւ մեզ մեծ զգուշութիւններ բանեցնել և մեծ ճիգ թափել որ
ազարակից հեռանանք:

Կամաց կամաց մառախուղը սկսաւ ցրուիլ: Երբ մենք ճանա-
պարհ ընկանք, կարող էր կէս գիշեր լինել: Աստղերը դեռ ևս լո-
ղում էին մռայլ ամպերի մէջ. լուսինը համարեա հորիզոնի վրայ
կանգնած՝ լուսաւորում էր գիշերը մի տեսակ շրջանակաւոր աղօտ
լուսով:

Այն ժամանակ միայն հեղեղը երևեցաւ մեզ իւր սարսափելի
մեծութեամբ: Հովիտը մի մեծ գետի էր փոխուել: Մի բլրից միւսը,
վարելահողերի միջով, անցնում էր ահեղ Դիւրանսը, որ միայնակ
կենդանութեան նշան էր տալիս մեռած հորիզոնի մէջ, գոռալով
իշխանական ձայնով և իւր կատաղութեան մէջ պահպանելով հըս-
կայական վեհ ցայտումը: Տեղ տեղ դուրս էին ցցվում ծառերի
փնջեր, որոնք մի մի սև բիծ էին կազմում պղտոր ջրի սփռոցի
վրայ: Ես ճանաչեցի մեր հանդէպ ճեմելքի կաղնիների կատարները.
հոսանքը առաջ էր մղում մեզ դէպի այդ ճիւղերը, որոնք մեզ
համար մի մի ժայռ էին: Լաստի շուրջը ծածանում էին զանազան
բեկորներ, փայտի կտորներ, դատարկ տակառներ, խոտի փնջեր, գետը
տանում էր այդ աւերակները, որ իւր կատաղութիւնը գործել էր:

Ձախ կողմը նշմարում էինք Դուրգի լոյսերը, լապտերները շարժ-
վում էին գիշերուայ մթութեան մէջ: Ինչպէս երևում է, ջուրը
էր բարձրացել մինչև գիւղը, միայն ցած տեղերն էին ողողուել: Ան-
շուշտ մեզ օգնութիւն պիտի հասնէին. անհամբերութեամբ նայում
էինք ջրի վրայ փայլող լոյսերին. ամէն րոպէ մեզ թվում էր թիակ-
ների ձայներ լսել:

Մենք գնում էինք ջրերի հաճոյքին անձնատուր լինելով: Հէնց
որ լաստը հասաւ հոսանքի մէջ տեղը, որ խառնվում էր գետի
յորձանքների մէջ, մի անհնարին տաքնապ և արտմուծիւն տիրեց
մեզ. մենք համարեա ափսոսացինք ազարակից հեռանալուս հա-

մար: Երբեմն յետ էի դառնում, նայում էի տան կողմը՝ որ դեռ կանգուն էր մնացել և լողում էր ջրի մէջ: Բաբէտը կուչ գալով լաստի մէջ տեղը, կտուրի յարդի մէջ, գրկած բռնում էր փոքրիկ Մարիամին, երեսայի գլուխը իւր կուրծքի մէջ ծածկելով, որ գետի կատաղութիւնը չտեսնէ: Ժակը լաստի առաջի կողմը կանգնած՝ իւր բոլոր ուժով կրթնում էր ձողի վրայ. մի մի անգամ հայեացքը ձգում էր մեր վրայ, յետոյ լուռ ու մունջ շարունակում էր իւր գործը: Ես օգնում էի նորան իմ կարողութեան չափ, բայց մեր ջանքերը զուր եղան, չկարողացանք ավել հասնիլ: Չնայելով որ մեր ձողերը շարունակ խրում էինք տղմի մէջ, այնու ամենայնիւ քանի գնում աւելի ու աւելի հեռանում էինք ավից. մի անտեսանելի պորութիւն, որ կարծես ջրի յատակից էր գալիս, մղում էր մեզ գետի մէջ տեղը: Կամաց կամաց Դիւրանսը նուաճում էր մեզ:

Մաքառելով, արիւն քրտինք թափելով, վերջապէս կատաղութիւնը տիրել էր մեզ. մենք պատերազմում էինք գետի հետ իբրև մի կենդանի հակի հետ, աշխատելով յաղթել նորան, վերաւորել և սպանել: Նա մեզ սեղմում էր իւր հսկայական բազուկների մէջ, և մեր ձողերը մեր ձեռներին մի մի զէնք էին, որ կատաղաբար խրում էինք գետի կուրծքը: Նա մոնչում էր, իւր լորձունքը թափում էր մեր երեսին, ոլոր մոլոր էր գալիս մեր հարուածների տակ: Ատամներս սեղմելով մաքառում էինք նորա դէմ՝ չկամենալով անձնատուր լինել: Երբեմն մի մի անմիտ ցանկութիւն էր գալիս մեզ վրայ ջախջախել հրէշին և հանդարտեցնել նորան մեր բռունցքներով:

Մենք շարունակ հեռանում էինք ավից, և արդէն հասել էինք կաղնիների ճեմելիքի մօտ: Սև ճիւղերը դուրս էին ցցվում ջրից, որին ճեղքում էին բարձրաձայն աղաղակներով: Մի այդպիսի զարկ բաւական էր գուցէ որ մահուան կուլ գնայինք: Չայն աուր Ժակին որ աշխատի ճեմելիքի ճանապարհով դնալ՝ ճիւղերի վրայ կրթնելով: Եւ այսպէս անցայ մի վերջին անգամ էլ այն կաղնիների ճեմելիքի միջով, ուր անց էին կացրել իմ երիտասարդութիւնը և հասուն հասակը: Այդ զարհուրելի գիշերուան մէջ, ոռնացող անդունդի վրայ, միտս եկաւ Ղազար հօբեղբայրս, տեսայ իմ կեանքի գեղեցիկ ժամերը՝ որ տխրութեամբ ժպտում էին ինձ:

Ճեմելիքի ծայրին Դիւրանսը յաղթութիւնը տարաւ: Մեր ձողերը էլ չէին հասնում յատակին, և ջուրը կատաղաբար առաջ

միայն մեզ : Այժմ նա կարող էր իւր ուզածը անել, և մենք բոլորովին անձնատուր եղանք նորան : Մենք իջնում էինք զարհուրեղեալ արագութեամբ : Մեծ մեծ ամպեր, կեղտոտ և պատառոտած ցնցոտիներ ձգվում էին երկնքի վրայ . յետոյ, երբ լուսինը ծածկվում էր, սև խաւարը պատում էր երկիրը : Այն ժամանակ մենք զրոգւում էինք քաօսի մէջ . ահագին սև սև ալիքներ, ձկների մէջքերի նման, տանում էին մեզ պտոյտ բերելով : Եւ չէի տեսնում ոչ Բաբէտին, ոչ զաւակներին . արդէն մահը առաջ էր կանգնած :

Չեմ յիշում որքան ժամանակ տևեց այս կատաղի ընթացքը : Յանկարծ լուսինը գլուխը դուրս հանեց ամպերից, հորիզոնը սպիտակ գոյնով լուսաւորուեցաւ : Այն ժամանակ նշմարեցի մեր դժուր դէմը մի ահագին սև կոյտ, որ կորում էր ճանապարհը, և որի վրայ դիմում էինք հոսանքի ամենամեծ կատաղութեամբ : Մենք կորած էինք, անշուշտ այդտեղ պիտի խորտակուէինք :

Բաբէտը ոտի էր կանգնել . նա յանձնում էր ինձ երեսային :

— Ա՛ռ երեսային, աղաղակեց նա... Թող ինձ, թող ինձ :

Ժակը արդէն զրկել էր երեսային, և դառնալով ինձ .

— Հայր, կանչեց նա բարձր ձայնով, փրկէ՛ փոքրին... ևս կը փրկեմ իմ մօրը :

Սև կոյտը մեր առաջն էր, ինձ երևեցաւ թէ մի ծառ է : Հարուածը զարհուրեղեալ եղաւ, և լսաւ երկուսի ճեղքելով՝ յարդը և դերանները ջրի յորձանքի մէջ ցրուեց :

Ես ընկայ փոքրիկ Մարիամին պինդ սեղմելով կուրծքիս վրայ : Սառն ջուրը ուշքի բերաւ և սիրտ տուաւ ինձ : Ջրի երեսին բարձրանալով՝ բռնեցի երեսային, պարկեցրի նորան իմ շինքի վրայ, և սկսայ դժուարութեամբ լող տալ : Եթէ փոքր աղջնիկը թուլացած չլինէր և աշխատած լինէր ինձանից ազատուիլ, անշուշտ երկուսս էլ անդունդի յատակը մնացած կը լինէինք :

Մինչ այս կերպով լողում էի, մի մեծ անհանգստութիւն զգացի : Ջայն էի տալիս Ժակին, աշխատում էի հեռու տեսնել . բայց լսում էի միայն մի խուլ որոտման ձայն, տեսնում էի միայն Գիւրանսի տժգոյն տիւօոյը : Ժակը և Բաբէտը ջրի յատակին էին : Անշուշտ Բաբէտը կպել էր Ժակին և մի մահաբեր զրկախառնութեամբ տարել էր նորան : Ի՛նչ զարհուրեղեալ հոգեվարք : Ես պատրաստ էի մեռնիլ . ընկղմում էի գլխի մէջ, դնում էի որոնելու նոցա սև ջրերի տակ : Բայց հենց որ ալիքը ղիպչում էր փոքրիկ Մարիամի երեսին,

դարձեալ կատաղի զօրութեամբ մաքառում էի ավին հասնելու համար:

Ահա այսպէս բաժանուեցայ Բաբէտից ու խակից, յուսահատուելով որ չէի կարող նոցա պէս մեռնիլ և անդադար կանչելով նոցա: Գետը ձգեց ինձ ավի քարերի վրայ, նման այն խոտի վնջերին, որ նա թողնում էր իւր ճանապարհի վրայ: Երբ ուշքի եկայ, գրկեցի իմ աղջկան որ աչքերը բաց էր անում: Օրը լուսանում էր: Իմ ձմեռային գիշերը աւարտուել էր, այն սարսափելի գիշերը՝ որ իմ կնոջ և իմ որդու մահուան մասնակից էր եղել:

Այժմ, երկար տարիներ սղալուց յետոյ, մի վերջին միտքաբութիւն մնում է ինձ: Ես հասել եմ իմ կեանքի սառն ձմրան, բայց զգում եմ որ իմ մէջ խաղում է մերձակայ դարունը: Ղաղար հօրեղբայրս ասում էր յաճախ, մենք երբեք չենք մեռնիլ: Արդարեւ ես անց եմ կացրել իմ չորս եղանակները, և ահա վերադառնում եմ դէպի գեղեցիկ դարունը, ահա իմ սիրելի Մարիամը սկսում է անվախճան ուրախութիւնները և անվախճան վշտերը:

Երբե
Նորա
Եւ կ
Եւ վ
Հայր
Նորա
Բայց
Ինքը
Ինչպ
Անտո
Եւ մ
Մինչ
Երբ
Սիրտ
Եւ ա
Այն
Բացի
Հայր
Տեղա
Ուր
Երբ
Խաղա

ԵՐԵՔ ՍՐՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(ՊԵՏԵՕՅԻ)

1.

Երբեմն կար մի ասպետ, որ էլ չունէր հայրենիք,
Նորա բնիկ երկիրը աւերեցին թշնամիք,
Եւ կոտորած ու հրդեհ տարածեցին նորա մէջ,
Եւ փառաւոր գոյութեան նորա տունն տխուր վերջ:
Հայրենիքի հրդեհից քաջի դէմքը այրվում էր,
Նորա անթիւ վերքերից վարդ արիւնը վազում էր:
Բայց հսկայի արիւնը ի վուր տեղը թափուեցաւ,
Ինքը մընաց կենդանի, խեղճ հայրենիքը մեռաւ:
Ինչպէս ոստիկ հարազատ ծառից խլած մրրկից,
Անտուն, անտեղ մընաց նա և հալածուած իւր երկրից.
Եւ մրրիկը, որ նորան կոտորեց, անխնայ քրշում էր
Մինչև անցաւ նրա գլխից այն սև ամպը շանթաբեր:
Երբ նա հասաւ ոտնակոխ հայրենիքի սահմանին,
Միրտը լցուած աղէտով, անխօս չոքեց նա գետնին.
Եւ աչքերից արտասուքը անձրևի պէս թափուեցան
Այն հողի վրայ, որ հիմա էր իւր ազգի դերեզման:
Բացի աղև արտասուքից էլ ուրիշ զանձ չունէր նա,
Հայրենիքի մոխրի հետ այդ էլ խառնեց նա հիմա:
Յետոյ շուտով վեր կացաւ, և խուլ վիշտը ինչպէս ստուեր,
Ուր որ գընաց, ամեն տեղ նորա կողքին գնում էր:
Երբ վերջապէս փախչելուց յոգնած, տկար և անզօր,
Խաղաղ հովիտ մի գտաւ օտար երկրում հեռաւոր:

Այնտեղ վճռեց անցկացնել նա իւր թշուառ օրերը,
 Մինչև մահը բժշկէր նորա սրտի վերքերը:
 Նա կարծում էր, որ նորան մահն այնտեղ շուտ կը գտնէր,
 Թէ վշտերին նորա, թէ ըղձերին վերջ կը տնէր:
 Այսպէս ահա ամեն ժամ նա պատրաստ էր մեռնելու
 Օտար երկրում, ուր եկաւ հանգստութիւն գտնելու:
 Բայց այնտեղից ոչ հեռու, ուր ասպետը ապրում էր,
 Կար մանկահաս մի աղջիկ, որ վարդի պէս ծաղկում էր.
 Գեղեցկութեամբ աննման նա վառում էր ամենքին,
 Միայն ասպետը կարծես չէր նկատում սիրունին:
 Բայց և ինչպէս նկատէր, երբ նրա աչքը շարունակ
 Միայն հայրենիքն էր տեսնում, ողորմելի, աւերակ:
 Չէր նկատում, որ շուտ շուտ արտասուքներ ևն փայլում
 Նորա վերայ միշտ նայող աղջկայ սիրուն աչքերում.
 Չէր նկատում, թէ ինչպէս մատաղ սէրը նոցա մէջ
 Բորբոքվում էր ու վառվում ինչպէս լոյս աստղ մի անշէջ:
 Եւ աղջկան օրէցօր հալեց մաշեց այդ սէրը,
 Նորա զուարթ այտերի թառամեցրեց վարդերը:
 Մեծ տանջանք էր աղջկան, որ չէր կարող նա յայտնի
 Խոստովանել ասպետին ինչն էր մաշում նրան գաղտնի:
 Եւ ի՞նչ արդեօք կարող էր ասել այն վեհ ասպետին
 Նա, որ թէպէտ հարուստ էր, ունէր տներ ու գետին,
 Սակայն ինքը հասարակ մի գիւղացու աղջիկ էր,
 Ազնուական ցեղից չէր, ստոր վիճակի գաւաի էր:
 Այն կողմերում ապրում էր նոյնպէս և մի պատանի,
 Որ ճարում էր իւր հացը աշխատանքով վարձկանի:
 Չնչին վարձի փոխարէն, իբրև յիտին մի մշակ,
 Ստիպուած էր նա աշխատել բոլոր օրը շարունակ:
 Եւ այդ դառը վիճակին դժուար թէ նա դիմանար,
 Թէ երբեմն աղջկան տեսնելու հնար չունենար:
 Նորա չքնաղ երեսից քաղում էր նոր զօրութիւն,
 Բայց համարձակ նայելու խեղճը չունէր քաջութիւն.
 Այլ միշտ ծածուկ, զգուշութեամբ, որ չիմանար աղջիկը,
 Թէ սիրում է նրան իւր հօր յետին աղքատ մշակը:
 Հացի կարօտ խեղճ տղան շնորհակալ էր իւր բաղդից,
 Թէ երբեմն աղջկան տեսնէր գոնեա հեռուից:

2.

Եւ ասպետի ցանկացած խորհրդաւոր ժամն հասաւ,
 Որ նորան այս աշխարհից ուրիշ աշխարհ մի տարաւ.
 Ինչտեղ որ էլ չեն թռչում կայծակները բռնութեան,
 Ուր ոտնակոխ չէ լինում սուրբ իրաւունքն ազգութեան:
 Եւ ասպետին թաղեցին գետնի մէջը շատ խորը,
 Ուր պիտի քնի մինչ վերջին դատաստանի դայ օրը:
 Գերեզմանի վրայ ոչինչ քար չըղբին իբր արձան,
 Որ աշխարհի վշտի դէմ լինէր նորան մի վահան:
 Քարն ինչ պէտք էր: Քարացաւ աղջկայ սիրտը նոյն ժամին,
 Երբ սիրելի ասպետը Աստծուն յանձնեց իւր հոգին:
 Եւ ինչ շինէր աշխարհում խեղճն անղգայ իւր սրտով,
 Մահն աղջկան միացրեց իւր ասպետի հետ շուտով:
 Բայց խեղճ, այն խեղճ մշակի սիրտը սաստիկ խոցուեցաւ,
 Երբ պահապան հրեշտակից այդպէս յանկարծ զրկուեցաւ.
 Եւ ուլ նորան ոյժ կըտար տանել կեանքի ծանրութեան
 Ինքն իւր ձեռով վերջ տուեց նա իւր թշուառ գոյութեան:

3.

Եւ երբ որ կէս գիշերին գերեզմանները բացվում:
 Վեր է կենում մշակը և շուտ այն կողմն է վազում,
 Ուր թաղեցին աղջկան, որ տեսնէ իւր սիրուհուն,
 Որի համար նա սիրով տուեց իւր գլուխը մահուն:
 Բայց չէ գտնում աղջկան, որովհետեւ նոյն ժամին
 Նա էլ գնացել է տեսնել իւր սիրելի ասպետին:
 Ի զուր: Ասպետն էլ արդէն իւր հայրենիքն է թռել,
 Տեսնել արդեօք ստրկութեան շղթան նա դեռ չէ՞ փշրել:

ՎԵԱԶԷՍԼԱՎ ՀԱՆԿԱ

1860 թուականին դեկտեմբերի 31-ին Պրագայումը վախճանեցաւ Վեաչէպով Հանկան, որ չեխական ազգի վերածնութեան համար անխոնջ աշխատող սակաւաթիւ անձերից մինն էր: Հանկայի ջերմ ազգասիրութիւնը և նորա կատարած ծառայութիւնը իւր ազգի նոր գրականութեան մէջ կարող է մի ամենագեղեցիկ օրինակ լինել և այդ իսկ պատճառով հարկաւոր ենք համարում մեր ընթերցողներին հաղորդել եթէ ոչ նորա լիակատար կենսագրութիւնը, գէթ նորա գրական գործունէութեան գլխաւոր գծերը: Մանուկ հասակից սկսած մինչև իւր կեանքի վերջին օրերը Հանկան անդադար աշխատում էր իւր հայրենիքի գործի համար: Նա համարեա միայն հնազէտ էր՝ դրամագէտ և հրատարակիչ հին յիշատակաբանների. սակայն նորա այս չոր ու ցամաք զբաղմունքը չարգելեց նորան բարոյական ջերմ ազդեցութիւն պահպանել մի քանի տարուհի նորահասների մէջ, որոնց նա ուսուցանում է պալժոնական լեզուները և հաղորդում նոցա իւր ազգասիրական ձգտումները: Հանկայի անունը միշտ պիտի շողկապուած մնայ չեխական ազգայնութեան վերանորոգման պատմութեան հետ:

Տասնութերորդ դարու վերջին տարիները չեխերի համար միայնակիսի ժամանակ էր, երբ նոցա ազգութիւնը իւր նոր զարգացման առաջին փորձերն էր անում: Բէլլօգօրեան ճակատամարտից յետոյ (1620 թ.) որով վերջացաւ չեխական երկրի անկախութիւնը և նորա գրականութեան ոսկեդարը, վերահասաւ մի երկար շրջան հալածանքի. բողոքական չեխները մեծամեծ խմբերով հարկադրուեցան

թողնել իւրեանց հայրենիքը, ըստ որում չէին կամենում ընդունել
 կաթողիկոսութիւնը. գաղթականութիւնից դադարեցան երկրումը ան-
 բաժան տիրապետութիւն հաստատեցին յիսուսեանները որոնք սկսե-
 ցին ոչնչացնել ամենայն բան, ինչ որ վտանգաւոր էին համարում
 կաթողիկական վարդապետութեան մաքրութեանը: Չեխերի գրակա-
 նութիւնը վայր ընկաւ յանկարծ, անյայտացան նորա ընտիր ներ-
 կայացուցիչները. յիսուսեանները հոյ ճարակ էին տալիս հազարաւոր
 զրբեր, ըստ որում չեխերէն զրբերի մէջ հերձուած էին տեսնում կամ
 ենթադրում. ազգի եռանդը բոլորովին ընկճուեցաւ: Երկար ժամա-
 նակամիջոց՝ Բէլոգորեան կոտորածից սկսեալ մինչև նախընթաց դա-
 րու վերջին քառորդը, չեխական ազգը կարծես կորցրեց իւր ինքնա-
 ծանաչութիւնը, նա ապշած հնազանդում էր իւր ճակատագրին և
 ոչինչ լաւ բան չէր տեսնում իւր առաջ, ոչինչ յոյս իւր ապա-
 զայի մասին: Իրանց երկրումը հետզհետէ շատանում էր գերմանական
 ազգաբնակչութիւնը և նոցա սովորութիւնները. չեխական լեզուն
 միայն հասարակ ժողովրդի մէջն էր պահպանվում, բայց այստեղ էլ
 կառավարութիւնն սկսեց դորան մի աւելորդ խոչընդոտ համարել: Ժ-Ը
 դարու վերջերումը Յովսէփ Բ-ի կառավարութիւնն սկսեց վճռական
 հնարներ գործ դնել, որ գերմանական լեզուն շինէ միակ տիրապե-
 տող փոխանակ ազգային լեզուի, որ արգելք էր լինում պետութեան
 միութեանը: Այսպէս 1780 թուականին մի հրաման դուրս եկաւ
 և նոյնը քանի մի անգամ կրկնուեցաւ, որով արգելվում էր ուսումն-
 նարաններում ընդունել նոցա, որոնք բաւականաչափ չգիտէին գեր-
 մանական լեզուն. եթէ բնիկ չեխերը կամենում էին իրանց որդիքը
 ուսումնարան ուղարկել, նոցա պատուիրուած էր, որ նախ և առաջ
 իրանց որդիքը գերմանացու մօտ տան՝ նոցա լեզուն սովորելու հա-
 մար. այն տեղերում, ուր բնակիչները միայն չեխերէն, հրա-
 մայրուած էր գերմանացի վարժապետներ նշանակել: Այսպէս ահա
 չեխական լեզուն, որ այլևս գործ չէր ածում բարձր դասակարգը
 և ոչ քաղաքի բնակիչները, հալածուելով նոյն իսկ զիւղերում և
 ավաններում, բոլորովին անհետանալու վերայ էր. նոյն ժամանակի
 պատուական մարդիկը, ինչպէս երևելի աբբատ Դօբրովսկին, նորան
 մեռած լեզու էին համարում, ուսումնականների համար նա դա-
 ռել էր հնադիտական առարկայ: Չեխական հնութիւնը, որ կարող էր
 դեռ ևս ժողովրդեան սերը դէպի իւր ազգային սեփականութիւնը
 գրաւած պահել, չազատուեցաւ հալածանքից. աւստրիական անդր-

լեռնականները ժ՛՛՛՛ղ դարումն ևս շարունակում էին առել նորան որ-
պէս հերձուածի մնացորդ և 1770 թուականին հրատարակուեցաւ
վերջին «Ինդէկսը» արգելուած չեխերէն գրքերի ցուցակը, մի և նոյն
նախագիծով շինած, որ հնարել էին ժ՛՛՛՛ղ դարու յիսուսեանները:
«Ինդէկսը» արգելում էր չեխական հին գրականութեան բոլոր պա-
տուական յիշատակարանները, բոլոր գրքերը 1414 թուականից
սկսած, և ոչ միայն Հուսի, Ամոս Կոմէնիուսի գրուածները, այլև
Քալիլա - Վադեմնայի հին առակները, Տրովական պատմութիւնը և
ուրիշ սոցա նման գրուածներ արգելվում էին ամբողջութեամբ կամ
մասամբ:

Յովսէփի վերանորոգութիւնները, ինչպէս որ տեսանք վերոյշ-
եալ կարգադրութիւններից, չէին կարող օգտակար լինել չեխական
ազգութեան համար, որի պահպանութիւնը թէ այդ կայսեր և թէ
դորա յաջորդների նպատակներից դուրս էր: Սակայն չնայելով աւստ-
րիական և յիսուսեան ճնշող քաղաքականութեանը, արդէն Յով-
սէփ Բից առաջ, որի ժամանակ առաջին անգամ երևեցաւ կրօնա-
կան և մասամբ նաև քաղաքական ազատութիւնը, չեխական հա-
սարակութեան մէջ նշմարուել էին ազգայնութեան առաջին շար-
ժողութիւնները, ազգը զարթել էր իւր դարեւոր մահաճման քնից:
Եօթնասուն թուականներին արդէն լուեցան մի քանի թոյլ ձայ-
ներ, որոնք յիշեցնում էին չեխերին իրանց փառաւոր անցեալը: Լուս-
սաւորեալ չեխերը իրանց ուշադրութիւնը դարձրին ազգային հին գրա-
կանութեան վրայ, արտատպեցին նորա ամենաանմեղ արդիւնքներից
մի քանիսը, ցոյց տալին չեխական լեզուի հարստութիւնը, որ այդ
ժամանակները բոլորովին ընկած խանգարուած էր և միայն ռամկի
բերնումն էր պտոյտ գալիս, ինչպէս նաև մի քանի աննշան գրքե-
րում, որոնք հրատարակվում էին յիսուսեանների խնամակալութեան
ներքոյ: Ո՛րտեղից ուրեմն ծագեցաւ այդ առաջին ձգտումը հին
կեանքը հետազոտելու, ո՛րտեղից ծնաւ առաջին գաղափարը ազգու-
թեան խնդիրը առաջ բերելու: Իւնգմանը, չեխական գրականու-
թեան ամենանշանաւոր պատմագիրը, իրաւացի կերպով հաստա-
տում է թէ այս երևոյթի պատճառն եղաւ լուսաւորութեան ընդ-
հանուր յառաջադիմութիւնը և եւրոպական հասարակական կար-
ծիքների փոփոխութիւնը, որ Աւստրիայի վրայ էլ ներգործութիւն
սւնեցան: Կրօնական ներողամտութեան և հասարակական ազատու-
թեան գաղափարները, որ Յովսէփի ժամանակ օրէնքի զօրութիւն

ստացան, նորանից առաջ արդէն արձագանք էին գտել հասարակութեան ամենաընտիր ներկայացուցիչների մէջ. չեխերի մէջ այդ գաղափարները բնականաբար իրանց առաջին գործադրութիւնը գտան չեխ ազգի և ազգութեան խնդրի մէջ, որոնց դէմ յարուցուած հալածանքները բարձրաձայն բողոք էին հին կարգերի դէմ: Յովսէփից առաջ դժուար թէ կարելի լինէր մի յիշատակութիւն անել թերդ և ԺԶրդ դարերի հերետիկոսական Չեխիայի վրայ. իսկ նորա օրովը այդ բանը փոքր ինչ հնարաւոր եղաւ, և չեխ հայրենասէրների մէջ երկու որոշ ձգտումներ երևեցան, այն է՝ ստրկացած ժողովրդի փառաւոր անցեալը մոռացութիւնից դուրս բերել և հոգալ ազգի ժամանակակից պիտոյքները. նորա լեզուն զրականութիւն չունէր, ժողովուրդը զուրկ էր կրթութեան ամէն տեսակ միջոցներից: Յովսէփ Բ որքան էլ թշնամական աչքով էր նայում չեխական ազգութեան վրայ, այնու ամենայնիւ տարակոյս չկայ որ նորա մարդասիրական ձգտումները քիչ թէ շատ ազդեցութիւն ունեցան չեխերի վերանորոգութեան գործի վրայ:

Հէնց սկզբից չեխ ազգասէրները իրանց ուշադրութիւնը դարձրին ժողովրդի պիտոյքների վրայ, և այս շատ բնական էր: Նոյն իսկ կառավարութիւնը, չնայելով իւր ատելութեանը դէպի չեխական ազգութիւնը, ստիպուած գտնուեցաւ օգուտ քաղել ժողովրդական լեզուից իւր նպատակներին հասնելու համար: Ժողովրդի մեծ մասը գերմաներէն չգիտէր. որպէս զի բնիկ չեխը պետութեան ծառայութեան մէջ պիտանի լինէր, որպէս զի նա մի քանի անհրաժեշտ գիտութիւններ ուսանէր, հարկ էր չեխերէն խօսիլ նորա հետ: Թէ դարու երկրորդ կէսից արդէն կառավարութիւնը սկսաւ մի քանի միջոցներ գործ դնել չեխերէնը կրթութեան մէջ մտցնելու համար. այսպէս, չեխական լեզուի դասատուութիւնը նորեկ չեխերի համար սահմանուեցաւ Վեննայի գինուորական ակադեմիայի և ճարտարապետական ուսումնարանի մէջ. իսկ Վեննայի համալսարանում 1775ից, այսինքն Մարիա Թերեզիա կայսրուհու օրերից արդէն չեխական լեզուի դասախօսութիւններ էին լինում: Յովսէփի օրով չեխական լեզուն մեծ յառաջադիմութիւն չարաւ այս կողմից. ճշմարիտ է, ուսումնարանները վերանորոգուեցան, սքոլաստիկական լատիներէնը դուրս ձգուեցաւ, բայց նորա փոխանակ ամէն տեղ մտցուեցաւ գերմաներէնը: Սակայն նորա կարճ ժամանակեայ թագաւորութիւնը չընդհատեց ժողովրդական լեզուի վրայ եղած մեծ սէրը. Լէօպոլդի ժա-

մանակ չեխական լեզուն դարձեալ մի քանի՝ իրաւունքներ ձեռք բերեց. մի քանի անգամ նա լսուեցաւ մինչև անգամ հրապարակական հանդէսներում կայսեր ներկայութեանը: 1792ին Պրագայի համալսարանում հաստատուեցաւ չեխական լեզուի և գրականութեան ամբիոնը, որի վրայ դասախօսեցին նախ Պէլլէշ, յետոյ Նէեդլց: Ամենանշանաւոր չեխ մատենագիրների գլխաւոր նպատակը եղաւ ժողովրդի բարոյական պիտոյքները լցուցանել. նոքա աշխատում էին օգտակար, առողջարար ընթերցանութեան գրքեր տարածել ժողովրդի մէջ, պահպանել ազգային լեզուի սերը ոմանց մէջ, արծարծել այդ սերը ուրիշների մէջ, որոնք սառն ու անտարբեր էին երևում. գրականութիւնը, ժողովրդի օգտին ծառայելով, մեծ նշանակութիւն ունեցաւ ազգային բարոյական կրթութեան համար և մի և նոյն ժամանակ ամենալաւ միջոց եղաւ ազգային նոր շարժողութեան հիմը դնելու: Հէնց սկզբից գրականութեան յատկանիշ բնաւորութիւնը եղաւ ժողովրդականութիւնը. առաջին հրատարակութիւնների նպատակն էր տարրական ընթերցանութեան գրքեր մատակարարել ժողովրդին: Այս գրականութեան ամենանշանաւոր ներկայացուցիչը եղաւ Վացլավ Մատէյ Կրամէրիուսի պատուաւոր անձնաւորութիւնը (1759—1808), որ իւր ամբողջ կեանքի գործունէութիւնը նուիրեց բացառապէս ազգային լեզուի տարածմանը և ժողովրդի բարոյական ու հասարակական զարգացմանը: Կրամէրիուսը ոգևորուած էր մարդասիրական զգացմունքով դէպի իւր բնիկ ազգը, չնչին միջոցներով նա սկսաւ այնպիսի գրքեր հրատարակել, որ իւր կարծիքով օգտակար էր համարում ժողովրդի համար. բեղմնաւոր գրիչ ունենալով, նա տալիս էր ժողովրդին բոլորը ինչ որ կարեւոր էր նորա կեանքի համար. աղօթագրքից սկսած մինչև թատրոնական գրուածները, հրատարակում էր օրացոյցներ, ժողովրդական թերթեր, որոնց մէջ խօսում էր կրօնի, գիւղական տնտեսութեան, աշխարհագրութեան և պատմութեան վրայ, գրում ու թարգմանում էր վէպեր և այլն և այլն: Կրամէրիուսը պարզ կերպով ըմբռնում էր իւր նպատակը, նա հեռու էր այժմեան սլավոնական ձգտումներից, և այս պատճառով մեծ յաջողութիւն ունեցաւ. իբրև խոհական ու բանիմաց մարդ, նա հետապնդում էր ժողովրդի պիտոյքներն ու շահերը, զուարճացնում էր նորան իւր սեպհական և օտար լեզուններից թարգմանուած վէպերով, և իւր գրքայինները ամենամեծ սիրով կարդացվում էին: Այս ուղղութեամբ ներգործեցին և ուրիշ

ժամանակակից չեխ ազգասերներ. դրականութիւնը բաղկանում էր գլխաւորապէս սկզբնական ամենակարեւոր գրքերից, այսինքն քերականութիւններից, ոտանաւորների և երգերի հաւաքածուններից, հասարակական ընթերցանութեան փոքրիկ հատորներից: Ուսումնական գրականութիւնը առ այժմ առանձին էր գնում, նորա լեզուն յաճախ կամ գերմաներէնէն էր կամ լատիներէնը, ինչպէս օրինակի համար Դօբրովսկու գրուածների մէջ: Կրամէրիուսի և նորա հետեւողների աշխատութիւնները բաղմաթիւ մարդիկ պատրաստեցին յաջորդ սերունդի համար, որոնք ոգևորուած լինելով ժողովրդական լեզուի յառաջադիմութեամբ՝ աւելի առաջ մղեցին ժողովրդին ազգային ինքնաձանաչութեան ճանապարհի վրայ:

Ոչ Կրամէրիուսը և ոչ նորա ժամանակակիցները կարող էին գուշակել թէ ինչ հետեանք կունենայ իրանց սկսած գործը. նոցա միակ ցանկութիւնն էր բարձրացնել ազգային լեզուն և նպաստել ժողովրդական կրթութեան յառաջադիմութեանը. նոքա չէին մտածում աւելի բարձր խնդիրների վրայ, որոնցով զբաղուեցան յետագայ սերունդները, այն է գերմանական իշխանութիւնից ազատուիլ և չեխական անկախութիւնը հաստատել:

Այսպէս ուրեմն ազգայնութեան առաջին յառաջադիմութեանը նպաստեցին լոկ կրթական և գրականական միջոցները. գրականութիւնը և յետագայ ժամանակներում միակ միջոցն եղաւ ազգային ձգտումների զարգացման համար: Մատենագրներն ու գիտնականները եղան միշտ հասարակական մտքի առաջնորդները որոնց գործունէութիւնը սահմանափակվում էր վերացական եզրակացութիւնների մէջ, — և սլավոնական շարժողութեան պատմութիւնը չեխերի մէջ արտայատուեցաւ միայն գրականական խնդիրների ու վէճերի մէջ: Ճշմոքիտ է այս գաղափարները խոր արմատ դրին հասարակութեան մէջ, նորա բնաւորութեան անհրաժեշտ պայմանը կազմելով, բայց և այնպէս զօրաւոր աղբեղութիւն չունեցան գործնական կեանքի վրայ, հասարակութիւնը դեռ ոչինչ կարողութիւն չունէր քաղաքական ճանապարհի վրայ կանգնել, և առաջին քաղաքական շարժողութիւնը 1848-ին բոլորովին անյաջող ելք ունեցաւ: Այս բանում, ի հարկէ, չէ կարելի մեղադրել նոյն ժամանակի ներկայացուցիչներին. քաղաքական գործունէութիւնը ուրիշ տեսակ մարդիկ է պահանջում: Այնու ամենայնիւ այս գրականական առաքելութիւնը իւր մեծ նշանակութիւնը ունեցաւ այնպիսի ծանր ժամանակներում:

երբ անշարժութիւնը տիրապետում էր բոլոր կայսերական և կաթոլիկական Աւստրիայի մէջ, նա աշխատեցաւ աստիճանաբար զարգացնել ազգայնութեան դադափարը, որից ժողովուրդը կարողացաւ վերջապէս քաղաքական համոզմունքների հասնիլ:

Ահա այս պատճառով ընթերցողը չպէտք է զարմանայ որ Հանկայի կենսագրութիւնը, որնոր չեխական շարժողութեան ամենանշանաւոր ներկայացուցիչներից մէկն է, գլխաւորապէս զբաղանական անցքերից է բաղկացած. դորանումն է պարունակվում չեխ հասարակութեան ամբողջ պատմութիւնը:

Վեաչեսլավ Հանկան ծնաւ 1791ին Բոհեմիայի հիւսիսային գաւառներից մէկի մէջ: Հայրը բաւական ունեւոր գիւղացի էր, և կամեւում էր որ իւր որդին էլ գիւղական տնտեսութեամբ պարապի, այս պատճառով շատ չէր մտածում նորա կրթութեան մասին հոգ տանել: Փոքրիկ Վեաչեսլավը մեծանում էր ազատ բնութեան մէջ և բոլորովին անձնատուր էր լինում գիւղական կեանքի զուարճութիւններին, որոնց քաղցր յիշատակը երկար ժամանակ պահպանեց նա իւր մաքում. այդ ժամանակներից տպաւորուեցաւ նորա բնաւորութեան մէջ կեանքի պարզութիւնը և զգացմունքների անկեղծ արտայայտութիւնը: Փոքր հասակից արդէն նա պիտի արածէր ծնողական հօտը. անձրևի կամ ձիւնի ժամանակ նա փաթաթվում էր մի հին հուսարի վերարկուի մէջ եօթնամեայ պատերազմներից մնացած, որ ժառանգութիւն էր ընկել նորան մի ծերունի հովուից, ամառը նա այդ վերարկուն կախ էր անում ձողի վրայ և վրան կաշմում իւր համար: Նորան յաջողեցաւ իւր մանկական տարիները անցկացնել ծնողական խնամատաբութեան տակ և ազատութեան մէջ. արդէն յիշեցինք որ չեխերի մէջ սովորութիւն կար իրանց զաւակներին տանից հեռացնել գերմանական ընտանիքների մէջ տեղաւորել, որպէս զի նոքա օտարութեան մէջ աւելի հեշտ ուսանին գերմանական լեզուն. Հանկայի անդրանիկ եղբայրներն ու քոյրերը այն նպատակով հեռացած էին, իսկ ինքը մնաց ծնողական տանը, գուցէ այն պատճառով որ ուրիշ ոչ ոք չկար ոչխարների հօտի վրայ հսկելու:

Այսպէս անցան նորա մանկական տարիները մօր աչքերի առաջ, որից նա սովորեցաւ սիրել մայրենի լեզուն և ժողովրդական երգերը: Նորա կրթութիւնը բաղդի կամքին էր յանձնուած. նա սովորեցաւ

կարդալ մի հին ձեռագրի վրայ, ժ.Ձրդ կամ ժե դարում գրուած, որից մնացին նորա գրութեան տարօրինակ ձևերը: Մինչև տասնհինգ տարեկան հասակը նա յաճախում էր ուսումնարան միայն ձմեռները, որովհետև ամառը պարապած էր գիւղային գործերի: Մի հանգամանք առաջ եկաւ որ ստիպեց հօրը մտածել իւր որդու հիմնաւոր կրթութեան վրայ: Այդ ժամանակները Աւստրիան պատերազմի մէջ էր Ֆրանսիայի հետ, անդադար զինուոր էին հաւաքում, և զինուորագրութիւնից կարելի էր ազատուիլ միայն ուսումնարանով: Հայրը յանձնեց Հանկային մի գիւղական ուսուցչի, որպէս զի նա կարողանայ պատրաստուիլ գիմնազիոնի համար, թէև իսկապէս երեխան արդէն շատ մեծ էր այդպիսի ուսումնարան մտնելու համար: Խաղաղութիւնը վերականգնելուն պէս՝ պարապմունքները վերջացան, — աշակերտը վերադարձաւ դէպի իւր գիւղական կեանքը, բայց 1805ին պատերազմը նորից արծարծուեցաւ և Հանկան ստիպուեցաւ վերջապէս ուսման նուիրել իւր անձը: Ընդունելութեան քննութիւնը շատ անյաջող անցաւ, նա քիչ էր իմանում գերմաներէն, այնու ամենայնիւ 1807ին մտաւ Կրալով-Գրացի (Կէօնիգզըրցի) գիմնազիոնը: Ուսուցիչներին յայտնի էին Հանկայի հօր դիտաւորութիւնները և չէին համարում նորան իսկական աշակերտ. Հանկային թոյլ էր տուած մինչև անգամ չեխական լեզուով շաքարութիւններ ներկայացնել, թէև ուսումը առհասարակ մատակարարվում էր գերմաներէն լեզուով: Հանկան ջերմեռանդութեամբ պարապում էր իւր չեխական շարադրութիւններով, և իւր օրինակով ներդործեց շատ ընկերների վրայ, — այս եղաւ նորա առաջին յաջողութիւնը յօգուտ չեխական ազգայնութեան: Պատահեցաւ որ այդ ժամանակ իւր հայրենիքը եկաւ մի սերբական զօրագունդ. Հանկան օգուտ քաղելով այդ բանից, սովորեցաւ սերբերէն. դորա նման յաջող հանգամանքներ միջոց տուին նորան ծանօթանալ խրվաթերէն և ուսներէն լեզուներին:

Հայրը նկատելով իւր որդու ուսումնասիրութիւնը, փոխեց վերջապէս իւր սկզբնական նպատակները. նա մտածեց հոգեւորական կոչման ընծայել նորան, և 1810 թուին աշնան Հանկան գնաց Պրագը աստուածաբանութեան դասեր լսելու: Նա արդէն մեծ ձգտում էր զգուժ չեխական գրականութեամբ ու լեզուով պարապելու, և կարծում էր թէ Պրագայում բոլոր հարկաւոր միջոցները կը գտնէ իւր նպատակին հասնելու համար: Բայց փոքր ինչ սխալուեցաւ իւր

յոյսերի մէջ. այն ժամանակները Պրագայի ազգային կեանքի և զրահանութեան շարժողութիւնը շատ աննշան էր: Ճշմարիտ է որ այնտեղ ժողոված էին արդէն մի քանի անձինք, որոնք սրտանց համակրում էին ժողովրդական շահերին. Դօբրովսկին, Պէլլէլը, Կրամէրիուսը, Տամը և ուրիշները մեծ եռանդով էին աշխատում, բայց դոցանից ոմանք աշխատում էին լոկ գիտնականապէս, լուծում էին լեզուագիտութեան վերացական խնդիրներ, որոնք միայն գիտնականների ուշադրութիւնը գրաւում էին, և չեխական պատմութեան խնդիրներ, որ ժողովուրդը վաղուց մոռացել էր, միւսները մոռածում էին հասարակ ժողովուրդի վրայ, գրում էին նորա համար վէպեր, օրացոյցներ, տպագրում էին հին ոտանաւորներ: Այս բոլորը կարող էր մեծ օգուտ բերել ապագայում, իսկ ներկայի համար այդ գործունէութիւնը շատ աննշան էր և քիչ ազդեցութիւն ունեցաւ հասարակութեան աւելի կրթեալ մասի վրայ, որ, բացի հայրենասէրների փոքրիկ խմբից, անտարբեր աչքով էր նայում նոր արծարծուող ազգայնութեան խնդրի վրայ: Նոյն իսկ Դօբրովսկին, որի գիտնականութեան վրայ ամէնքը մեծ համարում ունէին, իրան չէր էր անուանում և իւր ազգի ճշմարիտ փառքի նախանձախնդիր, բայց այդ փառքը նա դեռ բաւական մութ կերպով էր հասկանում. չէր նայելով որ նա սրտանց սիրում էր ժողովրդական լեզուն, որի մասին վկայում են նորա հայրենակիցները, այնու ամենայնիւ նա յոյս չունէր չեխական գրականութեան վերանորոգութեան վրայ, և կարծում էր թէ այդ գրականութիւնը սովորական ժողովրդական գրքից դուրս գալու չէ երբէք:

Ժողովրդի համար աշխատողների առաջին սերունդը համարեաւ աւարտում էր իւր տապարէզը, բայց դեռ շատ բան էր մնում անելու այն անձանց, որոնք ձգտում էին բարձրացնել չեխական լեզուն ու գրականութիւնը: Արդէն այդ ժամանակները Հանկան, քսան տարեկան հասակում աւարտելով գիմնազիական ուսման ընթացքը, զանազան փորձեր էր անում յօգուտ չեխական լեզուի, և իւր փիլիսոփայական ուսման ընթացքում (1810—1812), երիտասարդների մի խմբի հոգին դարձաւ, որն որ մի և նոյն ազգասիրական նպատակին էր ծառայում: Նոցանից ոչ ոք չէր համարձակում գրականութեան տապարէզը մտնել, նոցա գլխաւոր աշխատանքն էր գործնականապէս տարածել չեխական լեզուն, և այս նպատակով Հանկան սկսաւ չեխական ընթերցանութիւններ տալ համալսարանի մէջ:

Այս ընթերցանութիւնների համար նա օգուտ էր քաղում Պուլսմայերի չեխական հատուածների հաւաքածուից, բայց երբեմն երևում էին և երիտասարդ հեղինակների սեպհական աշխատութիւնները: Ընթերցանութիւնները այնպիսի յաջողութիւն ունեցան, որ ոչ միայն ուսանողների հետաքրքրութիւնը շարժեցին, այլ և Պրագայի վերին հասարակութեան ուշադրութիւնը գրաւեցին. ներկայ էին գտնվում մինչև անգամ Կոմս Վալլիս նահանգապետը և Կոմս Կոյովրատը, որի անունը յիշատակութեան արժանի է չեխերի վերանորոգութեան պատմութեան մէջ ազգայնութեան գործին ցոյց տուած համակրութեան պատճառով: Հասարակութեան վերջին դասին պատկանող երիտասարդները սկսում էին սովորել չեխերէն, Հանկան դարձաւ ուսուցիչ չեխական լեզուի, և այդ ժամանակից սկսաւ հռչակուիլ նորա անունը: Նորա աշակերտներիցն էր և Կոմս Լէօ Տուն, որ երբեմն եռանդուն հայրենասէր էր, իսկ յետոյ Բախի նախարարութեան մէջ մտաւ: Այսպիսի համեստ յառաջադիմութիւններով առաջ էր գնում վերանորոգութեան գործը. ազգասէրների յոյսերը քանի գնում աւելի ու աւելի աճում էին և նոքա աւելի համարձակութեամբ էին ներգործում: Այնուհետև չեխական ընթերցանութիւնները շարունակ գործածութեան մէջ մնացին. մինչև այսօր Պրագայի հասարակութեան ամենասիրելի զուարճութիւններից մինն են «խօսակցութիւնք» ասած երեկոները, որոնց մի մասը բռնում է երաժշտութիւնը, իսկ միւս մասը ոտանաւոր և արձակ հատուածների ընթերցումը, որոնք գեղեցիկ լեզուով ու մտքերով գրուած լինելով արծարծում ու պահպանում են հասարակութեան մէջ մայրենի լեզուի սէրը:

Շուտով Հանկան հոգևորական ասպարէզը թողեց. նա սկսաւ իրաւաբանութեամբ պարապիլ, և 1813-ին աշնան գնաց Վիեննա իւր նոր պարապմունքները շարունակելու. բացի դորանից մայրաքաղաքում նա աչքի առաջ ունէր և մի սերիշ գործով զբաղել: Այնտեղ հիմնուել էր մի չեխական լրագիր (Videnské Listy), և հենց հրատարակութեան սկզբից Հանկան շատ աշխատեցաւ այդ թերթի համար: Նորա գաղափարները և հայրենասիրական պահանջողութիւնները աւելի ու աւելի ընդարձակուեցան. նորա եռանդը աւելի ևս սաստկացաւ Իւնգմանի ջերմ նամակից յետոյ, որ այն ժամանակ արդէն հռչակուած էր իւր չեխական ազգասիրութեամբ. «Աշխատեցէք միայն, առաջուան պէս, լուռ և առանց աղմուկ բարձրացնելու,

ուր և ինչպէս միայն հնարաւոր է,—գորում էր նորան իւնգմանը,—
որպէս զի մեր ազգութիւնը չկորչի. գալոց սերունդները շնոր-
հակալ կը լինին ու կ'օրհնեն ձեզ ձեր աշխատութեան համար:
Հանկան տեսաւ ու հասկացաւ իւր ձգտումների նոր կողմը, որի
մասին, ինչպէս երևում է, առաջ քիչ էր մտածում. նորա կենսա-
գիրը պատմում է թէ այն ժամանակ հասկացաւ նա իւր գործի քա-
ղաքական նշանակութիւնը. լեզուի պաշտպանութիւնը դարձաւ միան-
գամայն և ազգութեան պաշտպանութիւն. այդ ժամանակներից
Հանկան այն դաղափարի կուսակից դարձաւ, որ յայտնի է «Էքսու-
թիւն» անունով և այնքան անգամ երկիւղ ձգեց գերմանացոց սիրտը:

Մի տարուց յետոյ Հանկան վերադարձաւ Պրագա, իւր բոլոր
ազատ ժամանակը նա դարձեալ նուիրեց չեխական լեզուին, և ար-
դէն աւելի համարձակ կերպով երևեցաւ գրականութեան ասպարեզը,
թէ և շատ անգամ անունը ծածկում էր: Նորա բանաստեղծական
տաղանդը համակրութիւն գտաւ բարեկամների շրջանում, և նորա
մի քանի ոտանաւորները հրապարակական ընթերցանութիւնների
ժամանակ հասարակութեան ուշադրութիւնը դարձրին նորա վրայ:
1815-ին Հանկան հրատարակեց իւր առաջին տասներկու երգերը
իրանց եղանակներով. յաջորդ տարին լոյս տեսաւ մի երկրորդ հրատա-
րակութիւն, որի մէջ շատերի թվում կար և Շաֆարիկ երևելի
գիտնականի մէկ հատուածը:

Այս մարդկանց գործունէութիւնը, որոնք ժամանակ անցնելուց
յետոյ չեխական գրականութեանը ընծայեցին իւր ամենակարեւոր
ղէնքերը ազգութեան պաշտպանութեան համար, սխուեցաւ նախ
ամենահամեստ արդիւնքներով, որոնցով նոքա կամեցան պահպանել
ժողովրդի մէջ մայրենի լեզուի սէրը: Տեսանք թէ ինչ կարիք ստի-
պեց չեխ մատենագրներին այս տարրական միջոցներով բաւականա-
նալ: Հանկան, իրեւ ուսուցիչ, հրատարակեց նաեւ մի գրքոյկ չե-
խական լեզուի ուղղագրութեան վրայ, որ մեծ ու երկարատեւ վե-
ճերի առիթ տուաւ չեխ գիտնականներին: Կողմնակի մարդիկը ծի-
ծաղում էին այդ այբ ու բնի վեճերի վրայ, բայց գրականութիւնը
այնպիսի դրութեան մէջ էր, որ ուղղագրութիւնը նորա համար կա-
րեւոր խնդիրներից մէկն էր: Երկու հարիւր տարի էր անցել այն ժա-
մանակից երբ հին գրականութիւնը ընկել էր, և առաջուայ ժամա-
նակների կլասիկական լեզուն էլ չէր կարող ծառայել տասնիւններորդ
դարու պիտոյքներին: Ուղղագրութեան առիթով յարուցուած վե-

ճերով մեծամեծ անբաւականութիւններ առաջացրին չեխ գիտնականների մէջ, բայց անհնար էր այդ անբաւականութիւնների առաջն առնել. վէճերը շարունակուեցան, բոլոր նոր գրականութեան ընթացքում, երբեմն ընդհատվում և դարձեալ բացվում էին, ձեռք ձեռքի տուած գնում էին գիտութեան ամենակարեւոր խնդիրների հետ, և աւարտուեցան միայն մի քանի տարի սորանից առաջ: Հանկան պարապում էր մի և նոյն ժամանակ և ուրիշ խնդիրներով. նորան զբաղեցնում էր չեխերին անծանօթ սլաւոնական աշխարհը, արդէն 1817-ին նա թարգմանեց Վուկ Ստեփանովիչի հրատարակած «Սերբերի երգերը» որ այնքան աղմուկ հանեցին եւրոպական գրականութիւնների մէջ: Այն ժամանակները սկսաւ նա ուսումնասիրել և չեխական գրականութեան հին յիշատակարանները և վանազան ձեռագիրներ հրատարակել: Նորա առաջին փորձն եղաւ Staroby iá skladanie, «Հին բանաստեղծութիւններ», որոնք պիտի պարզէին Գոբբովսկու պատրաստած չեխական լեզուի և գրականութեան պատմութիւնը: Փոքրիկ հատորներով նա հետզհետէ լոյս հանեց հին բանաստեղծական գրականութիւնը, որ յիշեցնում էր ազգային պատմութեան ամենալաւ ժամանակները: Հնութիւնը, այս կերպով փոշիների տակից լոյս աշխարհ գալով, զարմանալի ազդեցութիւն պիտի ունենար. նոր գրականութիւնը կարօտ էր պատմական աւանդութիւնների, որոնք բարոյական նեցուկ պիտի լինէին նորա համար:

Ամէնքը զգում էին այս պատմական հիման կարեւորութիւնը: Պատմութեան ուսումնասիրութիւնը նոր գրականական շարժողութեանը ծնունդ պիտի տար: Գոբբովսկին արդէն այս կողմից մեծ ծառայութիւն էր մատուցել իւր նշանաւոր աշխատութիւններով, բայց այդ աշխատութիւնները շատ չորուցամաք էին: Նոցա մէջ պարունակուած գիտնական հետազօտութիւնները քիչ սնունդ էին տալիս ժամանակակից խնդիրներով զբաղուած մտքերին: Հասարակութիւնը ուրիշ բանի կարօտ էր. նա հնութեան մէջ որոնում էր ազգի փառաւոր ժամանակները, պատմական սխրագործութիւնները, հոգեկեց բանաստեղծութիւնը, — այս կողմից ազգի ինքնաճանաչութիւնը կարող էր կապուիլ նորա անցեալ բաղդի հետ, այստեղ կարող էր վերահաստատուիլ մոռացութեան մէջ ընկած ազգային աւանդութիւնը:

Այդ մեծամեծ յոյսերի և ակնկալութիւնների ժամանակ, երբ առաջին քայլը յաջողութիւն է գտնում և յետագայ ջանքերից

աւելի է գնահատուում, որովհետեւ հասարակութեան յոյսերը կենսադանի է պահուում,— Հանկան գտաւ «Կրայէդվորեան» ասած ձեռագիրը, որ մի անպատմելի ուրախութիւն պատճառեց բոլոր հայրենասէրներին: Կրայէդվորի ձեռագիրը— հաւաքածու ԺԳ— ԺԴ դարերի քերթուածների և երգերի— յանկարծ տալիս էր նոցա բոլորը՝ ինչ որ սպասուում էին իրանց հնութիւնից՝ աղգային փառաւոր աւանդութիւններ, աղգայնութեան զգացմունք և գրաւիչ բանաստեղծութիւնը: Կրայէդվորի ձեռագրի գիւտը չեխերի պատմութեան մէջ մի դարագլուխ է կազմում, որ զարմանալի ներգործութիւն ունեցաւ նոցա մանուկ գրականութեան վրայ իբրեւ ամենաընտիր արդիւնքի վրայ, որ մնացել է պալմօնական ցեղի հին բանաստեղծութիւնից: Այս մեծ գիւտը կատարուեցաւ Հանկայի ձեռքով, — բաղդը կարծես կամեցաւ վարձատրել նորան իւր աղգային լեզուի և հին աւանդութիւնների վրայ ունեցած սիրոյ համար:

Հանկան համարեա պատահամբ գտաւ այս ձեռագիրը 1818 թ. սեպտեմբեր ամսին: Նա գնացել էր Կրայէվին դվոր (Königinhof) փոքրիկ քաղաքը իւր ընկերներից մէկի հետ տեսնուելու, և այնտեղ ծանօթների հետ խօսելիս՝ լսեց որ քաղաքի հին եկեղեցու մի անծանօթ անկիւնում կայ Հուսի ժամանակներից մնացած մի զէնք և ձեռագրների կտորներ: Նա գնաց տեսնելու հին եկեղեցու աշտարակը և այնտեղ, պահարանի կամ մառանի մէջ, երկար ժամանակ քրքրելուց յետոյ, գտաւ նախ երկու կտոր նեղ մագաղաթ, յետոյ տասներկու ամբողջ թերթ: Ակնարկելով մագաղաթի թերթերը, Հանկան համոզուեցաւ որ այդ միայն մի մեծ ամբողջի մասն է, բայց նորա բոլոր ջանքերը ձեռագրի միւս մասերը գտնելու գուր եղան: Ներկայ եղող անձինքը ամբողջ ձեռագիրը թողին Հանկային, իսկ նա փոքր ինչ յետոյ այդ թանգագին գանձը ընծայեց աղգային թանգարանին, որ դորանից յետոյ շուտով հիմնուեցաւ Պրագայում չեխ աղգասէրների ձեռքով:

Ձեռագրի հատուածը պարունակում էր չեխական հին գրականութեան յիշատակարանների ամբողջ ժողովածուի երրորդ մասի չորս գլուխները միայն (25—28), այն էլ անկատար, բայց և այդ փոքրիկ հատուկոտորի մէջ պահպանուեցան մի քանի նշանաւոր արդիւնքներ, այն է վիպասանական բանաստեղծութիւններ և քնարական երգեր, որոնք ժողոված են եղել ԺԳ-րդ դարու վերջում կամ ԺԴ-րդի սկզբում. առաջինները վերաբերում են չեխերի կեանքի

պատմական անցքերին հեթանոսութիւնից սկսած մինչև ԺԳ-րդ դարու կէսը, — նոքա բովանդակում են ազգային պատմութեան դիւցազնական շրջանը, չեխերի կռիւը իրանց թշնամիներին՝ գերմանացիների, լեհացիների և մոնղոլների հետ: Իսկ քնարական երգերը գեղեցիկ ճաշակ են տալիս ժողովրդական հին բանաստեղծութեան վրայ: Փոքրիկ քերթուածների մէջ կենդանի գոյներով նկարագրուած են հին ժամանակների չեխական կեանքի անցքերը, ողևորիչ լեզուով արտայայտած է ազգային ազատութեան զօրաւոր զգացմունքը:

Առաջին անգամ Դօբրովսկին մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդեց այս ձեռագրի վրայ իւր այն ժամանակ հրատարակած չեխերի գրականութեան պատմութեան մէջ և մի քանի հատուածներ էլ տպագրեց: Ձեռագրի ամբողջ հրատարակութիւնը բաւական շատ ժամանակ էր պահանջում և միայն մի տարուց յետոյ լոյս տեսաւ, Սվօբոդայի գերմանական թարգմանութեան հետ, իբրև առանձին մասն «Հին բանաստեղծութիւնների» (1819): Չեխական յիշատակարանները մինչև այն ժամանակ դեռ դուրս նման կենդանի և ինքնուրոյն արդիւնք չէին ներկայացրել, և այս պատճառով Կրայէֆօրի ձեռագիրը մեծ ընդունելութիւն գտաւ չեխ ազգասէրների կողմից. չեխերի անցեալ կեանքը այնպիսի գեղեցիկ ու գրաւիչ գոյներով էր նկարագրվում, որ նոքա սկսան առաջուանից աւելի մտածել իրանց իդէալների վրայ և աւելի համարում ունենալ չեխական հանճարի բարձր արժանաւորութիւնների վրայ, և այդ համարումը բարոյական ոյժ էր տալիս նոցա աշխատել ազգային հին անկախութիւնը վերականգնելու: Չեխերի ինքնասիրութիւնը առանձին բաւականութիւն ստացաւ այն տպաւորութիւնից, որ իրանց հին երգերը դործեցին եւրոպական գրականութիւնների մէջ. Կրայէֆօրի ձեռագիրը հետզհետէ թարգմանուեցաւ, ամբողջապէս կամ մասամբ, բոլոր սլավօնական բարբառներով և համարեա բոլոր եւրոպական լեզուներով:

Հանկայի համբաւը ամէն տեղ տարածուեցաւ. նորան նուիրում էին զանազան զովասանական ոտանաւորներ, ոչ միայն չեխերը այլ և մի քանի գերմանացիք, — ուղարկում էին մեղալիներ, գիտնականութեան վկայաթղթեր, մինչև անգամ ռուսաց Ակադեմիան ուղարկեց նորան մի մեզալ «զովելի աշխատութիւնների համար գրականութեան ասպարիզում»: Այդ ժամանակներից սկսվում են Հանկայի հաղորդակցութիւնները զանազան սլավօնական գիտնականների

հետ, որոնք մեծապէս նպաստեցին սլավոնական ցեղերի մէջ փոխադարձ յարաբերութիւններ հաստատելու:

Այդ ժամանակ արդէն հիմնուած էր չեխական ազգային թանգարանը: Այն միտքը թէ հարկաւոր է ազգային հին յիշատակարանները մի տեղ հաւաքել, վաղուց արդէն զբաղեցնում էր չեխ հայրենասէրներին. Հանկան մանաւանդ աշխատում էր այդ գործը գլուխ տանել: Կառավարութիւնը թոյլ տուաւ վերջապէս ստորագրութիւն բանալ. Կոմս Կօլօվրատ—Լիբշտէյնեան 1818ի ապրիլին գրաւոր հրաւերով ղիմեց բոլոր հայրենասէրներին, և արդէն մայիսի վերջին 60,000 ֆիօրինից աւելի ժողոված կար,—բաւական նշանաւոր գումար, նայելով այն ժամանակի ազգային գործին համարժէց անձանց, որոնք հասարակութեան ունեւոր դասին չէին պատկանում: Բայց ազգայնութեան կուսակիցների թվում կային և մի քանի ազնուականներ, ինչպէս օրինակի համար, իշխան Լօբկովից, Կօլօվրատ—Լիբշտէյնեան, Կօլօվրատ—Կրակովեան, Կոմս Վրատիսլավ, և մանաւանդ երկու Շտէրնբէրգերը, որոնք պատուաւոր տեղ պիտի բռնեն չեխական շարժողութեան պատմութեան մէջ: Զոհաբերութիւնները մեծ առատաձեռնութեամբ էին լինում. ազնուականները նուիրեցին թանգարանին զրքերի, ձեռագրերի և բնական պատմութեան վերաբերեալ հարուստ ժողովածուներ և այլն: Կամաց կամաց թանգարանը սկսաւ իւր կանոնաւոր գոյութիւնը ունենալ, և Հանկան, որ ընծայել էր Կրակովօրի ձեռագիրը, կարգուեցաւ թանգարանի գրադարանապետ և մինչև մահը մնաց նոյն պաշտօնի մէջ: Թանգարանի գրատունը չէր կարող նորանից լաւ պահպան ունենալ:

Այս կերպով Հանկան իւր արժանաւոր տեղը ստացաւ հասարակութեան մէջ: Այդ ժամանակ, ինչպէս նաև նորանից յետոյ էլ, Հանկայի կեանքի մէջ ոչինչ նշանաւոր անցքեր ու փոփոխութիւններ չեն պատահում: Նորա կեանքը համեստ զիտնականի կեանք էր, որ հայրենասիրական գաղափարով ոգևորուած՝ զիշեր ցերեկ աշխատում էր իւր ազգի համար: Բայց և այնպէս մի քանի անգամ պատահեցաւ նորան խիստ հալածանքների ենթարկուիլ ոչ միայն գերմանացիների կողմից, որոնք սկսան կասկածական աչքով նայել նորա վրայ, քաղաքական ձգտումներ տեսնելով նորա գործունէութեան մէջ, այլ և իրանների կողմից: Հանկայի զիտնական գործունէութիւնը չէ պարունակելում մեծ ու նշանաւոր աշխատութիւնների

մէջ, ինչպէս՝ Պալացիու կամ Շաքարիկի գործունէութիւնը. ընդհանրապէս, նա բաղկանում է փոքրիկ ու միմեանցից անկախ գրուածներէր, որոնցից դժուար է մի ամբողջ կազմել. սորա պատճառն այն է՝ որ Հանկան ի բնէ ծանր ու խորին գիտնական չէր: Նորա աշխատութիւնները բաղկանում են զանազան փոքրիկ յօդուածներէր ու հետազօտութիւններէր: Հնախօսութեան, մատենախօսութեան ու դրամագիտութեան վրայ, և բազմաթիւ հրատարակութիւններէր ու թարգմանութիւններէր: Այս աշխատութիւններէ վրայ ընթերցողին մի գաղափար տալու համար՝ աւելորդ ենք համարում այլևայլ մանրամասնութիւններ առաջ բերել, այլ կը բաւականանանք միայն նորա գործունէութեան գլխաւոր առարկաները յիշելով:

Արդէն տեսանք որ գրականութիւնը ամենատարրական իրերէ կարօտութիւնը ունէր. նա պէտք է հասարակութիւն ստեղծէր իւր համար, պէտք է ապացուցանէր ամենապարզ պատմական սկզբունքները, հաստատութիւն տար գրականական լեզուին և մինչև անգամ ուղղագրութեանը: Հանկան ջերմեռանդութեամբ պարապեցաւ այս բոլոր խնդիրներով: Նա մասնակցեց փոքրիկ պարբերական հրատարակութիւններին, որոնցով արդէն սկսել էին պարապել չէիս մատենագրերը. յանձն առաւ աւարտել Գօթթօվսիու 1802ին սկսած գերմանական—չէիս բառ-գիրքը, որ և հրատարակեց 1821ին. գրեց չէիսական լեզուի քերականութիւնը և այլն: Բուն լեզուաբանական աշխատութիւնները,—ինչպէս է Իւնգմանի մեծ բառ-գիրքը, որի մէջ նոյնպէս ջերմեռանդ գործակից գտնուեցաւ Հանկան,—անհրաժեշտ կարեւորութիւն ունէին այն ժամանակուայ գրականութեան համար. մատենագիրը շատ անդամ տարակուսանքի մէջ էր մնում, չկարողանալով արտայայտել բազմաթիւ հասկացողութիւններ, որոնք անծանօթ էին ժողովրդական լեզուին. հարկ էր նոր բառեր կազմել՝ մայրենի լեզուն օտար բառերով չողողելու համար, հարկ էր ստեղծել ամբողջ խօսքեր, որոնք սովորաբար գերմանականի բառական թարգմանութիւններ էին և այլն: Հանկան հրատարակեց մինչև անգամ վայելչագրութեան օրինակներ ժողովրդի և ուսումնարանների համար: Առ հասարակ ազգային կրթութեան առօրեայ պահանջները միշտ գրաւում էին նորա ուշադրութիւնը, նա հրատարակում է ժողովրդի համար համառօտ, բայց ազգասիրական զգացմունքներով լի «Չէիսերի պատմութեան տեսութիւնը», տպագրում է յետոյ «Չէիսերի պատմական երգերը» գերմանական և չէիս լեզուներով, որ բուն

ժողովրդական երգեր չլինելու պատճառով՝ շարադրել էին նոր ժամանակի բանաստեղծները ազգայնութեան զգացմունքը և մայրենի լեզուի սէրը արծարծելու նպատակով: Ժողովրդի ընթերցանութեան համար Հանկան տպագրեց և մի քանի գրքեր հին գրականութիւնից, Հուսի յիշատակը նորոգելու համար՝ նա հրատարակեց ժողովրդի համար նորա բարոյական գրութիւններից մէկը: Հուսի յիշատակը թանգ էր հայրենասէր սրտերի համար, նորա անունը կապուած էր փառաւոր անցեալի հետ, երբ չեխերը կրօնական ազատութեան առաջին պաշտպանները հանգիսացան:

Իւր նոր ասպարէզը մոնելու օրից Հանկան դառն յարձակմունքների ենթարկուեցաւ, որոնք կրկնուեցան և իւր կեանքի վերջին տարիներում, և ծանր կերպով վերաւորեցին նորա անձնական արժանաւորութիւնը և հայրենասիրութիւնը: Այս յարձակմունքների առիթ տուաւ Վիլհելմ շլայի դատաւորը կոչուած հին չեխական քերթութեամբի ձեռագիրը: Թէև Հանկայի անունը ամենևին խառն չէր այս ձեռագրի պատմութեան մէջ, այնու ամենայնիւ հակառակորդները խառնեցին նորան այս յիշատակարանի առիթով յարուցուած վէճի մէջ, և այս պատճառով աւելորդ չինք համարում մէջ բերել այս նշանաւոր խնդրի պատմութիւնը, որ երկար ժամանակ յուզեց չեխական նոր գրականութիւնը:

Արդէն Կրալէդվորի ձեռագիրը գտնուելուց առաջ Կոմս Շտերնբերգը քաղաքական թղթատան միջնորդութեամբ մի անանուն անձի կողմից ստացաւ մի ձեռագիր, որ բաղկացած էր երկու մագաղաթեայ թերթից և շատ հին էր երևում: Ձեռագրի հետ կար և մի յայտարարութիւն, որի մէջ ուղարկողը չէր յայտնում ոչ իւր անունը և ոչ այն տեղը ուր գտնուել էր ձեռագիրը, պատճառ բերելով թէ վախենում է որ իւր տեղեցը չզրկուի, եթէ տէրը այդ բանը իմանայ, որ աւելի լաւ կը համարէր ձեռագիրը այրել քան թէ թանգարանին ուղարկել: Այս հանգամանքը շատ հաւանական էր երևում, որովհետև չեխական գրականութիւնը բաղմաթիւ թշնամիներ ունէր, որոնք ծովաւազքով էին նայում նորա ձգտումների վրայ և պատրաստ էին վնասել նորան այդ տեսակ միջոցներով: Ձեռագիրը երևալուն պէս շատերի ուշադրութիւնը գրաւեց, բայց Դօբրովսկին, որ ծերութեան օրերին կասկածոտ էր դարձել, հաւատ չընծայեց այդ խորհրդաւոր պատմութեանը և ուղղակի յայտնեց թէ ձեռագիրը խարդախութեան գործ է: Դօբրովսկու խօսքը բաւական էր,

և առանց որ և է վիճաբանութեան ձեռագիրը յանձնուեցաւ թանգարանի մէջ պահուելու իբրեւ մի խարդախ գրուած: Մի քանի ժամանակ այդ յիշատակարանը մոռացուեցաւ, բայց վերջապէս Բաղովից երեւելի հնագէտը հրատարակեց նորան լեհաստանում: Դուրս եկան պաշտպաններ, որոնք «Վիւբուշկայի դատը» համարեցին չեխական հին գրականութեան ամենանշանաւոր մնացորդներից մէկը: Այն ժամանակ Դոբրովսկին բացէիբաց անուանեց այդ յիշատակարանը գրականական խաբէութիւն (1824). նորան համախոհ գտնուեցաւ և մի ուրիշ երեւելի գիտնական, Կոպիտարը, որ Վիեննայի մի օրագրի մէջ աշխատեցաւ գիտնական փաստերով ապացուցանել Դոբրովսկու ասածը: Վերջինս մասնաւոր նամակների և մանր բանաքննական յօդուածների մէջ հասկացնել տուեց թէ իւր կարծիքով այդպիսի հին մագաղաթները չափազանց եռանդուն ազգասէրների մտքի ծնունդ են. «Վիւբուշկայի դատը» օրինակողը իւր կարծիքով լինդա անուանով մէկն էր, իսկ շարադրողը Իւնգմանը և Հանկան, որոնք այն ժամանակ չեխական հին գրականութեան ամենահմուտ անձինքն էին:

Չեռագրի վաւերականութեան վրայ գրականութեան մէջ յարուցուած կասկածները սաստկանալով, Պալացկին յանձն առաւ պաշտպանել յիշատակարանը մի քննական յօդուածի մէջ, որ գրել էր Կրայէդվորի ձեռագրի երկրորդ տպագրութեան առիթով, որի մէջ զետեղուած էին «Վիւբուշկայի դատը» և ուրիշ հին գրուածներ: Բայց Կոպիտարը չհամոզուեցաւ, ինչպէս նաև ուրիշ շատերը որոնք անպայման հաւատ էին ընծայում յիշեալ մատենագրի գիտնական հեղինակութեանը: Իւր կասկածները շարունակելով, Կոպիտարը այն տեղ հասաւ որ սկսաւ կասկածել նոյն իսկ Կրայէդվորի ձեռագրի հարադատութեան վրայ, որ, իւր խօսքերին նայելով, նոր բանաստեղծներից մէկն է շարադրել սերբական երգերի հետեւողութեամբ: Հասկանալի է որ նոր բանաստեղծ ասելով Հանկայի վրայ էր ակնարկում: Այն կատաղի յարձակումները վերջովեցին չեխ ազգասէրներին որոնք Կոպիտարի և նորա հետեւողների խօսքերը ընդունում էին իբրեւ քաղաքական անպատուութիւն իրանց ազգայնութեան դէմ: Չեխական գիտութեան ամենաընտիր ներկայացուցիչները, Շաֆարիկը և Պալացկին, յանձն առին վերջապէս մանրամասնօրէն և բարեխղճութեամբ ուսումնասիրել հին յիշատակարանները և իրանց հետազօտութիւնները հրատարակեցին 1840ին: Նոքա աշ-

խատեցան գտնել և այն անյայտ անձին, որ 1818 թուին ձեռագիրը ուղարկել էր թանգարանին, նոքա ենթադրում էին թէ այդ անձը հանգուցեալ Նօրբէրու Վանէկն էր, որ մի ժամանակ քարտուղարի պաշտօն էր վարում մի գերմանացի կոմսի մօտ: Քոքը ինչ յետոյ կասեց թէ ինչ վախճան ունեցաւ այս պատմութիւնը Հանկայի կեանքի վերջին տարիներում և ինչպէս գտնուեցաւ վերջապէս «Լիբուշիցի դատի» իսկական աղբիւրը: Դօբրովսկու և Կօպիտարի կասկածները չկարողացան վայր ձգել յիշատակարանների նշանակութիւնը, բայց չեխական ազգայնութեան թշնամիների համար այդ վէճերը շատ ախորժիկ էին, որովհետեւ նոքա նսեմացնում էին այն յիշատակարանների փառքը, որ չեխերը իրանց հետ կեանքի ամենաթանգ մնացորդներն էին համարում: Կօպիտարի այս յիշատակարանների դէմ ունեցած թշնամութիւնը անցաւ Հանկայի, Շաֆարիկի և ձեռագրերի ուրիշ պաշտպանների վրայ: Թշնամական յարաբերութիւնները մինչև այսօր էլ տևում են սլավոնական գրականութեան ներկայացուցիչների մէջ Աւստրիայում. նոքա մեղադրում են չեխերին իրանց չափազանց ազգասիրութեան համար, իսկ չեխերը իրանց հակառակորդներին համարում են այնպիսի մարդիկ՝ որոնք հրաժարվում են ազգային գործից և աւստրիական քաղաքականութեան գործիք դառնում:

Քսան թուականներին չեխական գրականութիւնը նոր շրջանի մէջ մտաւ: Հին սերունդը Դօբրովսկու, Կրամէրիուսի և նոցա ընկերների հետ, աւարտել էր իւր ասպարէզը, նոցա տեղ հանդէս են գալիս նոր մարդիկ թարմ ոյժերով, որոնք աւելի հաստատ կերպով կանգնած էին ազգայնութեան հողի վրայ և աւելի պարզ էին ըմբռնում իրանց նպատակը: Այս սերունդին պատկանում էին Շաֆարիկը, Պալացկին, Կօլարը և Հանկան: Հին սերունդի նշանակութիւնը նորանումն էր կայանում, որ առաջին գիտնական հիմունքը դրեց չեխական կեանքի ասպազայ հետազօտողների համար, բայց ինքը դեռ չէր հասկանում թէ ինչ հետևանք կարող էր ունենալ այդ հետազօտութիւնը ազգային գործի համար: Դօբրովսկու գրութիւնները վերացական, հնագիտական բնաւորութիւն ունէին: Նորա ժամանակակից մատենագրները միայն մի նպատակի էին ձգտում, այն է լրջանել ժողովրդի առաջին մտաւոր պիտոյքները, որ վաղուց զուրկ էր գրականութիւնից: Նոքա բոլորը լոկ ժողովրդական մատենագրներ էին: Այս սերունդի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն էր Կրամէրիուսը,

որ իւրամբողջ կեանքում հրատարակեց օգտակար ու հետաքրքրական գրքոյններ ժողովրդի համար: Նոր մարդիկ աւելի հեռու գնացին. նորա աւելի զօրաւոր կերպով զգացին իրանց ազգային ինքնուրոյնութիւնը, չքաւականացան միայն չեխ ազգութեամբ, այլ իրանց ուշադրութիւնը դարձրին միւս բոլոր սլավոնական ցեղերի վրայ. պատմական հետազօտութիւնները այն կէտին հասցրին նոցա, որ սկսան հաւատալ թէ սլավոնական ցեղերը մի դեր ունին խաղալու ապագայում:

Այս գաղափարը արտայայտուեցաւ արդէն քսան թուականներին մի քանի գիտնական և գրականական աշխատութիւնների մէջ, որոնք մեծ տպաւորութիւն գործեցին: Իւնգմանը հրատարակեց իւր չեխական գրականութեան պատմութիւնը, որ առաջին անգամ ցոյց տուեց չեխերին իրանց հին գրականութեան հարստութիւնը: Աւելի նշանաւոր էր Շաֆարիկի գիրքը, նորա առաջին աշխատութիւններից մէկը — «Պատմութիւն սլավոնական լեզուի և գրականութեան իւր բոլոր բարբառներով», որի մէջ նա համեմատում էր բոլոր սլավոնական ցեղերի գրականական շարժողութիւնը հին և նոր ժամանակներում: Միւս կողմից Զլեակովսկին հաւաքեց ու հրատարակեց իւր սլավոնական երգերի ժողովածուն: Սակայն նոր ձգտողութիւնները ամէնից աւելի կենդանի ու գրաւիչ կերպով արտայայտուեցան Կօլլարի «Փառքի Ղուստորը» նշանաւոր վիպանութեան մէջ, որ լի է անցեալ փառքի յիշատակներով և հրաւիրում է սլավոնացի եղբայրներին միանալ և միասին կռուիլ հասարակաց թշնամու դէմ:

Այսպէս չեխական գրականութիւնը զգալի կերպով ընդարձակուելով, ունեցաւ վերջապէս իւր սեպհական օրագիրը, որ իւր ազգասիրական ձգտումների հաւատարիմ թարգմանը հանդիսացաւ: 1827 թուին, թանգարանի առաջուայ գերմանական հրատարակութեան տեղ սկսաւ հրատարակուիլ «Ազգային թանգարանի ընկերութեան օրագիրը» չեխ լեզուով, որ վերնագրի փոփոխութեամբ մինչև այժմ էլ շարունակվում է: Այս օրագիրը ամենամեծ արդիւնք ունեցաւ. նորա շուրջը հաւաքուեցան չեխական գրականութեան ամենաթարմ ոյժերը, որոնց գլխաւոր նպատակն էր հետազօտել ազգի անցեալը և ծանօթացնել միւս սլավոնական ցեղերի կեանքը: Այս կողմից օրագիրը հարուստ ու հետաքրքրական նիւթեր էր մատակարարում. նորա մէջ անդադար զետեղվում էին թղթակցութիւններ զանազան սլավոնական երկրներից: Հանկան «Թանգարանի Օրագրի»

ջերմեռանդ գործակիցներից մինն էր, նորա էջերի մէջ տեղաւորելով բազմաթիւ պատմական յօդուածներ և բանաստեղծութիւններ, հին յիշատակարանների և բանաքննութիւնների:

Արդէն այդ ժամանակներից սկսվում են Հանկայի յարաբերութիւնները մի քանի ռուս ուսումնականների հետ: Ռուսաստանը վաղուց գրաւել էր Հանկայի համակրութիւնը. պատանեկութեան ժամանակ մեծ տպաւորութիւն էին գործել նորա վրայ 1812ի և 1813ի անցքերը. այդ անցքերը արևմտեան սլավոնացիներին յիշեցնում էին իրանց արևելեան զօրաւոր ցեղակիցներին և երազական յոյսերով օրօրվում էին: Հասկանալի է թէ ինչի համար Հանկան հէնց առաջին անգամ ռուսների հետ հանդիպելիս՝ յափշտակուեցաւ ու ջերմ համակրութիւն ցոյց տուեց նոցա: Ռուս ազգի ու պետութեան մէջ նա տեսնում էր ամբողջ ցեղի ներկայացուցիչը. երբէք Ռուսաստանը չտեսած՝ մի իդէալական գաղափար էր կազմել այդ երկրի վրայ, և միայն մի քանի ռուսների հետ ծանօթանալով, որոնց քիչ թէ շատ զբաղեցնում էր սլավոնական շարժողութիւնը, նա ոգևորուեցաւ, յափշտակուեցաւ գեղեցիկ յոյսերով, որոնք դժբաղդաբար իրագործուելու չէին:

Հանկան երկար ժամանակ թղթակցութիւն ունեցաւ ռուս աւագեմիայի անդամ՝ Կեպպէնի հետ, որ պարտադրւում էր սլավոնական հին գրականութեամբ: Նա յորդորում էր Կեպպէնին որ իւր ազդեցութիւնը գործ դնէ սլավոնական բարբառների ամբիոնը հիմնելու ռուսաց համալսարանների մէջ: 1830ի սկզբին Կեպպէնը զրում է Հանկային թէ ակադէմիան քառասուն հազար ռուբլի չափ նշանակեց սլավոնական գրատուն հիմնելու, պաշտօնական կերպով հրաւիրելով նորան դալ Ռուսաստան և զրադարանապետի պաշտօն յանձն առնել յիշեալ հաստատութեան մէջ: Պայմանները ձեռնտու էին. Հանկային առաջարկում էին նա գլխի տնօրէնի աստիճան, ժառանգական արհմեծականութիւն և ակադեմիայի անդամի ռոճիկ: Թէ որքան հրապուրիչ պիտի լինէին այս պայմանները այն ժամանակների համար, երևում է Հանկայի կենսագրութիւնը գրող մի մատենագրի խօսքերից, որ վարմանում է ռուսաց կառավարութեան առատաձեռնութեան և այն պատիւների վրայ, որ սպասում էին Հանկային Ռուսաստանում: Բայց համեստ չելի մատենադիրը մերժեց այդ փառաւոր առաջարկութիւնները, լաւ համարելով մնալ իւր երկրում և աշխատել իւր ազգի օգտի համար:

Կրալէգիւօրի ձեռագրի և Կարաջիւհի երգերի շնորհով, Եւրոպայի ուշադրութիւնը դարձաւ սլավոնական գրականութիւնների և մանաւանդ չեխ գրականութեան վրայ: Էդգար Ալինէ Ֆրանսիացին մի գեղեցիկ գրուած նուիրեց չեխական վիպասանութեանը. Բուրինգ անգլիացին, որ մի առանձին սէր ունէր չեխերի գրականութեան ու մայրաքաղաքի վրայ, զրեց նոցա վրայ անգլիական օրագրների մէջ և հրատարակեց 1832ին չեխական երգերի ժողովածուներ, որոնց մէջ էային և Հանկայի մի քանի ոտանաւորները: Մի քանի տարի յետոյ, 1849ին, դորա նման մի ուրիշ ժողովածու հրատարակուեցաւ անգլիերէն Աէմբրիջի համալսարանի ուսանող Վրատիալաւի ձեռքով: Ամէնից աւելի ուշադրութիւն դարձրին չեխական գրականութեան վրայ նոցա մերձաւոր հարեանները — գերմանացիք, վերջապէս նա քաղաքացիութեան իրաւունք ստացաւ, թէև աւստրիական կասկածոտ քաղաքականութիւնը սկսում էր արդէն ծանր հալածանքներ յարուցանել ժողովրդի վրայ, որի մէջ անկախութեան ձգտումներ էր նշմարում: Վերջապէս Կրալէգիւօրի ձեռագիրը հետզհետէ թարգմանուեցաւ բոլոր գրականութիւն ունեցող սլավոնական բարբառներով: Ամէնից աւելի աշխատեց տարածել այդ թարգմանութիւնները նոյն ինքը Հանկան, որ յետոյ բոլորը միասին հաւաքեց ու հրատարակեց:

Երեսուն թուականներին Հանկայի գիտնական գործունէութիւնը շարունակուեցաւ առաջուայ ջերմեռանդութեամբ. նորա այս ջլանում հրատարակած աշխատութիւնների ցանկից ընտրենք միայն մի քանիսը՝ նոցա բովանդակութիւնը ցոյց տալու համար: Դօբրովսկու մահից յետոյ 1829ին, Հանկան հրատարակեց իւր ուսուցչի մի քանի նշանաւոր գրուածները, թարգմանեց լեհացոց ազգային երգերը, հրատարակեց չեխերի համար լեհացոց լեզուի քերականութիւն, սկսեց սլաւապէլ չեխական դրամագիտութեամբ, և այնքան հմտացաւ հնագիտութեան այս ճիւղին, որ առաջին դրամագէտը համարուեցաւ: Յետոյ նա պարսպեցաւ չեխական և մօրավական հին պատմութեան յիշատակարաններով և նոցանից շատ բան հաղորդեց Կուխարսկի լեհ գիտնականին, որ 1838ին հրատարակեց իւր Վլադիսլական օրէնսդրութեան հին յիշատակարաններին մէջ: Հանկան առհասարակ մասնակցում էր ամէն տեսակ ձեռնարկութեան, որ վերաբերում էր սլավոնական հին և նոր կեանքի ուսումնասիրութեանը. նա օգնեց Եօրգանին իւր քերականութեան և սլավոնական տառադրութիւններին հրատարակութեան մէջ, չեխական հին գրա-

կանութեան «ծաղկաքաղի» տպագրութեան մէջ և այլն: Հանկայի համբաւը ամէն տեղ տարածուեցաւ. զանազան սլավօն ու զերմանացի գիտնական ընկերութիւններ առաջարկեցին նորան իրանց անդամակցութիւնը, և այս աւելի ևս ընդարձակեց նորա ուսումնական յարաբերութիւնները: 1836ին Հանկան մեծ ոսկի մեղալ ստացաւ Ռուսաստանի ակադեմիայից, ուր նորան ճանաչում էին Շիշկովի միջնորդութեամբ, որ թարգմանել էր Կրակլովորի ձեռագիրը:

Շուտով սկսուեցան Հանկայի անձնական յարաբերութիւնները սլավօնական գիտնականների և ուսւ ճանապարհորդների հետ: Նա չէր ծածկում իւր համակրական զգացմունքները Ռուսաստանի վերաբերութեամբ, որից նա սպասում էր իւր ազգի փրկութիւնը, աշխատում էր ուսաց լեզուի ուսումը ծաւալել չեխերի մէջ, ուղարկում էր գրքեր Ռուսաստան և մեծ համակրութեամբ էր ընդունում ուսւ այցելուներին: Այս բանի համար սաստիկ մեղադրում էին նորան մի քանի ջերմ ազգասէրներ և մինչև անգամ կասկածում էին նորա վրայ. պաշտպան հանդիսանալով իրանց ազգի ինքնուրոյն գոյութեանը, նոքա երկիւղ էին կրում այն սերտ յարաբերութիւններից, որոնց մասին քարոզում էր Հանկան, և նոցա երկիւղը հարկաւ իւր պատճառները ունէր: Աւելի անախորժ էին երևում աւստրիական կառավարութեանը Հանկայի յարաբերութիւնները ուսաց հետ: Պօլիցիան կասկածելի մարդկանց թվում էր հաշվում նորան և ուսաց քաղաքականութեան գաղտնի գործակալ ու լրտես էր համարում նորան, ինչպէս նաև այն բոլոր ուսմաներին որ ժամանակաւորապէս գալիս էին Պրագա: Ոչ միայն այն ուսմաները որոնք երեսուն և քառասուն թուականներին բնակում էին Աւստրիայում, այլ և ճանապարհորդները պօլիցիայի խիստ հսկողութեան ներքոյ էին: Հանկան այնքան զգոյշ էր, որ նորա գրութիւնների մէջ ոչինչ չկարողացան գտնել տէրութեան քաղաքականութեան դէմ:

Հանկայի համակրութիւնը դէպի արևելեան սլավօնները առհասարակ և դէպի Ռուսաստանը մասնաւորապէս, արտայայտուեցաւ և նորա պատմական հայեացքների մէջ զխաւորապէս այն սլավոնական հին ձեռագրի առիթով, որ յանկարծ լոյս ընկաւ Ֆրանսիայի Իէյմ քաղաքի գրատան մէջ: Մագաղաթեայ ձեռագիրը պարունակում էր Կիրիլլեան աւետարանի մի մասը և պատարագամատոյցը, որի վերջին մի հետաքրքրական ծանօթութիւն կար չեխական լեզուով և նոյն սլավօնական տառերով գրուած 1395 թուականին:

Սլավոնական գիտնականները երկու կուսակցութեան բաժանուեցան այս ձեռագրի առիթով. ոմանք, ինչպէս Կօպիտարը և Նորա հետեւող Միկլօշչը հերքեցին ձեռագրի խորին հնութիւնը և հարազատութիւնը, Ժ.Դրոյ դարու գործ համարելով նորան. ուրիշները, ինչպէս Հանկան և Շաֆարիկը, պաշտպանեցին ձեռագիրը. Հանկան մինչև անգամ չեխական գրականութեան սեպհականութիւն դարձրեց այդ յիշատակարանը և հրատարակեց նորան 1846ին, որով աւելի ևս զայրացրեց իւր հակառակորդներին:

Բայց ահա եկաւ 1848 թուականը: Այդ տարին չեխերի համար այնպիսի փոթորիկի ժամանակ էր, որ բոլոր գրականական վէճերը մոռացութեան տրուեցան: Բոլոր ազգասէրները զբաղուած էին աշատութեան մտքերով. ինչ որ մինչև այն ժամանակ յոյս ու ցնորք էր համարվում, այժմ հնարաւոր էր երեւում ձեռք բերել. չեխերը կարծում էին թէ հասել է ժամանակը իրանց ազգային իրաւունքները հաստատելու և քաղաքական դաշնակցութիւն կապելու իրանց աւստրիական ցեղակիցների հետ, որոնց մինչև այն ժամանակ միայն գրականական եղբայրութիւն կարող էին առաջարկել: Հանկան մասնակից գտնուեցաւ առաջի «Ազգային Ընտրութեան» գործողութիւններին և ստորագրեց հրաւիրական թուղթը Պրագայի ժողովին ներկայ լինելու համար. այս ժողովը պիտի որոշէր արեւմտեան սլավոնների քաղաքական յարաբերութիւնները: Հանկան իւր բնաւորութեամբ չկարողացաւ նշանաւոր քաղաքական դեր խաղալ, այնուամենայնիւ այնպիսի ջերմ հայրենասիրութիւն և համարձակութիւն ցոյց տուեց, որ շատ հաւել կարելի է տեսնել. նորա համոզմունքները արդար էին, խօսքերն անկեղծ ու ջերմ, և այս պատճառով ամէնքի համակրութիւնը վայելում էր: Սլավոնական ժողովը գումարեց Պրագայում Աւստրիայի սլավոն ցեղերի ամենաընտիր ներկայացուցիչներին. այս առիթով ջերմ համակրութեան զգացմունքներ արտայայտուեցան. հանդիսաւոր տօնախմբութիւնները խորին կերպով ազդեցին հայրենասէրների սրտերի վրայ, որոնք երեւակայում էին թէ արդէն իրանց վաղուցուայ ձգտումները կատարուած են տեսնում: Պրագայի հրապարակներից մէկի վրայ, սուրբ Վաքլավի չեխական երկրի պաշտպանի արձանի առաջ, երեսփոխաններից մէկի սերը քահանայի ձեռքով հանդիսաւոր պատարագ մատուցուեցաւ, որին ներկայ էին թէ կաթոլիկ և թէ յունադաւան սլավոնները:

Սակայն յափշտակութիւնները շուտով վերջացան: Հին կու-

սակցութեան պատկանող անձանց ղիմադրութիւնները ցիրուցան ա
րին ոգևորուող հայրենասէրների յոյսերը և ցոյց տուին աւստրիական
սլավոնացիներին թէ որքան խախտւած է իրանց բռնած դիրքը: Սլա
վոնական ժողովը ցրուեցաւ այն արինահեղ տեսարանների միջում,
որ տեղիք ունեցան Պրագայում Հոգեգալստեան տօնի օրը: Նոյն խի
Հանկայի կեանքը վտանգի մէջ ընկաւ. աւստրիացի զինուորները
հալածելով անպաշտպան քաղաքացիներին, եկան կանգնեցան չեխա
կան թանգարանի առաջ, ուր նոքա կարծուճէին թէ կը գտնեն
ժողովի անդամներին, և սկսան հրացաններ արձակել: Հանկան, որ
պատուհանի առաջ կանգնած նայում էր այդ տեսարանի վրայ, քիչ
մնաց որ գնդակների զոհ գնար: Ժողովի անդամներ չկային թանգա
րանում, ուր տեղի էին ունենում սովորաբար նոցա նիստերը. բայց
զինուորները սկսան թանգարանը քրքրել, ուր կարծում էին թէ
անշուշտ մի կասկածելի բան կը գտնեն, կամ զէնքեր, կամ որևէ
կարևոր գրութիւններ:

Դորանից յետոյ Հանկան Կրալովադեցոց կողմից երեսօխտան
ընտրուեցաւ Վիեննայի կամ Կրումերիզի ժողովին, բայց հրաժարուե
ցաւ այդ ընտրութիւնից. նախ՝ որովհետեւ նա պերճախօս էր, երկ
րորդ, նորա բոլոր խնամքը դարձած էր թանգարանի վրայ, որ չէր
կամենում օտարների ձեռին թողնել: Հանկայի քաղաքական դերը
սահմանափակուեցաւ սլավոնական ժողովի մէջ ունեցած մասնակցու
թեամբ և սլավոնական Կլուբի մէջ ցոյց տուած գործունէութեամբ,
որի առաջին հիմնադիրներից մէկն էր և զլիաւոր կառավարիչը. Այդ
ազատութեան օրերին Հանկան Պրագայի համալսարանում սկսաւ հին
սլավոնական և ռուս լեզուների դասատուութիւնը, որ և շարու
նակեց մինչև մահը: Մի և նոյն ժամանակ օգուտ քաղելով հանգա
մանքներից, իւր զբաղմանական նպատակները առաջ տարաւ. նա ու
զում էր տպագրել մի քանի աշխատութիւններ, որ դժուար կը լինէր
հրատարակել, եթէ ցենզուրեան կանոններ լինէին: Նա արդէն վա
ղուց պատրաստած ունէր հին չափաբերական ժամանակագրութեան
հրատարակութիւնը, որ յայտնի էր «Կալիմիրա» անունով. նա շատ էր
սիրում այդ ժամանակագրութիւնը ազգասիրական զգացմունքների
ազատ արտայայտութեան և դերմանացոյց դէմ պարունակած յար
ձակմունքների համար: Հանկան Նէյթցիգում սկսել էր նորա տպա
գրութիւնը, բայց յետոյ փոխադրեց Պրագա և այնտեղ աւարտեց,

երբ յեղափոխութեան շնորհով առաջուան ցենզուրեան կանոնները փոփոխութիւնների ենթարկուեցան:

Զեսերի քաղաքական գործերը շուտով այնպիսի ուղղութիւն ստացան, որ էլ յառաջագիմութեան յոյս չկար ազգային շահերի համար: Դիմադրութիւնը արագ քայլերով էր գնում և շուտով ամէն բան առաջուան կերպարանքը ստացաւ. նոր կառավարութիւնը անխնջ աշխատութեամբ «նորոգում» էր աւստրիական կայսրութիւնը, և իւր դիտաւորութիւնները գլուխ տարաւ, թէ և ոչ երկար ժամանակի համար: Կոմս Տունը, որ երբեմն Հանկայի աշակերտ էր եղել և պաշտպան չեխական վերածնութեան, մտաւ նոր նախարարութեան մէջ և մոռացաւ իւր առաջուան բարեկամները և առաջուան համակրութիւնները: Միով բանիւ, չեխերին վիճակուեցաւ ընդունել այն զիրքը, որի մէջ գտնվում էին յեղափոխութիւնից առաջ: Հանկան կրկին ձեռք առաւ իւր առաջուայ աշխատութիւնները, իւր ժողովրդական գրքոյկները և հին յիշատակարանները, բայց քառասունինը թուականը թողեց նորա մէջ մի քաղցր յիշատակ, որովհետեւ այդ թուականին սլավոնական ցեղերը առաջին անգամ արտայտեցին իրանց ազատութեան ձգտումները:

Հանկայի գրականական գործունէութեան պատմութիւնը աւարտելու համար, մնում է մեզ յիշել նորա վերջին պարապմունքների մի քանի հանգամանքները: 1850-ին Հանկան նոր վէճ սկսաւ իւր գրականական հակառակորդների հետ, բայց այդ վէճը անյաջող էր ունեցաւ: Կօպիտարը հերքել էր նորա առաջ բերած փաստերը Ռէյմի ձեռագրի վաւերականութեան մասին և կասկածներ էր յայտնել չեխական յիշատակարանների իսկականութեան մասին: Հանկան, որ խաղաղ բնավորութեան տէր էր, չկարողացաւ տանել այն յարձակմունքները որ վերաւորում էին նորա ազգասիրական զգացմունքները և զինուորուեցաւ Կօպիտարի հետեւող՝ Վիեննայի պրոֆէսոր Միկլօշչի դէմ, որ այդ ժամանակները հրատարակել էր իւր առաջին աշխատութիւնները սլավոնական հին կեանքի վրայ: Վէճը զուտ լեզուաբանական էր. երկու կողմի կարծիքները բոլորովին անհամաձայն էին, բայց Հանկան տօգոհ էր գլխավորապէս այն պատճառով, որ Կօպիտարն ու Միկլօշչը թշնամական աչքով էին նայում չեխական յիշատակարանների վրայ, և այդ բանը նա մեկնում էր նոյն ազգութեան դէմ ունեցած թշնամութեամբ: Պէտք է ասել որ Կօպիտարը շատ վատ կարծիք ունէր չեխական շարժողութեան

ներկայացուցիչներին վրայ. նա այլապէս չէր անուանում նոցա՝ բայց եթէ սուտ ազգասէրներ, իսկ նոցա ընկերութիւնը—սրիկաների ժողով: Շատերը այս յարձակմունքները մեկնում էին Կօպիտարի աւստրիական կառավարութեան հետ ունեցած սերտ յարաբերութեամբ, և հէնց այս պատճառով Պրագայի ազգասէրները Միկլօշիչին աշխարայ աւստրիացի էին համարում: Յիշեալ երկու մատենագրների գիտնական աշխատութիւնները իրանց ցամաք ու անկենդան բովանդակութեամբ կարծես աւելի ևս հաստատում էին այդ կարծիքը: Մինչ այն ընդհանուր ռզլեորութեան ժամանակ պրագայի ազգասէրը ամէն մի սլավօնացու իւր բարեկամն ու եղբայրն էր համարում, Կօպիտարը չէր կարող չնշմարել այդ սլավօնական եղբայրութեան ծիծաղելի կողմերը. նա նկատում էր հեգնօթէն թէ օրինակի համար սերբը իւր երկրումը իրան գերազանց է համարում՝ բովանդացու, իսկ կողմնակի մարդկանց առաջ չէ ցոյց տալիս թէ ինքը սերբ է, և իրան հունգարացի է անուանում: Դրական ու սառն բնուորութեան տէր Կօպիտարը տեսնում էր թէ ինչ խախտու հիմն ունին սլավօնական ձգտումները և այս պատճառով չէր յափշտակվում, իսկ միւս կողմից պրագայի յափշտակուող ազգասէրները չէին կարող ներել նորան իւր անտարբերութիւնը, թէ և նա ոչինչ կասկածելի յարաբերութիւններ չունենար կառավարութեան հետ:

Բանակռիւր անյաջող ելք պիտի ունենար Հանկայի համար: Զնայելով որ գործնականապէս լաւ տեղեակ էր սլավօնական լեզուին, այնու ամենայնիւ չկարողացաւ Միկլօշիչի գիտնական փաստերի առաջ կանգնել, և ստիպուեցաւ լռել, թէ և ի հարկէ չհրաժարուեցաւ ոչ իւր լեզուաբանական կարծիքներից, ոչ Բէյմսի ձեռագրից: Հանկայի վերջին աշխատութիւններն եղան «Գալիմիլա» չափաբերական ժամանակագրութեան հրատարակութիւնը հին գերմանական լեզուով և Նիկոլիմոսի անվաւեր աւետարանի տպագրութիւնը հին չեխական լեզուով:

Հանկայի կեանքի վերջին տարիներում դարձեալ նորոգուեցաւ այն հին բանակռիւր, որ այնպիսի չարամտութեամբ հանդիպել էր Հանկային իւր գրականական ասպարէզի սկզբում: Լիւբուշայի Գատի և Կրալէդվորի ձեռագրի վէճը, որ կարծես վճռուած վերջացած էր, նորից արծարծուեցաւ և այնպիսի ձևով, որ պարզ ցոյց էր տալիս թէ յարձակողները գրականական նպատակ չունէին: Հանկան ստիպուեցաւ դատի հրաւիրել իւր ոսոխներին: Յիշատակարանների

Հակառակորդները Գօբբոզակու և Կօպիտարի նման զիտնականներ էին. նորա հերքում էին յիշեալ ձեռագրերի հարադատութիւնը՝ զիտնական փաստերով հաստատելով իրանց կարծիքները: Այնու ամենայնիւ այս բանակուիւր ամենեւին նման չէր այն վէճին որ յարուցուել էր քսան թուականներին: Գործը սկսուեցաւ այնպիսի անձի կողմից, որ օտար էր չեխական գրականութեան, քառասուն ութ թուի յեղափոխականներից մէկը, որ յետոյ հոգւով սրտով սկսաւ ծառայել աւստրիական պօլիցիայի շահերին: Նորա նպատակն այն էր միայն՝ որ աղմուկ բարձրացնէ և մուր քսէ այն մարդու երեսին, որ իւր ազգի յարգանքն ու սէրը վայելում էր: Բանակուուի հեղինակը չարակամ ու խարդախ էր անուանում Հանկային և ուրիշ չեխական մատենագրներին, ամբաստանում էր Հանկային թէ ազգային յիշատակաբանները ծախել է Պետերբուրգ և այլն. չեխական ազգի ներկայացուցիչները, նորա կարծիքով, խաբեբաններ էին, իսկ ազգի պարծանքը համարուած յիշատակաբանները անվաւեր գրութիւններ էին: Հնազիտական խնդիրը դարձեալ հասարակական խնդրի կերպարանք ստացաւ, որովհետեւ թէև հասկացող մարդիկը յիշեալ անվայել գրութեան մէջ պարզ տեսնում էին աւստրիական քաղաքականութեան մեքենաները, բայց չեխական հասարակութեան մէջ մեծ շփոթ ընկաւ: Դատը ոչնչով վերջացաւ. բանակուուի հեղինակը երեք ամսուայ բանդարկութեան դատապարտուեցաւ, բայց դատաւիճիւր չկատարուեցաւ, որովհետեւ հեղինակի գերմանացի բարեկամները յաջողեցան փոխել տալ վախճանական վիճիւր, որի կատարումը կարող էր վտանգաւոր լինել չեխերին չափազանց համարձակութիւն տալով իրանց ազգասիրական ձգտումների մէջ:

Այս վիճաբանութիւնների ժամանակ առաջ բերուեցաւ և այն խնդիրը թէ ուր և ում ձեռքով գտնուեցաւ Լիւբուշայի Դատը: Պալացիին և Շաֆարիկը արդէն վաղուց յայտնել էին իրանց ենթադրութիւնները, յիշելով այն անձի անունը որ իրանց կարծիքով ձեռագիրը ուղարկել էր թանգարանին 1818 թուին: Այժմ երևեցաւ որ նոցա ենթադրութիւնը ուղիղ չէր, և հաւաստի փաստերով ապացուցուեցաւ որ այն խորհրդաւոր անձը Յովսէփ Կովարջ անունով մէկն էր (վախճանած 1848-ին), որ այն ժամանակները գործակատարի պաշտօնով ծառայում էր աւստրիական Ֆէլդմարշալ կոմս Կօլլօրէդօ - Մանսֆէլդի մօտ: Կովարջը յիշեալ ձեռագիրը գտել էր իւր պարոնի հին դիւանում Գրիւնբէրգ ամրոցի մէջ. չկարողա-

նալով մագաղաթի բովանդակութիւնը խմանալ, նա ցոյց տուեց նորան մերձակայ քաղաքի մի ուսումնականի, և երկուսը միասին վճռեցին ուղարկել ձեռագիրը չեխական ազգային Թանգարանին:

Տեսանք որ Հանկայի գրականական գործունէութիւնը սերտ կապակցութիւն ունի չեխական վերածննդութեան պատմութեան հետ: Նոր գրականութիւնը սկսուեցաւ ուղղակի տարրական գրքից ժողովրդի գործածութեան համար և զիտնական հետազոտութիւններից հին կեանքի վրայ, որի մէջ աշխատում էին գտնել նոր զարգացման հիմունքը: Այս ուղղութեան համեմատ էին և Հանկայի բոլոր աշխատութիւնները. նա հնագէտ էր, քննադատ, դրամագէտ, հրատարակիչ հին յիշատակարանների, մի և նոյն ժամանակ մեծ եռանդով աշխատում էր հասարակութեան սկզբնական պիտոյքները լցնել և տարածում էր ժողովրդի մէջ — մասամբ ձրի — բազմաթիւ փոքրիկ գրքոյկներ, քերականութիւններ, հետաքրքրական պատմութիւններ, երգարաններ և այլն: Նա ժողովրդի համար էր նշանակում և իւր հնախօսական հրատարակութիւնները, օրինակի համար Դալիմիլայի ժամանակագրութիւնը և մանաւանդ Կրալեդօրի ձեռագիրը, որ իւր մահից առաջ տասներկուերորդ անգամ տպագրեց:

Այս բազմակողմանի գործունէութիւնը ընդհանուր յատկանիշ է այն սերունդի չեխական մատենագրների, որոնց վիճակուեցաւ ժողովրդական գրականութեան հիմը դնել: Նոքա կազմում էին այն ժամանակ հայրենասէրների մի փոքրիկ խումբ, և այնքան ձեռքեր չկային՝ որքան հարկաւոր էր հասարակ ժողովրդի գրականական կրթութեան համար, ժողովրդի՝ որ նոցա միակ բարեկամն էր: Համարեա իւրաքանչիւր մատենագիր ստիպուած էր իւր ընտրած ճանապարհը թողնել ուրիշ գործերով պարապելու համար, որ նա հարկաւոր էր համարում ժողովրդի և զիտութեան համար. մէկը բանաստեղծից հնագէտ էր դառնում, ինչպէս օրինակի համար Կօլարը կամ ցամաք լեզուաբան, ինչպէս Չելեակօվսկին. ուրիշը ծանր գիտնականից դառնում էր բանաստեղծ և ժողովրդական մատենագիր, ինչպէս Շաֆարիկը և Պուրկինիէն: Հանկան էլ նոյն եռանդով ուսումնասիրում ու հրատարակում էր ձեռագրերը, որով աշխատում էր տարրական պատմութիւնների, քերականութիւնների և վայելչագրութեան օրինակների վրայ: Չեխ հեղինակները շատ հեշտ ու

քնական կերպով դառնում էին ժողովրդական մատենագրներ, որովհետեւ մեծ մասը, համարեա նոր գրականութեան բոլոր ներկայացուցիչները, ժողովրդի հարազատ զաւակներն էին. ժողովրդական շահերը միշտ սիրելի են եղել իրանց սրտին, նոքա սեպհական փորձով տեղեակ էին ժողովրդի իսկական կարիքներին, և աշխատելով ազգայնութեան զարգացման համար, նոցա յարաբերութիւնները ժողովրդի հետ դառնում էին աւելի ազնիւ ու մարդասիրական:

Կեանքի մէջ, ինչպէս և գրականութեան մէջ, Հանկան նոյն հաւատարմութեամբ ծառայեց ազգայնութեան գործին. նա ներգործում էր երիտասարդութեան վրայ, որին, միւս հեղինակների հակառակ, միշտ մատչելի էր լինում: Չէի ազգասէրների ամենահամեստ ձեռնարկութիւնը, ամենաթեթեւ փորձը ազգային կեանքի ասպարիզում ջերմ համակրութեամբ էր ընդունւում նորա կողմից, նա մասնակից էր լինում չեխական պարահանդէսներին, երաժշտական երեկոներին, ընթերցմունքներին, թատրոնական ներկայացումներին և այլն: Նախ՝ որովհետեւ դոքա կենդանի բողոքներ էին ազգայնութեան ճնշման դէմ, միակ բողոքները՝ որ հնարաւոր էին այն ժամանակ չեխական հասարակութեան համար. բայց բացի սորանից Հանկան այս թեթեւ գործերին մեծ նշանակութիւն էր տալիս, մտաբերելով որ չեխական ազգասիրութիւնը մի և նոյն համեստ միջոցներով արել էր իւր առաջին քայլերը իւր երիտասարդութեան տարիներում: Հանկան ազգային երգերի ջերմ պաշտպանն էր. նա յափշտակւում էր ժողովրդի բանաստեղծական եղանակներով և ամբոխին ոգևորելու ջօրաւոր միջոց էր համարում նոցա: Թէ՛ նա այդ բանում իրաւունք ունէր, երևում է նորանից՝ որ աւստրիական պօլիցիան միշտ կասկածական աչքով էր նայում չեխերի այս անմեղ զուարճութիւնների վրայ. և — ծիծաղելի է ասել — խստութեամբ արգելում էր ամենայն չեխական պարահանդէս, որի հրաւիրագրերը չեխերէն էին գրուած: Ամենայն ընդունակութիւն, գեղարուեստական կամ գրականական, որ երևում էր չեխական հողի վրայ, անկեղծ համակրութիւն ու յարգանք էր գտնում Հանկայի կողմից. որքան ձեռին հնար կար, աշխատում էր նպաստել նորա զարգացմանը, տարածում էր նորա համբաւը և ամէն ջանք գործ էր դնում պահել նորան ազգային ճանապարհի վրայ, փոյթ չէ թէ՛ նա մատենագիր էր, արուեստագէտ կամ երգիչ: Կասկած չկար որ պատկառելի ծերունու համոզիչ խօսքերը շատ անգամ տպաւորութիւն են ունեցել և մի

առանձին սէր թելադրել դէպի ազգային զործը այն ժամանակ, երբ գերմանական ասպարեզը միշտ կարող էր աւելի յաջողութիւն և աւելի նիւթական օգուտներ խոստանալ:

Զեխերի ջերմ սէրը դէպի իրանց ազգութիւնը, որ անդադար վիրաւորվում, անպատիւ էր լինում, զրգռեց նոցա սաստիկ ատեւ լութիւնը գերմանացոց դէմ: Հանկան նոյնպէս չէր սիրում գերմանացոց. նա առանձին բաւականութեամբ ցոյց էր տալիս իւր սլավօն բարեկամներին զանազան հեգնական ոտանաւորներ գերմանացոց դէմ չեխական հին գրականութիւնից, կամ չեխական հին օրէնքների մի յօդուածը, որ սպառնում էր գերմանացու քիթը կտրել, եթէ նա Պրագայում խառնուի իրան չվերաբերող զործում: Բայց Հանկայի ատելութիւնը դէպի տիրապետող տարրը ծայրահեղութեան չէր հասնում, նա յարգում էր գերմանացոց ազգային իրաւունքները և նոցա արժանաւորութիւնները, և կամենում էր միայն որ չեխ ժողովուրդին չզրկեն նոյն իրաւունքներից. նա չէր խնայում նոցա, երբ անիրաւութիւնը նոցա կողմն էր լինում: Այս ատելութիւնը բոլորովին արդարացաւ այն անցքով, որի ժամանակ գերմանացին մի զբոսորդին դեր խաղաց չեխի վերաբերութեամբ, կաթոլիկ մոլեռանդի, օբսկուրանտի և լրտեսի դեր:

Որքան մեծ էր Հանկայի ատելութիւնը դէպի գերմանացիքը, այնքան աւելի մեծ էր նորա յափշտակութիւնը իւր սլավօնացի արեւակիցների և մանաւանդ ռուսների վերաբերութեամբ, որոնց վրայ մեծ յոյսեր ունէր: Հանկան հողուով հաւատում էր այն համակրական խօսքերին, որոնցով լցնում էին նորա ալբօմները. ռուս ճանապարհորդները, — թէև գործով այդ զգացմունքը արտայայտողները Հանկայի հետ տեսնուելուց առաջ շատ քիչ էին մտածել Պրագայի ու սլավօնացիների վրայ, և միայն այնտեղ յանկարծ յափշտակվում էին սլավօնական խնդրով, երբ սկսում էին փոքր ինչ հասկանալ ժողովրդի կռիւն իւր ինքնուրոյն գոյութեան համար, իսկ յետոյ բոլորը մոռանում էին: Ով որ ուշադրութեամբ աչքի է անցկացրել Հանկայի այդ ալբօմները, որոնց մէջ նա խնդրում էր ամէն ծանօթ սլավօնացու ստորագրել իւր անունը, կը համոզուի որ յաճախ այն ջերմ խօսքերի մէջ անիրաւործելի ցնորքներ էին պարունակվում, որոնցով իրանք գրողները խաբում էին իրանց: Այս ցնորքները անզգայն կերպով առաջացան երկու կողմից էլ. ոմանք չափազանց հաւատ էին ընծայում սլավօնական եղբայրութեանը և

այնպիսի քաղաքական զօրութիւն էին տեսնում նորանում, որ երբէք չէ ունեցել. ուրիշները մեծ յոյսեր էին դնում Ռուսաստանի պաշտպանութեան վրայ, որ, ուղիղ ասելով, այդ բանի վրայ չէր էլ մտածում: Արեւմտեան սլավոնացիք օգուտ էին քաղում այն հազուադիւտ դէպքերից, որոնց ժամանակ ռուսաց կառավարութիւնը առաջնորդում էր ըստ երևութին սլավոնական դադաւարով, և ուրախանում էին երբ կարողանում էին իրանց օգտին մեկնել նորա քաղաքականութիւնը: Ոչ ոք չաշխատեցաւ ցրուել նոցա երազական յոյսերը, ոչ ոք ձայնը չբարձրացրեց դառն ճշմարտութիւնը յայտնելու նոցա:

Հանկայի կեանքի վերջին տարիներում տեղի ունեցած գրականական բանակռիւր ծանր տպաւորութիւն պիտի գործած լինէր այդ ազնուահոգի ազգասէրի վրայ, և կարելի է կարծել թէ ոչ այնքան անձնական վերաւորանքը, որքան ազգայնութեան անպատուութիւնը անտանելի եղած պիտի լինէր այն մարդու համար, որի ամբողջ կեանքը նուիրուած է եղել իւր ազգի ծառայութեանը: Երբ յիշեալ դատը բացուեցաւ, և զանազան կասկածելի համբաւներ էին լսվում բանակռուի անձանօթ հեղինակի մասին, Հանկան անհանգիստ սրտով ասում էր. «Ես ամէն բան կը տայի, եթէ իմանայի թէ այդ մարդը չեիւ չէ»: Բարեբաղդաբար չեխական անունը չիառնուեցաւ այդ ամօթալի մատնութեան մէջ. յարձակմունքները այն աղբիւրից էին գալիս, ուր չեխները չէին սպասում բարեկամութիւն տեսնել, այնու ամենայնիւ հարուածը սաստիկ էր: Չեիւ հասարակութեան համակրութիւնը, հրապարակական ցոյցերը, որոնք բողոքում էին եղած ամբաստանութիւնների դէմ, կարող էին հանդարտեցնել Հանկայի վերաւորուած ազգասիրութիւնը, բայց բարոյական ցնցումը սաստիկ էր եօթանասնամեայ ծերունու համար, և նորա ամուր բնաւորութիւնը չկարողացաւ դիմանալ: Առողջութիւնը խանգարուել էր, և վերջին հիւանդութիւնը տասներկու օրում գերեզման տարաւ նորան: Պրագայում պակասեցաւ մի ազնիւ հայրենասէր:

Հանկայի թաղումը ներկայացնում էր չեխական ազգութեան տխուր արտայայտութիւնը: Ազգային թանգարանի բակում, ուր բնակում էր Հանկան, դրած էր հանգուցելու դազաղը. նորա գլխին դրած

էր մի դափնեայ պսակ. բազմի պատերը ծածկած էին սգանիշ դրօշակներով: Երգիչների խումբը երգեց յուզարկաւորութեան տաղեր, մի եպիսկոպոս կատարեց եկեղեցական ծէսերը և հանգուցելու մարմինը տանից դուրս բերին: Գազաղը, որի վրայ դրոշմած էր Հանկայի սիրելի նշանաբանը (օգուտ, պատիւ, փառք), շրջապատել էին Պալացկի պատմագիրը, ղօկտօր Բիգէրը, պրօֆէսօր Տօմէկը, իշխան Տուրն-Տակսիսը և հանգուցելու ուրիշ բարեկամները. անթիւ ժողովուրդ, չեխական հասարակութեան բոլոր դասերի ներկայացուցիչները, ազնուականներ, ուսումնականներ, քաղաքացիք ուղևորեցին Հանկային մինչև Վըշեգրադ, — Պրակայի ամենահին մասը, որ երբեմն չեխական երկրի արքայանիստն է եղած, ուր Հանկան կտակել էր որ իրան թաղեն: Գափնեայ պսակը և Կրալէդօրի ձեռագրի մի օրինակը դրուեցան նորա գերեզմանում: Յուզարկաւորների թիւը երեսուն հազար հոգու էր հասնում, որ ասել է Պրագայի բնակիչների հինգերորդ մասը: Կրալէվին — Դփօրը իւր կողմից առանձին երեսփոխաններ ուղարկեց թաղման հանդէսին ներկայ գտնուելու: Պօլցիան ամենեւին չերևեցաւ: Տխուր բօթը տարածուեցաւ չեխական երկրի ամեն անկիւնները. ամէն տեղ կատարուեցան հանդիսաւոր հոգեհանդիսանքներ, ամէն տեղ Հանկայի մահը մի մեծ ազգային կորուստ համարուեցաւ:

Այս հանդիսաւոր թաղումը, որ աւելի քաղաքական ցոյցի նմանութիւն ունէր քան եկեղեցական արարողութեան, ցոյց տուեց թէ մինչև որ աստիճան Պրագայի հասարակութիւնը գնահատում էր դիտութեան համեստ աշխատողին և թէ որքան մեծ էր նորա ժողովրդականութիւնը ամբողջ ազգի մէջ: Ամէնին յայտնի էր Պրագայում ծերունի Հանկան. ամէնը ճանաչում էին թանգարանի կորաքամակ գրադարանապետին, երբ փողոցումը երևում էր իւր երկար հագուստը հագած և հին ձևի գլխարկը ծածկած: Հանկան բոլորովին արժանի էր իւր ժողովրդականութեան. նա միշտ ժողովրդի բարեկամ մնաց, և իւր կեանքի վերջին տարիներում ամենապատուաւոր ներկայացուցիչն էր այն գրականութեան, որի գլխաւոր արժանաւորութիւնն այն էր՝ որ ժողովրդի սրտից ծլեցաւ և ցանկացաւ միայն նորան ծառայել:

Հանկայի գիտնական գործունէութիւնը իւր թերի կողմերը ունէր. քննադատները մեղադրում էին նորան իւր հնացած կարծիքների համար, լեզուաբանները կասկածանքի տակ էին ձգում նորա

լեզուագիտութիւնը և այլն: Այս բոլորը գուցէ ուղիղ էլ լինի որովհետեւ Հանկան շատ ուշ սկսուեալ ուսանել և շատ վաղ սկսաւ իւր գրականական գործունէութիւնը: Միայն նորա պաշտպանութեան համար կարելի է ասել, թէ դժուար թէ գտնուի մի մարդ որ այդպիսի միջոցներով այնպէս բարեխղճաբար և այնքան սիրով աշխատած լինի իւր ազգի համար: Հէնց այս պատճառով Հանկայի գործունէութիւնը շատ աւելի արդիւնաբեր եղաւ ժողովրդի համար, քան թէ այն զիտնականներինը, որոնք նորանից աւելի տաղանդ ու զիտութիւն ունէին, բայց՝ նոցա ծանր և չորուցամաք աշխատութիւնները անմարսելի էին ժողովրդի համար: Նորա աղբեցութիւնը այդ տեսակ զիտնականութիւնից չէ բղխում, այլ այն ազնիւ համոզմունքից, որին նա միշտ ծառայել է թէ իւր գրաւոր աշխատութիւնների և թէ քաղաքական կեանքի մէջ. նա երբէք չէր թաքցնում իւր համոզմունքը և միշտ աներկիւղ արտայայտում էր իւր գաղափարները... ժողովուրդը ներքին ազդամբ գիտէ գնահատել այդ տեսակ համոզմունքը և իւր բոլոր վստահութիւնը տալիս է ազնիւ քաղաքացուն. ահա այդ վստահութեան մէջ է պարունակվում ներգործող անձի բարոյական արժանաւորութիւնը և պատմական նշանակութիւնը:

Հանկան մինչև վերջին շունչը հաւատարիմ մնաց իւր համոզմունքներին: Նորա բարեկամները ժողովրդի բարեկամներն էին, և ժողովրդի թշնամիները նորա սեպհական թշնամիներն էին:

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԻՐԱԻՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՑԱ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Շարունակութիւն և վերջ)

Զմիւռնիայի առաջնորդ Թաքթաքեան Պօղոս արքեպիսկոպոսը ազգային ընդհանուր ժողովի ձեռքով պատրիարք ընտրուելով, 1863 թուի նոյեմբերի 5-ին Պօլիս հասաւ և մեծ հանդիսով ընդունուեցաւ: Ամենքը մեծ յոյս ունէին, որ այս «սահմանադրական առաջին պատրիարքը» պիտի կարողանայ կանոնաւոր կերպով գործ դնել տէրութիւնից հաստատած սահմանադրութիւնը և միանգամայն վերցնել ազգիս կրած տառապանքը, ամեն տեղ սէր և խաղաղութիւն հաստատելով: Սակայն որքան շատ էին Պօղոսի վրայ դրած յոյսերը, այնքան անտանելի էր պատրիարքի տարտամ, ծոյլ և երբեմն երկչոտ ընթացքը իւր երդմամբ ընդունուած և ուխտած սահմանադրութեան գործադրութեան մէջ: Պէտք է ասել, որ տէրութեան ձեռքով 1863 թուին հաստատած Սահմանադրութիւնը ինքն ըստ ինքեան միմիայն հիմնական օրէնքներ էր պարունակում, իսկ կրօնական, քաղաքական, տնտեսական, ուսումնական ևայլ ևայլ ժողովների թէ ներքին վարչութեան և թէ արտաքին յարաբերութեանց համար հարկ էր առանձին առանձին զիւանական կանոններ ունենալ, որ դոցանից ամէն մէկը իւր իրաւունքների տէր լինէր և, այլոց գործերին չխառնուելով, որ և իցէ անկարգութեանց տեղիք չտար: Սակայն, այդ ժողովները կազմուած էին մինչև Պօղոսի ընտրութիւնը և զիւանական կանոններ չունենալու պատճառաւ վարում էին ազգային գործերը ըստ կամաց եւ հաճոյից: Ժողովների այս անկանոն ընթացքը իւր դառը հետեանքն ունեցաւ. դոցանից ամէն մէկը իւր աչքի գերանը թողած միւսի վրայ

դատաւոր էր դառնում և նորա այս կամ այն ընթացքը քննութեան ենթարկում: Այդպիսով ժողովները միմեանց վերաւորում էին և անձնական պատուի ջերմ պաշտպան ժողովականները միմեանց ետեից հրաժարական էին տալիս: Արդէն 1864 թուի սկզբներում վարչութեան ժողովներից մի քանիսը լուծուեցան ու գործերը մնացին անտէր անտիրական:

Նոյն 1864 թուի յունիսի սկզբներին Պօլսոյ Իւսկիւտար թաղում մի ցաւայի վէճ ծագեց հայոց և յունաց մէջ հայոց գերեզմանատան սեփհականութեան մասին. մի հայ երեխայի թաղման ժամանակ յոյները դէմ դրին ասելով, որ գերեզմանատունը յունաց է. հայք բողոքեցին տէրութեանը, վերջինս զօրքերով ցրուեց ընդիմացողներին և մանուկը թաղուեց իւր տեղը: Նոյն գիշերը յոյները գաղտնի հանեցին գերեզմանից թաղած մանուկը և քանի մի կտոր անելով տանում էին պարսպից դուրս ձգելու, երբ հայք վրայ հասան. երկու քրիստոնեայ ազգութեանց կրքերը ծայրահեղ բորբոքման մէջ էին: Թէև գործը վերջացաւ նորանով, որ գերեզմանատունը հայոց սեփհականութիւն մնաց, սակայն այս եղելութիւնը շօշափելի կերպիւ զգացնել տուաւ, որ ազգային վարչութիւնը մեռած է, պատրիարքը անփոյթ, անհոգ և թէ ժողովուրդի տէր ու պաշտպան չկայ:

Այս տրտունջի ձայնը պատրիարքի ականջին հասնելով, ստիպեց սորան յուլիսի 21ին Ընդհանուր ժողով գումարել և վարչութեան պակաս անդամների թիւը լրացնել տալ: Կարծում էր որ այնուհետև ազգային գործերը կանոնաւոր կերպիւ պիտի առաջ երթան, մանաւանդ որ Երուսաղէմայ կնճռալի խնդրոյն ևս վերջ տրուեցաւ, միաբանութիւնից Եսայի եպիսկոպոսին պատրիարք ընդունելով:

Յանկարծ Պօլիս ցաւայի լուր ստացուեցաւ, թէ Աղթամարայ Պետրոս կաթողիկոսին (որ Պիւլպիւլ ևս էր կոչուում) վանքից դուրս են արած ու դավաճանութեամբ սպանած և թէ տեղը գաղտնագողի ու շատ կասկածելի կերպիւ ոմն Խաչատուր եպիսկոպոս իրան կաթողիկոս է օծել տուած: Պօլսոյ ազգային վարչութիւնը հաղիւ թէ այս գործի քննութեամբ էր դբադուած, որ մի նոր տխրալի լուր գութեց, թէ Սոյ կաթողիկոսը վախճանել է և նոյն տեղի Նիկողոս եպիսկոպոսը իրան բռնի կերպիւ կաթողիկոս է օծել տուել: Թէ որ աստիճանի նշանաւոր և կամ դժուարաւքիւ խնդիրներ են Աղթամարայ և Սոյ կաթողիկոսութեանց վերոյիշեալ քստմնելի անցքերը,

կարելի է ենթադրել նորանից որ դոքա 1864 թուից մինչև հիմա շարունակ զբաղեցրած են Պօլսոյ ազգայնոց և վարչութեանց ուշադրութիւնը և մինչև հիմա դեռ չեն վճռած:

Երբ այդպէս ահա Տաճկաստանի հայք Սոյ և Այթամարայ կաթողիկոսների ընտրութեան խնդրով էին զբաղուած Եջմիածնայ ամենայն հայոց Մատթէոս կաթողիկոսն ևս վախճանեցաւ ու Պօլսեցոց հրաւեր եկաւ պատրաստուել նոր կաթողիկոսի ընտրութեան: Որովհետեւ այս ընտրութիւնը, ըստ Սահմանադրութեան, Պօլսոյ Ընդհանուր Ժողովի իրաւունքն էր, վասնորոյ այդ ժողովի մէջ երկար վիճաբանութիւններ եղան կաթողիկոսական հարցի վերաբերութեամբ: Խնդիրը այնքան ընդարձակուեցաւ, որ հարկաւոր եղաւ դոքա քննութիւնը մի առանձին յանձնաժողովի յանձնել: Յանձնաժողովը ընտրուեցաւ 1865 թուի դեկտեմբերին և չորս ամսուայ մէջ տասնութիւն իստ ունենալով մի տեղեկագիր ներկայացրեց ազգային Ընդհանուր Ժողովին: Յանձնաժողովի գործը և տեղեկագրի բովանդակութիւնը կայանում էր երեք խնդիրների մէջ, այն է:

Ա. Սուրբ Եջմիածնայ կաթողիկոսութեան վիճակը քննել:

Բ. Կաթողիկոսի ընտրութեան ներկայ եղանակը քննել թէ արդեօք համաձայն է մեր Ս. Եկեղեցւոյ և ազգի նախնի աւանդութեանցն ու սովորութեանց, և ցոյց տալ թէ ո՞րոնք են այս մասին մեր նախնեանց օրէնքն ու սովորութիւնքը:

Գ. Այս ընտրութեան մէջ, Տաճկաստանի հայոց մասնակցութեան եղանակը որոշել:

Զ. Նայելով այս հարցերի հետաքրքրութեանը և սոցա Տաճկաստանի զրահանութեան մէջ ծագեցրած մեծ վէճին, դարձեալ զլիւսաւոր կէտերը անվճիռ մնացին ու սովորական ձևով Վեհ. Գէորգ կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1866 թուի սեպտեմբերին:

Քանի որ Պօլսոյ Ընդհանուր Ժողովը կաթողիկոսական բարձր և փափուկ խնդրի քննադատութեան ետեւիցն էր, Տաճկաստանի ազգայնոց գործերը օրէցօր վատթարանալու վրայ էին, որովհետեւ վարչութեան ժողովները ցրուած էին, թաղական և այլն խորհուրդների մէջ անվերջ վիճաբանութիւններ, կռիւ և շփոթ էր տիրում և ազգային փողերը անհաշիւ վատնւում էին, գաւառներից ամէն օր տխուր և միանգամայն սարսափելի հարստահարութեանց աղաղակ էր հասնում պատրիարքարան, բայց ոչ ոք լսող չկար: Լրագիրները միմեանց ետեւ աղետալից լուրեր հրատարակելով եր-

բեմն պատրիարքի ուշադրութիւնն էին հրաւիրում, երբեմն նոյն խի պատրիարքի և վարչութեան զէմ՝ բողոքում, սակայն դարձեալ ոչ ոք լսող և օգնող չկար: Ընդհանուր ժողովը նմանապէս կամ բողոքովին չէր կարողանում գումարվել, կամ նոյն խի գումարված ժամանակը անձնական կրքերից շարժուած այնպիսի շփոթ ու աղմուկ էր հանում և կռուի ասպարէզ բաց անում, որ մի քանի նշանաւոր հայ անձանց թելադրութեամբ Օսմանեան տէրութիւնը յետ պահանջեց իւր հաստատած «ազգային Սահմանադրութիւնը» և ազգային գործերի վարչութեան համար առժամանակեայ կերպիւ մի խառն ժողով ընտրեց, դարձեալ պատրիարքի նախագահութեամբ: Սահմանադրութեան այս յետ կոչման դէպքը տաճկաստանցոց յայտնի է «պետական հարուած» անունով: Այս իրողութիւնը մեր տեսութեան մէջ մտցնելով, աւելորդ համարեցինք յիշել այն անձանց անունները, որոնք իբր թէ խնդրած են տէրութիւնից այդ հարուածը: Մեր կարծիքով այս անցքը ևս իւր օգուտներն ունեցաւ, որովհետեւ զոնէ առժամանակեայ կերպիւ դադարեցին անձնական կրքերը և ամենեքեանք սկսեցին զին զնել այն առանձնաշնորհութիւնները, որ ունէին երեկ իւրեանց Սահմանադրութիւնով, և որից անսպասելի կերպիւ զրկուեցան այսօր: Անկարելի է որ պօլսեցի հայն մինչև այսօր էլ միտը բերէ «պետական հարուածը» առանց հառաչանքի..... Սակայն որքան զգալի էր ազգի վայելած իրաւանց կորուստը, այնքան անտարբեր աչքով էր նայում այդ բանին թոյլ, թէև բարի, Պօղոս պատրիարքը: Հովուի այդ առնասրտութիւնը և անգործունէութիւնը վերջապէս ժողովըղին համբերութիւնից հանեց, մանաւանդ որ 1866—1868 թուականներում Պօլսոյ ազգայնոց մէջ մի վտանգաւոր կրօնական շարժումն էր սկսուել: Քանի մի, իբր թէ ազատասէր և ազատամիտ ազգասէր հայք, մի քանի հոգեւորական անձինք էլ իւրեանց համախոհ ունենալով Պօլսոյ մէջ «Լուսաւորչեան» անունով ընկերութիւն հաստատեցին: Այս ընկերութիւնը «Պատկեր Հայաստանեայց Լուսաւորչական սուրբ եկեղեցւոյ» անունով մի տետրակ հրատարակեց, փոքրինչ ժամանակից յետոյ մի այլ տետրակ «յայտարարութիւն» անունով և վերջապէս 1870 թուին «Կանոնադրութիւն լուսաւորչական ընկերութեան ազգասիրաց. բարեկարգութիւն եկեղեցական»: Այս երեք գրութեանց միտքը այն էր, որ Արշակունեանց թագաւորութեան վերջնապուց յետոյ մեր ազգը անտէր ու տիրական մնալով

երբեմն յունաց և երբեմն լատինացուոց հակել է ու Հայոց եկեղեցին «իր լուսաւորչաւանդ պարզութենէն ընկեր է և յոյն ու լատին « եկեղեցիներէն թէ վարդապետութեան և թէ արարողութեանց « մասին յաւելուածներ ընդունած է. անոնք մեզ հերձուածող և « հերետիկոս աիտղոսներով կը վախցնէին. մենք ալ այս անունները « մեր վրայէն նետելու համար անմիտ երկչոտութեամբ՝ ամօթա- « հար անոնց գիրկը կը մօտենայինք.... Հայոց եկեղեցին (ստացած) « ունի վարդապետութիւններ, որոնք ոչ լուսաւորչական, այլ փո- « խառեալ ըլլալով՝ փրկութեան վրայով մարդոցս հաւատքը սխալ « հիման վրայ կը կայացնեն.... ունի՝ այնպիսի ծէսեր և արարողու- « թիւններ՝ որոնք նոյնպէս ի լուսաւորչէն չեն և չեն կրնար ըլլալ....: « Հայոց կղերը ժողովրդեան նկատմամբ Քրիստոնէութեան էութեանը « և ոգւոյն հակառակ յարաբերութիւն մը ունի: Արդ առանց յե- « ղափոխութեան, Ազգային եկեղեցւոյն անկախ գոյութեանը, կամ « թէ ըսենք՝ անոր լուսաւորչական կերպին առանց դպչելու, փոր- « ձառութեան տուն սուած և ժամանակին յարմար բարեկարգու- « թիւններ ընել պէտք է....: Բարեկարգութիւնը՝ նախ մեր եկեղեցին « անդրալեռնականութեան ճանկէն հանելով՝ իր ի լուսաւորչական « հիման վրայ, և ապա Ազգը յառաջադիմութեան ընդունակ ազատ « կացութեան մը մէջ դնելու համար, բացարձակապէս հարկաւոր « է....: Ահա այս ոկզբան վրայ համոզուած՝ Ազգին մէջէն մաս մը « ի ու ս աւ ո Ր չ ա կ ան անունն առած այսօր կը ներկայանայ աղ- « զին, յորդորելով և հրաւիրելով զայն, որ բարեկարգէ զինքը և « իւր ի լուսաւորչական զանգուածն ամեն օտար և եկամուտ խմորէ « մաքրէ: (Տես «Պատկեր»):

Այս նպատակին հասնելու համար ընկերութիւնը միտք ունէր Մաշտոցի ծէսերն ու արարողութիւնները կրճատել և մի քանիսը բոլորովին ջնջել, ժամագրքի, ինչպէս և Պատարագի Խորհրդատետրի արարողութիւնները և ընթերցմունքները չափաւորել, Շարականներն ինչ մի քանիսը բոլորովին մերժել, միւսները սրբազրել և կրճատել, և այլն և այլն: Ընկերութեան պարագլուխը մի հայ վարդապետ էր Յակոբ Չիլինկիրեան անունով. սա երբեմն Նրուսահէմայ միաբան էր և այս վանքի մէջ աւագ թարգմանի պաշտօն կատարած, ապա մօս 25,000 ղուրուշե պարտք ունենալով բարձրագոյն Դռնից բանտար- կուեց: Բանտից Չիլինկիրեանը Պօլսոյ պատրիարքին 1867 թուի յու- լիս ամսին նամակ գրեց, որի մէջ յիշում է, որ թէև ինքն է «Լու-

աւորչեան» ընկերութեան հիմնադիրը և սորա հրատարակած «Պատասխար» անունով գրքի հեղինակը, բայց այսօր այդ բոլորը նստած է և յօժարութեամբ զգջալով, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գիրկն է դառնում: Քանի մի օրից յետոյ, երևի պատրիարքարանից նիւթաւիան օգնութիւն չստանալու պատճառաւ, Չիլինկիրեանը նոր նամակ գրեց պատրիարքին, որի մէջ առաջուայ զգջումն յետ էր կոչում: Վերջապէս Չիլինկիրեանի անարգ վարքը և ապօրինի ընթացքը ստիպեցին հոգևոր վարչութեանը զրկել նորան վարդապետական աստիճանից և արտաքսել հոգևոր դասից: Գուցէ պարագլխի այսպիսի վարմունքն էր պատճառը, որ ընկերութեան նպատակներին համակրող անձինք ևս փոքր առ փոքր մոռացման տուին իւրեանց ձգտումները և ցիրուցան եղան: Սակայն այս կրօնական շարժումը ինքն ըստ ինքեան շատ վտանգաւոր էր ազգիս համար և եթէ չուսաւորչական ընկերութիւնը չը զարգացաւ և չը ծաւալեցաւ, դորա պատճառը ոչ այնքան Պօղոս պատրիարքի հոգատարութեանն ենք շնորհապարտ, որքան Չիլինկիրեանների անվայել բարուց և վարուց:

Մինչդեռ այդպիսի դրութեան մէջ էին Պօլսոյ ազգային վարչութեան գործերը, յանկարծ լուր տարածուեցաւ, թէ Ս. պատրիարքը Տաճկաստանի բոլոր հայ վիճակաւոր եպիսկոպոսներին հրաւիրած է Պօլիս եկեղեցականաց մեծ ժողով գումարելու մտօք: Իրաւի որ 1867 թուի օգոստոսին եկան, ժողովուեցան յիշեալ մայրաքաղաքի մէջ վիճակաւոր եպիսկոպոսները և քանի մի նիստ ունեցան պատրիարքի նախագահութեամբ: Այս իրողութիւնը առանց ազգային երեսփոխանութեան գիտութեան եղաւ և միմիայն պատրիարքի անձնական կամօք, որ ամենեւին իրաւունք չունէր, վասն զի այդպիսի ժողով գումարելու իրաւունքը կամ էջմիածնայ կաթողիկոսին է պատկանում, կամ Պօլսոյ ազգային երիւփոխանութեան: Այնու ամենայնիւ մի քանի խոհեմ անձինք առաջն առան այն գծտութեան, որ պիտի ծագէր այդ պատճառաւ ազգի և պատրիարքի մէջ և, ժողովը վերջանալով, եպիսկոպոսները վերադարձան իւրեանց վիճակը: Ժողովին զբաղեցնող խնդիրներն էին, նախ՝ Առաջնորդական վիճակներու ներկայ վիլայէթներու դրութեան համեմատ բաշխումն ու կարգադրութիւնը, և երկրորդ՝ Սոյ և Աղթամարայ անվաւեր կաթողիկոսաց խնդրոյն վերաբնութիւնը: Այս անգամ այդ հարցերից և ոչ մէկը վճռուեցաւ. իսկ հասարակութեան անբաւականութիւնը պատրիարքի դէմ օրէցօր աւելանում էր: ՏԺՂԿՀԿԵԿԱՆԵՐԸ

գլխաւոր շարժառիթներէից մէկն էլ Պօլտոյ Ս. Փրկչի աղգային հիւանդանոցի նեղ և միանգամայն աննախանձելի դրութիւնը եղաւ։ Այդ փրկարար շինութեան մէջ գտնվում էին մօտ 400 աղքատ և օտարական հիւանդներ, որոնց կերակրել և պատսպարել պէտք էր, այն ինչ հիւանդանոցը բայցի մեծագումար պարտքից ոչինչ չունէր։ Հոգատարութիւնը պատրիարքարանի վրայ էր, բայց պատրիարքարանը ինքը փողի մեծ կարօտութիւն էր զգում։ Պատրիարքը ղիմեց տէրութեան օգնութեանը և օսմանեան կառավարութիւնը իւր շնորհած մօի քանակութիւնը հասցրեց օրական 50 օխայի (150 ֆունտ) և հացինը — 75 օխայի (225 ֆ.), որ ամսական մօտ 6000 ղուրուշի (մօտ 420 ռուբլի) օգնութիւն է, բայց այդ բոլորը չէր կարող ազատել պատրիարքարանին և հիւանդանոցին իւրեանց մեծամեծ պարտքերից։ 1868 թուի յունվարին պատրիարքը շրջաբերականով դարձաւ դէպի ազգը և խնդրեց օգնել Փրկչի հիւանդանոցին, բայց այս օգնութեանը ինքը պատրիարքը ևս կարօտ էր, վասն զի աղգային սնդուկում նորա անձնական պիտոյքները հոգալու համար ևս դրամ չկար։ Պատրիարքարանի այդ խղճալի դրութիւնը ոմանց գութը շարժեց և նոքա կամաւորապէս դրամական նուիրաբերութիւն արին ի նպաստ ծախուց պատրիարքի և այս բանը առաջին անգամ պատահեցաւ այստեղի հայոց մէջ։ Խառն ժողովը, որ Սահմանադրութեան իլաժ ժամանակ աղգային վարչութեան ղեկը իւր ձեռքին ունէր, կամեցաւ աղգային սնդուկի սնանկութեանը օգնել և, ընդհանուր ժողով՝ ղումարելով, առաջարկեց որ աղգային տուրք հաւաքուի տարեց տարի մարդագլուխ մէկ մէկ ղուրուշ. այդ տուրքը տէրութեան հարկը առնելու ժամանակ պիտի ժողովուրի տէրութեան ձեռքով և արքունական դանձարաններից պիտի առնէ աղգային վարչութիւնը առանց հարցնելու թէ ինքը տէրութիւնը արդէն ստացած է այդ գումարը թէ ոչ։ Այդպիսով ազգը տարեկան մօտ 2 միլլիօն ղուրուշ կամ մօտ 140 հազար ռուբլի գումար պիտի ստանար։ Սակայն խառն ժողովի այդ առաջարկութիւնը միանգամայն մերժուեցաւ իբր անյարմար աղգային տուրքի ժողովելում տէրութեան մասնակցութիւնը։ Փոխանակ սորա՝ Ընդհանուր ժողովը որոշեց Պօլտոյ մէջ հանգանակութիւն բանալ աղգային պարտքը վճարելու համար։ Այս ևս մեծ յաջողութիւն չունեցաւ։

Մարտ ամսին Պօլտոյ հայք մի քանի հազար ստորագրութեամբ հանրագիր մատուցին պատրիարքին, որով խնդրում էին, որ շտապի

Սահմանադրութիւնը ժամ առաջ Բարձրագոյն Դռնից ստանալու և Ս. Փրկչի հիւանդանոցի մատակարարութիւնը բաժանէ պատրիարքարանից, որովհետեւ կարծում էր, որ պատրիարքարանի տեսչութիւնն է մեղաւոր հիւանդանոցի ազգատութեանը: Հայոց այս շարժողութիւնը ստիպեց Բարձրագոյն Դռանը վերադարձնել նոցա իւրեանց Սահմանադրութիւնը. գոնէ այս մտքով տէրութիւնը հանրագրի մատուցած օրերում ուղարկեց պատրիարքին Սահմանադրութեան ծրագիրը, որպէս զի Ընդհանուր ժողով գումարելով 7 անդամից բաղկացեալ յանձնաժողով կազմուի և, նոյն ծրագիրը քննելով, Բարձրագոյն Դրան վաւերացմանը ներկայացուի: Թէև այս հրամանը կատարուեցաւ, բայց ամենքը հասկացան, որ տէրութիւնը այս միջոցներով կողմէ մէկ կողմից գրաւել հայոց սիրտը անդադար խոստմունքներ տալով առանց վճռական կամքի, միւս կողմից աշխատում է ազգի սպասած Սահմանադրութիւնը որքան կարելի է անգործադիր պահել: Այս իրողութեան մէջ դարձեալ գլխաւոր պատճառը պատրիարքի դանդաղութիւնը համարուեցաւ և նորա դէմ եղած անբաւականութիւնները օրէցօր զօրացան մինչև այն աստիճան, որ 1868 թուի դեկտեմբերի վերջերին ժողովրդեան կողմից Պօլսոյ ամեն թաղերում տպած յայտարարութիւն ցրուեցաւ, որ պահանջում էր ս. պատարագի ժամանակ պատրիարքի անունը չեղիշատակել: Համաձայն սորա՝ այս և այն թաղերի եկեղեցեաց մէջ պատրիարքի անունն յիշատակութիւնը դադարեցրին. վերաւորուած պատրիարքը ուղեց հրաժարական տալ, բայց այն անձինքը, որոց հրամանին մինչև այն օրը թելադրուած էր նա, համոզեցին հաստատ մնալ իւր տեղում: Պատրիարքի այդ խորհրդականները, որ ժամանակաւորապէս ազգային ղեկավարներն էին, կարծեցին թէ ազգի մէջ շիտթ յարուցանողները հայ լրագիրներն են, վասնորոյ դիմեցին տէրութեանը և բանտարկել տուեցին Մանգումէի, Փուլնջի և Ժամանակի խմբագիրներին, դոցա դէմ դատ բանալով: Սակայն այս ևս չօգնեց և մայրաքաղաքի քանի մի եկեղեցեաց մէջ մինչև անգամ կուռի և բազուկների հասաւ դործը, մինչև որ ոստիկանութիւնը ամեն տեղ խաղաղութիւնը ապահովացնելու պարտաւորուեցաւ: Պօղոս պատրիարքը, թէև ուշ, բայց պարզապէս տեսաւ, որ իւր բարեկամները իւր թուլութիւնից օգուտ են քաղած և իրան խաբած, և թէ ժողովրդի Ընդհանուր կամաց դէմ պատերազմել

անկարելի է, վասնորոյ 1869 թուի յունվարի 23ին հրաժարեցաւ պատրիարքութիւնից, հինգ տարի վարելով այս պաշտօնը:

Սակայն այս բոլոր աղմուկները տէրութեանը հաճելի չէին. նա դիտէր, որ ժողովրդի գծաութեան պատճառներից մէկն էլ առ ժամանակեայ ընտրած բայց երկու տարուց աւելի ազգային գործերը վարող այն խառն ժողովն էր, որ միանգամայն ընտրուած էր տէրութեան կողմից և տէրութեան կուսակիցներից, առանց ազդի մասնակցութեան. այժմ աղմուկներին վերջ տալու համար և մինչև Սահմանադրութեան վերահաստատուիլը—տէրութիւնը հարկ համարեց նոր խառն ժողով կազմել հայոց գործերը վարելու համար: Հրաժարած պատրիարքի տեղը ընտրեցին Արիստակէս արքեպիսկոպոսին իբր տեղապահ, և պատրիարքի ընտրութիւնը թողցնին մինչև Սահմանադրութեան գործադրութիւնը: Որքան որ Պօղոս պատրիարքը ազգի աչքում անպատիւ հեռացաւ իւր պաշտօնից, այնքան էլ պատուաւոր էր նա տէրութեան աչքում, մինչև որ Բարսէղադոյն Դուռը դորան 5000 ղուրուշ (մօտ 350 ռուբ.) ամսական թոշակ նշանակեց, որ մինչև այն օրը տեսնուած չէր:

Փոքր առ փոքր Պօլսոյ ազգայնոց մէջ ծագած փոթորիկը հանդարտուեցաւ. լրագիրների դատը վերջացաւ, սակայն «Մանգումէն» դադարեցաւ տէրութեան հրամանաւ. այս թերթին համակրողները այնքան շատ էին, որ դոքա, իբր բողոք, իսկոյն հանգանակութիւն բացին իրանց մէջ յօգուտ խմբագրի պ. Կ. Փանոսեանի:

Նորընտիր խառն ժողովը մեծ փոյթ և եռանդ ցոյց տուեց ազգային գործերում. սա առժամանակեայ տնտեսական խորհուրդ կազմեց ազգից ընդհանուր նուիրատուութիւն խնդրելու համար. Բարսէղադոյն Դուռն առաջ միջնորդեց յօգուտ հիւանդանոցի նուիրած օրական 150 օխա հացի տեղ, 200 օխա նուիրել, որ և կատարուեցաւ. ամեն տեղ հրաման ուղարկեց, որ մինչև նոր կամ սպասելէք Սահմանադրութիւնը եպիսկոպոսները իրաւունք չունենան վարդապետ ձեռնադրելու և առաջնորդներն ու վանահայրերը առանց վարչութեան հրամանի Պօլիս չգան, և այն և այն:

Պատրիարքական տեղապահ Արիստակէս արքեպիսկոպոսը նմա նապէս մեծ եռանդով սկսաւ վարել գործը, և որովհետև Սոյ և Աղթամարայ կնճառի խնդիրները՝ Սահմանադրութեան բացակայութեան պատճառաւ՝ դեռ անվճռելի էին մնացած, վասնորոյ սա Կիլիկիոյ վիճակներին կոնգակ ուղարկեց, որ Սսեցի Նիկողոս եպիսկոպոսը

(ինքնակոչ կաթողիկոսը) թէև Բ. Դռան հաւանութեամբ իրաւունք ունի իւր հայրենիքի մէջ բնակուելու, բայց ոչ իբրև կաթողիկոս, այլ իբրև եպիսկոպոս. վասնորոյ չունի իրաւունք ոչ եպիսկոպոս ձեռնադրելու, ոչ մեռնն օրհնելու և այլն: Իսկ այդ ժամանակ Կիլիկիոյ կառավարութիւնը յանձնուած է Հաճընու Պետրոս եպիսկոպոսին, որ կաթողիկոսական տեղապահ ընտրուած է, մինչև որ այս խնդիրը լուծուի ազգային ժողովն ձեռքով: Սրբազան տեղապահը դարձեալ քանի մի բարեկարգութիւններ մտցրեց նոյն ժամանակուայ ազգային ղեկավարութեան մէջ, որ մենք աւելորդ ենք համարում այստեղ մի առ մի յառաջ բերել: Սակայն պարտք ենք համարում յիշատակել այն իրողութիւնը, որ միանգամայն ազգի պատուոյ խնդրոյն կվերաբերի, և որ ընդհանուր հայոց համակրութիւնը գրաւեց դէպի Արիստակէս արքեպիսկոպոսը: Նոյն 1869 թուին Սուլթանի գահակալութեան տարեդարձն էր. ըստ սովորութեան՝ արքունական պալատի մէջ ներկայացած էին գահակալն ու շնորհաւորելու Բարձրագոյն պաշտօնէից հետ և ազգերի ու դաւանութեանց պատրիարքները կամ ներկայացուցիչները: Այստեղ որովհետև հայոց պատրիարքի փոխանակ նորա տեղապահն էր ներկայացած, իսկ գերապայծառ Անտօն Հասունեանը, որ այն ժամանակներում իւրեան «կաթողիկոս տանն Կիլիկիոյ» փառոյ էր սեպահականացրած և առհասարակ մեծ դեր էր խաղում, յանդգնեցաւ ներկայանալ իբրև ընդհանուր հայոց ներկայացուցիչ և մեր տեղապահից բարձր տեղ կանգնել: Տակաւին արքայն չէր ելած, բայց Հասունն այս յանդգնութիւնը, որ անշուշտ պալատականների սխալ մօտեցն էր, ազգիս համար անպատվութիւն համարելով, Արիստակէս արքեպիսկոպոսը շտապեց դուրս գալ պալատից առանց արքային ներկայանալու: Այս այնքան հաճելի եղաւ ազգին, որ Պօլսոյ բոլոր նշանաւոր անձինք շտապեցին իւրեանց շնորհակալութիւնը յայտնելու սրբազանին մեր ազգային պատին ու իրաւունքը պաշտպանելու համար:

Սակայն նոյն այս իրողութիւնը ցոյց տուեց, որ պէտք է շտապել պատրիարք ընտրել: 1869 թուի յուլիսի 31ին գումարուած ընդհանուր ժողովը Պօլսոյ պատրիարք ընտրեց Վանայ առաջնորդ Իգնատիոս արքեպիսկոպոսին, որ արդէն Պօլիս էր գտնվում: Բայց մինչ դեռ Բ. Դռնից հաստատութեան հրովարտակն ստացուեցաւ, իգնատիոս սրբազանը վախճանեցաւ և ազգը ստիպուած էր նոր պատ-

րիարքացու վնարել: Այս անգամ, նոյն 1869 թուի սեպտեմբերի 4ին ընդհանուր հաւանութեամբ ընտրուեցաւ պատրիարք՝ Մշոյ եւ պիսկոպոս և Ս. Կարապետի Գլակայ վանուց առաջնորդ Վանեցի Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմեանը, որ ամբողջ ազգին ծանօթ է Հայրիկ անունով:

Միտք չունինք մի առ մի յիշելու թէ տէրութեան և թէ ազգի կամ զանազան անհատների ցոյց տուած յարգանքը և մեծարանքը դէպի Խրիմեանը, երբ սորան Վանից Պօլս բերեցին դափնեայ ճիւղերով զիմաւորած և «ովսանայ» դոչելով. բոլորը մի կողմ թողնելով, արժան ենք համարում դառնալ միմիայն Պօլսոյ ազգային ժողովի գործունէութեանը Հայրիկի օրերով: Պէտք է ասել, որ Սահմանադրութիւնը արդէն ստացուած էր տէրութիւնից՝ վերաքննելու պայմանաւ և երեսփոխանական վերակազմութիւնը կատարուելով ընդհանուր ժողովի նիստը բացուեցաւ բարեպատեհ պայմանների տակ 1870 թուի օգոստոսի 21ին: Որովհետեւ այդ նիստերի ատեն նազրութիւնները տալագրուած են, վասնորոյ այս տեղից սխաժ պարտք ենք համարում քայլ առ քայլ հետեւել Ազգային Բարձրագոյն Վարչութեան գործունէութեանը, բաց թողնելով ի հարկէ մանր մունր խնդիրների քննութիւնը, ինչպիսի են երեսփոխանաց ընտրութիւնը և այլն:

Այս ժողովի առաջին գործը եղաւ, ինչպէս և պէտք էր սպասել, Սահմանադրութեան երկրորդ վերաքննութեան խնդիրը: Պէտք է ասել, որ Բ. Դռնից վերաքննեալ Սահմանադրութեան օրինակը ստանալով, ընդհանուր ժողովը 1869 թուին մի մասնաժողով կազմեց, որ այն քննէ և տեղեկագրէ: Մասնաժողովը վերաքննեալ Սահմանադրութիւնը զրեթէ բոլորովին անգործադրելի համարելով իւր կողմից արժան դատած փոփոխութիւններով երրորդ Սահմանադրութեան մի նոր ծրագիր յօրինեց և ներկայացրեց: Այդպէս ահա ժողովը իւր բացուած օրը երեք օրինակ Սահմանադրութիւն ունեցաւ, մէկը որ արդէն ազգը դործ էր դնում իւր օրէնք և նորանով ընթանում, երկրորդը Բ. Դրան նշանակած մասնաժողովից վերաքննածը և ազգին ուղարկածը, երրորդը ընդհանուր ժողովի մասնաժողովից խմբագրածը: Վերջի մասնաժողովը, իւր խմբագրածը ժողովին ներկայացնելով, հարկ էր համարել մի տեղեկագրութիւն պատրաստելու, որոյ մէջ իւր կարծիքները Սահմանադրութեան մասին մի առ մի հաշուած էր: Ընդհանուր ժողովը թէ վերաքննեալ

ծրագիրը և թէ նոյն իսկ անդեկագիրը որոշեց խնդրոց կարգը մտցնել և ինքը դարձաւ Ստյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց խնդրոյն: Յայտնի է, որ Ստյ Նիկողայոս եպիսկոպոսի ինքնընտիր կաթողիկոսութիւնը ազգի կողմից ապօրինաւոր և անվաւեր էր վճռված և Նիկողայոս եպիսկոպոսը Պօլիս էր բերուած, ուր և կացաւ քանի մի ժամանակ՝ իբր պատուաւոր բանտարկութեան մէջ. սակայն իւր կուսակիցների օգնութեամբ և առանց ազգային վարչութեան համաձայնութեանը, մի օր Բ. Դռնից հրաման ստացաւ իւր տեղը վերադառնալու: Ազգը տգիտ մնաց տէրութեան այս կարգադրութիւնից և Ստյ կաթողիկոսութեան խնդիրը մնաց անվճիռ: Այս դրութիւնից օգուտ քաղելով՝ Նիկողայոսը ազգի ընտրած տեղապահին Ստյ վանքից դուրս արաւ և կաթողիկոսական պաշտօնը վարելու ձեռնամուխ եղաւ, մինչև իսկ քանի մի եպիսկոպոսներ ևս ձեռնադրեց: Նորընծայ եպիսկոպոսներից մէկը՝ Դաւիթ Ներշապուհ անունով՝ Ստյ վիճակի մէջ մեծամեծ խռովութիւններ յարուցեց, մինչև որ վարչութիւնը քստորեց դորան Կիպրոսի վանքը: Ահա այս տեսակ ներկայացաւ խնդիրը ժողովին. այժմ պէտք էր վճռել թէ Ստյ թեմական ժողովուրդը պիտի ցոյց տայ կաթողիկոսական ընտրիչները, թէ միայն միաբանութիւնը, ինչպէս որ Երուսաղէմայ միաբանութիւնն է անում իւր պատրիարքի ընտրութեան ժամանակ: Սակայն այս խնդիրը քննելու ժամանակ առաջ եկաւ Էջմիածնայ, Ստյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց նշանակութեան և յարաբերութեանց խնդիրը, որ մեծամեծ վէճերի առիթ եղաւ: Ժողովի անդամները զխաւորապէս երկու կուսակցութեանց բաժանուեցան. մէկը՝ իբր թէ Էջմիածնայ աթոռի պաշտպան, աշխատում էր Ստյ և Աղթամարայ աթոռները միանգամայն Էջմիածնայ կաթողիկոսի իրաւասութեան տակ դնել, միւսը նոցա անկախութիւնն էր պաշտպանում: Գործը հասաւ այն տեղ, որ ժողովը սկսեց քննել նոյն իսկ Էջմիածնայ կաթողիկոսի դրութիւնը: «Գէորգ կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ, ասաց երեսփոխանաց մինը, Ստյ և Աղթամարայ թեմականք ալ քուէ տուին, Էջմիածնայ Սինօդն ընդունեց անոնց քուէները և Գէորգ սրբազանը ընդունեցաւ կաթողիկոս... Նորին Սրբաւնութիւնը մոռացաւ իւր խոտուամբ, չկատարեց մինչև հիմայ. և այժմ կոնդակ մը ղրկելով՝ Ստյ և Աղթամարայ խնդիր մը գլտորեց. այդ կոնդակը ռուս մը եղած է

« այսօր որ պիտի պայթի: Հայ ազգը մէկ է, Հայրապետն ալ մէկ,
 « անկէ հեռանալու միտք: չունինք, մէկ մարմին և մէկ գլուխ կը
 « ճանչնանք, իսկ Սիան ու Աղթամարն իբրև մասնաւոր կաթողիկոս-
 « սութիւններ: Քանի որ Էջմիածնայ կաթողիկոսը զանոնք հակաթու
 « կը ճանչնայ, ո՞վ կընդունի Ազգին մէջ այսպիսի բաժանում մը և
 « իրարու ներհակ երեք եկեղեցական մարմին. նոյնպէս ո՞վ կընդունի,
 « որ Էջմիածնայ կաթողիկոսը առանց ազգային օրինաւոր սիւնհոգոսի
 « մը գործակցութեան վճիռ արձակէ: Մենք կը ճանչնանք և կը
 « յարգենք Էջմիածնայ կաթողիկոսին իրաւասութիւնը օրինաւոր
 « Սիւնհոգոսի մը գործակցութեանը մէջ, և անկէ դուրս վճիռ
 « չենք կրնար ընդունիլ:»

Խորմեան սրբազանը, որ իբր պատրիարք նախագահում էր ժողովին, այս խնդրի վերաբերութեամբ Հայաստանեայց հայրապետութեան նախկին և արդի վեճակի տարբերութիւնը բացատրելով, ասաց որ Արարատեան Մայր Աթոռոյ կաթողիկոսին հայրապետական իրաւասութիւնը ընդհանուր ազգի վրայից կտրված է, այդ պատճառաւ, ասաց նա, բարեկարգութիւնը պէտք է ղլխից սկսել. նախ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի յարաբերութիւնքը վերահաստատել և յետոյ միւս աթոռոց վեճակը բարեկարգել: Եւ այս խնդիրն այսպէս ի հիմանց սկսելու համար հարկ է, ասաց, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ընդհանուր ժողովը գումարել, այն ընդհանուր ժողովը՝ որ միմիայն հեղինակութիւն ունի այսպիսի բարձր խնդիրներու վրայ և որ քանի մի դար արդէն գումարուած չէ. և թէ այս գումարման պէտքը խիստ զգալի եղած է հիմա թէ Մայր Աթոռոյ և թէ Սսոյ ու Աղթամարայ Աթոռոց խնդիրները լուծելու համար: Ուստի առաջարկեց, որ մի յանձնաժողով կազմուի այս խնդիրը կարգադրելու համար, իսկ Սսոյ և Աղթամարայ աթոռները մինչև այն ժամանակ տեղապահներ ձեռքով կառավարուի: Սակայն պատրիարքը իւր առաջարկութիւնը միւս նիստին յետ առաւ:

Սօտ երկու ամիս և ճիշդ 7 նիստ Սսոյ խնդրոյն նուիրելով, ընդ. ժողովը այն եզրակացութեանը եկաւ թէ, ինչպէս երեսփոխաններից մէկը ասաց թէ որ մենք չը կրնանք այս խնդիրները լուծել, կարծեմ խնդիրը մեզի պիտի լուծէ, ալ վերջ տանք: Վերջ ամենայնի ժողովը վճռեց, որ Սսոյ կաթողիկոսի ընտրութեան իրաւունքը պատկանում է Սսոյ թէմին, բայց այդ ընտրութեան վաւեր-

բացումը պատկանում է Պօլսոյ կենտրոնական վարչութեանը: Այնուհետև խնդիր յարուցուեցաւ թէ ո՞վ է կենտրոնական վարչութիւնը՝ խառն ժողովը, թէ ընդհանուր ժողովը: Երբ որ խնդիրը այսպէս ձգձգւում էր. Խրիմեան Հայրիկը հետեւեալ նշանանաւոր խօսքերը ասաց ժողովին: «Բաւական ատենէ հետէ կը լուսնայ և թերևս երես- և փոխանութիւնն ու ժողովուրդը կասկած յարուցանեն այս յամ- և րութեանս վրայ: Այո՛, մեծ վեճերը շատ անգամ մարդուն և լեզուն կը կաշկանդեն և կը պրկեն, և վշտակրութիւնն ամենէն և աւելի իմ բաժինս պէտք է ըլլայ: Հոս նստեր եմ ձեր մէջ, բայց և ո՞ զիտէ թէ իմ երեւակայութիւնս ուր է գնացեր, ո՞ զիտէ թէ ո՞ր և զաւառներու մէջ կը դեգերիմ մտովի, ուր չարչարեալ ժողո- և վուրդներ, անոք մանկիկներ, վշտահար հարսեր ու փեսաներ կը և ներկայանային աչքիս, և ակնկառոյց մենէ զօրավիզն կը խնդրեն: և Մենք հոս անդուլ կը վիճարանինք և մանաւանդ անոնք, որ ամե- և նէն աւելի հրապարակային թերթերու մէջ և առանձին հրատա- և րակութիւններով ամենէն աւելի կը բամբասեն մեր նախնիք թէ՛ և ընդունայն վիճաբաներ և ազգը հատուածներու բաժներ են. բայց և այդ բամբասողքը այսօր մեր Նախնիքներէն վար մնացած չունին: և Վիճաբանութիւնը... սահման մը պիտի ունենայ...» Այս հայրա- կան խրատից համոզուած, ժողովը վճռեց՝ որ ընդհանուր ժողովը կատարէ Սոյ և Աղթամարայ կաթողեկոսաց ընտրութեան վաւերա- ցումը: Իսկ վերոյիշեալ և Նջմիածնայ կաթողեկութեանց յարաբե- րութիւնները որոշելու համար եկեղեցականներից և աշխարհական- ներից մի յաւանձնախումբ ընտրուեցաւ:

Մինչև որ ընդ. ժողովը այս խնդրով էր պարապած, զաւա- ռացի ժողովուրդը վեց նոյնիմաստ հանրագրեր ներկայացրեց ազ- ղային այս բարձրագոյն վարչութեանը, որոց մէջ բողոքելով զաւառ- ների մէջ գործուած հարստահարութեան դէմ, խնդրում էր վար- չութիւնից ազատել այդ հարստահարութիւնից զաւառացի հայերին: Հինգ նիստեր էլ այս բանին նուիրուեցան: Երեսփոխաններից մէկը, զա- ւառացուց զրութեան լաւ ծանօթ լինելով, իւր ճառի մէջ ասաց թէ՛ «մեր զաւառաբնակ հայ եղբարք զխաւորապէս երկու կերպ և հարստահարութեանց ենթակայ եղած են՝ ներքին և արտաքին. և ներքին հարստահարիչք մեր մէջ փնտուելու ենք, իսկ արտաքինքն և օտարաց մէջ. տեսակ մը ներքին հարստահարող և մահու չափ և հարստահարող մեր եղբարք վրայ տիրող խորին տգիտութիւնն և

« տգիտութենէ յառաջ եկած անմիաբանութիւնն է, բայց մեր
 « ձեռքն է նորա բռնութիւնն խորտակել և զօրութիւնն նուա-
 « ճել.... Գաւառաց երկրորդ տեսակ ներքին հարստահարողք դարձ-
 « եալ մեր մէջն են. անունով հայ են, յաւազանէ քրիստոնայ են,
 « բայց շատ անգամ օտար և արտաքին բռնաւորներէն աւելի վնա-
 « սակար, աւելի դաւաճան են ազգին և հայրենեաց: Թերևս գիտէք
 « թէ այսօր գաւառաց մէջ այնպիսի բռնաւոր հայեր ունինք (չօր-
 « պաճիք), որոց եղերն և բռնութիւնք աւելի վնասակար են ազգին
 « քան զՎասակին. սոյն հրէշ բռնաւորները գող թէ գիշեր ցորեկ
 « բան գործ ըրած են ազգը մատնել, անմեղներ զըպարտել, աղ-
 « քատ ժողովուրդ կեղեքել և հարստահարել, աշխարհ խառնել,
 « տականութեայ առնել իւրեանց շահուն և ամբարտաւանութեանց
 « համար...: Արդէն նշանաւոր հայ բռնաւորաց անուանք գաւառ-
 « ներէն ստէպ եկած բողոքագրաց մէջ նշանակված են: Իսկ արտա-
 « քին բռնաւորք, որոնք յայտնի են և աշխարհածանօթ, որոնք
 « ցայսօր կբռնանան և չեն պատժվիր—քուրդերն են և քանի մի
 « տեղեաց հռչակաւոր պէյեր, ինչպէս են Զարսանձախի, Բալուայ,
 « Քղիի, Քաւազու պէյեր, Խզնայ Սապատուլահ շէխ և իւր որդի
 « շէխ Զալալադին....սոքա մեր ձեռքի մէջ չեն, սակայն կառավա-
 « րութեան ձեռքն են, որ գիտէ և կարող է զանոնք պատժել և
 « յուղղութիւն բերել....մենք մէկ իրաւունք միայն ունինք, որ մեր
 « անկողողտիլի իրաւունքն է, այն է միշտ բողոքել բռնաւորաց դէմ...
 « և համարձակ մինչև յունկն կայսեր հասուցանել:»

Որպէս ի պատասխան սորա, ահա Խրիմեան Հայրիկի նոյն ժո-
 ղովին մէջ խօսածի մի հատուածը: «Հայաստանի մէջ հարստահա-
 « րութիւնը միշտ կայ և պիտի շարունակէ, քանի որ հոն երկու
 « եղբայր, երկու ժողովուրդ կրնակին, որոց մէկին ձեռք աւետարան
 « և միւսին ձեռք զուրան կայ: Ղուրանի հաւատացեալը այնպէս
 « կկարծէ թէ՛ նա, որ հաւատք չընծայէր անոր, արժանի է հա-
 « րստահարութեան. իսկ աւետարանը կրտէ, ուրիշ իրաւունք մը
 « չունիս, այլ միայն պիտի հարստահարիս մինչ ի գերեզման: Հի-
 « մա ինչպէս հաշտեցնելու է այս երկու ժողովուրդը իրարու հետ:
 « Երբ տէրութիւնը Եւրոպայի լուսաւորութիւնն ընդունեց, Կիւհաս
 « նէի օրէնսդրութեան օրէն օրինադիրք մը շինեց, տէսթուր
 « դրաւ անունը, և զանի այս երկու եղբարց տուաւ ու ասաւ...
 « զուրանը մզկիթին և աւետարանը եկեղեցւոյ մէջ պաշտեցէք, իսկ

« ձեր ընկերային կեանքին այս օրինադիրքն ըլլայ ուղղեցոյց: Կա-
 « ռավարութիւնը զայս ընելով իւր պարտքը կատարած է, բայց
 « քիւրդը այս օրինագրին երեսն անգամ չը նայիր, և թէ որ այս
 « վիճակը շարունակվի, անհնար է որ քիւրդն ու հայը իրարու հետ
 « հաշտվին, մանաւանդ որ մէկը սուր ունի և կը հարուած է, միւսն
 « աւետարան ունի միայն և կը չարչարվի..... Պէտք է խնդրել (աէ-
 « րութիւնից) որ հաւասարութեան օրէնքը՝ որ կայ արդէն, և զա-
 « ւառներու մէջ չէ լսված՝ դործադրվի: Իսկ անհաւասարութեան
 « վիճակին մէջ ով որ դուրան ունի ձեռքը, անոր վերապահված է
 « մարգպանի, կուսակալի պաշտօնը. բայց երբ հաւասարութեան
 « սկզբունքը ի դործ դրվի, և քիւրդը տեսնէ թէ քրիստոնէին մէջքն ալ
 « պաշտօնական թուր մը կայ կախված և կուսակալի պաշտօն կը բարձ-
 « րանայ, իրօք կը մբռնէ այն ատեն օրինագրքին ոգին և տէրութեան
 « հրամանը..... Տէրութեան չնորհիւ քիւրդերն ալ կը զսպվին,
 « հարստահարութիւններն ալ կանհետին, բայց առանց ներքին ա-
 « լերութենքը բառնալու ամեն ինչ անօգուտ է: Ես կըսեմ, արտա-
 « քին աղէտները ներքինին հետեանքներն են: Ժողովուրդն անմռունչ
 « ոչխար մը դարձած՝ ոչ իւր իրաւունքները կը ճանչէ, ոչ պիտոյք-
 « ները կզգայ, և ոչ օրինաց տեղեկութիւն ունի: Իսկ աշխարհի
 « արդի դրութեան համեմատ ո՞վ որ տգէտ է, պիտի
 « բռնաբարվի, և լոյսը միայն ազատութիւն
 « վայելէ:»

Վերջապէս Ընդհանուր Ժողովը որոշեց մի յանձնախումբ կար-
 գել, որոյ պաշտօնը լինի գաւառների մէջ պատահած հարստահա-
 րութեանց և զեղծմանց ներքին և արտաքին պատճառները քննել,
 պէտք եղած տեղեկութիւններն ի հարկին ստանալով ազգային Գի-
 ւանատանից, և իւր քննութեանց և խորհրդածութեանց արդիւնքը
 տեղեկագրել Ընդհանուր Ժողովին: Այս յանձնախումբը կարգուեցաւ
 գաւառական յանձնախումբ անունով:

Ընդհանուր Ժողովի 14րորդ նիստի վերջերում ատենը անցաւ
 իր թէ Սահմանադրութեան վերաքննութեանը, բայց, մի որոշ
 եղրակացութեան չեկած, նիստը գոցուեցաւ: Կարելի է ասել, նոյն
 վիճակը ունեցաւ այս խնդիրը Ժողովի 15, 16, 17, 19 և 20 նիս-
 տերում: Այս անվերջ վիճաբանութիւնից յուսահատած Խրիմեան
 Հայրիկը ստիպուած էր Ժողովի 17րորդ նիստում ասելու թէ՝ «ասկէ
 « քանի մը տարի առաջ ճարտարապետին մէկը (Ասլի փաշան) ըսաւ

« Հայոց ազգին՝ «ձեր Սահմանադրութեան անիւը քառակուսի է և
 « չի քայլեր, գնացէք տաշեցէք զայն» կը յիշէք թէ զայս ըսօն
 « ով էր. նա խաբեց զմեզ ու գնաց (մեռաւ), վասն զի կը տեսնեմ
 « թէ Հայոց Սահմանադրութիւնը քառակուսի չէ և կրնայ քայլել.
 « այլ մեր մտքերն են քառակուսի: Ընդհանուր ժողովը,
 « Մովսէս մարգարէի նման ժողովդեան օրէնք տալու համար Սինա
 « լեռան գլուխն ելած, այնքան կ'ուշանայ հոն՝ որ վերջապէս ժո-
 « ղովորդը սպասելէ ձանձրացած հորթ պիտի պաշտէ:»

Ժողովը 18րորդ նիստում (փետր. 1871 թուի) Խրիմեան Հայ-
 րիկը առաջարկելով ազգային հին պարտքերի խնդիրը, խնդրեց թոյլ
 տալ իրան մասնաւոր հանգանակութեամբ այդ պարտքը վճարելու:
 Ժողովը երկարօրէն վիճելուց յետոյ ընդունեց այդ առաջարկու-
 թիւնը:

Ժողովը իւր 21րորդ նիստում վճռեց, որ վերաքննութեան են-
 թարկէ ոչ տէրութեան և ոչ ազգի ընտրած յանձնաժողովների
 յօրինած Սահմանադրութեան ծրագիրը, այլ 1863 թուի հաստա-
 տած Սահմանադրութիւնը: Այնուհետև անցաւ քաղաքական ժո-
 ղովի տարեկան համարատուութեան: Այդ հաշուից երևում է, որ 1870
 փետրուարի 27ից մինչև 1871 ապրիլի 30, որ մօտ 14 ամիս է,
 քաղաքական ժողովը դիւանատունը ստացած է 1253 զրութիւն, և
 ինքը գրած է 1476 հատ, որոնցից հայերէն լեզուաւ 892, և տաճ-
 կերէն 584: Վերջի զրութեանց հաշուում գտնվում են մօտ 212
 թագրիւրն եր և մօտ 223 նամակներ «առ զանազան պաշտօնատեղիս
 և կուսակալս»: Յիշեալ 14 ամսուայ մէջ քաղաքական ժողովը 74 նիստ
 է ունեցել. իսկ այդ միջոցում արած իւր տնօրէնութեանց թիւն է
 156, որոնցից՝ վարչական տնօրէնութիւնք 18, հանրական 33, դա-
 ւառական 70, դատական 11, թաղական 7 և մասնաւոր 17: Մի և
 նոյն ժամանակ Գատաստանական խորհուրդն էլ 235 վճիռ ունի
 տուած ևայլն, ևայլն:

Այնուհետև Ընդհանուր ժողովը իւր 27—30 նիստերի մէջ
 ժամավաճառ եղաւ մասամբ Սահմանադրութեան առաջին գլխոյն
 վերաքննութեամբ և մասամբ այլևայլ մանր մոճեր խնդիրներով.
 մինչև որ 31 նիստի մէջ ներկայացաւ ժողովին դաւառական հա-
 րստահարութեանց քննութեան յանձնաժողովի տեղեկագիրը: Ընդ-
 հանուր, ժողովը, այս տեղեկագրի վրայ բաւականին վիճելուց յե-
 տոյ, յանձնեց քաղաքական ժողովին որ տէրութեանը մատուցանելէք

մի տեղեկագիր պատրաստէ: Վերջինս իւր գործը կատարելով 1870 թուի փետրուարին ներկայացրեց ընդհանուր ժողովին մի այդպիսի տեղեկագիր, որ և յետոյ Խրիմեան Հայրիկի ձեռքով մատուցուեցաւ մեծ եպարքոսին:

1371 թուի նոյեմբեր ամսին Քաղաքական ժողովը ընդհանուր ժողովին 34-դ նիստում ներկայացրեց Կիլիկիոյ կաթողիկոսի ընտրութեան տեղեկագիրը, որից իմանում ենք, որ Սոյ աթոռոյն կաթողիկոսական ընտրութեան համար կարևոր եղած նախապատրաստութիւնները կատարելու և պարտ ու պատշաճը տնօրինելու համար Պօլսոյ վարչութիւնը ուղարկել է Կիլիկիա երուսաղէմի պատրիարքական խորհրդական Սիմէօն արքեպիսկոպոսին և մի աշխարհական, տալով դոցա կաթողիկոսական ընտրութեան համար մի հրահանգ: Իսկ Նիկիոյոյս ինքնակոչ կաթողիկոսին հրամայուեցաւ զալ Պօլիս և ապա երթալ Արմաշու վանքը իբր աքսոր: Յիշեալ հրահանգը միտք ունէր կատարել ընտրութիւնը միանգամայն համաձայն Սահմանադրութեան ոգոյն և որ զլիաւորն է՝ կաթողիկոսական ընտրելի էր համարում ոչ միայն Սոյ միաբաններին, այլև Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բոլոր եպիսկոպոսներին և վարդապետներին, եթէ միայն սոքա աղգային և տէրութեան ատենաների առաջ դատի կամ ամբաստանութեան տակ չեն գտնուած: Համաձայն սորա յիշեալ Սիմէօն արքեպիսկոպոսի նախազահութեամբ հոկտեմբերի 22ին (1871 թ.) Ատանա քաղաքում, Կիլիկիոյ վիճակի երեսփոխանները ժողովուելով, ձայնից բազմութեամբ ընտրում են Հալէպի առաջնորդ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին, որ թէև չուզեց ընդունել կաթողիկոսութիւնը, բայց Պօլսոյ վարչութիւնը համոզեց յետ առնել հրաժարականը: Այժմ ընդհանուր ժողովին մնում էր վաւերացնել այդ ընտրութիւնը: Այս խնդիրը քանի մի նիստերի առարկայ եղաւ և մեծամեծ շփոթներ յարոյց ժողովին մէջ, վասն զի մէկ երկու երեսփոխաններ պնդում էին, թէ քանի որ Էջմիածնայ եպիսկոպոս իրաւունք է ձեռք բերում Սոյ կաթողիկոս դառնալու, և քանի որ Էջմիածնայ, Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց և Պօլսոյ պատրիարքի յարաբերութիւնները դեռ չեն որոշուած, այդպիսի կարգադրութեամբ «Էջմիածնայ և հետևաբար Ազգին իրաւունքները վտանգուած են: Այսօր Էջմիածնայ եպիսկոպոս մը Սոյ աթոռը պիտի բարձրանայ. ենթադրենք թէ ասով Մայր աթոռոյ իրաւունքները, որք ընդհանրական են, աղգին են, չլտանգին, բայց վաղը պիտի տեսնենք, որ Կ. Պօլսոյ պատ-

« րիարք գոնվող Եջմիածնայ եպիսկոպոս մը միանգամայն Սոյ կա-
 « Թողիկոսական աթոռը պիտի բարձրանայ, այն առն զիտէք թէ
 « այսչափ երկայն վիճաբանութիւններով ապահովեալ կարծած Արա-
 « րատեան Մայր Աթոռոյ իրաւասութիւններն ինչ կըլլան. յօդս
 « կը ցընդին....»: Սորան երեսփոխաններից մէկ քանիսը հետեւեալ
 պատասխանը տուեցին՝ «այս խնդրոյն մէջ երբէք կասկածելու
 « կէտ մը չկայ, զի Քաղաքական Ժողովն ամէն բան ապահոված է.
 « յարաբերութիւնքը ինչպէս որ պէտք է, Եջմիածնայ հետ բանակ-
 « ցելով պիտի որոշուին և վարչութիւնը խոստամագիր առած է նոր-
 « ընտիր կաթողիկոսէն, որ այդ յարաբերութեանց մասին ընդհա-
 « նուր Ժողովոյ ընեղք որոշումը պիտի յարգէ..... Եջմիածնայ կա-
 « Թողիկոսն հեղինակութիւն չունի Հայաստանեայց եկեղեցւոյն վրայ,
 « վասն զի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնն աշխարհա-
 « կան և եկեղեցական Ժողով է եղած և կլինի, այդպէս կուսուցանէ
 « պատմութիւնը: Ահափառ կաթողիկոսը միմիայն ծայրագոյն գոր-
 « ծադիր իշխանութիւն ունի և առանց աշխարհական և եկեղե-
 « ցական Ժողովոց կարող չէ գործել....: Ժամանակաւ Աղթամարայ
 « Զաքարիայ կաթողիկոսն Եջմիածնայ աթոռն է բազմեր, յաջորդե-
 « լով Գրիգոր Մակուեցւոյ: Ինչ իրաւունքով Եջմիածին պիտի կրնայ
 « ըսել այսօր, որ իմ եպիսկոպոս Սոյ աթոռին վրայ չկրնար
 « նստիլ. եպիսկոպոսն ազգինն է և ոչ կաթողիկոսին. ի բաց թո-
 « ղունք այդ անհիմն խտրութիւններն ու կասկածները....:»

Արջ ամենայնի Ժողովոյ անդամներից մէկը՝ Խորէն եպիսկո-
 պոս Նարսէյ՝ մի ոգևորուած ճառ ասաց, որի մէջ այս կտորներն
 կան՝ «ահա Եջմիածնայ եպիսկոպոս մը՝ հակառակ կարծուած աթո-
 « ռոյ (Սոյ) Ժողովուրդէն կը հրաւիրի բազմիլ նոյն աթոռոյն վրայ:
 « Օրհնեալ օր մ'է այսօր, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ միութեան
 « սքանչելի սկզբնաւորութեան գործ կը կատարի այսօր, զոր մարդ-
 « կային ձեռնհասութենէն վեր Աստուած ինքնին կատարեց. և ուր
 « Աստուած կը խօսի, մարդիկ պարտին լսել և հպատակիլ... Ես այժմ
 « ոչ միայն այդ ընտրութեան վաւերացումն կը խնդրեմ, այլ իբր
 « անարժան եպիսկոպոս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և իբր թարգ-
 « ման Ահափառ կաթողիկոսին Եջմիածնայ գրուատանօք հռչակեմ
 « այս սքանչելի միութեան յաղթանակը, զոր կը տանի այսօր Եջ-
 « միածին և գուշմ կեցցէ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս կաթողիկոս)
 « Տանն Կիլիկիոյ: Ծափահարութեամբ ընդունելով այս ճառի (որի

նշանակութիւնը փոքր ինչ ներքեւ կիմացուի), ընդհանուր ժողովը հաստատեց Սոյ կաթողիկոսի ընտրութիւնը և կարծես թէ դորանով վերջացաւ խնդիրը, յանկարծ ժողովի 37րորդ նիստում 12 երեսփոխանաց ստորագրութեամբ մի հարցում կարդացուեցաւ հետեւեալ բովանդակութեամբ «ազգային թերթերը վեհափառ կաթողիկոսին կողմանէ առ Ս. Պատրիարքն ուղղեալ հեռագրի մը պատճառով»։

«Ճէնը կը հրատարակեն, ստոյգ է թէ՝ անստոյգ»։ Գործից դուրս եկաւ որ վերոյիշեալ Խորէն եպիսկոպոս Նարպէյն, որ այնքան կեցցենքերով ողջունեց Վիլիկիոյ կաթողիկոսի ընտրութիւնը, երկու օրուանից յետոյ շտապում է գրել էջմիածնայ վեհափառ կաթողիկոսին, թէ ընտրութիւնը ապօրինի էր, քննասկար էր էջմիածնայ համար և թէ Խրիմեանն էլ նպաստող եղաւ այդպիսի մի ազգակործան դաւաճանութեան ազգի շահուց դէմ։ Գէորգ կաթողիկոսը ի պատասխան այս լուրին, շտապում է մի հեռագիր ուղարկել պատրիարք Հայրիկին և մի կոնդակ Խորէն Նարպէյ եպիսկոպոսին։ Ահա կաթողիկոսի հեռագիրը՝ «Առ պատրիարք Հայոց Կ. Պօլսոյ։ Ժողովն Կոստանդնուպօլսոյ ընդ ձերում նախագահութեամբ անդր քան զիւր Սահմանադրութիւն և զիրաւասութիւն յուզէ և լուծէ զեկեղեցական փափուկ խնդիրս, որպիսի է Սոյ և Աղթամարայն, և որ ցաւալին է, սրբազանութիւն ձեր՝ ընդ քողով փոխան որդու թեան՝ ընդդէմ նուիրական աւանդութեանց սրբոց հարց և իրաւանց Մայր Աթոռոյս յօժարի գործել յանուն մեր՝ առանց մեր գիտութեան. և զայնպիսի խնդիրս և զնոր Սահմանադրութեան յանձնապատասխան հեղինակել ձեռն արկանէ, որ միմիայն անկէ ընդհանուր ժողովոյ, ըստ եկեղեցական օրինի գումարելոյ ընդ նախագահութեամբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Ուստի նուիրական կանոնք եկեղեցւոյ և մեք ոչ կարեմք ճանաչել զայդպիսի որոշում և առ ի զառաջս առնուլ ազգամեծա հետեւանաց յապագային, ազդ առնումք ձեզ զգուշանալ ի շեղելոյ ի շաւղաց Հարց սրբոց։ Ծայրագոյն պատրիարք և կաթողիկոս ամենայն Հայոց

Գ է ո Ր Ղ Ը։

Կաթողիկոսական կոնդակը, որ ուղղած էր «Գեր. Խորէն սրբազան եպիսկոպոսի, սիրելի որդւոյ և հարազատի Ս. Աթոռոյս և մեր», սկսվում է այսպէս՝ «Բանք նամակի ձերոյ, գրելոյ ի 15-ն նոյեմբ. բերի տարւոյս ոչ սակաւ զարմացուցին զմեզ, թէ զհարդ իցեն լիկաեալ ի սրատես աչաց և ի խոհական մտացդ դաւ խարդա»

« խուժեան և զաղտնածածուկ դարան, որ ի բազմաց հետէ լար-
 « եալ յոմանց ի մերազնէից և յօտարաց ի փնաս և ի փեռեկտումն
 « միութեան սիրելի որդւոց Մօր մերոյ Հայաստանի, ի նախատինս
 « Առաքելական Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց և ի բռնաբարումն իրա-
 « ւանց իշխանութեան Մայր Աթոռոյս Արարատեան, զոր ամօք ա-
 « ռաջ (?) տեսիք զխարդաւանս և զգուշացայք, զփնասական այժմ
 « քան զառաջին համարիք օգտաւէտ և զպարտութիւնն վերագրէք
 « ի պարծանս և ի յաղթութիւն: Չեմք յերկբայս զի եթէ տե-
 « սանէիք զասպազայ վտանգն մեծ Ս. Եկեղեցւոյս և Ազգի, ոչ յօ-
 « ժարէիք թարգման հանդիսանալ ի կողմանէ մերմէ յերեսփոխանա-
 « կան ժողովի անդ և յայտնել զուրախութիւն: Քանզի յայտ իսկ
 « ամենից, զի առանց կանխագոյն գիտութեան մերոյ և հաւանու-
 « թեան և բարեկարգելոյ զչրութիւն վիճակաւորացն Սոյ և Աղթա-
 « մարայն, անմարթ է անդր քան զիրաւունս և զտրամադրութիւն
 « Սահմանադրութեան Պօլսոյ, միջամտել և վճիռս արձակել Ս.
 « Պատրիարքի և երեսփոխանութեան Կ. Պօլսոյ ընտրութիւն կամ
 « վաւերացումն եպիսկոպոսի Եջմիածնի ի հակաթոռն յաջորդու-
 « թիւն Սոյ, և չէ երբէք ներելի միաբանի Մայր Աթոռոյս ընդու-
 « նիլ զայն առանց մեղանչելոյ ընդդէմ իւր երդմանն: Արդ այսու
 « կոնդակաւ մերով արժան համարեցաք, յիշեցուցանել հայրա-
 « կան սիրով ձեզ և ամենայն եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և քա-
 « հանայից և ժողովուրդոց հարազատից Մայր Աթոռոյս զսրբազան
 « պարտիս ձեր, զգոյշ լինել ի խնդիրս Սոյ և Աղթամարայ, որ
 « արդէն բազմօք իմն կնճռեալ և ծանրացեալ են ի յուզելոյ ոմանց
 « անփորձ արանց, և ի վերջոյ կարօտի անշուշտ օրինաւոր վճռոյ
 « ընդ մերով նախագահութեամբ կազմեալ ընդ-
 « հանուր ժողովոյ, գումարելոյ յամենայն եպիսկոպոսաց և
 « յառաջնորդաց հայաբնակ վիճակաց և ի վանահարց և այլն, և
 « յաշխարհական երեսփոխանաց. և ահա այսպիսի եկեղեցական ժո-
 « ղով միայն է ձեռնհաս լուծել զխնդիրն զայն և հաստատել ըստ
 « եկեղեցական կանոնաց զյարաբերութիւն և զնոր կարգադրութիւն
 « կառավարութեան Սոյ և Աղթամարայ, զընդվզեալս և զուխտա-
 « զանցս և զերդմնազանցս դատապարտել: Գէորգ Դ. կաթողիկոս ա-
 « մենայն Հայոց:»

Հասկանալի է թէ ինչ ծանր տպաւորութիւն պիտի ունենար
 ընդհանուր ժողովի վրայ վերոյբերեալ կաթողիկոսական գրութեանց

ընթերցումը: Խրիմեան Հայրիկը, որոյ դէմ զլխաւորապէս ուղղուած էին գրութեանց կծու խօսքերը, անկարող էր լռութեամբ աննել խորէն եպիսկոպոսի վարմունքը, վասնորոյ յիշեցուց ժողովին, թէ ինչպէս 34րորդ նիստի մէջ այդ եպիսկոպոսը ճառ խօսեցաւ Սոյ կաթողիկոսի ընտրութեան մասին և թէ այն ընտրութիւնը նա մի նախախնամական տնօրէնութիւն համարեց և յանկարծ առանձին վեհափառին, յայտնի չէ թէ ինչ ձևով կամ եղանակաւ, հաղորդում է վաւերացման լուրը: «Մինչդեռ մէք վարդապետքս և « եպիսկոպոսքս Ս. Աւետարանի քարոզչք, ասաց Խրիմեանը, նորա ոգին՝ « խաղաղասիրութիւն՝ պարտիմք ուսուցանել ժողովուրդեան, ահա դարձեալ դաւի և խարդաւանաց բառեր դուրս գալու տեղի կուտամք այս առթիւ, որք շատոնց ի վեր մոռցուած էին: Իսկ վեհ. կաթողիկոսի գրութեան գալով, զարմանալի կէտ մը կայ անոր մէջ, որ իմ պաշտօնական իրաւասութեանս հետ առնչութիւն ունի: վեհ. կաթողիկոսը այդ գրութեան մէջ կըսէ Խորէն եպիսկոպոսին թէ՝ « արժան համարեցաք յիշեցուցանել հայրական սիրով ձեզ և ամենայն եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից և ժողովուրդոց հարազատից Մայր Աթոռոյս զարբազան պարտիս ձեր. » այս խօսքերուն առ Խորէն եպիսկոպոսն ուղղուելն՝ այնպիսի դիրքի մը մէջ նկատել կուտայ զանի, որ հարկադրիլ կզգամ պահ մ'այս աթոռէս իջնելով զինքն իմ տեղս հրամցընելու: վեհ. կաթողիկոսն առ իս ուղղած հեռագրով խիստ կարճ կը խօսի, մինչդեռ Խորէն եպիսկոպոսի իր լիազօր կամքը կը յայտնէ և անոր միջոցաւ Մայր Աթոռոյ հարազատ առ ամենայն եպիսկոպոսս, վարդապետս, քահանայս և ժողովուրդս, առանց յիշելու, թէ Խորէն եպիսկոպոս մասնաւոր գիւղի մը մէջ (Պօլսոյ Պէշլէքտաշ թաղում) քաղաքութեան մասնաւոր պաշտօն մը ունի միայն: Խորէն եպիսկոպոսի այս ընթացքը միտում կը յայտնէ յեղափոխութիւն յառեցանելու և անոր պարագլուխ հանդիսանալու: Ինչ կը նշանակէ վեհ. կաթողիկոսին այդ գրութիւնն. ըսել ուզել թէ՝ ես իմ պաշտօնս չեմ ճանչեր, և կը զլանամ Եկեղեցւոյ իրաւունքը պաշտպանել...»

Մի այլ երեսփոխան (Գ. Էֆ. Օտեան) այս առթիւ խօսած ժամանակ ասաց՝ «Հոս ոմանց հնարած զըպարտութիւնները նոյն իսկ Ս. կաթողիկոսին գրչին տակ արձագանգ կը գտնեն: Ս. կաթողիկոսը իրաւունք չունի իւր կոնդակին մէջ դաւ ու խարդաւանանք բա-

« ռերը ուրիշներէն լսելով յեղձեղելու այդպիսի մարդոց համար,
« զորոնք չէ դատած ինք....»

Երբ որ երեսփոխաններէց մէկը սորան պատասխանեց թէ «
« մենուս սրտին մէջ կասկած կայ թէ Սոոյ կաթողիկոսն օր մը ընդ-
« հանուր ճաճկաստանի կաթողիկոս պիտի ընէք». Գ. ԷՖ. Օտեանը
պատասխանեց՝ «չէ, մեր մէջ չկայ այնպիսի քաղաքականութիւն
« մը՝ որ Սիսի բարձրացնենք և Եջմիածինը նուաստացնենք. բայց այս
« խնդրոյն մէջ ազգային քաղաքականութիւն մը կայ՝ չը բարձ-
« րացնել Սոոյ Աթոռը, այլ և չը վերցնել, հասպապա-
« հել. պահել ժամանակ մը և օր մ'ալ վերցնել. պահել, այլ
« բարեկարգելով պահել. վասն զի դեռ երէկ այդ աթոռն աշ-
« խարհի առջև գայթակղութիւն մը, խայտառակութիւն մը եղած
« էր ազգին համար: Ո՞վ կրտէ թէ մենք Սոոյ աթոռը ընդհանուր
« Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռ ընել կուզենք: Ինչ որ ըսի
« այն է միայն մեր քաղաքականութիւնը....»

Քիչ ժամանակ այս խնդիրը մոռացման տուած մնաց, բայց
1872 թուի մայիսի 23ին (նիստ 44րորդ) նորից երևան եկաւ, երբ
որ Խրիմեան Հայրիկը ներկայացրեց Ընդհանուր ժողովին թէ իւր
գրած նամակի բովանդակութիւնը առ Վեհափառ կաթողիկոսն և
թէ սորա պատասխանը կոնդակով: Այդ երկու գրութիւններն էլ
իւր ժամանակին հայ լրագրութեան մէջ տպուեցան, և արդէն
յայտնի են ընթերցող հասարակութեանը, վասնորոյ նոցա բովան-
դակութեան կրկնութիւնը այստեղ աւելորդ համարեցինք: Հարկնք
համարում միայն յիշել, որ կաթողիկոսական կոնդակը պահան-
ջում էր որ Պօլսից երկու անձինք՝ մինը բարձրատիճան եկեղեցա-
կան և միւսն աշխարհական՝ գան Եջմիածին «ի խորհրդակցութիւն»
Վեհափառի հետ:

Ընդհանուր ժողովը իւր 48րորդ նիստում զբաղեցաւ այդ կոն-
դակի խնդրով: «Վեհ. կաթողիկոս, ասաց ժողովականներից մէկը,
« կը պահանջէ երկու պատգամաւոր զրկել իրեն: Հայրապետին այս
« պահանջումը կատարելէ չեմք կրնար խոյս տալ. ո՞ր գիտէ, թեր-
« ևս այնպիսի բաներ ունի խօսելու, զոր զրչով անկարելի ընի
« հաղորդել, ինչպէս ինքն ալ ակնարկած է իւր կոնդակին մէջ. ուրեմն
« հարկ է ժողովոյս վստահութեան արժանի երկու անձ զտնել և
« զրկել Վեհ. Հայրապետին:»

Խրիմեան Հայրիկը ասաց՝ «իմ կարծիքս այն է, որ այս պատ-

«գամառորութեան պաշտօն ես երթամ կատարեմ...: Ինձ այնպէս
«կրթուի, որ Կ. Պօլսոյ հայ ժողովուրդ մեծ մասամբ նախապա-
«շարուած է բանի մը վրայ. թեր ևս Ռուսիոյ հայ ժողովուրդն ալ,
«Հայրապետն ալ, նոյն իսկ Պօլսոյ պատրիարքն ալ նմանապէս նա-
«խապաշարուած են, կարծելով թէ մեծ վեհ մը կայ Հայրապե-
«տին և պատրիարքին մէջ, կարծելով թէ քաղաքականութիւն մը
«կայ, որ Հայրապետը հոն և պատրիարքը հոս կաշկանդած և ա-
«նոնց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնքը խզած է: Այս
«կարծիքը շատ սխալ է. եթէ պատմութիւնը ձեռք առնուի, կը
«տեսնեմք որ մինչև 40—50 տարի յառաջ Հայրապետ և պատրի-
«արք փոխադարձ յարաբերութեանց մէջ կը գտնուին և իրենց հօ-
«տին այցելութիւններ կրնն եղեր. ըսել է այն ատենները աւելի
«ազատ են եղեր..... ես չեմ հաւատար որ քաղաքականութիւնն
«այսպիսի արգելք մը դրած ըլլայ, այլ լոկ նախապաշարմունք մ'է
«այս, որ երկու կողմէն յարաբերութիւնն իսկ կտրեր է. այդ նախա-
«պաշարմունքները ջնջել աշխատելու է. եթէ չվերնայ՝ բացուած
«վեհն աւելի կը մեծնայ. ուստի մեր պարտքն է քննել թէ այս
«յարաբերութեանց խզումն՝ այս անջատումն ո՞ւսկից ծագած է:
«Ո՛վ որ է յանցաւորն՝ անոր օձիքը պէտք է բռնեմք: Ըստ իս՝ քա-
«ղաքականութեան ձեռքն արնշափ զօրաւոր չկրնար ըլլալ, որ մինչև
«եկեղեցւոյ մէջ ներգործէ....»:

Այստեղից հարց ծագեց թէ պատրիարքը իրաւունք ունի՞ իւր
«զաւոռները այցելել, թէ ոչ: Ժողովականներից մէկը ասաց՝ «Անցեալ
«տարի (հայ) բողոքականաց ազգապետն Հայաստանի մէկ ծայրէն
«մինչև միւս ծայրը շրջեցաւ՝ իւր այցելութիւն իւր ժողովուրդան.
«նա ալ պատրիարք կը համարուի իւր մասին. ի՞նչու ուրեմն մեր
«Ս. պատրիարքն արգելուած մնայ նոյնօրինակ այցելութիւններ
«ընելէ: Չեմ կարծեր որ կառավարութիւնը արգելք լինի մեր
«Ս. պատրիարքին իւր հօտին այցելութեան երթալուն:»

Մի եպիսկոպոս—ժողովական, պատասխանելով թէ «մեր եկե-
«ղեցին անկախ է և ազատ, «մեր վեհ. Հայրապետը Ռուսաստանի
«քաղաքները այցելեց և մինչև Պետերբուրգ զնաց, բայց Տաճկաս-
«տանի ժողովուրդը զուրկ է նորա այցելութենէն, և ի՞նչու հա-
«մար այսպէս զուրկ մնայ: Ես կ'ընեմ որ երբեմն մինչդեռ Բա-
«ղդայ վիճակին առաջնորդական պաշտօնը կը վարէի, Մատթէոս կա-
«թողիկոսին կոնդակն եկաւ կարդացուեցաւ եկեղեցւոյ մէջ, ժողո-

« վուրդը՝ «բան մը չեմք հասկընար, ըսին, այս չոր կոնդակէն, պէտք
 « է ինքն անձամբ գայ միտթարէ զմեզ մեր կրած նեղութեանց
 « մէջ,» Լայլ շատ մը խօսքեր յաւելցուցին, զոր կարող չեմ յայտ-
 « նել: Մեք չեմք կրնար ընդունիլ, որ պատրիարք միայն Պօլսոյ ա-
 « ռաջնորդն է, այլև առաջնորդաց առաջնորդն է և իրաւասութիւն
 « ունի անոնց վրայ, և իբր այն՝ պարտի անձամբ այցելութիւն ընել
 « գաւառաբնակ ժողովրդեան, անոնց ցաւերը քննել և խմանալ:
 « Մեր եկեղեցւոյ, մեր ժողովրդեան իրաւունքն է այս, զոր եթէ
 « չպաշտպանեմք, մեծ անտարբերութեան մէջ գտնուած կը լինիմք:
 « Եթէ մեր ոյժը միացնեմք և տամք մեր կրօնական գլուխներուն
 « նոքա ալ մենէ առած ոյժն յօգուտ եկեղեցւոյ կը գործածեն, բայց
 « դժբաղդաբար շատ անգամ այդ ոյժը մեք անոնց ձեռքէն կառ-
 « նումք և կը ջլատեմք նոցա զօրութիւնը, որով եկեղեցին անպաշտ-
 « պան կը մնայ. մեք պարտիմք պահանջել մեր այս իրաւունք վեհ.
 « Կաթողիկոսէն: Նա եթէ մեր ձայնին լսելու արգելքներ ևս ունե-
 « նայ, մեր ձայն զօրաւոր է միշտ և պիտի լսելի ըլլայ հարկաւ զի
 « ոչ դք իրաւունք ունի մեր եկեղեցւոյ անկախութիւն կապտելու:»

Սի աշխարհական-ժողովական սորանից յետոյ ճառեց, թէ
 « վեհ. Կաթողիկոսին ուզած պատգամաւորները զրկելով ի՞նչ օգուտ
 « կրնամք սպասել: Այո՛, կաթողիկ հայոց պատրիարքը (չասունը)
 « Հռովմ երթեկեց, բայց ի՞նչ ըրաւ. իւր ազգին իրաւունքները
 « տարաւ հոն յանձնեց.... Ենթադրելով որ մեր Ս. պատրիարքն
 « ալ գնաց Էջմիածին և վեհ. Կաթողիկոսի առաջարկութիւններն
 « ազգին փնասակար դատելով չընդունեց. ասկից կաթողիկոսին և
 « պատրիարքին մէջ անհամաձայնութիւն պիտի ծագի. իսկ ընդ-
 « հակառակն՝ կաթողիկոսի հետ չդժտելու համար նորա առաջար-
 « կութիւնքն ի փնաս ազգին՝ ընդունի, այն ատեն ազգը պիտի զբ-
 « գոհի և տրտունջ պիտի բառնայ թէ պատրիարքին և թէ կա-
 « թողիկոսին դէմ: Եւ այսպէս որ կողմն ալ դարձնեմք, պատրիար-
 « քին երթալը փոխանակ օգուտ մ'ընելու աւելի փնասակար պիտի
 « ըլլայ.....»:

Խորիմեան Հայրիկը սորան պատասխանեց՝ «կը ցաւիմ, որ իմ
 « առաջարկութեան իմաստը չըմբռնելով՝ մէկ վայրկենի մէջ կարծե-
 « ցիք թէ պատրիարքը գնաց Էջմիածին, ընդունեց Կաթողիկոսի
 « առաջարկութիւնը, և իմ ճանապարհորդութիւնս ՚ի Ս. Էջմիա-

« ծին՝ Հասունի Հռովմ՝ երթալ գալուն նմանցուցիք: Պատրիարք
 « այնչափ անկախ չէ, որ երբ բանակցութեան համար էջմիածին
 « երթար, կարող լինի ազգի իրաւունքները ծախել և ետ դառ-
 « նալ...: Ռուսիոյ տէրութիւնը հրաման տուած է Վեհ. կաթողիկո-
 « սին երեք չորս ամիս իւր սեպհական վիճակներն այցելել. միթէ
 « Տաճկաստանի համար երբ այդպիսի հրաման մը խնդրուի պիտի
 « զլանայ. ես այնպէս կը հաւատամ, որ եթէ Վեհ. կաթողիկոսի
 « կողմէ առաջարկութիւն մը լինի Ռուսիոյ կառավարութեան, անսելի
 « չմնար. ի՞նչու թոյլ չտայ. միթէ Ռուսիոյ կառավարութիւնը չը-
 « զիտէր թէ կաթողիկոսի ճանապարհորդութիւնն (ի Տաճկաստան)
 « օգտակար է նաև իրեն համար և չէ թէ փաստակար:»

Այս խնդրին նուիրեց ժողովը նաև 50—56 նիստերը: Նախ
 որոշուեցաւ որ ուղարկելիք պատգամաւորներին ով լինիլ և ինչ
 պաշտօն ունենայլ պարզելու համար մի յանձնաժողով ընտրուի, որ
 տեղեկագիր պատրաստելով Ընդհանուր ժողովին ներկայացնէ: Ապա
 հետագայ ժողովի մէջ առաջարկուեցաւ թէ «բնաւ այդ պատգա-
 « մաւորները չզրկել. որչափ ալ երևի մեզ թէ խնդրոյն մէջ քա-
 « ղաքազիտութիւն չկայ, սակայն քաղաքագիտութիւնը կը հսկէ
 « արթուն, և այժմէն ցոյց կուտայ այն հաւկթին ծայրերը, զոր
 « թերևս հարկւր տարիներէ ետև պիտի գլորէ, և դքեղ յանկարծ
 « կը գտնես այն ծուղակին մէջ՝ ուրկէ՝ կարծէիր թէ հեռի խուսեր
 « և ճողոպրեր էիր:» Այն պատճառաւ առաջարկում էր գրաւոր կեր-
 « պիւ հողորդել Վեհ. կաթողիկոսին թէ այս անգամ Սոց կաթողի-
 « կոսի ընտրութիւնը եղաւ իբր բացառութիւն և թէ ապագայի մէջ
 « այդ պայմանների տակ կատարուիլ չի կարող և այլն: «Վեհ. կա-
 « թողիկոսը ազգին ապագայի համար վտանգ մ'ե՞ծ ու ահագին
 « կերևի, կըսէ իւր կոնդակին մէջ, բայց ասկէ անդին չանցնիր,
 « տեղէն չը շարժիր այդ վտանգը վանելու համար, մինչդեռ մեր
 « նախնի Հայրապետներն՝ ինչպէս թագաւորներն ալ, աղքատներու
 « խրճիթները պտըտեր են, անոնց հացէն կերեր են, մինչև իսկ.....
 « և այսպէս ամենայն անձուրացութեամբ ազգը խնամեր և պահ-
 « պաներ են: Այո՞, աղքատներուն, թշուառներուն քովն ալ եր-
 « թալ պէտք է զանոնք պաշտպանելու համար...: Նիթէ իրօք վտանգ
 « մը ազգին գլխին կապառնայ, ո՞վ Վեհ. կաթողիկոսը կաշկանդեր է
 « այնտեղ, ելնէր դալու էր և այնքան խօսք տեղի չէր ունենար:
 « Իսկ եթէ վտանգ մը չկայ ու այնպէս կը ձևացնէ, և մեր ժամա-

« նաև ի նանիր վատնել կուտայ, մե՛ղք: Բայց այս վտանգը միթէ
 « նոր զգալի եղաւ Վեհ. Կաթողիկոսին. 1866ին եկեղեցական հա-
 « մագումար ժողովոյ պատրաստած կաթողիկոսական ընտրելեաց
 « ցանկին մէջ Եջմիածնայ եպիսկոպոսներ նշանակուած կային և ըն-
 « տրութիւնն ալ մինչև իսկ Ընդհանուր ժողովը պիտի կատարէր:
 « Այն ատեն բոլոր ազգը այս որոշումները զիտէր, և օրերով խն-
 « զիրներ յուզուած էր, միթէ միայն Պրուսայո՞ւ առաջնորդը չէր
 « զիտէր այս պարագաները, Պրուսայու առաջնորդն, որ Եջմիածնի
 « կաթողիկոս ընտրուելով՝ ի Պօլիս եկած էր այն ատեն: Չարմանալի
 « բան: Այս խնդրոյն խորը քաղաքականութիւն կայ.....: Եթէ Սոյ
 « կաթողիկոսին ընտրութիւնը չ'վաւերացուցած, ելնէինք Վեհ. Կա-
 « թողիկոսին կամքը հարցնէինք, իւր պատասխանը բացասական էր,
 « ուստի չէինք կրնար հարցնել և չը հարցուցինք. վասն զի կաթո-
 «ղիկոս կամ հնազանդութիւն կամ ոչնչութիւն պիտի պահանջէր:
 « Բայց կը տեսնեմ, որ Վեհ. Կաթողիկոսն իւր խոստումներն ալ
 « մոռցեր է, զորս ըրաւ հանդիսապէս երբ ի Պօլիս էր: Մենք՝ վեց
 « ազգային լրագրագետներ, Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ
 « մէջ վեհ. կաթողիկոսին ներկայացանք. ես ինքս (Ս. Էջ. Փափա-
 « զեան) ատենաբանութիւն մը կարդացի, ազգին պիտոյքներ իղ-
 « ձերն յայտնեցի և Նորին Վեհափառութեան այսիմաստ ակնար-
 « կութիւն մը ալ ըրի թէ ազգը չպիտի լսէ իրեն, եթէ ինքն ալ
 « սպասուած բարեկարգութիւնները չ'գործադրէ: Ի՞նչ կսպասեր
 « ազգը այն ատեն.....: Հիմա Վեհ. Կաթողիկոսն բազմութեան ա-
 « ռաջ և ըրած խոստումն մոռնալով՝ կեննէ և ես երբ ուխտեցի
 « կըսէ: Այս վիճակը անհանդուրժելի է, միթէ մեք չգիտեմք մեր
 « կաթողիկոսը յարգել. բայց նա ալ պէտք է իւր պարտաւորու-
 « թիւնները կատարէ, որ մենք ալ իրեն պարտաւորուինք հնազան-
 « դիլ: Վերջ ամենայնի ատենաբանը առաջարկեց որ կաթողիկո-
 « սական յարաբերութեանց խնդիրը պարզելու համար մի յանձնաժո-
 «ղով կազմուի, այս յանձնաժողովը լիազօր արտօնութիւն կունենայ
 « Վեհ. կաթողիկոսին հետ բանակցելու և ծրագիրը պատրաստելով
 « ժողովին կը ներկայացնէ:

Վերջապէս Ընդհանուր ժողովի 55 նիստում (դեկտ. 1872
 թուի) Խրիմեան Հայրիկը ասաց թէ ժողովի երկար վէճերը և քիչ
 « զործ շինելը, այն ինչ այնքան ստիպողական խնդիրներ կան իրա՝
 « պատրիարքի սիրտը նեղօրեւ է: «Այո, սիրտս անձկացեր է, և քիչ

« մ'ալ յառաջ երթալով՝ կրնամ ըսել թէ յուսահատեր եմ իսկ:»
 Ազդու և նշանաւոր խօսքերով վերջապէս կարողացաւ Հայրիկը կա-
 թողիկոսական կոնդակի և յարաբերութեանց խնդրոյն և վէճին վերջ
 տալ Ընդհանուր ժողովին մէջ, մի յանձնաժողով ընտրելով վեց
 հոգեւորական և վեց աշխարհական անձերից, որ պարտաւոր էր կա-
 թողիկոսական կոնդակին պատասխան պատրաստել և տեղեկագրով
 հանդերձ Ընդ. ժողովին ներկայացնել: Ընդհանուր ժողովին 56 նիս-
 տում ներկայացուեցաւ քանի մի երեսփոխանաց առաջարկութիւն,
 թէ որովհետեւ Սահմանադրութիւնը ահա երրորդ տարին է որ վե-
 րաքննվում է ժողովին ձեռքով և դեռ ամենեւին չէ վերաքննուած,
 վասնորոյ այդ գործը յանձնուի մի յանձնաժողովին, որ իւր կարծիք-
 ները ներկայացնէ Ընդ. ժողովին: Երբ այս մասին նորից երկար ու
 բարակ վէճեր սկսուեցան՝ Խրիմեան Հայրիկը իւր ճառի մէջ ասաց
 « մեր ազգային Սահմանադրութիւնը մայրաքաղաքին մէջ խմբա-
 « գրուեր է և այն անձանց հեղինակութեամբ, որոնք աւելի Եւրո-
 « պան կը ճանչնն, քան Հայաստանի աշխարհացոյցը, աւելի Եւրո-
 « պական ազգերու միտումներն ու կացութիւնը գիտեն, քան Հա-
 « յաստանի մէջ բնակող մերազնէից նիւթական և բարոյական վե-
 « ճակն ու պիտոյքը, և այսպէս մեր Սահմանադրութիւնը Եւրոպայի
 « գաղափարաց վրայ ձուլուեր է աւելի՝ քան թէ Հայաստանի: Օ-
 « րէնսդիրը պարտաւոր էր քննել այն ժողովագետն
 « վիճակը, պիտոյքն ու բարքը, որու օրէնք սահմա-
 « նելու կոչուած էր, և այդ ժողովուրդ միայն Բոսփորի մէջ
 « չէր բնակեր, այլ այս անձուկ շրջանակէն անդին՝ Հայաստանի
 « հեռաւոր գաւառներուն մէջ, և երբ տակաւին՝ այս կերպով խմ-
 « բագրուած Սահմանադրութիւն մը մայրաքաղաքի մէջ անգամ
 « գործադրուած ատեն՝ դժուարութիւններ կը ծագին, մտածելու է
 « թէ գաւառներու մէջ ինչ հիմ կը բռնէ և ինչ արդիւնք կունե-
 « նայ:» Այնուհետեւ հռետորը ժողովականաց ուշադրութիւնը դար-
 « ձրուց այն խնդրոյն վրայ թէ ինչպէս է գործ դրվում Սահմանա-
 « դրութիւնը գաւառներին մէջ: «Երեք տարիէ 'ի վեր, ասաց Հայրիկը,
 « պատրիարքարանի մէջ գաւառներէն տեղեկագրեր կընդունիմ Սահ-
 « մանադրութեան գործադրութեանը վրայ, և ինչպէս: Ձեր ղրկած
 « հրահանգը ստացայ, կը գրէր ինձ առաջնորդներէն մին, բայց զով
 « ընտրեմ ժողովին ատենապետ, և ժողովականներն ուրկէ գտնեմ:
 « Ուրիշ մը ալ մասնաւոր նամակի մը մէջ կը գրէր, ընտրական

« գործողութիւններն կատարելու համար՝ ոչ քուէտուի կայ, ոչ սեղան, և ոչ ալ տախտակ զանոնք շինելու համար, ի՞նչ ընեմ: Այս ինչ գիւղացիները, կըսէր նա, գրել կարդալ չ'գիտեն, այլ միայն խովն ու արօր կը ճանչեն և այն է իրենց գրիչը, ի՞նչպէս ասոնց մէջ Սահմանադրութիւն գործադրելու է: Քաղաքացւոց պարտուց տակ ճնշուեր են խեղճերը, թէ որ ընտրուին ու քաղաք գան, չօրապաճիին կամքն իրենց պատգամը պիտի դառնայ.... Եւ նամակագիր վարդապետն իւր տեղեկութիւնները վերջացնելէ ետեւ՝ Սուրբ գրոց կը դիմէր, — վասն զի մեր վարդապետները քաղաքականօրէն իսկ բան մը բացատրելու համար սովորաբար Սուրբ գրոց կը դիմեն — և կըսէր թէ Աստուած անգամ արարչազործութեան ատեն Եղիցի ԼՈՅՍ, ըսաւ առաջ և լոյսն ստեղծեց, հետևապէս կը յարէր ժողովրդեան համար՝ ամէնէն առաջ լոյսն է հարկաւոր, և թէ առանց անոր ամէն օգտակար ձեռնարկութիւն ստուեր մ'է, որ հիմ չունի, ուստի յիշեալ վարդապետը գաւառաբնակ աղքատացի համար՝ ԼՈՅՍ և Սահմանադրութեան տետրակէն առաջ՝ քերական կը խնդրէր....: Հարցնէր Հայաստանի գիւղացիին, թէ ի՞նչ ըսել է քուէ, իսկոյն իւր 200 զուրուշէ պարտքը կը յիշէ և իմ՝ քուէն՝ իմ փոխատուիս համար է, կըսէ: Ի՞նչ կրնայ ընել՝ այսպիսի թշուառ ժողովուրդ մը, որ բանի մը վրայ դադաւար չունի, լոյս չունի և հետևապէս ընտրութիւն չունի:....»

Այս անգամ Սահմանադրութեան վերաքննութեան համար մի յանձնաժողով ընտրուեց, որոյ գործունէութեան տեսութիւնը ներկայ յղուածիցս զուրս է:

Այնուհետև Ընդհանուր ժողովին ներկայացուեցաւ խառն յանձնաժողովի տեղեկագիրը Ազգամարայ կաթողիկոսական խնդրոյ մասին, սակայն որովհետև այս խնդիրը Խրիմեան Հայրիկի օրերով չը վերջացաւ, վասնորոյ դորա մանրամասնութիւններն առաջ բերիլը նմանապէս աւելորդ համարեցինք:

Պէտք է ասել, որ Խրիմեան Հայրիկը իւր մօտ չորս տարուա պատրիարքութեան մէջ, որքան սիրելի էր հասարակ ժողովուրդեան, այնքան չկարողացաւ շոհել և դգուել այն մի քանի հոգեւորական և աշխարհական անձանց, որոնք ազգային գործերի մէջ մտած էին իւրեանց անձնական շահերը առաջ տանելու համար: Հայրիկի պատրիարքական օրից սկսած նորա դէմ մի կուսակցութիւն երևեցաւ,

որ վերջի ժամանակներում Ղալաթիայի Օջախ անունը ժառանգեց: Այդ կուսակցութիւնը Խրիմեանին տապալելու համար ոչինչ միջոց չէր գլանում, մինչև որ կարողացաւ իսկ: Հնար չգտնելով Հայրիկի վարուց և բարուց վրայ արատներ դիզելու, յիշեալ կուսակցութիւնը իւր գործունէութիւնը սկսեց քաղաքական և Պօլսոյ թաղական ժողովների մէջ, ուր 1873 թուի ամառը քանի մի այնպիսի կռիւներ եղան, որոնք արիւնհեղութիւն կսպառնային, և որոց մէջ ոստիկանութեան միջամտութիւնը հարկաւորեցաւ: Վերջ ամենայնի 1873 թուի յուլիսի 30ին մօտ 60 հոգի Սամաթիացիք (Պօլսոյ թաղերից մէկն է) եկան պատրիարքարան իւրեանց թաղական խնդրոց մասին տնօրէնութիւն պահանջելու. այդ միջոցին պատրիարքարանի մէջ մօտ 50 հոգի Մշեցիք կային, նմանապէս իւրեանց առաջնորդական գործի համար եկած: Դոցա մէջ կռիւ է ծագում և այնքան սաստկանում, որ պատրիարքարանի աթոռները և պատուհանները ազդայինք միմեանց վրայ ջարդում են: Արիւնհեղութեան վտանկը տեսնելով, և աղերսանօք կամ սպառնալիքով չկարողանալով դադարեցնել կռիւը, Հայրիկը ստիպուած էր քանի մի կռուողների ապուստախանութեամբ և միայն այն ժամանակը կարելի եղաւ կռուին վերջ տալ: Ղալաթիոյ Օջախից գրգռուած ժողովուրդը յանկարծ կռուի ժամանակ սկսեց պահանջել Խրիմեանից այն Օջախի անդամներից երկուսին, որոնք այն բուլէին պարտիարքարանի մէջ գտնուելով, ահից պահուեցան: Հայրիկը չուզեց զայրացած ամբոխին յանձնել իւր թշնամիքը և պաշտօնանկելով նոցա խնդրում էր ժողովուրդից՝ սրբալի: Վերջապէս «եթէ դուք չէք երթար, ես կերթամ» ասելով՝ թողնում է պատրիարքարանը և փողոցի մէջ ուղքով գնում: Ժողովուրդը սթապիելով իւր դրութիւնից, յանկարծ «կեցցէ Խրիմեան, կործանին իւր թշնամիները» գոչելով ետևից գնում է և Հայրիկին յետ դարձնելով ի պատրիարքարան ինքը ցրվում է:

Քանի մի օրուանից յետոյ Խրիմեանի հրաւիրագիրը տպուեցաւ լրագիրների մէջ՝ «Մեր պաշտօնէութեան ընթացքը երթալով ծանրացաւ և դժուարացաւ. այլ ևս անհնարին է այս կերպով յառաջ վարել զայն», վստայութեամբ խնդրում էր ժողովուրդի և նոր պատրիարք ընտրել. իսկ ինքը հրաժարվում էր պաշտօնից: Օգոստոսի 3ին ընդհանուր ժողովի առաջ կարգացուեցան Խրիմեանի հրաժարականը, և Քաղաքական ժողովի ներկայացրած ամբաստանութիւնը

Թէ՛ պատրիարքը Սահմանադրական չէ: Ժողովը իսկոյն մի յանձնաժողով կազմեց, որ քննէ Թէ որքան իրաւացի է յիշեալ ամբաստանութիւնը: Յանձնաժողովը մի առ մի քննելուց յետոյ յայտնեց ընդհանուր ժողովին, որ Խրիմեանի դէմ եղած գանգատները ոչ միայն Հայրիկին իբրեւ հակասահմանադրական ամբաստանելու զօրութիւն չունին, այլ և նորա անմեղութիւնը և անկեղծութիւնն են հաստատում: Այս բանը լսելուց յետոյ՝ ժողովի մէջ ներկայ եղող քանի մի հազար ժողովուրդ սկսեց աղաղակել «Խրիմեանը կուղենք»: Ընդհանուր ժողովը մի երեսփոխանութիւն ուղարկեց և աղաչեց, որ Հայրիկը իւր հրաժարական, յետ վեր առնի: Թէև Ս. պատրիարքը զեջաւ ընդհանուրի բաղձանաց, բայց երկար չտևեց, վասն զի 1873 թուին հոկտեմբերի 2ին վերջնական կերպիւ հրաժարեցաւ Պօլսոյ պատրիարքութիւնից և ինչպէս յայտնի է քանի մի ժամանակից յետոյ տեղն ընտրուեցաւ Ներսէս արքեպիսկոպոսն Վարժապետեան:

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻՈՅ ՄՆԱՑՈՐԴՔ ԲԱՆԻՑ, Ի լոյս էած Բ. Պ. ՊԵ-
տերբուրգ, Ի տպարանի կայսերական ճեմարանին գիտութեանց. 1877
(Եր. 75, մեծ ութածայ):

Զարմանալի և միանգամայն խրատական օրինակ է ներկայա-
ցնում մեզ մեր հին գրականութիւնը: Քրիստոնէութիւնից ծնելով
և նորա ազդեցութեան ներքոյ զարգանալով, նորա անմիջական ձգ-
տումը պիտի լինէր հայ ժողովրդին տգիտութեան խաւարից լոյս
աշխարհ հանել, սերտ կապերով միաւորուիլ նորա հետ, նորա
մարմինն ու արիւնը դառնալ: Հարկ չկայ, կարծենք, պատմական
փաստերի դիմել՝ ապացուցանելու համար որ գրականութիւնը մե-
զանում է ըմբռնել այդ բարձր նշանակութիւնը, է՛ք ձգտել երբէք
ամբողջ ժողովրդի սեպհականութիւն դառնալ: Մեր առաջ կանգ-
նած են տասնհինգ երկար դարեր, որոնք բարձրաձայն ապացուցա-
նում են թէ հայ ազգի ու գրականութեան մէջ մի չինէական պա-
րիսպ կար բարձրացած, որ միշտ այս երկուսը միմեանցից բաժա-
նում, հեռու էր պահում, երկուսի վրայ էլ միանգամայն կորստա-
կան ազդեցութիւն ունենալով: Տասնհինգ դար, չորրորդից սկսած
մինչև համարեա տասնիններորդը, հայ հանճարը չորս պատի մէջ
բանդարկուած մնաց, չհամարձակելով կարծես լոյս աշխարհ երևիլ.
տասնհինգ դար շարունակ վանքերն են եղել հայկական լուսաւորու-
թեան միակ ապաստանարանները, վանականները—նորա միակ ներկայա-
ցուցիչները, այսինքն հոգեւորականութեան այն դասը՝ որ իւր կոչ-
քամբ ստիպուած էր ժողովրդից հեռու ապրել, և միայն մի քանի
դէպքերում մենաստանի շէմքից ոտը դուրս էր դնում:

Այս գրութիւնը երկար ժամանակ շարունակուելով, հայ ազգը ընտելացաւ նորան. նա սովորեցաւ անտարբեր աչքով նայիլ լուսաւորութեան վրայ, բոլորովին հրաժարուելով գրքից ու գրչից, և իւր ամենաթանկ սեպհականութիւնը յանձնեց մի փոքրիկ դասի, որ իւր բռնած դիրքով ժողովրդի իսկական ցաւերին տեղեակ չլինելով, որքան էլ բարի կամք ունենար, չէր կարող նորա բուն շահերին ծառայել: Եթէ մի որ և է հրաշքով այստեղ ու այնտեղ մի մի աշխարհական գրագէտ երևէր, ժողովուրդը, մինչև այս վերջին դարերը, նորա վրայ նայում էր իբրև մի գերբնական էակի վրայ, «կարդացող» ու «տիրացող» տիտղոսներով էր պատվում նորան և վեղար ծածկելու ու վանք գնալու արժանի տեսնում, ուր նա օտարանալով հասարակութիւնից, անձնատուր էր լինում զանազան գրաւոր պարապմունքների, որոնք ժողովրդի կենսական պիտոյքներից չէլինելով չէին էլ կարող մի շօշափելի օգուտ բերել նորան:

Այսպէս ուրեմն գրականութիւնն ու կեանքը փոխանակ միմեանց վրայ ներգործելու, փոխանակ պահպանելու այն փոխադարձ յարաբերութիւնները՝ որ անհրաժեշտ են մէկին սնունդ տալու և միւսին հասարակութեան կենսական շահերին ծառայելու, երկուսն էլ, ընդհակառակն, միմեանցից անկախ ապրեցան, առանձին ճանապարհներով առաջ գնացին: Բայց այս բաւական չէ: Քրիստոնէական գրականութիւնը իւր բռնած բացառիկ դիրքով ոչ միայն օտար, հետեաբար և անօգուտ մնաց ժողովրդի համար, այլև, համարձակում ենք ասել, ընդհատեց նորա բնական զարգացումը, խելով նորանից այն քիչը որ ունէր, և տալով նորան այնպիսի սնունդ որ չպիտի կարողանար մարսել:

— Ի՞նչպէս, զարմանալով հարցնում է ընթերցողը, մի՞թէ քրիստոնէութիւնից առաջ մտաւոր զարգացում կար Հայոց մէջ. մի՞թէ հեթանոսական կեանքը ազգային կրթութիւն ասած բանը ճանաչում էր: Հայոց պատմութիւնը իւր ամենաանաչառ ներկայացուցչի բերանով խստութեամբ յանդիմանում է հայկազուն թագաւորների «անիմաստասէր բնաւորութիւնը» և հայ ժողովրդի «ուսման անսիրելիութիւնը»: Դարձեալ, Հայերը մօտ երկու հազար տարի գոյութիւն էին ունեցել, երբ Արշակունեաց թագաւորութեան հիմնադիրը ոտ է կոխում Հայաստանի հողի վրայ: Այս վաղարշակը, նոյն պատմագրի վկայութեանը նայելով, ոչինչ օրինաւոր բան չէ գտնում մեր երկրում, այլ ամենայն ինչ խառնիխառն և վայրենի

վիճակի մէջ»¹⁾։ Եթէ մի բան կար մեր հեթանոսական կեանքում որ յիշեցնում է ազգային կրթութիւնը, այդ մարզարաններն են։ Բայց և մարզարանները մարմնի և մտքի կրթութեան համար էին. այնտեղ պատանի հայերը վարժվում էին միայն զէնքեր բանեցնելու, կազդուրելով միանգամայն իրանց մարմինը, որ կարողանան պատե-
րազմական ներդրութիւններին տանել։

Այդ բոլորը գուցէ շատ ուղիղ է, և մենք ամենեւին դիտա-
ւորութիւն չունինք հերքելու պատմագրի ասածները, չնայելով որ նա իւր կարծիքները մասամբ իբրեւ ենթադրութիւն է յայտնում, ուրեմն և կասկածելու ներքեւ է թողնում։ Կրկնում ենք, մեր ու-
ղածն այդ չէ. այլ մենք կամենում ենք առաջ բերել մի փաստ, որի վրայ քննադատութիւնը պէտք եղած ուշադրութիւնը չէ դար-
ձրել մեզանում։

Ազգային կեանքի հնազոյն ժամանակներում, երբ որ դեռ գրի գործածութիւնը անծանօթ էր կամ գոնեա ժողովրդի մեծ մասը անհաղորդ էր նորանից, ազգի միակ դպրոցը կեանքն էր իւր բազմա-
կողմանի երևոյթներով։ Այդ կեանքը արտայայտվում էր կրօնական և քաղաքական երգերի, դիւցազնական զրոյցների, բարոյական առաժ-
նների ու առեղծուածների մէջ, միով բանիւ այն բաների մէջ՝ որոնց գումարումը սովորութիւն է այժմ ժողովրդական գրականութիւն անուանել։ Կրօնական երգերը որոնք տօնի օրերը երգվում էին սըր-
բազան տեղերում՝ մեհաններում, անտառներում և սարերի գլխին, նպաստում էին ժողովրդի կրօնական զգացմունքը կենդանի պահելու։ Կրօնական արարողութիւններին այդ հանդիսաւոր օրերում, յա-
ջորդում էին աշխարհային զուարճութիւնները, որոնց մասնա-
կից էին լինում ամէն հասակի ու պայմանի մարդիկ։ Վիպասան-
ները բամբիւր ձեռներն առած՝ երգում էին հայ թագաւոր-
ների ու իշխանների գործերը, կամ զեղեցիկ զրոյցներ պատմելով՝
յորդում էին նոր սերունդին հետեւիլ ազգային դիւցազունների սիրա-
գործութիւններին։ Այստեղ ծերերը հաղորդում էին պատանիներին
իրանց կեանքում տեսածն ու լսածը, երիտասարդհասակում արածն
ու գործածը, իրանց պատմութիւնները երբեմն հաստատելով այլև
այլ բարոյական առաժներով, — ստուղ նոցա երկարժամանակեայ

¹⁾ Մովսէս Խորենացի, դիրք Ա. գլուխ Գ. և Թ.

փորձառութեան. այնտեղ առաջարկում էին զանազան առեղծուածներ, որոնք բացի միտքը սրելու արտաքին արժանաւորութիւնից, ունէին և մի աւելի բարձր նշանակութիւն, — լուծել բնութեան խորհրդաւոր երևոյթները, որոնք վաղ ժամանակներում արդէն շարժում էին մարդկանց հետաքրքրութիւնը: Եւ այս բոլորը կատարւում էր հրապարակաւ, ամէն հանդիսաւոր դէպքերում, ազգային տօնի օրերում, թագաւորի ամուսնութեան ժամանակ և այլն: Բաւական է յիշել միայն Աշտիշատի «աշխարհախումբ հանդէսը», որ տարին եօթն անգամ տեղի էր ունենում երկրի թագաւորի ներկայութեանը:

Ահա այս ձևով էր կատարւում ժողովրդի մտաւոր և բարոյական դաստիարակութիւնը հեթանոս Հայոց մէջ: Հրապարակն էր նոր սերունդի դպրոցը, բանաստեղծներն ու ծերունիքը — նորա դաստիարակները: Երբ որ քրիստոնէութիւնն եկաւ, նոր կրօնի պաշտօնեաները խլեցին ժողովրդից այդ կրթութեան տարրերը, որովհետեւ Աւետարանի սկզբունքների համաձայն չէին. վկայասանի տեղ բռնեց քարոզիչը, բամբիռի ու քնարի տեղ եկեղեցական ժամասացութիւնը: Կասկած չկայ որ հեթանոսական կրթութիւնը ստոր էր համեմատելով քրիստոնէականի հետ, այնպէս՝ ինչպէս որ հին կրօնը ստոր էր նոր կրօնի բաղդատութեամբ. բայց հէնց այս պատճառով վերջինը անմատչելի մնաց ժողովրդին: Հայը կորցրեց հին կրթութիւնը, և չկարողացաւ ձեռք բերել նորը ոչ չորրորդ, ոչ հինգերորդ և ոչ յաջորդ դարերում:

Հինգերորդ դարու լուսաւորութիւնը զիսաւոր աստղի պէս մի րոպէ փայլեցաւ Հայաստանի երկնքի վրայ. բայց շուտով նա ստիպուեցաւ վանք քաշուիլ, որտեղից այլ ևս դուրս չեկաւ երկար դարերի ընթացքում: Այստեղ պատահեցաւ այն ինչ որ Դէժերանդօի խօսքով պատահում է այն ժողովրդների մէջ, որոնք յանկարծ և առանց նախապատրաստութեան մի որ և է օտար գրականութեան ձեռնամուխ են լինում: Որ և իցէ օտար գրականութիւն, ասում է Փրանսիացի իմաստասէրը, որ ազգային կեանքի ազատ ծննդդ չէ, աւելի կաշկանդում է ժողովրդի հոգին՝ քան թէ շարժում է նորան դէպի առաջ, և որքան այդ գրականութիւնը միայնակ է առաջ գնում, այնքան աւելի ստրկացնում է ժողովրդի հոգին, որին նա յանկարծ տգիտութեան խաւարի մէջ է ձգում:

Թէ եւրդ դարու մտաւոր շարժողութիւնը արտաքին ու պա-

տաճական երևոյթ էր, և ոչ ներքին ու անհրաժեշտ ծնունդ, այդ ամէնից լաւ ապացուցանում է յաջորդ դարու խեղճութիւնը, երբ նոր լեզու առած հայ հանձարը կատարեալ լռութեան է դատապարտում իրան, իբրեւ լի է երբէք խորհած, զգացած ու խօսած չլինէր: Ի՞նչ եղան այն Խորենացիները, Եգնիկները, Եղեշէները, Անյաղթները, որոնք խոստանում էին թանձր տգիտութեանը յաղթել և արեւմտեան լուսաւորութիւնը թագաւորեցնել արեւելեան խաւարի վրայ: Նոքա անցան, և նոցա ալիքեցութեան հետքն էլ չերևեցաւ հայ կեանքի մէջ, կարծես ամենեւին գոյութիւն չէին ունեցել: Պատմաբանները այս տխուր երևոյթը մեկնում են զլիսաւորապէս Հայաստանի քաղաքական կեանքի անկմամբ և նորանից յետոյ պատահած երկարատեւ պատերազմներով: Բայց կայ և մի ուրիշ պատճառ, որ անտարակոյս առելի զօրաւոր կերպով ներգործեց այստեղ, մի զուտ կրօնական պատճառաւ: Գրականութեան պատմութեան ապագայ քննիչը Հայաստանի շարժողութեան ընդհատուելու և մանաւանդ հայկական մտաւոր հորիզոնի ամփոփուելու պատճառը որոնելու է անշուշտ ոչ Մանուկ Արտաշէսի անկման մէջ և ոչ Արտազեան դաշտում, այլ Մարմարական ծովի ափերի վրայ, Քաղկեդոնի հրապարակներում: Թերթեցէք հնութեան յիշատակարանները և կը համոզուիք որ 450 թուականն եղաւ մեր մտաւոր աղքատութեան իսկական պատճառը, և ոչ 428: Քաղկեդոնի ժողովը, որին Հայերը այս կամ այն պատճառով մասնակից չգտնուեցան, մեծ կոիւնների ու երկպառակութիւնների դուռ բաց արեց Հայոց և Յունաց մէջ, որի ազդեցութիւնը մինչև այսօր էլ զգալի է լինում: Ատելութիւնը մինչև այն աստիճան հասաւ, որ երկու կողմից էլ սկսան ամենաանվայել հայհոյանքներ թափել միմեանց դէմին: Հայ զբաղէտները երեսները դարձրին յոյներից. յունական լեզուն արտաքսուեցաւ ուսման տեղերից, նոցա դասական գրքերի թարգմանութիւնը խափանուեցաւ, «մաստութեան դայեակ» յոյնը դահլիճ համարուեցաւ:

Կատաղութեան առաջին ժամանակները անցնելուց յետոյ, Հայերը զգացին իրանց սխալը, տեսան որ առանց հելլենական գրականութեան (որ ի հարկէ այս դէպքում ոչինչ յանցանք չունէր) չէին կարող հեռու երթալ: Եւ ահա յունարէն լեզուի ուսումը դարձեալ ոտք կոխեց հայ վանքերի մէջ. վեցերորդ դարու վերջերում այս կողմից նշանաւոր է Միլենաց վարդապետարանը, եօթներորդում — Արշարունեաց, Շիրակայ և Խաչկայ դպրեվանքերը: Բայց ի՞նչ

օգուտ. հեղինական հեթանոս գրականութիւնը, որի առաջին սերմերը ձգել էին Հայաստանի հողն վրայ Եւրոպայի դարու ներկայացուցիչները, բոլորովին մոռացութեան տրուեցաւ: Հայ միտքը ընկաւ կրօնական վէճերի լաբիրինթոսի մէջ, որից դժբաղդաբար էլ դուրս գալու չէր երկար դարերի ընթացքում: Եօթներորդ դարուց սկսած, եզը կաթողիկոսից և Յովհան Մայրապոմեցուց մինչև Յովհաննէս Քանեցիին և Գրիգոր Տաթևացիին, և սոցանից յետոյ էլ մինչև նորագոյն ժամանակները, հայ գրականութեան ամենաընտիր ներկայացուցիչները իրանց ընդունակութիւնները սպառեցին, իրանց սիրան ու գրիչը մաշեցին աստուածաբանական անվերջ խնդիրների մէջ. այնպէս որ այդ ուղղութեան շնորհով մեր հին գրականութեան երեք քառորդը բաղկանում է մեկնութիւններից, ճառերից ու քարոզչութիւններից, որոնք ոչինչ չափ չէին կարող բերել ոչ ժամանակակիցներին և ոչ մեզ ներկայումս:

Ահա այս տխուր շրջանի սկզբումն էր ապրում Անանիա Շիրակացին կամ Անեցին, որի ծանօթ գրուածների հաւաքածուն առաջին անգամ հրատարակեց Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆէսոր Պ. Բ. Պատկանեանը:

Շիրակացին մեր միւս հեղինակների սովորութեան հակառակ մի քանի հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում իւր կեանքի և իւր ապրած ժամանակի վրայ: Աւելորդ չենք համարում այդ ինքնագիր կենսագրութեան գլխաւոր կէտերը թարգմանաբար ներկայացնել ընթերցողին:

«Ես, Անանիա Շիրակացի, մեր հայ երկրի բոլոր դպրութիւնը ուսումնասիրելով և Աստուածաշունչ գրքին հմտանալով, սաղմոսերգուի ասածին համեմատ՝ օրէցօր լուսաւորում էի իմ մաքի աչքերը: Սակայն զուրկ գտլով համարողական արուեստից, մոռածցի թէ առանց թուերի ոչինչ օգուտ չէ կարող ունենալ փիլիսոփայութեան ուսումը, որ ևս համարում էի մայր ամենայն գիտութիւնների: Հայաստանում ոչ մի մարդ գտայ որ տեղեակ լինէր փիլիսոփայութեան, ոչ էլ ուսումնական գրքեր: Այս պատճառով ուղևորուեցայ Յունաց աշխարհը և Թէոփուսոյում (Կարին) հանդիպեցայ մի բանագէտ մարդու, հմուտ եկեղեցական գրքերի, որի անունն էր Եղիազար: Նայայտնեց ինձ թէ Զորորդ Հայքում կայ մի թուաբան՝ Քրիստոսատուր անունով: Ես գնացի այնտեղ և վեց ամիս մնացի նորա մօտ: Բայց շուտով նկատեցի որ Քրիստոսատուրը կառարեւապէս հմուտ

չէր գիտութեան, այլ միայն մի քանի մանր մունր տեղեկութիւններ ունէր: Ուստի դնացի կոստանդնուպօլիս, ուր և պատահեցայ իմ ծանօթներին, որոնք ասացին ինձ. «Ի՞նչ հարկ կար քեզ այդքան երկար ճանապարհ գալ, քանի որ մեզանից շատ աւելի մօտ, Պոնտոսի ափին, Տրապիզոն քաղաքում բնակում է բիւզանդացի Տիւքիկոս վարդապետը, որ իւր իմաստութեամբ յայտնի է թագաւորներին, և հայ դպրութեան էլ հմուտ է»: Հարցրի նոցա թէ այդ քրտեղեց են իմանում: Եւ նոքա պատասխանեցին ինձ. «Տեսանք շատ ճանապարհորդներ, որոնք նորա գիտութեան համբաւը լսելով՝ գալիս էին նորա մօտ: Հէնց մեզ հետ մի և նոյն նաւով գնաց Փիլագր, կոստանդնուպօլի պատրիարքի սարկաւազը, որ բազմաթիւ մանուկներ էր տանում նորա մօտ ուսում առնելու»: Այս լսելով փառք տուի Աստուծոյ, որ իւր ծառայի փառագըր կատարեց: Եւ գնացի գտայ Տիւքիկոսին սուրբ Եւզինէոսի մենաստանում և իմ գալու նպատակը յայտնեցի նորան: Նա ընդունեց ինձ ուրախութեամբ և ասաց. «Գոհութիւն Աստուծոյ, որ ուղարկեց քեզ ուսում առնելու և այս գիտութեան հիմը գնելու ուրբե Գրիգորի վեճակում. ուրախ եմ, որ ձեր երկիրը ինձանից բան պիտի սովորի, որովհետեւ ես մանկութեան հասակումս երկար ժամանակ մնացի Հայաստան, և տեսայ որ ազիտութիւնը թագաւորում էր այնտեղ»: Տիւքիկոս վարդապետը իւր որդու պէս սիրեց ինձ, այնպէս որ իւր բոլոր խորհուրդները յայտնում էր ինձ: Աստուած էլ ինձ շնորհ տուեց, և լիապէս հմտացայ համարողական գիտութեանը, մինչ իմ աշակերտակիցները, որոնք արքունի դրանն էին, նախանձ կապեցին վրաս: Ես մնացի Տիւքիկոսի մօտ ութ տարի, և կարդացի շատ գրքեր որոնք մեր լեզուով թարգմանուած չէին. վասն զի նորա մօտ անհամար գաղտնի ու յայտնի գրքեր կային, սրբազան և արտաքին, արուեստական և պատմական, բժշկական և ժամանակագրական: Աւելորդ եմ համարում այդ գրքերը մէկ մէկ թուել. կ'ասեմ միայն որ զիրք չկար որ նորա մօտ չգտնուէր: Եւ թարգմանելու այնպիսի շնորհ էր տուել նորան Սուրբ Հոգին, որ երբ կամենում էր յունարէնից հայերէն թարգմանել, կանգ չէր առնում ուրիշների պէս, այլ ուղիղ հայերէն լեզուով էր կարդում, իբրեւ թէ զիրքը հայերէն գրուած լինէր: Նա ինձ պատմեց թէ ինչպէս հմտացաւ հայ լեզուին և հասաւ այդքան գիտութեան: Նրիտասարդութեանս ժամանակ, ասաց նա, ապրեցայ Տրապիզոնում Յովհաննէս զօրավարի դրանը, և երկար ժամանակ, մինչև

Մօրիկի կայսր նստելը, զենուորական ծառայութեամբ մնացի Հայաստան, ուր և ուսումնասիրեցի հայ լեզուն ու դպրութիւնը: Իսկ երբ Պարսից զօրքերը յարձակուեցան Յունաց վրայ, պատերազմում վերաւորուելով փախայ Անտիոք. և իմ բոլոր ստացուածքը յափշտակուեցաւ: Այն ժամանակ Աստուծուց խնդրեցի իմ վէրքերին բժշկութիւն, և ուխտեցի ասելով. եթէ Դու ինձ կեանք կը շնորհես, անցաւոր գանձեր չեմ գանձիլ, այլ գիտութեան գանձերի ետեկց կը լինիմ. ըսա այնմ թէ՝ «ընկալարուք զխրատ և մի՛ զարծաթ, զգիտութիւն առաւել քան զոսկի»: Աստուած լսեց իմ աղաչանքը. առողջացայ և գնացի Երուսաղէմ՝ քաղաքը, այնտեղից Աղէքսանդրիա, այնտեղից էլ Հռոմ: Դառնալով Կոստանդնուպօլիս, պատահեցայ մի երեւելի աթենացի փոլիսոփայի, և մնացի նորա մօտ մի քանի տարի ուսում առնելու համար: Եւ կատարեալ իմաստութեամբ եկայ այստեղ ու սկսայ վարդապետել և ուսուցանել: Մի քանի տարուց յետոյ փիլիսոփան մեռաւ: Աշակերտների մէջ նորա նմանը չգտնելով, թագաւորի և իշխանների կողմից հրաւիրակներ ուղարկուեցան Տիւքիկոսի մօտ, որ գնայ նորա տեղը բռնէ: Բայց Տիւքիկոսը յանձն չառաւ, ասելով թէ ուխտել է երկնաւոր թագաւորին չհեռանալ իւր բնակած քաղաքից: Այնուհետեւ նորա մօտ էին գալիս ամէն աշխարհներից նորա ծովածաւալ գիտութիւնից ուսման ծարաւը յազեցնելու համար:

«Եւ ես, յետինս Հայերից, ուսանելով նորանից այս հօր արուեստը, որ թագաւորներին էլ ցանկալի է, բերի մեր աշխարհը՝ առանց որեւէ անձի ձեռնտուութեան, այլ միայն իմ ջանասիրութեամբ, Աստուծոյ օգնականութեամբ և սուրբ Լուսաւորչի աղօթքով: Սակայն ոչոք շնորհակալ չեղաւ ինձ իմ աշխատութիւնների համար: Հայերը ուսում և գիտութիւն չեն սիրում. նոքա ծոյլ են ու ձանձրացող: Հայաստան վերադարձայ թէ չէ, շատերն եկան ինձ մօտ ուսում առնելու, և փոքր ինչ բան սովորելով՝ թողին հեռացան ինձանից առանց ուսման ընթացքը աւարտելու: Եւ սկսան ուսուցանել այն բանը ինչ որ իրանք չգիտէին. կեղծաւոր ու սնափառ գոլով՝ նոքա աշխատում են գիտնական երեւիլ և ամբօխից ռաբբի կոչուիլ: Ինձ վրայ զանազան պարսաւական խօսքեր են ասում, որ իրանք իրանից են հնարել: Բայց ես նոցա պէս չար չէի վարդապետելու և ուսուցանելու ժամանակ: Մտաբերելով տէրունական խօսքը որ ասում է թէ՝ «իմ է վրէժնեղրութիւն, և ես հա-

տուցից», և դարձեալ թէ՛ «արկ զոսկին իմ ի սեղանաւորս, և ես եկեալ տոկոսիւք պահանջեմ», — պատրաստ եմ ուսուցանելու նոցա՝ որոնք ցանկութիւն ունին ուսանելու:

Մեր մատենադրները առանձին մեծարանքով են խօսում Անանիա Շիրակացու վրայ, համարելով նորան հիմնադիր թուաբանական և աստղաբաշխական գիտութիւնների Հայոց մէջ. դորանից է առաջ զայն «համարող» մականունը որ հնութիւնը տուել է նորան: Գրիգոր Մագիստրոսը Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին գրած թախանձական նամակի մէջ «գերագոյն փիլիսոփայ» է անուանում Շիրակացուն և մեծ փափաքով է խնդրում նորա երկասիրութիւնները, որ բազում աշխատութեամբ և յաճաչու խոնջմամբ հաւաքեալ ի բազմազան և յոքնաբեղուն մատենից... յորում և ենթակայացեալ են ոչ միայն քառիցն արուեստք, այլ բոլոր էակացն խոկմունս... կայացեալ ամենայն արուեստք մակացութեան: Այդ արուեստների թուում Մագիստրոսը յիշում է «Թուականութիւնը, երաժշտութիւնը, երկրաչափութիւնը և աստղաբաշխութիւնը... և գրեթէ ամենայն բոլոր վարժումն հռետորական...» Սակայն Անանիայի անունով մեր ձեռք հասած հատուկոտոր գրուածները, որքան էլ հմտութիւն բովանդակին, այնու ամենայնիւ արժանի չեն երևում այս մեծ համարմանը: Տարակոյս չկայ որ մեր մատենագիրը աւելի նշանաւոր ու ամբողջ աշխատութիւններ պիտի ունեցած լինի, որոնք զուցէ մի օր Հայաստանի մի անկիւնից երևան գան: Արդէն Յովհաննէս պատմաբանի մի վկայութիւնից գիտենք որ Անաստաս կաթողիկոսը ցանկալով որ Հայոց տօմարը ուրիշ ազգերի պէս անշարժ լինի, յորդորեց Անանիային որ յանձն առնէ այդ ծանր գործը զլուս տանել: Եւ թէպէտ կաթողիկոսի մահը վրայ հասնելով՝ չկարողացաւ իւր բաղձանքին հասնել, այսինքն եպիսկոպոսների ժողով գումարելով հոգևորական դասի հաւանութիւնը ստանալ, — սակայն Անանիան կարող էր նորա ղիտաւորութիւնը իրագործել: Այս ենթադրութիւնը աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, եթէ յիշենք որ ինքը Անանիան իւր գրուածների մէջ հարեանցօրէն յիշատակութիւն է անում իւր տօմարական աշխատութիւնների վրայ:

Պ. Պատկանեանի հրատարակութիւնը մի ժողովածու է, որի մէջ պարունակվում են Շիրակացու անունով մեր ձեռք հասած բոլոր գրուածները հետևեալ կարգով. 1) Հեղինակի ինքնագիր կենսագրութիւնը: 2) Դատողութիւն Աստուածայայտութեան տօնի

վրայ, ուր հեղինակը Սուրբ Գրքի և եկեղեցական Հայրերի վկայութիւններով, ինչպէս նաև տօմարական հաշիւներով, ապացուցանում է թէ Հայերը աւանդութեան հակառակ չեն գնում Յայտնութիւնը և Մկրտութիւնը միասին տօնելով՝ յունվարի 6ին: 3) Դատողութիւն Զատիկի տօնի վրայ, որի մէջ հեղինակը ցոյց է տալիս թէ ինչպէս առաջին Հայերը աշխատում էին որ քրիստոնեաների ու հրէաների Զատիկը մի և նոյն օրը չընկնի: 4) Համառօտ մեկնութիւն Սուրբ Գրքի մէջ յիշատակուած կշիռների ու չափերի: 5) Տիեզերագրութիւն, որ Անանիայի ծանօթ գրուածների մէջ ամէնից ընդարձակն է, այնպէս որ համարեա գրքի կէսն է բռնում: 6) Աստղաբաշխութիւն և 7) Աստղագիտութիւն՝ Պօղոս Աղէքսանդրացու գրուածներից հանած:

Այս գրուածներից միայն «յաղագս չափուց և կշռուց» փոքրիկ գրութիւնը 1821ին զանազան ծանօթութիւններով հրատարակել է Հ. Յարութիւն Աւգերեանը Նպիփանէս Կիպրացու նոյն նիւթի վրայ գրած աշխատութեան հետ, որին ընդհանրապէս հետևած է համարվում մեր հեղինակը:

Շիրակացու ուսումնական կարծիքները հետաքրքրական են իբրև արձագանգ նոյն ժամանակի յոյն գիտնականների հայեացքներին բնութեան երևոյթների վրայ: Սակայն չպէտք է կարծել թէ նա միշտ համաձայնում է այն եզրակացութիւնների հետ, որոնց հասել էր ժամանակակից գիտութիւնը: Չնայելով որ իւր գրուածների մէջ մի տեղ ասում է՝ «գրաւոր օրէնք (այսինքն Սուրբ Գիրքը) ոչ ընդդիմանան բնական գիտութեան», այնու ամենայնիւ անդադար զինաւորվում է այն ուսումնականների դէմ, որոնք Աստուածաշնչի և եկեղեցական Հայրերի համաձայն չեն խօսում: Հեթանոս գիտնականներին նա երկու դաս է բաժանում. բարի և բարեմիտ փիլիսոփաներ և չար ու խելագար փիլիսոփաներ: Առաջինները այդ պատուին արժանանում են սուրբ Հայրերին համակարծիք կամ նմանակարծիք գտնուելու համար. վերջինները — յիշեալ եկեղեցական մատենագրների կարծիքներին հակառակ մտքեր յայտնելու պատճառով:

Մենք չենք կարող որոշել թէ ինչ արժէք ունին ընդհանրապէս Շիրակացու կարծիքները: Դորա համար հարկաւոր է ոչ միայն աստղաբաշխութեան հմուտ լինել, այլ և իմանալ թէ ինչ եզրակացութիւնների էր հասել այս գիտութիւնը մեր հեղինակի ապրած

գարում: Այդ բանը թողնելով մասնագետներին, մենք կը բաւականանանք միայն մի քանի օրինակներ բերելով:

Մեր մատենադրի կարծիքով երկինքը բաժանվում է եօթը միմեանց հակառակ պարունակների կամ դօտիների. այդ եցան ող դօտի կամ շարահիւսակ, մեծասիր դօտի, խառնարան դօտի կամ եթեր, որի մէջ զնում է արեգակը, գեղեցկական դօտի, որի մէջ առկայուէն հոշուած մոլորակներն են, և այս վերջինի մօտ խոնարհ դօտի՝ որից առաջանում են փայլակը, ամպերի խլրտմուկը, անձրևը և բոյսերի սնունդն ու աճեցողութիւնը:

Հակոսնեաների վրայ խոսելով, հեղինակը յանդիմանում է արտաքին մատենագրների «անմտութիւթիւնը», որոնք պնդում են թէ «գոն՝ ի ներքոյ երկրի մարդիկ, և այլ կենդանիք որ ընդդիմոտունք են մեզ. որպէս ճանճք զինձորով պատեալ, նոյնպէս մարդիկ զերկրաւ: Անանիան խոստովանում է թէ ինքն էլ սկզբում այդ մասին երկբայութեան մէջ էր. չնայելով որ մարգարէներեց, Սուրբ Դրբից և եկեղեցական Հայրերից զիտէր «թէ ոչ գոն այլ ներքնաբնակ կենդանիք, սակայն ես հաւանեալ էի ընդդիմոտունս մեզ լինել» և իւր խղճի հանգստութեան համար աշխատում էր Սուրբ Դրբի խօսքերը իւր կարծիքների հետ համաձայնեցնել — «և ըստ իմոց խորհրդոց զաստուածային զբանն ձեանալ համարէի»: Սակայն Տիւբիկոսը նորա կասկածները փարատում է՝ տալով նորան կարգալու երանելի Ամբիլոքոսի միկնութիւնը Աստուածաշնչի այն խօսքի վրայ որ ասում է, «Զինչ վայրք իցէն ուր ծածկեմ ես զարեգակն ի գիշերի յերեսաց ամենայն կենդանեաց»:

«Խեղազար փիլիսոփաները» ծովի մասին խօսելիս՝ ասում են թէ երկրի շուջը ծովով է պատած, և երկիրը ծովի մէջ իբրև մի կղզի է. բայց հեղինակը համամիտ է «բարի փիլիսոփաներին», որոնք հաստատում են թէ երկրից դուրս ծով չկայ, այլ երկրի մէջ եղած ծովերն են միայն, որոնք թէև միմեանցից բաժանուած են որոշ սահմաններով, բայց իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունին և մի մարմին են կազմում, համաձայն այն խօսքին որ ասում է՝ «Ժողովեացին ջուրքն որ ի ներքոյ երկնից՝ ի ժողով մի»: Ղարձեալ, ծովի միակշիռ ու հաւասար մնալու մասին բոլորովին ուղիղ կարծիքներ է մէջ բերում, ասելով թէ այդ հաւասարակշռութեան պատճառը ուղղախոհ փիլիսոփաները արեգակի ջերմութիւնն են համարում, որ իւր գոլորշիներով ծծում, օդն է բարձրացնում ջրի քաղցր, նուրբ

ու թեթեւ մասերը, իսկ թանձր ու ծանր մասերը մնում են. և այս պատճառով ծովի ջուրը դառն է ու աղի: Համոզիչ օրինակ է բերում ջրով լի կաթսան, որ եթէ երկար ժամանակ մնայ կրակի վրայ և ջուր չաւելացուի, ջուրը գոլորշիանալով կը պակասի, մինչև որ բոլորովին կը սպառուի: Այսպէս և նաւագնացները, երբ որ ջրի նեղութիւն են քաշում, առնում են աղի ու դառն ջուրը, կաթսաների մէջ են ածում և կրակի վրայ դնում, իսկ կաթսաները, խուփի տեղ, մեծ մեծ սպունգերով են ծածկում: Երբ որ սպունգերը ջրի գոլորշիները ծծելով ծանրանում են, քամում են նոցա և անոջ ջրի տեղ խմում: Այսպիսի գեղեցիկ օրինակներով ընթերցողին համոզելուց յետոյ Նիրակացին յանկարծ աւելացնում է. «Սակայն ինձ ոչ է հաճոյ. քանզի հաւաաացեալ եմ թէ հրաման աստուածային է որ ունի զծով միակշիռ արգելեալ, ըստ բանի սաղմոսերգուին որ ասէ. «սահման եղ որ ոչ անցանէ»:

Լուսնի մասին յոյն գիտնականները ասում էին թէ սեղմ, խիտ, մաքուր, գնդաձև մարմին է, և թէ բնութեամբ լոյս չունի, այլ արեգակից է ստանում իւր լոյսը. «որպէս հայելի ընդդէմ արեգական ունելով, և նա ճառագայթս բազումս արձակէ յիւրմէ, նոյնպէս և լուսինդ ասեն»: Բայց որովհետև «երկուք ոմանք յեկեղեցւոյ ասացին եթէ առանձինն ունի լուսինն զլոյսն՝ և ոչ յարեգականէ», Նիրակացին էլ այնպէս է հաւատում և ընդունում:

Վերջապէս ծիր կաթինի վրայ խօսելիս՝ հեղինակը մերժում է հին յոյների առասպելական կարծիքները, որոնցից ոմանք արեգակի հին ճանապարհը համարեցան նորան, ոմանք Պերսեփոնի առագաստ անուանեցին. ոմանք էլ ասացին թէ Արամազդի կնոջ Հերայի ստինքերի շաղ տուած կաթն է. ուրիշները վերջապէս թէ Հերակլէսը այդ ճանապարհով քշեց Գէրիոնի հօտերը: Յիշում է Հայոց հին առասպելը, իբրև թէ խիստ ձմեռ ժամանակ վահանդն երկինք բարձրանալով՝ գողացաւ Բաղամ (Բարշամ) Ասորոց իշխանի յարդը, և ճանապարհին թափթփած յարդերից գոյացաւ այն լուսեղէն ճաւապարհը, որ այս պատճառով «յարդգողի հետ» կոչուեցաւ մեղա նում: ¹⁾ Ապա իւր ժամանակի աստղաբաշխների ուղիղ կարծիքը մէջ բերելուց յետոյ, այսինքն թէ ծիր կաթինը հեռաւոր և խիտ

¹⁾ Մեր լեզուի մէջ մինչև այսօր մնացել է այս առասպելի հետքը. յարդգողին շատ հայ գիւղերում «դարմանագողի ճանապարհ» են ասում:

աստղերի բազմութիւնն է, որոնց լոյսը «յոյժ ընդ աղօտ երևմանէ միաւոր տեսանի», աւելացնում է. իսկ մենք որ եկեղեցու վարդապետների հետևող ենք, ասում ենք «թէ ամենայն ղգայութիւնքս վերինք և ներքինք ունին խառնուած միաբանութեան առ իրեարս, և է դա անգայտութիւն (անօտութիւն) գօտեացն վերնոց, ղթակղեալ (խտացած) հրոյն նշոյլս հեղձիլ ի վայր՝ երևումն գործէ տեսողացն»:

Այս մի քանի օրինակներից երևում է թէ ինչ ուղղութեան է հետևում Շիրակացին գիտնական խնդիրների մեկնութեան մէջ: Աչքի առաջ ունենալով այն համալէջ լեզուն, որով հեղինակը հաստատում է յոյն աստղաբաշխների ուղիղ դրութիւնները, դժուար է ասել թէ արդեօք նա միշտ խորին²⁰ համոզմամբ է խօսում՝ երբ աշխատում է հերքել այդ դրութիւնները, թէ հանգամանքներին տեղի տալով՝ վարագործում է իւր անձնական կարծիքը: Վերջին եսթադրութիւնը գուցէ փոքր ինչ հաւանականութիւն օտանայ, եթէ յիշենք թէ ինչ ժամանակումն էր ապրում և ինչ անձերից էր շրջապատած մեր գիտնականը: Ընթերցողը արդէն տեսաւ թէ ինչ յարաբերութիւններ ունէր Շիրակացին իւր ժամանակակիցների հետ. նա լսեց հեղինակի դառն դանդատները այն ղրպարտութիւնների մասին որ աշակերտները տարածում էին իրանց ուսուցի վրայ: Չինի՞ թէ հայ գիտնականը ստիպուած է եղել բերանացի դասախօսութիւնների մէջ յայտնած ճշմարտութիւնները հրապարակաւ մերժել՝ ամբոխից հերետիկոս չհամարուելու համար....

Պողոս Աղէքսանդրացու զրուածներից հանած հատուածը, որ խօսում է տասներկու կենդանակերպների վրայ, և թվում է նոյազանազան աղդեցութիւնները բնութեան և մարդկանց վրայ, այնպիսի ծակ մարգարէութիւններ է պարունակում, որ մենք բոլորովին հրաժարվում ենք Անանիա Շիրակացու գործ համարել նորան: Որքան էլ մարդ նախապաշարուած համարի մեր գիտնականին նորա միւս զրուածները կարդալով, չէ կարելի ընդունել թէ ղիտութեան պաշտօնեան այն աստիճանի անապաշտ լինի, որ կարողանայ հաւատ ընծայել այնպիսի ծիծաղելի գուշակութիւնների, որոնք միայն էջիկմերդէների էջերում գրոշմուկու արժանի են: Մեր կարծիքը հաստատվում է նոյն իսկ Շիրակացու խօսքերով, որ երկնային մարմինների վրայ խօսելիս՝ հետևեալ միտքն է յայտնում. «Որ ինչ յաղագս երկնային ղարդուց ի մէջ Քաղդէացւոցն պատմին բանք բաշղանաց, աշխատութիւն անշահ համարիմ ղստութիւնս նոցա»:

Եւ արդարեւ, ի՞նչպէս կարող էր այն ժամանակի յունական զիտու
թեան տեղեակ անձը հաւատալ և ուրիշներին էլ հաւատացնել
թէ «փայլածուն յորժամ զվարսն ցուցանէ, զոր ոմանք զիսաւոր կո-
չեն, և զգէսսն իբրեւ զգալի զլոյսն յինքն առնու, մեծ պատերազ-
մունք և արիւնհեղութիւնք քան յերկրի, և տազնապ ի հարաւոյ
կողմանն. թէ Երկաւորին՝ յորում են աստեղք երկու, եթէ տեսա-
նիցիս զնա ի լոյս ուղղորդ՝ զիտեա թէ մեծամեծաց կորուստ դայ և
տղայոց յախտից մահ. բայց տարի լի և պտղաբեր լինի. թէ Կշիռն՝
յորում են աստեղք երեք, եթէ տեսանիցես զնոսա զհարաւային
կողմամբն, բարձր քան զմիւսն, եթէ ես ինչ ի վերայ թշնամոյն՝
ի բաց դարձիր, զի չես յաղթող. ապա եթէ զհիւսիսայինն տեսա-
նես բարձր՝ երթ, զի յաղթես. թէ Այծեղջիւրն՝ յորում են աս-
տեղք երեք մի քան զմի ձիգ, եթէ տեսանիցես զնոսա զկարճն և
զերկայնն զուգեալ առ իրեարս, զիտեա թէ քեզ գնալ պիտի յեր-
կէս, և բազում այլ սիրելեաց բնդ քեզ. ապա թէ այլ լուսով
տեսանես, զիտեա թէ բազում ծնունդք ի տան քո լինին,» և այլն:

Այս իմաստութիւնները օրինակող գրիչն անգամ կասկածա-
կան աչքով է նայում նոցա վրայ, ուստի և ձեռագրի լուսանցքի
վրայ աւելացնում է այս բառերը. «Յորոց թէ հրամանն Աստուծոյ
յաղթահարելով զսոսա՝ յայլ իմն շրջեսցէ զդիպուածքն, կշտամ-
բեցիս դու ստաբան գոլ»:

ԳՐԻԶ

АРМЯНСКАЯ ГЕОГРАФІЯ VII ВѢКА ПО Р. Х. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому.) Текстъ и переводъ съ присовокупленіемъ картъ и объяснительныхъ примѣчаній. Издалъ К. П. ПАТКАНОВЪ. С.-Петербургъ, 1877. ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՑ

Է ԴԱՐՈՒ, Ի լոյս էած Ք. Պատկանեան. (Եր. XXVIII. 84. 26):

Ահա հայկական հին գրականութեան մի ուրիշ յիշատակա-
րան էլ, որ այնքան վէճերի առիթ տուաւ նոր ժամանակի զիտեա-
կաններին: Ընդհանրապէս անունով հնութիւնից մեզ հասած
Աշխարհագրութիւնը մի անգամ էլ լոյս տեսաւ նորերումն Պ. Ք.
Պատկանեանցի ձեռով, որ թէ հայերէն բնագիրը և թէ մանաւանդ
ռուսերէն թարգմանութիւնը զարգարեց այլևայլ զիտական ծանօ-

թուլթիւններով և երկու պողոմեան^ա քարտէսներով, մինը հայ և միւսը ռուս լեզուով:

Աշխարհագրութեան հեղինակը իւր ներածութեան մէջ որոշակի ասում է թէ իւր գրուածը «ծայրաքաղ է արեւ» Պապ Աղէքսանդրացու երկրագրութիւնից, որ մի համառօտ հետեւողութիւն էր հռչակաւոր Պողոմէոս Կղզիոսի «ինքնագիր տիեզերագրութեանը»: Պապ Աղէքսանդրացին, որի աշխատութիւնը կորած է, ապրեցաւ Դրդարու վերջերը՝ Թէոդոս Մեծի ժամանակ. իսկ նորա առաջնորդը՝ Պողոմէոս աշխարհագիրը ծաղկեցաւ Բրդ դարում՝ Ադրիանոս և Անտոնինոս կայսրների օրերում:

Հայ մատենագրի համառօտագիծ Աշխարհացոյցը բաղկանում է չորս հատուածից, այն է՝ բացի ներածութիւնից, նոյն ժամանակի ծանօթ աշխարհների՝ Եւրոպայի, Արեւելի և Ասիայի կարճ տեսութիւնը: Ինչպէս հեղինակի խօսքերից երևում է, նորա աշխատութիւնը Պապի երկրագրութեան բառական թարգմանութիւն չէ, այլ միայն հետեւողութիւն, որի մէջ հայ աշխարհագիրը օգուտ է քաղել և ուրիշ մատենագրներից և հայ վաճառականների մատակարարած տեղեկութիւններից, «քանզի զլուսկանաւն և զկասպիականաւն (Միջերկրական և Կասպից ծովերը) մերոց իսկ արանց պատահաց շուրջ անցանել»: Այս առաջին կէսի համար: Իսկ գրուածի միւս մեծ կէսը, այսինքն Հայաստանի և նորա շրջակայ Վրաց, Աղուանից և Պարսից երկրների նկարագրութիւնը, անշուշտ անկասօրէն գրեց, օգուտ քաղելով աւելի մերձաւոր՝ ուրեմն և աւելի ճիշտ աղբիւրներից: Այս գրուածի շնորհով է որ մենք այսօր ծանօթ ենք հին Հայաստանի բաժանմանը 15 նահանգների և 189 գաւառների, որոնցից շատերի վրայ զուր կը լինէր մեզ մի որ և իցէ յիշատակութիւն որոնել միւս հայ մատենագրների գրուածներում: «Կամիմ զդոսա մանրամասնաբար պատմել, ասում է հեղինակը, թէ և սակաւ ինչ աշխատեցիմ ի գիր և ի քարտէս»: Ափսոս միայն որ չէ յիշում իւրաքանչիւր գաւառի զլսաւոր քաղաքները, ինչպէս նաև լեռների ու գետերի անունները և տեղագրութիւնը, և բառականանում է միայն այս կամ այն նահանգի կամ գաւառի մի քանի բերքերը յիշատակելով:

Այս յիշատակարանը առաջին անգամ հրատարակուեցաւ Մարտէլում Ժէրգ դարու վերջերում՝ 1683ին: Յաջորդ դարում, Վիստոն անգլիացի եղբայրները, Մովսէս Խորենացու պատմութեան ա-

ռաջին թարգմանները, թարգմանեցին լատիներէն և այս աշխարհագրութիւնը, և 1736ին նոյն պատմութեան վերջում տպագրեցին հետեւեալ վերնագրով, «Mosis Chorenensis Geographia»: 1) Իսկ այս դարու սկզբում Սէն-Մարտէն Ֆրանսիացին յիշեալ գրութեան թարգմանեց Ֆրանսիերէն և բնագրի հետ միասին հրատարակեց իւր Յիշատակարանի երկրորդ հատորում: 2) Մարտէյլեան և Վիստոնեան օրինակները, որոնցից գաղափարել էր նա իւր բնագիրը, մի և նոյն աղաւաղ ու խանգարուած ձեռագրից հանած լինելով, այնպիսի աշխարհագրական անուաններ ու տեղեկութիւններ էին պարունակում, որ Խորենացու ժամանակ չէին կարող լինել. ուստի և հայագէտ Ֆրանսիացին այն եզրակացութեանն է հասնում՝ թէ յիշեալ երկասիրութիւնը չէ կարող Նրդ դարու արգիւնք լինել, այլ միայն Թրդ կամ Ժրդ դարու մատենագրի գործ: Այս հիման վրայ նա բնագրի ճակատին հետեւեալ վերնագիրն է դրոշմում. «Աշխարհացոյց ստոյ (կարծեցեալ) Մովսիսի Խորենացւոյ»:

Ահաւասիկ մի քանի գլխաւոր փաստեր, որոնց վրայ Սէն-Մարտէնը հիմնում է իւր եզրակացութիւնները.

Աշխարհագրութեան մէջ ասած է թէ Գանուբ դետը ռուսաց մէջ 804 ու (1037) է կոչվում: Արդ այս անունը կարող էր ծագել միայն Թրդ կամ Ժրդ դարում, երբ ռուսները երևում են Գանուբի ափերի վրայ:

Փրանկաց ազգը չէր կարող ծանօթ լինել Մ. Խորենացուն, մանաւանդ իբրև հզօր ազգ:

Տաւրիկեան թերակղզին Խրիմ անունն է կրում և քրիստոնէական երկիր է համարվում. այն ինչ յայտնի է որ Պապի և Խորենացու ժամանակ յիշեալ թերակղզին դեռ չէր անցել Հռոմայեցոց իշխանութեան ներքոյ, ուստի և կասկածելի է որ քրիստոնէութիւնը մտած լինի այնտեղ:

1) Ուրիամ և Զօր՝ որդիք Ուրիամ Վիստոնի, որ Հնդկաստանի Մարաս քաղաքում անգլիական լեզուի ուսուցիչ էր հայազգի Գրիգոր Աղափիրեանի որդոցը: Սոցանից սովորեցաւ Ուրիամը հայերէն լեզուն, և յետոյ Լոնդոն վերադառնալով՝ իւր երկու որդոցը սովորեցրեց:

2) Saint-Martin, Mémoires sur l'Arménie, հատոր Բ. եր. 301—394. Mémoire sur l'époque de la composition de la Géographie attribuée à Moysé de Khoren.

Զորքորդ Հայքի գաւառների թվում յիշած է և Շադախ գաւառը. բայց Յովհաննէս Մամիկոնեան պատմագրի վկայութեամբ՝ այս անունը դրուեցաւ էրդ դարու սկզբին, ուրեմն և Խորենացուց յետոյ:

Ֆէրսէնդ պարսկական չափը կոչվում է փարսախ. բայց այս բառը ածանցուած է արաբական Փարսաք հնչումից, ինչպէս որ գործ էր ածվում Արաբացոց մէջ Զրդ դարուց յետոյ:

Թուրք անունը անծանօթ է արևելեան և բիւզանդական պատմագրներին մինչև Զրդ դարու վերջերը: Խորենացու պատմութեան մէջ էլ չէ յիշատակվում այս բառը, թէև շատ առիթներ կան ուր պատմիչը կարող էր յիշել այս անունը, եթէ ծանօթ լինէր նորան:

Ասիական Սարմատիայում յիշվում է Շրուան նահանգը, այն ինչ բոլոր արևելեան մատենագրները վկայում են թէ Աղուանստանի հին անունն է այս, որ սկսաւ գործ ածուիլ Խոսրով Նուշերվան Պարսից Թագաւորի ժամանակ, այսինքն Զրդ դարու կէսերը:

Հայաստանի հիւսիսային գաւառներից մի քանիսը Վրաստանին ու Աղուանստանին են տրվում, յետոյ առանձին Հայաստանի տեղագրութեան մէջ էլ են յիշվում: Սորանից երևում է որ յիշեալ գաւառները Վրաց և Աղուանից իշխանութեան ներքոյ էին ընկել. բայց այդ պատահեցաւ միայն Արշակունեաց Թագաւորութեան անկումից յետոյ, և Խորենացուն անյարմար էր ընդունիլ իւր աչքի առաջ կատարուած իրողութիւնը:

Հայագէտ Ֆրանսիացու այս և սոցա նման ուրիշ պատճառաբանութիւնների դէմ զինաւորուեցաւ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանը իւր հնախօսութեան մէջ ¹⁾: Միևիթարեան վանքի հարուստ գրադարանի ձեռագրերը միմեանց հետ բաղդատելով և իւր անձնական հետազոտութիւնները առաջ բերելով, Ինճիճեանը աշխատում է փառատել յարուցուած տարակոյսները և ապացուցանել

Թէ Յօգու, Խրիմ, Շադախ անունները ամենևին չեն յիշատակվում հնագոյն ձեռագրերում, ուրեմն և վերջին ժամանակների յաւելուածներ են.

Թէ հզօր ածականը ընտիր օրինակում չէ տուած Ֆրանկներին, այլ Ղալիլայում բնակող ուրիշ ազգերին. — «Ունի (Գաղղեա) քաղաքս և ազգս բազումս և հզօրս. և զազն փրանկաց».

¹⁾ Հատոր Գ. եր. 303—314.

Թէ փարսախ բառը ոչ Թէ արաբերէնից առաջ է եկած, այլ պարսկերէնից, ինչպէս որ ուրիշ բառեր էլ ենք գտնում հայերէնում նոյն հնչմամբ պարսկերէնից ածանցուած.

Թէ Թ ու ը ք անունը յիշում են Պոմպոնիոս Մէլան և Պլինիոսը՝ Քրիստոսի Ա դարում, ուրեմն և Խորենացին կարող էր ծանօթ լինել այս անուան.

Թէ Արշակունեաց Թագաւորութեան անկումից առաջ էլ հիւսիսային Հայաստանի մի քանի գաւառները Վրաց ու Աղուանից ներքոյ են գտնուել, ինչպէս որ վիայում է Փաւստոս Բիւզանդացին, և այլն:

Սէն - Մարտէնի և Կնճիճեանի բանակաւուով խնդիրը բոլորովն սպառուած չհամարուեցաւ: Գեռ երեք տարի սորանից առաջ՝ Կիպերտ երեւելի աշխարհագիրը վիճելի յիշատակարանը մանրամասնօրէն ուսումնասիրելով հայերէն բնագրի վերջին հրատարակութեան վրայ ¹⁾, Բէրլինի Ակադեմիայում կարգաց իւր հրատարակութիւնը, որի մէջ հետեւեալ եզրակացութեանն է հասնում. «Դուրս հանելով Աշխարհագրութեան վերջին մասը (այսինքն Հայաստանի և Պարսկաստանի նկարագրութիւնը) և մի քանի աննշան յաւելուածներ, մնացածը կարելի է հին խմբագրութիւն համարել, այնպէս ինչպէս որ գրուած է եղել Մովսէս Խորենացուց երդ դարում: Բացի սորանից պէտք է ննթադրել որ Հայաստանի նկարագրութիւնը իւր վախճանական կերպարանքը ստացաւ Զրդ դարում: Եւ փոքր ինչ յետոյ աւելացնում է. «Այս կարծիքին համամիտ է երեւում և Հայոց աշխարհագրական հեղինակութիւնը, Հ. Ղևոնդ Ալիշանեանը»:

Աւելի համարձակ ու վճռական կերպով է խօսում այս խնդրի վրայ Աշխարհագրութեան նոր Թարգմանիչը, Պ. Ք. Պատկանեանը: Իւր հրատարակութեան ռուս բաժնի յառաջաբանի մէջ, պարոնը ջատագով ու պաշտպան է հանդիսանում Սէն - Մարտէնի կարծիքներին, և բոլորովն մերժում է այն զիտնականների կարծիքը որոնք դեռ ևս յիշեալ երկասիրութիւնը Մ. Խորենացուն են ընծայում: Թէև տակաւին քննադատութիւնը չէ կարող այնքան ծանրակշիռ փաստեր ներկայացնել որ կարելի լինէր մի վախճանական վճիռ տալ այդ մասին, այլ միայն ճշմարտութեան աւելի կամ պակաս մօտեցող ենթադրութիւններ յայտնել, ինչպէս որ անում է օրինակի

¹⁾ Մատենագրութիւն Մովսիսի Խորենացույ. Վենետիկ, 1843:

Համար զգուշաւոր կիպկերտը, այնու ամենայնիւ մենք ոչինչ չէինք ունենալ ասելու Պ. Պատկանեանի դէմ, եթէ նշմարած չլինէինք նորա մէջ մի ձգտում հեգնօրէն խօսելու այն անձի գիտնականութեան վրայ, որի գրուածները որքան էլ հնացած լինին ներկայումս՝ դեռ շարունակում են ամենամտերիմ խորհրդակիցներ լինել Հայաստանի հնութեամբ պարապող գիտնականներին: Ամենայն կարծիք յարգելի է, եթէ անկողմնասէր է. ծուռ համոզմունքն անգամ պատկառելի է, եթէ անկեղծօրէն է արտայայտուած: Պ. Պատկանեանը յիշեալ խնդրի վերաբերութեամբ ինձիձեանին աւելի ազդասէր քան աշխարհագիր համարելով, հետեւեալ խորիմաստ միտքն է յայտնում. «Առհասարակ երբ գիտնական խնդիրներ լուծելու ժամանակ հետազոտողն հայեացքը պղտորվում է հայրենասիրութեամբ և զուրկ է այդպիսի դէպքերում անհրաժեշտ իրականութիւնից, աշխատանքի արդիւնքները ամենևին չեն համապատասխանում նորա վրայ վառնած եռանդին ու ջանքերին: Նոյնը պատահեցաւ և ինձիձեանի հետ: Նորա ընդդիմախօսութիւնների մէջ ոչ այնքան ծանրակշիռ ապացոյցներ կային (!), որքան պահանջողութիւններ՝ որւէ ֆրանսիացի գիտնականը պարտուպատշաճ երկիւղածութեամբ նայի հայկական հին յիշատակարանի վրայ: Վերջիվերջոյ բանականութիւնն այն եղաւ որ ամենայն անկողմնասէր ընթերցող ակամայ Սէն-Մարտէնի կողմն է անցնում (?), որ իւր կարծիքը գիտնականօրէն է պաշտպանում ապացոյցների ամբողջ շտեմարան առաջ բերելով, մինչ նորա հակառակորդը բաւականանում է անապացոյց ցրումներով (!!):

Հարցնում ենք այժմ, մի՞թէ ծանրախոհ գիտնականի խօսքեր են սոքա: Մի՞թէ ներելի է մի բանասէրի անապացոյց ցրումներն աշխատանքի այն փաստերը որոնցից շատը հէնց ինքը Պ. Պատկանեանը փոխ է առնում ինձիձեանից Սէն-Մարտէնի խօսքերը ջրելու համար, այն զանազանութեամբ միայն որ ինչոր միտքարեան վարդապետ Երդ դարու համար է ասում, նոյնը Պ. Պատկանեանը Երդ դարուն է վերաբերում, առանց ցոյց տալու թէ Երդ դարու համար այդ փաստերը սխալ են: Դժբաղդ աստղի տակ է ծնած եղել այդ խեղճ ինձիձեանը. ո՞վ ասես օգուտ է քաղել և դեռ ևս քաղում է նորա աշխատութիւններից, նորա Հնախօսութիւնը և Ստորագրութիւնը մի մի բանալի են ամենայն գիտնականի համար՝ որ կամենում է պա-

րապիլ Հայաստանի հնութեամբ, և սակայն ամէն կողմից քաշքշում են նորան, ամէնքը անխնայ յարձակում են նորա վրայ...

«Հայկական հին լեզուին տեղեակ անկողմնասէր հետազոտողը, շարունակում է Պ. Պատկանեանը, մտածել անգամ չէ կարող այս անանուն գրութիւնը խորենացուն ընծայել: Ոչ լեզուն, ոչ բացատրութեան եղանակը, ոչ յունական լեզուի գիտութեան աստիճանը, իրաւունք են տալիս այս Աշխարհագրութեան հեղինակ համարել խորենացուն: Մենք չենք կարող բոլորովին համաձայնիլ կրիտիկոսի այս խօսքերի հետ, և ահա ինչ հիման վրայ: Մովսէս խորենացին, մեր կարծիքով, հայ գրականութեան այն սակաւաթիւ մատենաագրներէն է, որի գրութեան մասին դժուար է այդպիսի բացարձակ վճիռ տալ: Բաւական է միմեանց հետ համեմատել օրինակի համար նորա Պատմութիւնը, Պիտոյից Գիրքը և Հռիփսիմեանց ճառը լեզուի և մտքերի արայայտութեան կողմից, որ կարելի լինի նշմարել նոցա մէջ եղած ահագին տարբերութիւնները. ասես թէ յիշեալ երեք աշխատութիւնները երեք առանձին մատենագրների գործ լինէին: Մինչև անգամ Պատմութիւնը կարծես մէկ մատենագրի զրոյցից դուրս եկած չէ: Երբորդ գիրքը, որի մի մասը ժամանակակից անցքերի նկարագրութիւն է, շատ տեղ աւելի պարզ ու հասկանալի է քան երկու առաջինները. հեղինակը աշխատում է այստեղ «հասարակաց խօսիւք անցանէլ», որ մի՛ գուցէ ընթերցողը բարձր ոճից գրաւուելով՝ մոքի վրայ ուշադրութիւն չդարձնէ և իւր ժամանակի պատմութեան ընթերցումը անպտուղ լինի: Իսկ Հռիփսիմեանց ճառը այնպիսի խալ ու անկանոն լեզուով է գրած, որ մարդ կը դժուարանար նորան խորենացու գործ համարել, եթէ այդ մասին մի որ և իցէ տարակոյս չլինէր: Առհասարակ խորենացին չէ կարող ընտիր հայկաբանութեան օրինակ համարուիլ Նզնիկների, Նղիշների հաւասար. նորա զլխաւոր տրժանաւորութիւնը պարունակվում է ինքնուրոյն հակիրճ ոճի մէջ, և ոչ լեզուի մէջ, որ երբեմն աւելի հեղինաբանական է քան հայկաբանական: Եթէ մեր քննութեան առարկայ եղող աշխատութեան «ձևերի ընտրութեան և բառերի կազմութեան մէջ» մեծ ճարտարութիւն չէ երևում, այդ հեղինակի յանցանքը չէ. ո՛վ որ էլ լինի նա, Մովսէս խորենացին թէ մի ուրիշը, անշուշտ մեծ դժուարութիւն պիտի կրած լինէր հայերէնի մէջ այնպիսի ձևեր ու բառեր գտնել, որ կարողանային հայ կեանքին դեռ անծանօթ գիտնական մտքերը ճիշտ ու գեղեցիկ կերպով

արտայայտել: Եթէ Խորենացու ժամանակից Դաւիթ Անյաղթի լեզուն իւր ստրկական հետևողութեամբ հելլենականին՝ գորդեան հանգոյց է մեղ համար այսօր, ինչպէս որ գորդեան հանգոյց էր նա անշուշտ և ժամանակակիցների համար, սխալ կը լինէր կարծել թէ այդ հետևողութիւնը ըզխում է մատենագրի հայ լեզուն հելլենացնելու մօլութիւնից: Ոչ. հայ իմաստասէրի առաջին և զլսաւոր ցանկութիւնն էր անստրաւիոյս ճիշտ ու որոշ կերպով արտայայտել փիլիսոփայական մտքերը, որոնց համար հարկաւոր տարրերը չգտնելով հայերէնի մէջ՝ բնականաբար և ակամայ պիտի ենթարկուէր յունական լեզուի զօրաւոր ազդեցութեանը, որով փոխանակ յունարէն լեզուն հայացնելու՝ հայերէնը հելլենացրից: Յիշենք նոյն մատենագրի մի ուրիշ գրութիւնը—Խաչի ճառը, որի լեզուն՝ թէև նոյնպէս խորթութիւններից և հելլենաբանութիւններից բոլորովին ղերծ չէ, այնու ամենայնիւ Դաւթի այս գրութիւնը և փիլիսոփայական աշխատութիւնների մէջ ոչինչ համեմատութիւն չէ կարող լինել: Գիտնական լեզուի կազմութիւնը և մշակութիւնը մի քանի սերնդի գործ չէ, մանաւանդ երբ զիտութիւնը դրսից է գալիս, ինչպէս որ պատահեցաւ մեզանում:

Տեղափոխելով Աշխարհագրութեան հեղինակութեան ժամանակը, Պ. Պատկանեանը երկ-երկու դարու զիջողութիւն է անում մի կողմից Ինճիճեանին և միւս կողմից Սէն-Մարտէնին. նա համարում է թէ յիշեալ գրութիւնը Է-րդ դարու արդիւնք է, և իբրև ապացոյց երկու փոքրիկ հատուկոտոր է բերում Աշխարհագրութեան ներածութիւնից, որոնք յայտնի մատենագրներից գտնվում են միայն Զ-րդ դարում ապրող Կոզմաս Ինդօկոպլեստէս յոյն հեղինակի երկրագրութեան մէջ: Բայց որովհետև հայ մատենագիրը ակնարկում է թէ յիշեալ հատուկոտորները հանել է Կոստանդինոս Կիպրացու Քրիստոնէական Տեղագրութիւնից (որ այժմ անձանօթ է), Պ. Պատկանեանը դժուար չէ համարում ընդունել թէ Կոզմաս Ինդօկոպլեստէսը և Կ. Կիպրացին մի և նոյն անձնաւորութիւններն են, մանաւանդ որ առաջինի աշխատութիւնն էլ Քրիստոնէական Տեղագրութիւն է կոչվում: Շատ համարձակ չէ՞ այս կարծիքը:

Այս կերպով Աշխարհագրութեան գրութեան ժամանակը որոշելով, Պ. Պատկանեանը յանձն է առնում գտնել մի մարդ Է-րդ դարում, որ կարող էր այդ գրութեան հեղինակել: Այստեղ էլ չէ դժուարանում կրիտիկոսը: Այդպիսի մարդ նա համարում է Անանիա

Շիրակացուն որ ուսումնասիրել էր յունական լեզուն և մաթեմատիկան, և որին մատչելի էին Պաղումէոսի ու Պապի գրուածները: Բայց սորանից, Շիրակացու գրուածներից մէկի մէջ պատահում է մի հատուկոտոր, որ գտնվում է և այս Աշխարհագրութեան մէջ: Վերջին հանգամանքը մանաւանդ համոզիչ է երևում. բայց բանն այն է որ այդպիսի մի փաստ կարելի էր բերել և յօդուտ Խորենացու, որի Պատմութիւնից ինքը Պ. Պատկանեանը մէկ երկու հատուկոտոր է բերում, Աշխարհագրութեան մէջ գտնուած հատուկոտորների նոյն և նման: «Բայց երկու երեք ընդհանուր խօսքեր ոչինչ չեն կարող ապացուցանել», ասում է կրիտիկոսը: Ի՞նչպէս. ինչ որ մի դէպքում իբրև զէնք ենք դործ ւնում մեր յառաջ բերած հաստատելու համար՝ միւս դէպքում ոչինչ արժէք չունի, որովհետև մեզ ձեռնտու չէ: Միթէ հակասութիւն չէ՞ այս:

Սակայն հարկս հարկաւորաց և պատիւս արժանաւորաց, ասում է ազգային առածը. այս է եղել և պատահեաւ էլ լինելու է մեր սկզբունքը մեր քննական նկատողութիւնների մէջ: Նիթէ սփառուցանք մի քանի անախորժ խօսքեր ասել մեր գիտնական հայրենակցին, յուսանք որ այդ ոչ նախապաշարմունքից առաջ եկած պիտի համարուի և ոչ ուրիշ որեւէ չար գիտաւորութիւնից: Քաւ լիցի. մեր խօսքերի մենակ շարժառիթ եղաւ նախ՝ գիտնական մարդու թիւթե վարմունքը ուրիշ գիտնականի վերաբերութեամբ. երկրորդ, նորա բացարձակ վճիռները այնպիսի խնդիրների մասին, որոնք դեռ շատ մութ են և զանազան տարակոյններ են վերցնում: Բայց այս արդելք չի լինիլ մեզ մեր գիտնական ազգակցի արժանաւորութիւնները ճանաչել և արժանապէս գնահատել: Պ. Պատկանեանը այն հազուադիւտ անձերից մինն է, որ նուիրել է իրան կատարելապէս հայկական լեզուի և պատմութեան ուսումնասիրութեանը: Համարեա տարի չէ անցնում որ նա մէկ կամ երկու աշխատութիւն չհրատարակէ յիշեալ նիւթերի վրայ: Տասնվեց տարուան ընթացքում քսանից աւելի զիրք տպագրեց նա իբրև թարգմանիչ, հրատարակիչ կամ հեղինակ:

Այս բոլոր հրատարակութիւնները ուսս հասարակութեանը և առհասարակ ամենայն կարգացողն մատչելի ու դրաւիչ անելու համար՝ Պ. Պատկանեանը մի գեղեցիկ հնարք ունի, այն է զարդարել նոցա բազմակողմանի հետաքրքրական ծանօթութիւններով: Այս կողմից հարուստ է մանաւանդ ներկայ հրատարակութեան ուսուս

կան թարգմանութիւնը, ուր երկու հարիւրից աւելի ծանօթութիւն կայ լեզուաբանական, աշխարհագրական, բուսաբանական և պատմական խնդիրներէ վրայ:

ԳՐԻԶ

Գ Ե Ն Ե Զ Ի Ո Ս

ՀԱՅԱԶԳԻ ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

Հային իւր մէջ տեղ չտուող ընդհանուր պատմութիւնը այնուամենայնիւ ստիպուած է շատ անգամ Հայի օգնութեանը դիմել իւր այլեայլ էջերը նորա շնորհիւ լինել, ուղղել կամ վաւերացնել — ինչպէս արեւել, օրինակի համար, Զրադաշտական, Պարսկական, Արաբական, Յունական, Մոնղոլներէ, Թաթարներէ և մինչև իսկ Եւրոպացոց (խաչակրաց) պատմութեան մասին: Թողնենք այն անհամար աղբիւրները, որոնց կորստեան վերայ մասնացոյց է լինում մեր աղբային պատմութիւնը, թողնենք նաև այն յոյսը, որով մենք գիւշտ բաներ ենք սպասում գտնել Հայաստանի հեծութեան թանձր քօղի ներքեւ, — դեռ մինչև այսօր էլ դուրս են գալիս երբեմն այս կամ այն անկիւնից Հայի աշխատութեան պտուղներ և արդիւնաւորում ընդհանուր պատմութիւնը:

Սոյն կարգի Հայերից մինն է եղել Կոստանդին պատրիկի որդի Յովսէփ Գենեզլիօսը, որ ժողովում ապրել է Բիւզանդիոնում և զբաղել Լեոն Ե, Միքայէլ Բ, Թէոփիլոս, Միքայէլ Գ և Բագրիտոս կայսրերի պատմութիւնը:

Կարծելով որ մեր Հայ ընթերցողներին ծանօթ չի լինիլ այս անձն և իւր գործը, արժան եմ համարում մի համառօտ տեղեկութիւն տալ նորա մասին:

Թէպէտ Ռիւզանդական ժամանակագիրներէց մինը յիշել է մի Պանեղիոս անունով բիւզանդական պատմագիր, և մի քանիսն էլ Ռիւզանդիայում բնակուող Հայազգի Կոստանդինի որդի Գենեզլիոսի մասին են յիշել, բայց ոչինչ տեղեկութիւն չկայ, թէ արդեօք այս Պանեղիոսն է եղել ոյն պատմագիրը, թէ նա էլ ուրիշ Գենեզլիոս է:

Վերջապէս նորերումս դուրս է գալիս մի բիւզանդական ժա-

մանակագրութիւնն ¹⁾), սակայն միայն մի օրինակ, այն ևս՝ դժբաղդ դարար՝ առանց հեղինակի վաւերական անուան, որովհետեւ միայն առաջին թերթի լուսանցքում՝ ուրիշ մեկանով և ձեռքով գրուած մի ծանօթութիւն գենեզիոս է անուանում գրքի հեղինակին, մինչդեռ վերջումն էլ՝ դարձեալ ուրիշ ձեռքով՝ Սիմէօն անուն մէկը գիրքը բոլորովին այլ անձի է սեպհականացնում, այն է Գեօկեսարիոյ կամ Անարզաբայի Յովհաննէս եպիսկոպոսին:

Սակայն Ֆերդինանդ Հիրշը իւր՝ անցեալ 1876-ին հրատարակած՝ «Byzantinische Studien» անունով երկասիրութեան մէջ աշխատում է հէնց նոյն իսկ գրքից փաստեր հանելով ապացոյցանել, որ ճիշտ այն հայազգի գենեզիոսն է եղել սոյն գրքի հեղինակը:

Յառաջ բերուած փաստերի բովանդակութիւնը՝ ամբողջապէս Հային վերաբերելով՝ արժան եմ՝ համարում բառ առ բառ թարգմանել այստեղ:

«Նախ», ասում է Ֆերդ. Հիրշը, «թէ այսպիսի անունով մի պատմագիր եղել է՝ մենք տեղեկանում ենք յիտազայ ժամանակագիր Յովհաննէս Սկիւլիցէսից: Սա իւր յառաջաբանում Յովսէփ Գենեզիոսին այն մատենագիրների կարգումն է յիշում, որոնք Թէօփանէսից զինի՝ բայց ինչպէս պախարակելով է ասում, ոչ նորա և իւր նախորդ Զիննիէլոս Գէորգիոսի յէս երկար ժամանակամիջոց պարուհակող, այլ մենագիր, նաև աչառու և կուսակցական ոգով պատմութիւններ են գրել: Իսկ յետոյ Գերոզիոսի շարունակութեան և սորան հետևող ժամանակագրերի մէջ գտնվում է մի ծանօթութիւն, որ ցոյց է տալիս թէ իսկապէս մեր պատմագիրքը սոյն Գենեզիոսի երկասիրութիւնն է: Այնտեղ իրօք Միքայէլ Գ կայսեր պատմութեան մէջ խօսվում է մի Հայագգի Կոստանդինի մասին, որ նոյն կայսեր թիկնապահ զնդի հրամանատար է եղել և Միքայէլի կառավարմանց մասնակցութիւն ունեցել: Եւ հարեանցի նկատվում է թէ նա հետագայ Թովմաս Պատրիկի և Գենեզիոսի հայրն է եղել: Հէնց այս հայագգի Կոստանդինի մասին բոլորովին տարբեր հետաքրքրութիւն է ցոյց տալիս մեր ժամանակագրութեան հեղինակը: Ոչ միայն նկատելի մանրամասնութեամբ է պատմում նորա մասնակցութեան մասին, որ ունեցել է այլևայլ անցքերում, այլ և սրտաղին կերպ

¹⁾ Սոյն ձեռագիրը այժմ Լայպցիգի գրատանն է գտնվում:

պով է խօսում նորա վերայ, գովում և պաշտպանում նորան մի այնպիսի եռանդով, որ ակն յայտնի տարբերվում է իւր սովորական սառն ու ցամաք նկարագրութեան եղանակից: Առաջին անգամ պատկերամարտ Յովհաննէս պատրիարքի անկման նկարագրութեան մէջ է յիշում նորան, և խիստ զայրանում այնտեղ, թէ պատրիարքը նորան ամբաստանել է, որպէս թէ այն հարուածները, որ ցոյց էր տալիս իւր փորի վերայ, նա հասուցած լինի: Սոյն առթիւ պատմում է թէ՛ Կոստանդինը հայազն իշխանների ցեղիցն է սերունել, թէ նա Թէոփիլոս կայսեր ժամանակ իւր եղբայրներից պատանդ է ուղարկուել Կ. Պօլիս, թէ իւր մարմնական և հոգեկան փայլուն ձերքերի պատճառով շուտով հրամանատար է կարգվում կայսերական թիկնապահ գնդին, յետոյ էլ պատրիկի և լոգօթի տատիճաններին հասնում: Յետոյ Թէոփիստոսի կործանման առթիւ՝ պատմում է, թէ ինչպէս ի զուր է ջանացել նա սորա կեանքն ազատելու, և գովում նորան իւր ազնիւ մտքի և արիութեան համար: Ապա՝ իգնատիոս պատրիարքի անկման առթիւ յայտնում է, թէ միայն այն Կոստանդինն է դէմ դրել նորա հրաժարեցնելուն և Փոստոսի բարձրացնելուն, և թէ նա բռնադատուած և տառապօղ իգնատիոսին զաղտնապէս սիրով է բանդում. գովում է նորան, թէ նա՝ թէպէտ կայսեր մտերիմ՝ բայց չար գործերում նորան գործակից չէ եղել, և թէ նա զիտացել է ՂԱստուծոյն՝ Աստուծոյ տալ և զկայսերն՝ կայսեր: Նա ևս խօսում է յետոյ այն կառավարման մասին, (որ Գէորգիսի շարունակութեան մէջ էլ է յիշում,) որին Կոստանդինն ևս մասնակից է եղել կայսրի հետ: Բարդասի սպանման առթիւ պատմում է, թէ ինչպէս Կոստանդինը պաշտպանել է կայսեր, որի կեանքը նմանապէս վտանգի մէջ է եղել, և թէ ինչպէս նա իւր միջամտութեամբը վերջ է տուել արինհեղութեանը: Վերջապէս յիշում է նաև, թէ Կոստանդինը Բաղելիոսի ազգականն է եղել, թէ ի վերջոյ իւր այնքան փառաւոր ասպարիզի սկզբներում սորան բարեկամ և օժանդակ է կացել:

«Որովհետև մեր ժամանակագրքի հեղինակը այսպիսի արտաքոյ կարգի միտումն է ցոյց տալիս դէպի այն Կոնստանդինը, յայտնապէս պէտք է առանձին շարժառիթ ունեցած լինի այս բանին. նա պէտք է կամ իսկապէս նորան, կամ նորա զերգաստանին մերձաւոր եղած լինի: Արդ՝ քանի որ մենք գիտենք, թէ այն Կոստանդինը ունեցել է Գեննզիոս անունով որդի և թէ սա պատմութիւն է գրել,

ուրեմն կարելի է հէնց սորանից մեծ հաւանականութեամբ եզրափակել, թէ մեր ժամանակագիրքը սոյն իսկ պատմագիրքն է, և այս հաւանականութիւնը առաւել ևս հաւաստիանում է նախ նորանով, որ Գենեզիոս անունը ձեռագրի վերայ նշանակուած ենք գտնում, և երկրորդ, որ մեր ժամանակագրքին բոլորովին յարմար են զայն այն տեղեկութիւնները, որոնք Միւլլիցէսը տալիս է Գենեզիոսի զրբի մասին: Որովհետեւ սա յիրաւի միայն մի կարճ ժամանակամիջոց է պարունակում, և նկարագրութիւնը, ինչպէս յետոյ կստացուցանուի, գոնէ վերջին մասերում աչառու և կուսակցական ոգով է զրուել: Ուրեմն այն տողերի ծանօթութիւնը, որ մեր զրբի հեղինակութիւնը Գիտեսարիոյ Յովհաննէս եպիսկոպոսին է տալիս, պէտք է սխալ լինի, մանաւանդ որ երկասիրութիւնը հոգեւորական հեղինակի ոչ մի հետք չէ ցոյց տալիս իրանում:»

Յերդինանդ Հիրշը յետոյ մի քանի խօսք էլ Գենեզիոսի հօր եղբօր և նորա անձանց մասին է աւելցնում: «Արդ՝ մեր ժամանակագրքի հեղինակը», ասում է նա, «կոչւում է Գենեզիոս կամ Յովսէփ Գենեզիոս: Նա սերուել է նշանաւոր դերբաստանից, իւր հայր կոստանդինը Միքայէլ Գ կայսեր օրով բարձր և պատկառելի տեղ բռնել, կարող էր և Բագլիւոսի հետ ունեցած մի տեսակ ազդականութեամբ պարծենալ, որովհետեւ սորա շողոքորթիչները յերկրի էին մի ազդաբանութիւն, որով սա հայկական և պարթևական թագաւորներէն էր իջնում: Սակայն թվում է որ Բագլիւոսի օրով և առհասարակ Միքայէլ Գ-ի մահից յետոյ կոստանդինը քաղաքական դեր խաղացած չէ, որովհետեւ ոչ ինքը Գենեզիոսը յառաջ է բերում նորան Բագլիւոսի կառավարութեան պատմութեան մէջ, ոչ էլ հետագայ ժամանակագիրները յիշատակում: Այն ինչ իւր որ զին՝ Գենեզիոսի եղբայր թովմասը նմանօրինակ նշանաւոր տեղ է բռնում. կոստանդին Է-ի մանկութեան ժամանակ նա երեւան է գալիս իրրեւ լոգոթէտ, բայց թվում է որ յետոյ էլ այս աստիճանը ունեցել է. նոյն իսկ կայսերից դովոււմ է նա թէ իբրեւ անկաշառ պաշտօնեայ և թէ իբրեւ նշանաւոր զիտնական: Իսկ ինքը Գենեզիոսը երևում է թէ պետական բարձր պատիւ չէ ունեցել, ապա թէ ոչ Գէորգիոսի շարունակութեան մէջ նա էլ նկատողութեան կառնուէր, ինչպէս իւր եղբայրը առնուել է: Բայց այնուամենայնիւ նա ևս ծանօթ և յարգելի անձնաւորութիւն եղած լինելու է, ապա թէ ոչ դժուար թէ այնտեղ առհասարակ յիշատակուէր: Եկեղեցական դա»

սին պատկանելուն, ինչպէս արդէն նկատուել է, ոչ մի նշան չէ երևում: Ինչպէս իւր ժամանակագրութեան յառաջաբանը ցոյց է տալիս՝ նա մերձակայ է եղել կայսր Կոնստանդին Պորփիրոզէնին, որին նա գովում է իբրեւ «ամենազիտնական բոլոր կայսրների մէջ», ուրեմն նա այն գիտնականների ակմրիցն էր, որոնց նոյն կայսրը իւր շուրջն էր հաւաքել, և որոնք նորա յանձնարարութեամբը երկասիրեցին այն ըստ մեծի մասին քաղուածոյ՝ գործերը, որոնցով փորձեց նա օժանդակ լինել իւր ժամանակակիցների և ապագայ սերնդի մտաւոր զարգացմանը: Գեներէիւր իւր պատմադրքում մի անսակ գիտնականութիւն է ցոյց տալիս, շոմերոսից յաճախ տողեր և ոճեր է յառաջ բերում, սիրում է ստուգաբանել, աշխատում է նաև յարմար դիտողութիւններով կամ երկար միջանկումներով ներկայացնել իւր՝ հին պատմութեան և զիցաբանութեան մասին ունեցած հմտութիւնը:

Թէ Գեներէիւսը իսկապէս որ թուականին է գրել իւր զիբքը — որոշ տեղեկութիւն չկայ: Բայց որովհետև սոյն երկը Կոնստանդին է-ի հրամանովն է հեղինակուել, որին և նուիրուել է, ինչպէս ինքը հեղինակը յայտնում է իւր յառաջաբանում, ուստի և Ֆերդինանդ Հիրշը մի քանի ուրիշ ապացոյցներով էլ հաստատում է, որ նա պէտք է 945—959-ի միջոցներում գրուած լինի:

Վերջապէս գրքի արժանաւորութեան մասին հետևեալն է յառաջ բերում Ֆերդինանդ Հիրշը.

«Սոյն աշխատութեան արժանաւորութեան մասին խիստ տարբեր են», ասում է նա, «բիւզանդական պատմութեան արդի մշակողների կարծիքը: Ըստ Շլոսերի նա «առանց դատողութեան խիստ տարբեր լուրեր արտադրել է, կրճատել և իրար է խառնել»: Հէրզենդէօթեր ներկայացնում է Գեներէիւսին իբր «առհասարակ շատ արժանահաւատ»: Բամբո՝ հակառակ հեղինակի յայտարարութեանը՝ հաստատում է, որ նա ոչ միայն բերանացի լուրեր, այլև մի շարք գրաւոր աղբիւրներ է գործ ածել, որոնց անունները յառաջ է բերում: Սոյն գիտնականներից ոչ մինը յանձն չէ առել իւր ասածները ապացուցանելու: Ես կը փորձեմ ճիշտ քննութեամբ նորա որպիսութիւնը և արժէքը ցոյց տալ.....»:

Այստեղ 48 երեսներում քննադատելուց յետոյ՝ հետևեալ վճիռն է տալիս:

Սոյն քննադատութիւնից եզրափակվում է, որ Գեներէիւսի ժամանակագրութիւնը իւր այլ և այլ մասերում խիստ տարբեր ար-

Ժէք ունեցող պատմական աղբիւր է: Հեղինակի այն յայտարարու
թիւնը, թէ ինքը մասամբ հմուտ է ժամանակակիցների պատմու
թեան և մասամբ հասարակաց զոյցներին է հետեւել, ճշմարիտ է
դուրս գալիս. սակայն նորա աղբիւրները ոչ միայն բերանացի են,
ինչպէս իւր սեպհական խօսքերը կարծեւ են տալիս, այլ մանաւանդ
Գէորգիոսի քրոնիկոնը, ինչպէս և Նիկեփորոս և Խոնատիոս պատ
րիարքների կենսադրութիւնները գործ էածել. և նորա զանազան
տեղեկութիւնների մասին հաւանական է կարծել, որ նոքա ևս ու
րիշ գրաւոր աղբիւրներից են առնուել որոնք այժմ կորած են: Հե
ղինակը իւր կողմից ոչինչ դատաքննական դործունէութեան հետք
չէ ցոյց տալիս. ամենալաւ և ամենավատ աղբիւրներից հանած տե
ղեկութիւնները՝ առանց խտրելու իբր հաւասար արժէքով իրար
մօտ է դասում: Այլ և աչառութեամբ է վարվում իշխօղ կայսեր
դերդաստանի վերաբերութեամբ, և վերջին գրքում անցքերը կու
սակցական ոգւով դիտմամբ ներկած և մասամբ էլ բոլորովին այ
լատարապէս ներկայացնում:

Մէկ խօսքով. Գենեղիոսի պալասութիւնները ի նկատի առ
նելով հանդերձ՝ նա այնու ամենայնիւ մնում է բիւզանդական պատ
մութեան նշանաւոր աղբիւրներից մինը:

Ինչպէս տեսնուեցաւ վերևում՝ Գենեղիոսի հայ լինելը միայն
դիպուածով է իմացվում. եթէ չլինէր այն զիպուածը, նա իւր ա
մեն կողմերով, այսինքն թէ անունով, թէ գործով, թէ լեզուով,
թէ հայրենիքով, թերևս և կրօնքով Յոյն պիտի նկատուէր:

Ս. Մ. ԱՆԱՆԵԱՆ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՋՈՒ, Դասագիրք ընթերցանութեան աղգային ուսումնարան
ների համար. Գ և Դ տարի. աշխատասիրութիւն Ն. Տ. Ղևոնդեանցի,
Տիփլիս, 1877.

Մեր ուսումնարանները բարեբաղդ են, որ մի գրքով էլ հո
րստացան: Յարգ և պատիւ մեր ուսուցիչներին, որ ոչինչ բարոյական
և նիւթական վարձատրութիւն չստանալով, իւրեանց փոքրաթիւ
ազատ ժամերը դարձեալ նուիրում են մանկավարժական զրականու
թիւնը հարստացնելուն, և միայն իւրեանց այդ հոգևոր զբաղմանց

մէջ են գտնուում իւրեանց վարձատրութիւնը, ամփանքն և ուրախութիւնը: Անտարակոյս Պ. Տ. Ղեկնորեանը այդ անձինքների շարքում պատուաւոր տեղ է բռնում: — Այս երկու խօսքից երևում է, թէ որչափ անարդարութիւն է, յիշեալ պարոնների ձեռքի տակից դուրս եկած աշխատութիւնքը առանց այլևայլութեան խիստ քննութեան բովի մէջ ձգել, և վերջապէս ամենայն սառնասրտութեամբ վճիռ դնել նոցա վրայ, թէ այսքան պակասութիւն կան նոցա մէջ, կողքին դնելով մի վերջակէտ: Մենք մեր կողմից այդպիսի դատադրքերը միշտ ընդունել ենք պատկառանքով, և միշտ ուրախացել, եթէ նոցա մէջ գտել ենք մի փոքր յառաջագիմութիւն իւրեանց նման նախընթաց աշխատութիւններից: Եւ ի՞նչ իրաւունքով պէտք է աւելի պահանջէինք: Մեր բոլոր ուսուցիչ-հեղինակները «ինքնուս» մանկավարժներ են, և ուրեմն եթէ նոքա կարողացել են գտնէ մէկ մասով յաջողեցնել իւրեանց գործը, մենք ամենայն անկեղծութեամբ պէտք է ասէինք «յարգ և պատիւ նոցա», որովհետեւ մանկավարժութիւնն էլ մի զիտութիւն և արուեստ է, նա ևս դժուար է ուսանվում, նորա մէջ ինքնուս լինելը մի հրաշք է, նա ևս պէտք է ազատ ուսումնասիրուի, առաջնորդութեամբ հմտագոյնների և զիտողների: Սորա ապացոյցը այն կարող է լինել, որ արտասահմանում նա արդէն համալսարանական ուսմանց կարգն է մտել:

Բոլորովին չհակառակելով մեր այն համոզմունքին, թէ մեր հեղինակները ազատ պէտք է լինին խիստ դատապարտութիւնից, այս անգամին մենք կամենում ենք թողնել մեր սովորական լռութիւնը դատադրքերի վերաբերութեամբ, և մի երկու խօսքով ցոյց տալ յիշեալ դատադրքի բուն արժանաւորութեան չափը, և թէ մեր երիտասարդ հեղինակները դեռ որչափ լայն ասպարէզ ունին իւրեանց առաջը, ուր ամենայն յաջողութեամբ կարող են և ընդունակ են մեծ և արդիւնաւոր գործ կատարել: Այս առաջին ընթերցարանը չէ, որ մեր զրականութեան մէջ լոյս է տեսնում. ուրեմն իրաւամբ կարող ենք հարցնել, թէ որչափով նոքա մօտեցել են իրանց բարձր նշանակութեանը: — Նիբիլն ասել է, թէ մի ժողովուրդի քաղաքակրթութեան չափը իմանալու համար ամենալաւ միջոցներից մէկն է հետազօտել, թէ նա որքան սապոն է գործ ածում. հանգուցեալ Վիբէնն էլ այս խօսքերին աւելացնում էր. մի երեխայի զարգացման աստիճանի մասին տեղեկութիւն ստանալու համար, բաւական է իմանալ, թէ նա ի՞նչ ընթերցարան է ունեցել ձեռքին: Չափազանցութիւն կայ այս

խօսքի մէջ, բայց ոչ որ չի ժխտիլ, թէ դասական բոլոր գրքերից ամենից նշանաւորը «ընթերցարանն է»։ ապա ուրեմն ամենից կատարեալն էլ դա պէտք է լինի։ Պէտք է ասել, որ մեր ուսուցիչները այդ վաղուց հասկացել են։ մեր ուսումնարաններում գործածած գրքերից ոչ մէկը այնքան հեղինակներ չէ ունեցել, ինչքան «ընթերցարանը» այս կամ այն անուամբ, ինչպէս զորօր. զանազան այբբենարաններ, Նազարեանցի, Աղայեանցի, Կամսար Օձնեցու, Ղուկասեանցի, Տէր Յակովբեանցի, մեր հեղինակի և ուրիշների աշխատութիւնները։ Եւ այսպէս կարծես մեր մանկավարժական մատենագրների մասնագիտութիւնը «ընթերցարանն է» դարձել, և ուրեմն պէտք է կարծել, թէ դոքա մի տեսակ հմտութիւն կարող էին ստանալ «ընթերցարան» կազմելու մէջ, միշտ նախընթացների փորձերը իւրեանց աչքի առաջ ունենալով։ Ուստի անտեղի չի լինիլ ցոյց տալ վերջապէս, թէ որ չափով դոցանից վերջինը յաջողակ և յառաջադէմ է միւսներից, թէ ընդհանրապէս մեր ընթերցարանները ի՞նչպէս են կատարել իւրեանց գործքը և ի՞նչ է մնում նոցա դարձեալ կատարելու ապագայում։

Պ. Ն. Տ. Ղեռնդեանը գրել է նաև մի յառաջաբան, որ բաւական ծանօթացնում է գրքի բովանդակութեան հետ։ Նախ և առաջ մեր հեղինակը շատ նախանձում է մի Ռուս հեղինակի, որ ինքը նորա պէս բաղդաւոր չէ մայրենի գրականութեան մէջ եղած քառասուն աշխատութիւնները քառասունումէկին հասցնել, այլ միայն հինգ աղքատ թիւը դարձնում է վեցի։ Մենք կարծում ենք որ հեղինակը ի զուր է այսպէս տխուր սկսում իւր փշալից ճանապարհը. հանգամանքներին նայելով, միշտ ձեռնտու է, որ վեցերորդը ուղղակի արմատով կտրէ վատ աշխատութիւնների ճանապարհը, քան թէ սպասենք, որ վատերի թիւը քառասուն դառնայ, և ապա թէ լոյս տեսնի այդ ղիւթական թիւ քառասունումէկերորդը։ Մեզ համար ընդհակառակն մեծ ուրախութիւն է, եթէ վեցերորդը ճիշտ նկատել է իւր նախընթացների պակասութիւնքը և ձգտում է նոյնը չկրկնելու։ Յառաջաբանն այդ պակասութիւնները այսպէս է թւում. Նախընթաց դասագրքերը չեն հետևում մի ընդհանուր ուղղութեան (որի՞ն), չեն ասփոփում իրանց մէջ տարրական ուսման մի որոշ չափ (որը), չեն ամփոփում գիտութեան գլխաւոր ճիւղերի վերայ հիմնաւոր տեղեկութիւններ, այլ մանր ու անկապ կտորներն են մատուցանում և չեն լցուցանում

սկզբնական ուսման պահանջը գէթ մասնաւորապէս (ուրեմն ընթերցարանը պէտքէ կատարէ այդ պաշտօնը):

Արդեօք հեղինակը բոլոր պակասութիւնները հաշուեց, և արդեօք հաշուածը ճիշտ են, բայց... լսենք նախ և առաջ նորա միւս բացատրութիւնները: Իւր ուղղութիւնը այսպէս է մեկնում. պէտք է որ ուսումնարանների իւրաքանչիւր տարուայ ուսումը իրան շրջանին համեմատ լինի, թէև ամփոփ, բայց բազմակողմանի և ամբողջական, և որ իւրաքանչիւր յաջորդ տարին ընդարձակէ իւր նախորդի աւանգածը՝ աշակերտների զարգացման հետ իւր շրջանն էլ ընդլայնելով: Յետոյ աւելացնում է գեղեցիկ խօսքեր. «աշակերտի սահմանափակ զարգացման ամենագլխաւոր պատճառներից մէկը մենք ճանաչում ենք և այն, որ նա չնայելով որ շատ բան ուսել է, բայց այդ բոլոր բաները, եթէ կարելի է այսպէս ասել, գետեղուած են նորա գլխի զանազան խորշերում, առանց ծանօթութիւն ունենալու իրանց դրացիների հետ: Ուսուցիչներից ամեն մէկը, գուցէ բարեկտր ճութիւնից դրդուած, աշխատել է, որքան կարելի է, խիտ լցնել իրան վիճակուած խորշը, առանց նեղութիւն կրելու իւր հարեանի հետ հաղորդակցութիւն պահպանելու համար: Սա մինչև նաւոր խօսք է, որ մեր գրականութեան մէջ լսվում է. այժմ հետաքրքիր է իմանալ, թէ ի՞նչ գեղով պէտք է բժշկուի այդ անուրանալի ցաւը: Հեղինակը շարունակում է. «Մենք կարծել ենք, որ այս չարիքի առաջը կառնի դասագիրքը (իմա ընթերցարանը), եթէ նա կազմուած է այնպէս, որ կարող է կապ պահանջել ուսանելի աւարկաների գէթ գլխաւորների մէջ...» Ո՛չ, ո՛չ և դարձեալ ո՛չ. դասագիրքը այդ չարիքի առաջ չի կարող առնել...: Դուք կարծում էք, թէ մանկան գլխի խորշերը այնքան քիչ և փոքր են, որ մի 400 երեսանոց դասագիրքով բոլորը կծածկուին: Իսկ ընկերները, իսկ ընտանիքը, իսկ շրջապատող հանգամանքները, իսկ օդը, կլիման, ամբողջ անցեալը, իսկ նախապաշարմունքները և հազար ու մէկ այսպիսի բաները, մի՞թէ սոքա մանկան մէջ նոր նոր խորշեր չեն բացել, և որ դասագիրքը այս բոլոր կողմնակի աղբիւրները կարող է իւրաքանչիւր անհատի համար առանձին նախատեսել: Անտարակոյս ձեր նկատած պակասութիւնը ճիշտ է, բայց նորա բժշկութիւնը շատ սխալ էք մեկնում. նա կ'բժշկուի ընդհանրապէս հիմնաւոր նախադիժ հաստատելով ուսման մէջ և մասնաւորապէս միշտ և հանապազ դասի ժա-

մանակ, գիտութեան բոլոր ճիւղերի մասին խօսելիս, կապակցութիւններ (ասօսիացիօններ) հաստատելով մանկան մտքի մէջ, մէջը յօդելով նաև այն կողմնակի աղբիւրները, իսկ այս կարող է կատարուիլ բերանացի և տեղն ուտեղը հարկաւոր եղած ժամանակ, որովհետև այդ բաները երբեք նախատեսել կարելի չէ և միայն ուսուցչի արթուն աչքը կարող նկատել, երբ աշակերտը այսպէս թէ այնպէս նորա առաջ արտայայտում է. ուրիշ փրկութիւն չկայ: Ի հարկէ այստեղ «ընթերցարանն» էլ մեծ դեր կարող է խաղալ, եթէ նա միշտ իւր շրջանն ընդլայնացնում է և շատ թէ քիչ սխտեմատիքական ձևին մօտեցնում, ինչպէս որ դուք էլ խոստանում էք. «ընթերցարանի» այս ծառայութիւնը քիչ չէ, և չպահանջէք նորանից աւելի, որովհետև աւելին տալ չի կարող:

Ախոս, որ հեղինակը ոչ մէկ տեղ չի յայտնում, թէ տարական ուսման որոշ չափը որն է: Մի որոշեալ չափը երևում է նախազօր. իսկ քանի որ նախազօր յայտնի չէ, անկարելի է մի ընթերցարանի յօդուածների մասին ասել, թէ արդեօք նոքա որոշեալ չափի մէջն են մնացել, թէ չեն հասել այդ չափին: Չորօր. եթէ մենք ուզենայինք մեր քննած աշխատութիւնը մեր ունեցած նախազօր չափել, մենք կարող էինք որոշ կերպով ցոյց տալ, թէ գրքի բովանդակութիւնը որքան պակասէ որոշեալ չափին մօտենալուց, բայց մեր չափով իրաւունք չունինք ուրիշն աշխատութիւնը չափել: Բաւական է իմանալ, որ հեղինակը իւր աշխատութիւնը բաժանել է տասնևմէկ վարժութիւնների: (Վարժութիւններ այստեղ բաժանմունքների մտքով է ընդունել հեղինակը, որ բաւական շփոթեցնում է ընթերցողին): Նոցանից եօթը բնագիտական զանազան ճիւղերին են նուիրած, որ բաւական բազմակողմանի են, երեքը Հայոց պատմութեան, իսկ մէկի մէջ պարունակվում են զրաբար յօդուածներ մանուկներին այդ լեզուի հետ ծանօթացնելու համար: Մեծաւ մասամբ կարելի է ասել, որ ընտրուած նիւթերը յարմար են այն աշակերտների հասակին, որոնց համար որ նշանակուած են: Բայց ձևի կողմանէ չի կարելի նոյնը հաստատել: Բնագիտական վարժութիւններից առաջին երեքը պարունակում են իրանց մէջ շատ դեղեցիկ յօդուածներ, զորօր. տարուայ եղանակներ և առանձին կենդանիներ՝ (ինչո՞ւ համար առանձին ծառերի նկարագրութիւններ չկան). այսպիսի յօդուածներով միայն կը հասկանայ մանուկը այն զգաց

մուկները, որ «ընթերցարանում» բերած մի երգի մէջ արտայայտվում են և որ յետոյ մանուկն էլ պիտի երգէ.

Ո՛վ մեծաքանչ դու լեզու,
Ո՛վ հեշտ բարբառ մայրական,
Փափկահնչուն բառերուդ
Նման արդեօք այլ տեղ կան:

Բայց 4—7 վարժութիւնների մէջ եղած յօդուածների մեծաքոյն մասը այն տեսակիցն են, որոնք յարմար են մի բառարանի յօդուած լինելու համար և ոչ թէ «ընթերցարանի» մէջ մանելու: Նոքա այնքան գծուար են սուր ընմբռնելու համար և ծանր՝ անսովոր ականջի լսողութեան համար, որ դասի ժամանակ աւելորդ բացատրութիւններ կ'ապահանջեն, խօսքի թելը միշտ կ'ընդհատեն. միով բանիւ նոքա գուցէ աւելի յարմար են բնագիտութեան մի «դասագրքի» մէջ զետեղուելու, ուր այդպիսի ընդհատութիւններ ներելի են, քան «ընթերցարանի» մէջ, որոնց յօդուածները կարդալիս և ամենայն դիւրութեամբ ըմբռնելիս, լեզուի ուժեղ ազդեցութեան տակ լինելով՝ մանուկը պէտք է բացագանչէ.

Մինչ կը հնչես դու քեզի,
Սրտերն ամեն գողացար:

Այա թէ ոչ երգի այս մասը մանկան անհասկանալի կ'լինի, խօսքերը կ'լինին սուտ և ոչ ճշմարիտ:

Եւ այսպէս հեղինակի ամենամեծ սխալն այն է, որ «դասագիրքն» ու «ընթերցարանը» միմեանց մէջ խառնել է, իրան բոլորովին հաշիւ չտալով, թէ դոքա իրարից միանգամայն տարբեր բաներ են: (Բայց այս մասին տես մեր «ուսման նախագիծ ազգային ուսումնարանների համար» եր. 40 և շար.)

Յօդուածները շատ անգամ անբնական, և անալի են, և այս շատ անգամ այն պատճառիցն է գոյանում, որ հեղինակը մանուկներին անտեղի խօսեցնել է տալիս: Հենց առաջին յօդուածի մէջ մի եղբայր զարմացած քրոջը պատմում է այն, ինչ որ փողոցի լուսամտից տեսնում է ուսումնարանի մէջ, բայց իրան շատ լաւ ծանօթ բաներ են, այսինքն՝ սեղան, նեղ, երկար սեղան, կարճ սեղան, սեղանի խուփ, գիրք, տետրակ, համարակալ, քարէզրիչ, քարէտախտակ, կալիճ և այլն... այդ երեխան մինչև անգամ կարդում է: Նախ՝ ինչո՞ւ է զարմանում մանուկը, երբ քաջ տեղեակ է բոլոր այդ բաներին, և երկրորդ՝ այս յօդուածն էլ «ընթեր-

ցարանիս մէջ զետեղուած է որպէս բառարան. աշակերտը այդ հին ու յայտնի ուսումնարանական առարկաները, երկու տարի շարունակ, արդէն տեսել, անուանել, և բնաւ չէ մոռացել. էլ ի՞նչ կարօտութիւն կայ դ. և դ. տարուայ համար նշանակած գրքի մէջ կրկնել, ուր միւս յօդուածները այդպէս տղայական չեն և անհամեմատ բարձր են բովանդակութեամբ: Այս անբնական և աւելորդ յօդուածին հետեւում է մի ուրիշ յօդուած արտաքին զգայաբանքների մասին, որ նոյնպէս բառարան է, բոլորովին անհասկանալի մանուկներին: Նոյնպէս են և մի երեք հատ հետեւեալները: Բայց թէ ի՞նչ է «հրաշալի անակը» (իր. 14), մեզ միանգամայն անհասկանալի եղաւ: Առհասարակ վարժութիւնների յաջորդութիւնն էլ ճիշտ չեն և հետզհետէ չեն «ընդլայնացնում»: Մեր կարծիքով եթէ առաջին վարժութիւնը երրորդ դառնար, աւելի իւր տեղը կլինէր: Առաջինումը նակարագրվում է մարդու արտաքին և ներքին կազմուածքը, տարուայ չորս եղանակները և մի կենդանի, և այն էլ ո՛չ թէ մանկան մի շատ ծանօթ կենդանի, այլ կապիկ: Իսկ երկրորդում և երրորդում առանձին կենդանիներ են նկարագրվում: Պարզ է որ առաջ առանձին անհատները պէտք է նկարագրուին և ապա ընդհանուր տեսարաններ (եղանակներ), առաջ հեշտը (առանձին կենդանիներ), յետոյ դժուարը (Ֆիզիոլոգական կազմուածք), առաջ մերձաւորը (ուշիւար, ձի, շուն և այլն), ապա հեռաւորը (կապիկ):

Ընդհանրապէս պէտք է ասել, որ զիրքը շատ հաւատարիմ չէ մնացել իւր յառաջաբանին:

Պատմական նիւթերը վատ չեն ընտրուած, բայց թէ նոքա որքան պակասաւոր են լրութեան և նկարագրութեան ձևի կողմանէ— ներքեւ ցոյց կը տանք, իսկ ընդհանրապէս աւելի «դասադրքին» են յարմար, քան թէ «ընթերցարանին»: Ոտանաւորներ քիչ կան և շատը անյարմար է, զորօր. «Թէ իմն հայրենեաց քնար սգաւոր» մի ահագին և անմարսելի բանահիւստութիւն է, ուր զորով (էլ չեմ ասում բանաստեղծ) իւր վշտերը, հառաչանքները, մարմննի բոլոր անդամները— նմանեցնում է հայրենիքին, առանց որ և իցէ կապի և ներդաշնակութեան: Կարո՞ղ է որ և իցէ մանուկ նորա բոլոր մտքերին հետեւել և արձակ յետ պատմել: Որ հեղինակը գրաբար յօդուածներ ևս կցել է չորրորդ տարուայ համար, շատ դովելի է, և մենք միանգամայն համաձայն ենք այդ սկզբունքին: Միայն գրաբարի կապը

աշխարհաբարի հետ մանկան շօշափելի պէտքէ լինի, այսինքն նախ պէտքէ նկատել առ շորան աշխարհաբարի մէջ պատահած բոլոր գրաբարի ձևերը, որ քիչ չեն. բայց ի հարկէ այս աւելի ուսուցչի գործն է, քան թէ ընթերցարանին:

Ինչ որ կը վերաբերի «ընթերցարանին» լեզուին, Պ. Տ. Ղևոնդեանցը մեծ գովասանութեան արժանի է իւր յառաջադիմութեան համար. ո՞վ չէ յիշում նորա «մայրենի լեզուի» առաջին տարին, առաջին տպագրութիւնը, ուր ամեն մէկ խօսքից ուսաց ուսմկի տրիւի հոտ էր դալիս. այժմեան աշխատութիւնը շատ և շատ ազատուել է այդ պակասութիւնից: Ի հարկէ խորթութիւնից և անկանոնութիւնից բոլորովին զերծ չէ, մանաւանդ տպագրական սխալներ շատ ունի:

Այսքան մասնաւոր նկատողութիւններ բաւական համարելով, այժմ տեսնենք թէ այդ աշխատութիւնը ընդհանրապէս որքան յառաջադիմութիւն է կազմում իւր նախորդների, զորօր. Ղուկասեանցի և Տէր Յակովբեանցի աշխատութեանց վերաբերութեամբ: Մենք կարծում ենք շատ չէ յառաջադիմութիւնը: Ինչ պակասութիւն, որ նոցա մէջ նկատել է հեղինակը, մենք տեսանք որ ինքն էլ զերծ չէ նորանից: Միակ արժանաւորութիւնն այն է, որ կարծես աւելի ամփոփուած է դիրքը:

Արդեօք այդ բոլոր ընթերցարանները «մայրենի» են, արդեօք ինչով կրեւայ դոցա «մայրենի» լինիլը, եթէ դոքա օտար լեզուով թարգմանուին. արդեօք մի ընթերցարան միայն լեզունով է մայրենի: Ահա այս նշանաւոր հարցմունքները կարծես ոչ մէկի մտքին չի եղել: Այսպէս իսկապէս պէտքէ դնել խնդիրը, որպէս զի հասկացուի, թէ մի «ընթերցարան» նախ և առաջ իւր բովանդակութեամբ է «մայրենի»: Քանի որ ընթերցարանը այս սկզբունքով չէ կազմուած, նա հեռու է միշտ իւր զլխաւոր նպատակից:

Ամենայն ուսումնարան պարտական է իւր աշակերտներին բազմակողմանի կրթել, բայց ոչ մէկը չի կարող հասնել իւր նպատակին, եթէ կրթութիւնը չհիմնէ մանկան ազգային տարրերի վերայ: Այս խնդիրը մենք բազմիցս արծարծել ենք, ուստի դառնում ենք մեր բուն խնդրին: Մի՞թէ ճշմարիտ մի «ընթերցարան» նորանով է ուղում «մայրենի» յիշուիլ, եթէ նա լոկ միայն «մայրենի» լեզունով է զրուած: Հին յայտնի ճշմարտութիւն է, թէ լեզուն, աշխարհը, ժողովուրդը — ահա սոքա են այն երրորդութիւնը,

որ ազգութեան միութիւնն են կազմում: «Ընթերցարանի» բովանդակութիւն էլ պէտքէ լինի, նախ՝ լեզուէն, որով որ ժողովուրդը մտածում և ստեղծում է, երկրորդ՝ վայրերը, երի վրայ որ ժողովուրդը այնպէս կազմուել է, ինչպէս որ նա կայ, և երրորդ՝ զարգացման ընթացքը, որով որ նա, այդ դրութեանը հասել է: Մեր «Ընթերցարանները» այդ հանգամանքները այնպէս հարեանցի և կցկտուր են շօշափում, որ կարծես միայն զարդի համար են ամփոփում իւրեանց մէջ:

Մեր հեղինակը բաւական մանրամասն նկարագրում է Հայկազանց և Արշակունեաց միջեց դուրս եկած փառաւոր թագաւորներին, շատ հարեանցի յիշում է Բագրատունեաց և Ռուբինեանց հարստութիւնը և դորանով վերջացնում է: Բայց մի՞թէ այդ է Հայոց պատմութիւնը: Հայոց պատմութիւնն է Հայոց բնաւորութիւնը: Բայց ո՞րն է Հայոց բնաւորութիւնը և արդեօք վարել է նոցա ընդհանուր նկարագիրը պատկերացնել: Ձնայելով մի քանի ընդհանուր յատկութեանց՝ ժամանակը, աշխարհը, զանազան տէրութեանց հպատակութիւնը, Հային զանազան է ձուլել: Հնդկացի Հայն՝ վաճառականութեամբ հարստացած անգլիական ազատ հպատակ. Աւստրիացի Հայ-կալուածատէրը՝ աւատական իշխան և դաւառի գլխաւոր կառավարիչ. Ռուսաստանցի Հայն՝ զինուորական և քաղաքական բարձր աստիճաններին հասած, — բնաւ նման չին առաջուան և այժմեան Տաճկաց Հայ — րայեային, Պարսկաց գիւղացուէն, Ռուսաստանի մէջ ռամիկ գաղթուածներին: Անտարակոյս այս ազգը առաջ ունեցել է իւր ընդհանուր անհատականութիւնը. որո՞նք են սորա բնական արժանաւորութիւնները և պակասութիւնները, և որո՞նք են ստացուած իւր աշխարհակալները: Արդեօք կարո՞ղ է անցեալը մեկնելազդի այժմեան դրութեան այդ զանազան պատկերները: Մեր «Ընթերցարանները» ահա այսպիսի «պատկերներ» պէտք է պարունակեն իւրեանց մէջ, այդպիսի հարցմունքներ առաջին ունենալով, և ո՞չ թէ զուտ «պատմութիւններ», այսինքն դէպքերի յաջորդութիւններ: Այդ պատկերներում, որչափ որ դոքա զանազան և իրարից տարբեր լինին, դարձեալ միշտ և հանապաղ կը տեսնենք Հայի բուն բնաւորութիւնը: Հայոց գլխաւոր յատկութիւնը խաղաղական է, նորա պակասութիւնները — այն բնաբարութեանց հետեւանքն է, որին որ նա ենթարկուել է: Բայրօնը հաստատում է, թէ դժուար է մի ուրիշ ազգ-ցոյց տալ, որի պատ-

մեծիւնը այնպէս քիչ արատաւորած է ոճիրներով: Արեւելքում աշխատասէր, հասկացող, և կրթութեան ծարաւի ազդէ: Նա չի սիրում արտաքին փառք, շշուկ, աղաղակ, աղմուկ: Իւր շատ կամ քիչ յառաջադիմութիւնները լուռ և հանգիստ է կատարում: Բազմաւորութեան մէջ երջանիկ զգալով, դժբաղդութիւնն էլ տանում է համբերութեամբ: Ուր որ լինի հայրենեաց յիշատակը, ազգասիրական զգացմունքը սորա մէջ չի հանդուժում: Հայն աւելի հաստատ, քան թէ փառաւոր յատկութիւններ ունի. նա չունի ոչ արկածախնդիր երեւակայութիւն, ոչ Յօուսայի համարձակ վստահութիւնը, ոչ սէր պատերազմի: Խաղաղասիրութիւնն է նորա պարծանքը: Այս յատկութիւնը քաջութեան պակասութիւն չէ, ինչպէս նորան շատերը դատապարտեցին. նորա պատմութիւնը կարող է այնպիսի անուններ ցոյց տալ, որոնք անմահ անձնութեամբ պատերազմել են հայրենեաց համար: Ի հարկէ Հայերն ունեցել են և իւրեանց պակասութիւնները, որ լուութեան տակ չպէտք է մնան, մանաւանդ նոցա նախանձն ու անմիաբանութեան ոգին, որ ազգի կորստեան պատճառներից մէկը եղաւ: Պարզ է, որ Հայոց այժմեան դրութիւնը նոցա անցեալ պատմական զլխաւոր իրողութիւններից է բխում, և ուրեմն նոցա այժմեան դրութիւնը հասկանալու համար, պէտք է այն ժամանակներին դիմել, երբ Հայոց ազգութիւնը աւելի և աւելի կորստեան էր մերձենում և մի քանի պայծառ սթափութիւններից յետոյ իսպառ կորաւ Ժ-դ դարու կիսին, Եգիպտոսի սուլթանների ձեռքով: Նորա աւերակները, գրեթէ երկրիս ամեն կողմը տարածուած, այժմ միայն մի քանի տեղերում ամփոփուած են. Տաճկաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Ռուսաստանի, Աւստրիայի մէջ և Դանուբի վերայ:

Բայց այս պատմութիւնից ո՞րպիսի պատկերներ աւելի հարկաւոր են մեր «ընթերցարանի» համար: Հայք ունին իւրեանց դիւցազնական ժամանակը. այս այն ժամանակն է, երբ Հայաստանի մէջ ոսկեմայր Անահաի պաշտօնն էր կատարվում, գուսանաց երգեր էին լսվում, բնութիւնը գեղեցիկ, և իւր կուսական դրութեան մէջն էր, սօսեաց անտառները բնակչաց սրբազան վայերիւն էին: Այդ ժամանակ Հայն առաջին անգամ ցոյց տուեց իւր քաջութիւնը, հայրենասիրութիւնը, ազատասիրութիւնը և նահապետական կեանքը: Այդ ընդարձակ աշխարհը, որ ամենայն կողմերից լեռնային շղթաներով և ջրերով կտրատվում է, որպէս բնական սահմաններով, դեռ

կարող էր շատ գաղթականներ ընդունել: Ժողովուրդը հետզհետե՛
 ժաղմացաւ, բոլոր խորշերը բնակութեան և մշակութեան տեղ դար-
 ձան և հասկանալի է, որ շուտով երկիրը փոքր իշխանութիւնների
 բաժանուեցաւ, որոնցից իւրաքանչիւրը աշխատում էր միւսներից
 անկախ կեանք վարել: Քաղաքական կողմից միութեան այն պա-
 կասութիւնը ներքին խռովութիւններ ծագեցնելով, արգելում էր ազգի
 զարգացմանը. Հայաստանը անօգնական եղաւ իւր արտաքին թշնամեաց
 առաջ: Այսուհետեւ նա միշտ և միշտ պէտք է եւ-
 թարկուէր իւր աւելի հզօր դրացիներին: Բայց առաջին
 անգամ հանդէս է դուրս գալիս մի իշխան (Վաղարշակ), որ Հայա-
 ստանի նահապետական կեանքին պետական կազմութիւն է տա-
 լիս: Այս անտարակոյս մի երկրորդ փառահեղ ժամանակ էր Հայա-
 ստանի համար: Նորա մատաղ զօրութիւնները նոր սկսում էին ծլել
 և ծաղկել, և անշուշտ այս ընթացքով նորա վիճակը աւելի պայ-
 ծառ պէտք է լինէր տիեզերական պատմութեան մէջ, եթէ՛ դեռ
 անգոր մանուկ՝ չհանդիպէր աւելի զօրացած եւ քաղաքակր-
 թութեամբ զարգացած Հռովմայեցուն, մինչև անգամ
 իւր ամենանշանաւոր և խելամուտ առաջնորդի ժամանակ (Տիգրանի
 ժամանակ): Այս ժամանակից Հայաստանը իւր քաղաքական անկա-
 խութիւնը սկսում է աւելի և աւելի կորցնել, որովհետև դա է
 դառնում այն ասպարէզը, ուր միմեանց դիպչում են Հայոց հզօր
 դրացիները, մի կողմից Պարթևք և Սասանեանք, միւս կողմից Հռով-
 մայեցիք և Յոյք: Բայց զարմանալի է, թէ ինչ ուժով նա պաշա-
 պանում է իւր բարոյական անկախութիւնը: Անտարակոյս նորա
 հեթանոսութիւնը աւելի մեղմ է եղել, աւելի բարոյական տարրեր է
 ունեցել իւր մէջ, քան թէ նորա դրացիների դաւանութիւնը, ապա
 թէ ոչ դժուար է հասկանալ, թէ ինչո՞ւ նա ամենից առաջ քրիս-
 տոնէութիւնն ընդունեց: Բայց մի անգամ ընդունելով քրիստոնէու-
 թիւնը, իսկ նորա հետ և յունական կրթութեան ճաշակը, զգում էր
 իրան աւելի արխացած: Աչալուրջ դրացին իսկոյն ճանաչեց վտանգը.
 արգելեց յունաց լեզուի ուսումը Հայաստանի մէջ, հրամայեց այրել
 գրքերը, աշխատեց խեղդել քրիստոնէութիւնը, մտցնել ուղինալով
 կրակապաշտութիւնը: Այստեղ արդէն ազգը էլ չը կարողացաւ լռել
 և վեր կացաւ ինչպէս մէկ մարդ Վարդանի առաջնորդութեամբ: Հայք
 այդ ժամանակ կորցրին ամենայն բան, բայց դարձեալ ա-
 պահովեցին իւրեանց կրօնական համոզմունքները

եւ գրականական զբաղմունքը, և այս իւր հետ տա-
րաւ բերեց մինչև այսօր, չնայելով ամենայն փորձանքներին: Հազիւ
Հայերը Որմզդի հետ իւրեանց հաշիւը տեսան և ահա Արարիայից
Ղուրանի քարոզութիւնը լուեցաւ: Բանտ և մահ շատ տե-
սաւ Հայն, բայց Ղուրանին ականջ չդրեց: Մինչև անգամ շատ ան-
գամ ապստամբութեան փորձեր արեց անկախութիւն ձեռք բերելու,
բաղդն էլ իրան շատ անգամ ժպտեց, բայց վերջ ի վերջոյ ի զուր-
թալիֆի զօրեղ զօրքը յաղթեց: Թէև մի անգամ էլ հաստատուե-
ցաւ Հայոց արքայական աթոռը, բայց սա միայն մի ստուեր էր
առաջուայ փառաւոր Արշակունեաց ժամանակի, երբ Հայոց թագա-
ւորութիւնը այժմեան Ֆրանսիայի տարածութիւնն ունէր: Բազրա-
տունեաց իշխանութիւնը տարածում էր այդ աշխարհի միայն մի
մասի վերայ, այսինքն Արարատեան նահանգի վերայ: Թէպէտ և Բազ-
րատունիք կախումն ունէին թալիֆից և նորա ծառաներից, թէպէտ
և թալիֆի համար հարկ ժողովելու ստոր պաշտօն ունէին, նոքա
դարձեալ իւրեանց աշխարհին մի քանի ժամանակ հանգստութիւն
տուին և ծաղկեցրին նորան: Անու աւերակները մինչ այսօր այդ
վկայումնն: Անին, որ մի ովաղիս էր մնացել Հայկական անկախու-
թեան մէջ, նոյնպէս չքացաւ Յունաց նենդութեամբ, Թուրքաց աս-
պատակութեամբ և վերջապէս բնութեան հարուածով. ինչ որ
մարդու ձեռքը քանդել էր, այն լրացրեց երկրաշարժութիւնը: Իշ-
խաններից ո՞վ որ կարողացաւ Թուրքաց բարբարոսութիւնից ազա-
տուել, բարձրացաւ անառիկ սարերի վերայ և բերդերում պա-
հուեցաւ: Թուրքերը մի հեղեղ էին, որ սպառնում էր բոլոր քրիս-
տոնէութեան վերայ տարածուիլ, այնպէս, որ Եւրոպային զի-
նաւորեց իւր դէմ: Ռուբինեանք, Տաւրոսի իշխանները խաչակիրների
հետ կապուեցան, իւրեանց դէմ ունենալով ոչ միայն Թուրքերին,
այլև Մողոլներին. այս ժամանակ փորձեր եղան կրօնով ևս միաւո-
րուիլ նախ Յունաց և ապա Վատինացոց հետ, բայց այդ կապերը
և միութիւնները Հայոց անկախութեան վերջին պատուհաս եղան,
որովհետև որչափ մէկ կողմից յուսահատութեան մէջ միամիտ էին,
նոյնչափ միւս կողմից հանգամանքներին ծանօթ նենդ քաղաքա-
գէտ էին: Հայն վերջին շունչը փչեց, կորցրեց անկախութիւնը և
այնտեղ, ուր յուսադիր մի բուն էր դրել: Ամբողջ Հայաստանը
Քուրդերի, Օսմանների և Թուրքմենների աւար դարձաւ, մինչև Վանդ
Թէմուրը բոլորը իւր ձեռքի տակ միաւորեց: Վաղուց արդէն սկսուել էր,

բայց այժմ աւելի սաստկացաւ այն իրողութիւնը, որ Հայոց պատմութեան բուն նկարագիրն է կազմում, այսինքն զա ղ թ ու թ իւ նը: Վաղուց նա չափաւորեց իւր պահանջները, նա ուզում էր պահպանել կրօնը, լուսաւորութիւնը, բահն ու գութանը, հովուական սրինգն ու գաւազանը, բարձրացաւ լեռների վերայ, մտաւ դետնափորները, թաք կացաւ խոռոչների մէջ, բայց հանդիստ չթողին, մինչև որ՝ օտարականի ցուպը ձեռքն՝ թողեց հայրենիքը և գնաց բաղդ որոնելու օտարութեան մէջ. առաջուայ հովին ու երկրագործը սկսեց պարապել վաճառականութեամբ: Ժողովուրդը մնաց վերջին աղքատութեան և տղիտութեան մէջ, բայց իւր սովորական բարեպաշտութեամբ դարձեալ պահպանում էր մի քանի վաճառք, ուր վանականները անշուք խցերում շատ կամ քիչ ղիտութիւնն և ուսումը հանգչելուց ազատում էին: Բայց և վանականները ստիպուեցան գաղթել և ուրիշ տեղերում բուն դնել, ինչպէս Ամստերդամ, Վենետիկ և այլն: Ինչպէս սասանեանց պատերազմների ժամանակ Բիւզանդացոց կայսրների հետ, նոյնպէս այժմ Հայաստանը ասպարէզ և զոհ դարձան Պարսից և Թուրքերի կռիւներին, մինչև որ Շահ—Աբասը Թուրքերի ասպատակութեան ցանկութիւնը կտրելու համար Հայաստանը բոլորովին աւերեց և Հայերին բռնի քշեց հայրենիքից դուրս, իւր երկիրները մշակել տալու համար:

Բացի Հայոց պատմութիւնից առած այսպիսի ընդհանուր պատկերներից՝ «ընթերցարանը» պէտք է ունենայ և այնպիսի մարդկանց կեանքի պատկերներ, որոնք Հայոց բնութիւնն ու բնաւորութիւնը, յատկութիւնն ու առանձնութիւնը լաւ են պատկերացնում:

Վարդանի մէջ երևում է սրաի ոյժ, կրօնական ոգի և կատարեալ արիութիւն:

Վահանի մէջ—անվեհերութիւն մարդկային իշխանութեան դէմ:

Սմբատի մէջ—Հայոց տիրասիրութիւնը:

Աշոտի մէջ—Հայոց հիւրասիրութիւնն ու ողորմածասիրութիւնը:

Ներսէս Շնորհաւու մէջ—ազգային ոգին:

Ներսէս Լամբրոնացու մէջ—քրիստոնէական սէր:

Մխիթարի մէջ—Հայոց անձնութիւնն ուսման համար:

Մուրադի մէջ—Հայոց բարեգործութիւնը:

Կարապետ եպիսկոպոսի մէջ—Հայոց համբերութիւնը:

Սայաթ-Նովի մէջ—Հայոց աշուղը:

Աբովեանցի մէջ — ժողովրդական ոգին:

Մեր առած պատկերները, ինչպէս ասացինք, ամենեւին չպէտք է գրուին պատմութիւնների պէս, իրողութիւնները ճիշտ ժամանակագրութեամբ մէկմէկու ետեւից շարելով, այլ ամփոփելով և լուսաբանելով գլխաւոր նկարագիրները, ի հարկէ գեղեցիկ և կենդանի ոճով, շատ անգամ մեր գիտնականների, մանաւանդ Էմինի և Պատկանեանի, խուզարկութիւնները աչքի առաջն ունենալով: Աբովեանցի «Վէրք Հայաստանի» մէջ շատ պատկերներ կան, և նորանից օրինակ առնելու է պատմելու ձևի մէջ: Աղայեանցի «Արութիւն և Մանուէլ» մէջ չորսն-աշոյի պատմութիւնը Հայկի մասին մի ուրիշ տեսակ գեղեցկութիւն ունի: Մեր նախնի պատմագիրներից շատ անգամ բառացի կարելի է թարգմանել, ի հարկէ փոքր ինչ յարմարացնելով, զորօր. Մովսէս Խորենացու հատուածները այն դիւցազնների մասին, որոնք գուսանական լեզուով են նկարագրուած: Շատ անգամ նոցանից շատ հարուստ պատկեր կարելի է շինել, զորօր. Լամբրոնացու նամակից, որ Լևոնին գրեց, կարելի է այն ժամանակուայ երկու ուղղութիւնն էլ բաւական պարզ նկարագրել, մի կողմից Ալիքիայի բնակիչներին, որոնք խաչակիրներին մերձ լինելով, ընդունել էին նոցանից սովորութիւններ, լեզու, հագուստ, ասպետական կանոններ, աւատական վարչութիւն և մինչև անգամ եկեղեցական ծէսեր, միւս կողմից բուն Հայաստանցիներին, որոնք ազգային աւանդութիւններին և սովորութիւններին հաւատարիմ էին մնում:

Հայոց մանուկը պէտք է ծանօթանայ ինչպէս իւր ազգի զարգացման հետ, նոյնպէս և ազգի այժմեան կացութեան և բնակած աշխարհի հետ: Ինչպէս այնտեղ պատմութիւն չէինք ուսուցանում, այլ միայն կենդանի պատկերներ էինք պահանջում, այս տեղ էլ ոչ թէ աշխարհագրութիւն, այլ աշխարհագրական գլխաւոր պատկերներ պէտք է նկարագրենք: Աշխարհ և մարդիկ, սոցա փոխադարձ յարաբերութիւնները, երկրի յատկութիւն և կենցաղավարութեան եղանակ, բնաւորութիւն, հագուստ, սովորութիւններ և ծէսեր, բարբառ, բնակութեան ձև, պարապմունք, ժողովրդական հանդէսներ, ժողովրդական աւանդութիւններ պէտք է այն պատկերներին ուղն ու ծուծը կազմեն: Մինչև այսօր այս բաների մասին մենք Հայերս կամ ոչինչ չենք լսել, կամ օտար ճանապարհորդներից ենք իմացել: Տիփիսցիին իւր հայրենակիցների մասին միայն այն գիտէ, որ մինը շանճրագ է, միւսը զոհ, երրորդը կռօ,

չորրորդը հոսոս, հինգերորդը խաչագող և այլն: Որպէս զի այսպիսի հեգնական, մասամբ էլ զոռողական յարաբերութիւնները արեւակիցների մէջ վերանան, ուսումնարանը շատ արթուն պէտք է լինի. այս իսկ նպատակով նախ և առաջ հարկաւոր է, որ զանազան դաւառների աշակերտացի միմեանց քաջ ծանօթացնէ, միմեանց ուրախութիւններով ուրախացնէ, միմեանց ցաւերով և վշտերով ի գութ և ի կարեկցութիւն շարժէ: «Ընթերցարանն» էլ այս ծառայութիւնը իւր միջոցներով անշուշտ պէտք է կատարէ:

Նախ և առաջ աշխարհի ամբողջ բնութեան հետ պէտք է ծանօթացնէ: Ինչո՞ւ համար մեր «ընթերցարանները» այնպէս յամառութեամբ լռում են չայաստանի բնական հրաշալիքների մասին: Մի Եւրոպացի հեռուից Մասիսը տեսնելիս, չի կարողանում չլսոտովանել, թէ այս գեղեցիկ և վսեմ երեւոյթը տիեզերքի մէջ էլ ո՞չ մէկ տեղ չի կրկնուում: Ապարանի բուքն ու անրեր սարերը տեսնելիս, ո՞վ չի սարսափիլ և չի զարհուրիլ այնտեղի մերկ և քաղցած բնակիչների հետի միասին: Մեր քթի առաջ ունինք անտառներ, լճեր, բարձրաբերձ ժայռեր և լեռաներ և զոցա անուշաղիր ենք թողնում, իսկ գրքերի մէջ հիանում ենք բնաչտեսած «Զուլցերիայով»: Նթէ մարդկային ձեռքի արուեստն էլ հետը հաշուենք՝ միայն «վանայ ծովը» և նորա շրջակայքը ինչե՞ր կը պատմեն մեզ: Ծով գեղեցիկ, ձկնորս, աղահան, նաւ և երգ. «նաւով Աղթամարայ ելանք», նաւակոծութիւն, չորս կողմից սարերով շարուած, որ ամեն մէկ քարը հին կամ նոր յիշատակներ ունի պահած և այլն—մի՞թէ սոքա «ընթերցարանին» արժանի նիւթ չեն: Մի՞թէ Անին, Էջմիածինը, իւր լճով և անտառով, Գեղարդավանքը, Խորվերապը, Մանթաշղալան և Ղզղալան չպէտք է զարդարեն «ընթերցարանի» թերթերը: Մի՞թէ չի կարելի գետերի, զորօր. Եփրատի կամ Քռի աղբերակներից սկսած մի լաստի վերայ նստած թիավարել մինչևի նոցա բերանները՝ յիշատակել նոցա գլխին պատահածները, նկարագրել աջուձախ տեսարանները, ծանօթացնել, թէ ի՞նչ ցեղերի, ի՞նչ կենցաղավարութեանց, ի՞նչ յարաբերութիւնների երակներ են դոքա: Ալիշանն «Յուլիկների» մէկի մէջ երեւակայական երկսթուղով մի օրում ընթերցողին Տրապիզոնից տանում է մինչև Մոսկու, և մի օրում ցոյց է տալիս նորան թէ սառնամանիքը, թէ բարեխառն և թէ այրեցեալ դօտիները, մի՞թէ սորանից ընթերցարանը օգուտ չի քաղիլ:

որ այդ տեսարանները բաժան բաժան, բայց աւելի մարաման և իւր նպատակին յարմար բաղմակողմանի նկարագրէ:

Երկրորդ՝ «ընթերցարանը» այս աշխարհի բնակիչների հետ էլ պէտք է ծանօթացնէ, ինչպէս արդէն բաւական ակնարկեցինք: Կողքի աղը, Շիրակայ արտերը, Սալեանի ձկները, Գիւմիշխանէի հանքերը, շատ տեղերի շերամը, կարմրի որդը, բամբակը—պայմանաւորում են ժողովրդի պարապմունքը: Որտեղ ծանապարհ, կամուրջ է շինած, այնտեղ կան դուքան, քարվանսարայ, իջևան, քարվան, բեռնակիր, վաճառականութիւն, բերքեր, հակներ, փոստա, ասպատակութիւն, աւազակութիւն: Զորօր. ի՞նչ գեղեցիկ նիւթ է—ծանապարհորդութիւն Տիֆլիսից մինչև Երևան: Որտեղ ջրի պակասութիւն կայ և հին արևները ցամաքեցնեն, զորօր. Նախիջևանի նահանգում, այնտեղ մարդիկ իրար շատ ջարդուփշուր են անում, մովրդների ազահութիւնը գրգռում են և հաշտարար դատաւորների գործքերը աւելի բարդում: Յետոյ որքան զանազան են միմեանցից «գիւղի» և «քաղաքի» ձայերը. որքան զանազան են զանազան տէրութեանց մէջ գաղթած և վաղուց հաստատուած ձայերը—է՞ որ սոցա ընդհանուր, բայց ամփոփ նկարագրութիւններն ևս անհրաժեշտ ծանօթանալու բաներ են:

Այս աշխարհն ունի իւր հանդէսները, տօները, սովորութիւնները, ինչո՞ւ համար այս բոլորը «ընթերցարանի» մէջ իւրեանց պատշաճ տեղը չեն գտնում: Ո՞ր «ընթերցարանի» մէջ ենք գտնում զորօր. նռնենու, փշատի, սերկելի, մեր բուն հայկական ծառի, այսինքն սօսւոյ նկարագրութիւնը: Հայք քիչ սէր ունին դէպի բնութիւնը, բայց այս քիչը գոնէ ինչո՞ւ չարհայանուի, զորօր. ծաղկազարդի, վարդավառի, ջան-դիւլումի գեղեցիկ նկարագրութիւններով, որոնց համար Սօս և Վարդիթերթը բաւական նիւթ է տալիս:

Ազգայնութեան մի երրորդ տարրը մնում է դեռ քննելու, այսինքն լեզուն: Ընթերցողը պիտի զարմացմամբ հարցնէ, թէ էլ ի՞նչ է մնում լեզուի վրայ խօսելու, երբ յայտնի է որ մեր բոլոր «ընթերցարանները» հայերէն են գրուած: Մենք վստահանում ենք կարծել, թէ այդ կարճիքը բաւական սահմանափակ է: Թէ ի՞նչպէս Հայն մտածում և ստեղծում է, ուրիշ բան է, քան լոկ Հայոց բառերն ու նախադասութիւնները,—այս արդէն լաւ յայտնի իրողութիւն է մեր գրականութեան մէջ: Նախա-

պէս խնդրում ենք ընթերցողից չխաբէլ, իբր թէ մենք կամենում ենք սորանով դատապարտել «ընթերցարան» յօրինողների երբեմն գործածած անհարազատ լեզուն. մինչև անգամ ենթադրելով, որ նոցա լեզուն վերին աստիճան ընտիր է, դարձեալ պէտք է պիտի գինք, թէ նոքա չարաչար սխալվում են, եթէ նոքա իւրեանց ծառայութիւնը այն ժամանակ լաւ կատարած կը համարեն, երբ բոլոր յօդուածները ծայրէ ի ծայր իւրեանց գրչով կը գրեն: Այս ոչ միայն յոգնեցնում է իւր միաձեւութեամբ, այլև հեղինակները անգիտակցաբար ձեռքից փախցնում են այն աղբիւրները, ուր աւելի շօշափելի կերպով երևում է, թէ ի՞նչպէս այս ինչ ազգը մտածում և ստեղծում է: Մեր մանուկ լեզուագիտութիւնը դեռ այն աստիճանի չէ հասել, որ կարողանայ որոշ կերպով ցոյց տալ, թէ Հայն ի՞նչպէս է մտածում և ստեղծում, ի՞նչպէս է նա այս իւր առանձին և սեպհական յատկութիւնը պատկերացնում իւր լեզուով, ի՞նչպէս իւր ամեն մէկ բառի և դարձուածքի տակ մի մի հնու-թիւն, պատմութիւն, թանգազին գանձ է ամփոփում, որ իւր ազգային հայեացքի, գաղափարի, հոգեւոր կիանքի հետ սերտ կապուած է, որին որ բանաստեղծի հետ դեռ դարձեալ պէտք է ասել:

«Թ ո թ ու է փ ո շ ի դ խ ո Ր մ ու թ է ն,

Եւ երևան, պերճ երգ դու:»

Թէպէտ այս ամենը մեր գիտնականներին դեռ յայտնի չէ, բայց ո՞ր է նորա գոյութիւնը, ո՞ր պէտք է վնասենք նորա հետքերը, նորա կենդանութիւնը, եթէ ոչ նախ մեր ազգային ուղիովը դա կան նշխարներ ի և ապա մեր ընտիր մատենադարանների մէջ: Իսկ այս երկու աղբիւրները կամ իսպառմոռացուած են «ընթերցարանների» մէջ, կամ աննշան դեր են խաղում նոցա մէջ: Խրաքանչիւր գաւառը, իւրաքանչիւր որսորդը, անտառաբնակը, դաշտաբնակը, հանքահանը, ձկնորսը, քաղաքացին և այլն, իւրեանց պիտոյից և հասնողամանաց համեմատ անշուշտ առանձին լեզու պէտք է բանեցնեն, որ բաւական հարուստ է, բայց միւսներին անյայտ կամ անգործածական է: Առանձին առանձին այս լեզուները միակողմանի լինելով, չեն ներկայացնում լեզուի այն բուն հարստութիւնը, որով ազգերը պարծենում են, այլ դոցա ընդհանուր գումարումն է կազմում ազգի պանծալի շտեմարանը և այն է ցանկանում ձեռք բերել ամենայն մարդ, որ կամենում է լեզու ուսանել և լեզուով հարստանալ: Այդ շտեմ

մարանը հարստանում է մատենագիրներով. մինը այս գաղափարներով է ոգևորուած, միւսը ուրիշ գաղափարներով, իւրաքանչիւրը իւր կերպով է ամփոփում այդ գաղափարները մայրենի լեզուով: Եւ այդպէս զոցանից ոչ մէկը աչքի տակից չպէտք է թողնի «ընթերցարանը», որպէս զի ճշմարտիւ ազգի հոգւով խօսի. ժողովրդական երգ, ժողովրդական հէքիաթ, ժողովրդական աւանդութիւն ու ժողովրդական առակ երբեք չպէտք է պակասին «ընթերցարանի» մէջ: Հայն աղքատ է երգով և քիչ է երգում, ուստի և ընդհանուր զգացմունքով էլ հետզհետէ աղքատացել է: Գոնէ մնացածը պահպանենք: Մինչև որ ուսեալը ձեռք չբերէ ժողովրդական նշխարները ժողովրդի բերանից և այդպէս չհարստացնէ իւր արուեստական լեզուն, երբեք այդ երկու դասակարգի մէջ ամուր կապ չի հաստատուիլ, մինը միւսին չի հասկանալ, չի ներդաշնակցիլ, և միշտ միմեանցից առանձնանալով երկուստեք աւելի և աւելի կաղքատանան, եթէ խսպառ չեն աղքատացել: Զկայ մի ազգ, որ այնպէս վատ և անխմաստ երգում լինի, ինչպէս Հայոց ազգը. մենք հարսանիքին մի տխուր երգ կերգենք, թաղմանը—մի խնդութեան երգ, ճանապարհին ծանր չափով, հոգսերի ժամանակ—յորդոր չափով, զինի երգում ենք—ամենասուրբ րոպէներում, ազգասիրութիւն երգում ենք—Բաքոսի ազդեցութեան տակ: Այսպէս երգում են և մանուկները, այսինքն միշտ անյարմար, միշտ անտեղի և անժամանակ, աւելացնենք և այն, որ նոքա ոչ մի խօսք չեն հասկանում, այլ թութակի պէս եղանակի հետ բառեր են արտասանում, այն ժամանակ տեսէք մեր երգեցողութեան թշուառ դրութիւնը և լեզուի անզօրութիւնը—որովհետև լեզուն չի յայտնում զգացած միտքը, այլ միայն թնդում է օդի մէջ: Մենք քիչ երգեր ունինք, ուստի պէտք է ջանալ որչափ կարելի է «ընթերցարանում» յարմար տեղ տալ նոցա, այսինքն պէտք է մանուկը կարգալիս զգայ, թէ ինչ դէպքի, ինչ ժամանակի, ինչ անձի կամ տոհմի համար է ասուած երգը: Մեր երգերը երբեմն շատախօս են, ստէպ ստէպ կրկնում են մի և նոյն միտքը առանց բանաստեղծական գեղեցկութեան, և երգի բուն շքեղութիւնը նուաստացնում են, բայց և այս դէպքերում «ընթերցարան» յօրինողը իւր իմաստուն սրբազրական շնորհով կկարողանայ նոցա միջև գեղեցիկ մարգարիտները անպէտք յարդից ջրկել: Ժողովրդական բանաստեղծութեան երկրորդ տեսակը, այսինքն հէքիաթը, անտարակոյս նոյնպէս «ընթերցարանի» նիւթ

պէտք է դառնայ: Հայոց հոգևոր կեանքը միայն երգերի մէջ չէ տպաւորուած, հէքիաթների մէջ էլ է երևում: Հայն էլ հաւատում է, թէ աշխարհի մէջ մի բարոյական կարգ կայ, նա ևս ունի մի հրաշալի, երազական աշխարհ, դէպի որը ինքը ձգտում է և այս նա արտայայտում է իւր հէքիաթներով: Մի մատաղ ազգի կըրթութեան համար, ինչպէս ամենայն ժողովրդական բանաստեղծութիւն, դոքա անհրաժեշտ հարկաւոր միջոց են, որ որպէս մայրական կաթ, ազգը ինքը մանուկ սերնդին առատութեամբ տալիս է: Երանի թէ սա էլ առատութեամբ ծծէ այդ երկրորդ կաթը, որպէս զի իւր ցեղի տիպը հաւատարմութեամբ պահպանէ իւր մէջ և չչեղուի, չմոլորուի: Մեր հէքիաթները իւրեանց մէջ ամփոփում են հեթանոսական և մահմետական տարրեր, և շատ հասկանալի է, որովհետև ազգը հին ազգ է և երկար ժամանակ մահմետական ազգերի հպատակ է եղել և այժմ էլ նոցա մէջ խառնուած է, բայց դարձեալ իւր բարոյական բովանդակութեամբ նոքա բոլորը քրիստոնէական են: Միայն այն իրողութիւնը, որ մեր հէքիաթներում Ս. Սարգիսը միշտ մեծ դեր է խաղում, կարելի է եզրափակել, թէ ժողովուրդը չի կարող այդ հէքիաթները պատմել, չգրոշմելով վերան իւր քրիստոնէական բարոյական հայացքները և գաղափարները: Հէքիաթների զլխաւոր բովանդակութիւնն է հայրենիք (վաթան), ընտանեկան կեանք, սորա հոգսերը, աշխատութիւն, վիշտ և ուրախութիւն: Արկածախնդիր հերոսները թափառում են աշխարհի չորս երեսը, որպէս զի վերջապէս տեսնեն, թէ բաղդաւորութիւնը միայն ծնողական օրհնութեան, հայրենեաց, աշխատութեան, աղօթքի, պապական սովորութեանց եւ դաւանութեան, բարեկամութեան եւ հաւատարմութեան, հարազատ եւ ամուսնական սիրոյ մէջ է: Մեղանում շատ են մտել արաբական հէքիաթների, որոնք շատ կամ քիչ լոկ դատարկ երևակայական զուարճութիւններ են, այն ինչ բուն հայկականների մէջ միշտ կան բազմաթիւ բարոյական հետքեր. չարութիւնը միշտ պատժվում է, հալածվում է, ծաղրաժուլութեան առարկայ է դառնում. բարութիւնը իւր առաքինութեամբ ճակատագրի ամենայն հարուածների միջից մաքուր է դուրս գալիս: Դեւերն ու չար ոգիքը, ստանան և մահը շատ անգամ խիստ յիմար են նկարագրուած, որոնցից մաքդիկ աւելի խոբամանկ են և վերջի վերջոյ յաղթութիւն են կրում նոցա վերայ:

Ամենայն չարութեան առաջ հեքիաթի Հայն քաջ և համարձակ է։ Ամենքը դիտեն, թէ մանուկները ինչպէս սիրով լսում են հեքիաթներ, թէ ինչ նուրբ զգացողութեամբ զգում են իւրեանց սխալը, եթէ յետ պատմելու ժամանակ նոքա լսած խօսքերը փոխում կամ խառնում են։ Մանկան մտքերը այդ ժամանակ զուարթանում են և թոթովմունքն էլ սերտ կապվում է այդ մտքերի հետ, խօսքն ու միտքը միանում են այնպէս պինդ, որ մանուկը իւր ուրախութեան մէջ զգում է իւր զարգացման հարստանալն ու աճումն։ Ուրեմն որքան հարկաւոր են նոքա «ընթերցարանն» համար։ Յայտնի է, որ շատերը խօսել են հեքիաթների մանկաւարժական անարժէքութեան մասին։ Բայց անտարակոյս նոքա շատ սխալ կողմից են նայել խնդրին։ Ճշմարիտ է, որ հսկաների, հրէշների, բռնաւորների, չար թագուհիների և խորթ մայրերի անգթութիւնները մանկան սրտի մէջ ահ և սարսափ են ձգում, բայց այս վտանգաւոր ազդեցութիւնը ջնջվում և վերանում է մի ուրիշ աւելի զօրեղ ազդեցութեամբ, որ ծագում է առաքինութեան վարձատրութիւնից, հալածուածի անսահման բարոյաւորութիւնից, չարութեան անգործութիւնից։ Բոլորը կախուած է նորանից, թէ ինչ և ինչպէս է տրվում մանկան, ուրեմն անշուշտ «ընթերցարանն» էլ ընտրելու ճշակ պիտի ունենայ։ Թէպէտ և հեքիաթների պատկերները երեւակայական են, թէպէտ և մանկուկները ինքեանք դիտեն և զգում են, որ պատմածը չէ պատահած, գործողները չեն կացած, այնու ամենայնիւ ինչ որ սոքա ասում և գործում են, այնքան ստոյգ և ճշմարիտ են, այնքան ազդող են լուրջ ու կատակի ժամանակ, որ կեանքի ոչ մի գեղեցիկ երևոյթը կարելի չէ այսպէս մանկական ձեւով նկարագրել։ Եւ որովհետեւ հեքիաթները մեծ հնութիւն ունին և ծագում են այն ժամանակից, երբ ազգը իւր մանկութեան աստիճանի մէջ էր, աւելի յարմար են նաեւ մեր փոքր մանուկներին, որոնց առաջ կեանքի խորհուրդները այնպէս են բացվում և այնպէս են նոցա խրատում ու կրթում, ինչպէս մտացածին, դատարկ եւ բարոյականութիւն խրատող նորագոյն վէպերը բնաւ չեն կարող։ Ինչ որ ուզում են ասեն, բայց հեքիաթները զուարթացնում են սիրտը, երեւակայութիւնն ու խելքը, կրթում են լեզուի զգացումն ու կարողութիւնը, ամենադիւրին միջոցով ծանօթացնում են մեր բանաստեղծութեան հետ և ճիշտ նկարագրում են Հայոց ազգի բնաւորութիւնը։ Ուրեմն և սոքա ազ-

գային կրթութեան միջոցներից մէկն են: Հէքիաթի հետ ներքին կապ ունին ազգային աւանդութիւնները, որոնք դարձեալ պատմութիւններ են, բայց ժողովրդեան բերանում: Մեր բանասերները այս տեսակ ժողովրդական բանաստեղծութեան յարգը դեռ քիչ են ճանաչում, դոցա մէջ էլ ազգը իւրեան շօշափելի կերպով պատկերացնում է: Մենք պէտք է շնորհակալ լինինք Աբովեանցին և Սրուանձատեանցին, որ գոնէ մի քանի նշխարներ մեզ պահպանեցին: Աւելորդ է այստեղ կրկնել այն, ինչ որ հէքիաթների մասին ասացինք, որովհետեւ երկուսն էլ նոյն արժանաւորութիւն ունին, ուստի նոյն յարգն էլ պիտի ունենան: Աւանդութիւնները ոչ միայն բերանում են պահպանվում, այլև կեանքում: Բոլոր մեր ազգային հանդէսները այդպիսի աւանդութիւններ են. այս հանդէսներում երբեմն դժուար է որոշել, թէ որ մասն է քրիստոնէական և որը հեթանոսական: Եւ ուրեմն դժուար չէ մեզ հասկանալ, եթէ մենք կը պահանջենք, որ «ընթերցարանի» մէջ մի տեղ պէտք է բռնէ և մեր հարանց կրօնական աշխարհը, հեթանոսական ծէսերն ու սովորութիւնները: Մենք մինչև այսօր «արևով» ենք երդւում, «գրողով» ենք անիծում: Շատ տեղերում սովորութիւն կայ պտղատու ծառերի վերայ գոնէ մի պտուղ զօրօր. մի խնձոր կախ թողնել, բայց շատերն էլ չգիտեն, թէ այդ ի՞նչ է նշանակում—մի՞թէ հետաքրքրական չէ, որ մանուկն իմանայ, թէ այդ հին Հայերի սովորութիւնն է, որ նուէր են թողնում իւրեանց աստուածներին: Այս սովորութիւնից բացայայտ երևում է հին աշխարհի մեղմութիւնը: Մարդը չի ուզում բոլորը իւրեան սեպհականացնել, ինչ որ իւր հողի վերայ բսնել է: Շնորհակալութեամբ թողնում է մի մասը աստուածներին, որոնք ապագայում ևս պէտք է պաշտպանեն հունձն ու բերքը: Եւ իրաւի կարծես ազահութիւնը այնտեղ աւելանում է, ուր զոհաբերութիւնը պակասում է: Շատ անգամ մեղանում մեծամտութեամբ նուաստացնում են, ինչ որ հին հայերը մեզ աւանդել են: Իսկ մենք կարծում ենք, որ աւելի բնական և յարմար է մեր մանկանց ծանօթացնել մեր պապերի մանկութիւնը, հաստատութիւնները, իրաւանց յարաբերութիւնները, բարոյական-կրօնական կեանքը և այլն: Թէ ի՞նչ է առակաների նշանակութիւնը, ամենից զեղեցիկ ցոյց է տալիս Աբովեանի «Վերք Հայաստանին»։ Ինչպիսի բարձր և վսեմ մտքեր չէ յայտնում դա իւր ընթերցողին ամենահասկանալի լեզուով, և ի՞նչ միջոցով, եթէ ոչ ժողովրդական լեզուով և մաս

նաւանդ առականերով: Եթէ լեզուն ազգի սիրան է, առակաները նորա
երականերն են, որոնք արիւնը տանում են մարմնի ամեն մասերին: Առականը կոչվում են «փողոցի խմաստութիւն», որովհետեւ դոցա-
նով է արտայայտում ազգը իւր մտածողութեան և հայեցողութեան
կերպը, որ մասամբ իւր բնական ձիրքերից և մասամբ իւր փորձա-
ռութիւնից է բղխում: Ոչ ոք չգիտէ, թէ ո՞վ է նորա ստեղծողը
և ամենքը ընդունում են նորա կենսական խմաստութիւնը առանց
նախնաձի և հակառակութեան: Պարզ, համառօտ, հասկանալի լի-
նելով՝ անկորուստ տպաւորվում են յիշողութեան մէջ: Առականի մէջ
թափուցած գանձը այն է, որ նոքա բարոյական են, և թէպէտեւ
շատ առականեր կան, որոնք արհամարհելի, երկմիտ և կասկածելի
բովանդակութիւն ունին, դարձեալ չպէտք է մոռանանք, որ նոքա
ոչ թէ բարոյականութեան կանոն են յայտնում, այլ
բարուց պատկեր են նկարագրում, ոչ թէ պարտականու-
թիւն, այլ աշխարհքի ընթացքն են բացայայտում: Ուրեմն առակաները այնպէս պէտք է դասաւորուին «ընթերցարանի»
մէջ, որ կարողանան ցոյց տալ ազգի բնաւորութեան զանազան կող-
մերը և ազգային կենաց զանազան յարաբերութիւնները: Ափսոս,
որ խօսակցութեան լեզուից առակաները արդէն վերանում են: Ազ-
գային հայեցողութիւնը, զուարճախօսութիւնը, բուն մտածողու-
թիւնն ուրեմն կորչում է: Ուսումնարանէ պարտականութիւնն է, վե-
րադարձեալ ազգին իւր գանձը, որպէս զե աշխարհի մէջ շրջելով,
մարդկանց արթնացնէ և զգուշացնէ, խորհուրդները սուր պահել
տայ: Ուսուցիչը առակաները ստէպ ստէպ պիտի գործ ածէ որպէս աղ և
համեմ, ոչ միայն այն նպատակով, որ մանուկները սովորեն իւրեանց
պապական հարստութիւնը գնահատել, այլև պէտք է աշխատէ, որ շատ
առակաները գործածական դառնան մանկանց բերանի մէջ, պէտք է
պատմութիւններով և կեանքի հանգամանքներով բացատրէ, պէտք է
որպէս պատասխան՝ աշակերտների բերանից դուրս քաշէ: Ի հարկէ
առակի բացատրութիւնը մի արուեստ է, որ ուսուցիչը քաջ պէտք է
ուսանի: Հարկաւոր է միայն պարզ բացատրել բառը, ցոյց տալ
այլաբանօրէն մէջը թափուցած ճշմարտութիւնը և մանաւանդ նորա
գործադրութիւնը առանձին օրինակների մէջ:

Մի «ընթերցարան» չի կարող բաւականանալ միայն ժողովը-
դական բանաստեղծութեամբ, այնտեղ ազգային ընտիր մատենագիր-
ներն ևս պատուաւոր տեղ պէտք է բռնեն: Թէ արձակ և թէ չա-

փաբերական, թէ հեղինակած և թէ թարգմանած գրուածքները, իւրաքանչիւրը իւր արժանաւորութեամբ, «ընթերցարանը» պէտք է հարստացնեն: Ինչպէս մարգարէները հին Հրէից մէջ, նոյնպէս և ընտիր բանաստեղծներ ու մտածողներ իւրեանց ազգի բարբառն են կազմում. նոքա բանաստեղծօրէն խօսում են այն, ինչ որ ազգի հոգու մէջ արտայայտվում է կիսով չափ գիտակցութեամբ. ազգային մտքերը, իւրեանց լուսաւոր մտքերով մաքրած, վերստին դարձնում են ազգին, նոր գաղափարներ են ըմբռնում և որպէս բորբոքուած կայծ ազգի մէջն տարածում, պատրաստում են քաղաքակրթութեան խմոր, և հոգեւոր ջահերը իրանք են առաջ տանում: Իւրեանց մտքերն ու խորհուրդները նոյնպէս ազգային հոգեւոյ մի մասն են, շայց աւելի ձևաւորած և մաքրած, աւելի պարզ, որոշ և ճիշտ ըմբռնուած: Լեզուի ամենագեղեցիկ և ամենամաքուր ձևերը դոքա են ցոյց տալիս: Թէ այսպիսի ձևերը ինչ նշանակութիւն ունին, յիշենք Շիլլերի խօսքը, թէ մարմնաւոր մարդուն բանական և բարի դարձնելու համար՝ առաջին ճանապարհն այն է, որ նա էս թէտիքական (գեղեցիկութիւն ըմբռնող) դառնայ. միայն էս թէտիքական զրութիւնից զարգանում է բարոյական զրութիւնը: Որովհետև ձևի վրայ խօսք ընկաւ, աւելորդ չէ նկատել, թէ յօդուածների ընտրութիւնը այնպէս պէտք է լինի «ընթերցարանի» մէջ, որ օրինակներով երևան բանաստեղծութեան և արձակ գրութեան ամենագլխաւոր տեսակները: Մեր քննած հեղինակը մեծաւ մասամբ միայն պատմում է և նկարագրում է. նորա աշխատութեան մէջ չկայ ոչ նամակ, ոչ ատենախօսութիւն, ոչ դրամա... մի՞թէ մեր գրականութեան մէջ այս ձևերով մանկանց յարմար կտորներ չի կարելի գտնել: Գուցէ ոմանց դժուար թուի, եթէ դրամայի համար առաջարկենք «Վիլհելմ թէլից» կտորներ, որ ընդհանուր մարդկային են, սակայն յուսով ենք ամենեքեանք կհամաձայնին մեզ հետ, որ «Կռուակի» մէջ 1862 թուականին տպած «Ասրի-բէգ և Գիլքին» շատ յորմար է, ոչ միայն իւր բովանդակութեամբ, որ Նախիջևանի խաների ժամանակն է նկարագրում, այսինքն Հայոց պատմութեան մի երևելի գլուխը, այլև իւր դրամատիկական ձևով:

Գրականութեան տեսակների վրայ խօսելով, մենք շատ լազգում ենք, թէ որչափ չափաւոր և տնտես պէտքէ լինինք: «Ընթերցարանը» միայն պէտքէ պատրաստէ և խրախուսէ իւր փոքր

ընթերցողներին: Եթէ ուսումնարանը կարողացաւ սէր և յօժարութիւն զարթեցնել ընտիր բանաստեղծներ կարգալու և ուսումնասիրելու համար, սրտի բաւականութիւն շարժել գեղեցիկ լեզուի համար, ճաշակը ազնուացնել և միտքը հասկացող շինել, այնպէս որ ուսումնարանից դուրս եկողները ոչ միայն լաւ ընթերցանութեան փափաղին և կարօտին, բայց և զգուշով երեսը դարձնեն խայտառակ զրուածքներից — այն ժամանակ ժողովրդական ուսումնարանի պարտականութիւնը լիովին կատարած պէտքէ համարուի:

Ընթերցողը կ'նկատէր, որ մենք մեր բոլոր ընթերցարաններում նախ և առաջ մի գլխաւոր պահասութիւն ենք գտնում, այն է, որ նոցա պահասում է ամենազլխաւոր սկզբունքը: Այդ սկզբունքը այսպէս կարելի է ամփոփել. Հայոց «ընթերցարանը» պէտք է ազգային կրթութեան աղբիւր լինի և պէտքէ գլխաւորապէս այդ նպատակին համեմատ բովանդակութիւն ունենայ:

Մենք միշտ այն համոզմունքն ենք յայտնել, թէ մի ուսումնարանի նպատակը նախ և առաջ բարոյական-կրօնական կրթութիւն տալն է, իսկ այժմ «ընթերցարանից» պահանջում ենք, որ ազգային կրթութեան աղբիւր լինի, այս պէտք է զարմացնէ ընթերցողին: Ո՛վ որ ճիշտ հասկացողութիւն ունի այս գաղափարների մասին, նա հարկաւ պիտի խոստովանի, թէ ճշմարիտ ազգային կրթութիւնը երբէք հակառակ չէ բարոյական-կրօնական կրթութեան, որովհետեւ ո՛վ որ կամենում է մի ազգի ճշմարիտ անդամ լինել, նա պէտք է միևնոյն ժամանակ կատարեալ մարդ դառնայ, և նա պէտք է այնտեղից սկսի իւր ընթացքը, եթէ այս վերջին կէտին հասնել է ուզում:

Այս խօսքերը մենք յայտնեցինք ի վերջոյ, թէպէտ և վերելից պարզ երևում է, որ «ընթերցարանին» ազգային նպատակ տալով, մենք մի և նոյն ժամանակ ընդունում էինք, թէ դորա մէջն է ամփոփուած նաև նախ՝ բարձր մարդկային, ի դէպ լական, հումանական, երկրորդ՝ լեզուական-ձևական և երրորդ որոշեալ սահմանով իրական (ընթերցանական) նպատակը: Մեզ միշտ մի բան է զարմացրել, որ մեր «ընթերցարանները» աշխատում են միայն վերջին երկու նպատակները իրագործել. միւսները մանաւանդ՝ զլխաւոր նպատակը՝ նոցա համար երկրորդական բաներ են երևում: Մեր ժամանակը ընդհանրական ժամանակ է, մասնաւոր են նոքա, և այդ

պատճառով աշխատում են լինել իւրեանց «ընթերցարանները» բնափոխական յօդուածներով, «ընթերցարանը» դարձնում են «դասագիրք», և եթէ մանուկը այդ տեղից մի քանի չորուցամաք տեղեկութիւններ է ստանում, նորա սիրտը, նորա զգացմունքը, նորա հոգին մնում է ծարաւի: Աւելի զարմանալի է, որ ոմանք նոցանից, զորօր. Ղուկաս սեանցը, որ ի հարկէ նոյնպէս իւր անուրանալի արժանաւորութիւնս ներն ունի, աշխատել է այդ ուղղութեան ամենայն ճշտութեամբ հետեւիլ. նա իւր «ընթերցարանի» մէջ «առ. մայրենի լեզու» ոտանաւորը նոյնպէս դրել է, բայց նորանից այս վերջին տունը բաց է թողել.

Յաւերժական սուրբ զրոյց մէջ,
Կեաց միշտ նորէն ու նորէն.
Կշռեալ անոյշ քու տողերդ,
Թող ամեն սիրտ արծարծեն՝
Շնորհ ունել արարչէն.
Կամ պէտք ըլլայ աղօթել,
Շրթունքս սրտէ բորբոքած
Կաղաղակէ անարգել: ¹⁾

Պարզ է, որ նա իւր համար հենց համոզմունք և սկզբունք է շինել իւր ընթերցարանից հանել այն մասը, որը որ բանաստեղծը մայրենի լեզուի վերջին պսակն ու զարդն է համարում, այսինքն թէ ամենամաքուր և ամենազնիւ զգացմունքները կտրող են արտայայտուիլ միայն մայրենի լեզուով..... բայց այդ ի՞նչպէս արտայայտէ

¹⁾ Շենկենդորֆի այս երևելի բանաստեղծութիւնը երկու անգամ թարգմանուեցաւ Հայերէն, բայց ափսոս որ երկուսն էլ շատ թույլ են արտայայտում բանաստեղծի բուն միտքը: Ս. Նաղարեանցի թարգմանութիւնիցն էլ բերում ենք վերջին տունը, որ բնագրին աւելի մօտիկ է, թէպէտ և մի քանի տեղ բաւական մոլթն է.

Ըզգեցիր նոր կեանք սուրբ դրուածքներով,
որ ամենայն սիրտ վառուի քո սիրով:
Ամեն տեղ փչում է Աստուծոյ շունչը,
սուրբ է այն միւս, այլ ձև ու ոճը (այսինքն իւրաքանչիւր ազգի
յատկութիւնքը)
Բայց թէ աղօթել, դոհանալ պէտք էր,
իմ սրտի սէրը յայտնել արժան էր,
իմ երանական մտածութիւնքը
ապա կը խոսիմ իմ մօրս խօսքը (այսինքն՝ միայն մայրական
խօսքով կը խօսիմ):

մանուկը, եթէ «ընթերցարանը» դիտմամբ ուղղում է լռել այդ բաների մասին: Ի հարկէ Պ. Տ. Ղևոնդեանցը այդ ոտանաւորը ամբողջութեամբ տպագրել է իւր ընթերցարանին մէջ, բայց այնու ամենայնիւ այդ «ընթերցարանն» էլ աւելի սոսկ բեւալական հոգւով է ձուլուել: Չմոռանանք, որ մանուկը յետոյ իւր կենաց ընթացքում ի՞նչ միայն բեւալական առարկաների կ'հանդիպի, այլ և չորս կողմից շրջապատուած կլինի էթիքական (բարոյական) աշխարհով. բարոք է ուրեմն, որ նա առաջուց ընտանեայ այդ աշխարհում:

Ինչ որ ասելու ունէինք իսկապէս վերջացուցինք. Հայոց «ընթերցարանը» միայն Հայոց լեզուով չպէտք է յօրինուի, նա պէտք է լինի Հայոց կեանքից առաժ պատկերներ թանգարան — հոգեւոր աչքի համար, զովացուցիչ աղբիւր — հայ մանկան սրտի և մտքի համար. նա պէտք է լինի մի գիրք, որ իւրաքանչիւր հային պէտք է իւր կենաց ընթացքում ուղեկցէ. նա պէտք է լինի մի գիրք, որ ի՞նչ մի տան մէջ չպէտք է պակասի, որտեղից ամենայն մարդ իւր լեզուն ձևի կողմանէ կատարելագործել և ազնուացնել կարողանայ, սիրտը ջերմացնել և զուարթացնել կարողանայ. նա պէտք է լինի մի գիրք, ուր մանուկը, իսկ յետոյ հասակաւորը կարողանայ գտնել՝ իւր մտքերն ու զգացմունքները կենդանացնելու համար՝ գեղեցիկ ամփոփուած, ճոխ ձևով և բովանդակութեամբ, նկարագրութիւններ և պատկերներ իւր հայրենեաց անցեալ և ներկայ քաղաքակրթական կեանքից և իւր աշխարհի բնութիւնից առնուած:

Մեր բոլոր ասածներից պարզ հետևում է, որ մի այսպիսի «ընթերցարան» մի մարդու կազմելու բան չէ, ըստ որում բոլոր նիւթերը դեռ նոր պէտք է գտնուին, որոնք ցիրուցան սփռուած են մեր նախնի և նոր մատենագիրներում, ամսագիրներում, «Եւրոնիկ», «Հիւսիսափայլի», «Փորձի» մէջ, մեր և Տաճկահայոց լրագիրներում և օտարազգի ճանապարհորդների գրուածների մէջ: Օգուտ պէտք է քաղենք նաև այնպիսի ընտիր հեղինակներից, որ ամենին յայտնին, բայց չգիտենք ի՞նչ պատճառով «ընթերցարանների» մէջ մինչև այսօր մուտք չեն լիւրժ, Սբովհանից, Սրուանձանից, Աղաեանից, Մէլքեղապէից և այլ այսպիսիներից: Լեզուն պէտք է լինի

Ժողովրդական - ազգային և մանկան հասկանալի և ըմբռնելի. մեր
գրականութեան մէջ ոչ ոք այնպիսի ընտիր ժողովրդական լեզուով
և մանկան ականջին ակտորժ չէ խօսել, ինչպէս Աղայեանցը իւր փոք-
րիկ «Ուսումն մայրենի լեզուի» զրքուկի մէջ: Յանկալի է, որ սա օ-
րինակ դառնայ մեր «ընթերցարաններին»: Հետաքրքրուողներին խոր-
հուրդ ենք տալիս, որ մի քանի թարգմանական յօդուածները, որոնք
և՛ այդ զրքուկի և՛ Տ. Ղևոնդեանցի «մայրենի լեզուի» առաջին և
երկրորդ տարիների մէջ կան, միմեանց հետ համեմատեն և յուսով
ենք կը նկատեն թէ որչափ առաջինը մեծ հմուտութիւն ունի Հայ
մանկանց հետ խօսելու մէջ: Յանկալի է նոյնպէս, որ մի քանի ան-
ձինք միանան և ընդհանուր խմբագրութեամբ մի նոր «ընթերցարան»
կազմեն: Այս կը լինի մի արձան, որով մեր ուսումնարանները նոր
դարազուլուիսը կ'սկսուի:

Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Շատ անգամ պատահել է մեզ կարդալ հայ լրագրերի էջերում և միևնույն ժամանակ ականատես անձինքներից լսել, թե Հայաստանի այս կամ այն անկիւնում զանազան դիպուածներով երևան են գալիս տեսակ տեսակ հնութիւններ, մեր փառաւոր անցեալի նշանաւոր մնացորդներ: Մի տեղ գերեզման փորելիս՝ դուրս են գալիս շքեղ զարդարանքներ և անօթներ. ուրիշ տեղ մի հին եկեղեցի նորոգելիս՝ երևում են արքայական նշաններ ու դրամներ. այստեղ մի հրաշալի արձան են գտնում, այնտեղ մի որ և իցէ զէնք, թանգաղին ձեռագրեր, զանազան ոսկի ու արծաթի իրեղէններ: Ի՞նչ են լինում կամ ո՞ւմ ձեռքն են անցնում այդ անգին գանձերը: — Եթէ մի ներքին հական արժողութիւն ունին, ինչպէս օրինակի համար կիլիկեան Վեոն Բ-ի ականակուռ գայիսոնը, ոսկի շղթան, մարգարտակուռ հողաթաւները, — նոքա ձեռքէ ձեռք անցնելով վերջապէս մի իշխանական ճակատ են զարդարում: Իսկ եթէ գրտնուած հնութիւնը մի իրական արժէք չունի, մի կտոր պողպատ, կամ պղինձ է, կամ մագաղաթի թերթեր, ռամկի տղիտութեան զոհ է գնում. պողպատը գործ է ածվում իբրև զէնք, պղինձը հալուելով կաթսայի է փոխվում, իսկ սոռուար մագաղաթը ջրի կարասներ է ծածկում....

Քաղաքակիրթ ազգերի մէջ զանազան միջոցներ կան հնութեան այս թանգաղին մնացորդները մասնաւոր անձանց շահասիրութիւնից կամ ամբոխի տղիտութիւնից ազատելու և ազգային սեպհականութիւն դարձնելու: Բացի հասարակական թանգարաններից, ուր հաւաքվում են ամէն տեսակ հնութիւններ, ոսկեղէն իրեղէններից մինչև կաւէ ամանները կազմվում են հնադիտական ընկերութիւններ, որոնց նպատակն է ոչ միայն հնութիւններ ժողովել, այլև ազգային հին

յիշատակարանները, արքայական պալատները, զղեակները, ամրոցները, վանքերն ու եկեղեցիները հետազօտել և լաւ վիճակի մէջ պահպանել:

Այսպիսի մի ընկերութիւն կազմուեցաւ վերջին տարիներումս մեր աչքերի առաջ՝ Թիֆլիսում. խօսքս Կովկասեան Հնասիրական ընկերութեան վրայ է, որ անցեալ փետրվարի 27-ին, կիրակի օրը, ունեցաւ իւր ընդհանուր ժողովը, թուով չորրորդը հիմնարկութիւնից յետոյ: Այս ընկերութեան նպատակը, ինչպէս երևում է նորա կանոնադրութեան առաջին յօդուածից, հետևեալն է.

ա) Պահպանել և աւերմունքներից ու յափշտակութիւններից պաշտպանել Կովկասի հին շինութիւնները, բ) հետազօտել հնութեան յիշատակարանները և ձեռք բերել հնադիտական արժողութիւն ունեցող իրեղէններ:

Կանոնադրութեան երրորդ յօդուածի զօրութեամբ՝ ընկերութիւնը թղթակցութիւն է բաց անում ինչպէս Ռուսաստանի, այնպէս և կայսրութեան սահմաններից դուրս գտնուող զանազան ընկերութիւնների և անձանց հետ, որոնցից գործակցութեան և կարևոր տեղեկութիւններ ստանալու ակնկալութիւն ունի. իսկ չորրորդ յօդուածի զօրութեամբ ընկերութիւնը ձևանարկում է զիմանական արշաւանքներ զանազան տեղեր հետազօտելու, ինչպէս նաև հնագիտական ժողովածուները և դրագորանները նկարագրելու դիտաւորութեամբ, խուզարկութիւններ է անում, առաջարկում է զանազան խնդիրներ, որոնց լուծման համար մրցանակներ է նշանակում: Ընկերութեան նպատակներին նպաստող անձանց խրախուսելու համար, ինչպէս նաև առանձին աշխատութիւնների համար նա կամ դրամական վարձատրութիւն է պարգևում, կամ գովասանական վկայականներ է տալիս:

Իւր հաստատութեան օրից ընկերութիւնն ունեցել է երեք հրատարակութիւն, առաջինը 1875 թուին, իսկ երկրորդը և երրորդը ներկայ 1877 թուին: Առաջին հրատարակութիւնը, որ անուանվում է «Յիշատակարան կովկասեան հնասիրական ընկերութեան», պարունակում է երկու հետաքրքրաշարժ յօդուած հայկական հնադիտութեան մասին, որոնցից մէկը Պ. Բէրժէկինն է, հետևեալ վերնագրով. Կովկասը հնագիտութեան կողմից. իսկ միւսը պատկանում է Պ. Բակրաձէին և այսպիսի անուն է կրում. Կովկասի հին քրիստոնէական յիշատակարանները: Վերջինը, օգուտ քաղելով զանազան դիմա-

կանների և ճանապարհորդութիւնների աշխատութիւններից, այբու-
բենական կարգով նկարադրում է Կովկասի բազմաթիւ հնութիւնները,
զլխաւորապէս եկեղեցիներ և վանքեր: ¹⁾

Պ. Բէրժէի յօդուածը մի ճառ է, որ նա խօսեցաւ ընկերու-
թեան անդամների առաջին ընդհանուր ժողովում: Ատենաբանը
այսպէս է սկսում իւր ճառը.

«Մեր ներկայ ժողովը մի նշանաւոր երեւոյթ է կազմում Կով-
կասի նորագոյն յիշատակարանի մէջ: Չկամենալով անտարբեր մնալ
հնախօսական հետազոտութիւնների ասպարիզում կատարուած կա-
րեւոր զիւտերի առաջ, որոնցով զբաղուած հին և նոր աշխարհի նշա-
նաւոր մասը, մենք մինչև այժմ միայն հարեանցի կերպով պարապե-
ցանք այս երկրի հնութիւններով: Այժմ ահա ժողովեցանք այստեղ,
ողկորուած մի և նոյն ցանկութիւններով, մի և նոյն դաղափարով,
այն է հիմնել մի Ընկերութիւն, որի նպատակը լինի ուսումնասիրել
Կովկասի հնութիւնները, խորհրդաւոր Արեւելքի այս նախադրած
հնութիւնները, որ այնպիսի ջերմ մասնակցութիւն ունեցաւ հին
աշխարհի վարդաքման պատմութեան մէջ:

«Կովկասի հնախօսութիւնը, շարունակում է ատենաբանը, հաս-
նում է մինչև այն հեռաւոր ժամանակները, որոնց մէջ արդի գիտ-
նականները որոշում են երեք շրջաններ կամ դարեր. քարեայ, պղն-
ձեայ և երկաթեայ դարեր: Վերջին տարիներում Կովկասի զանազան
մասերում ձեռնարկուած խուզարկութիւնները արդէն ներկայացրին
մեզ այս կամ այն շրջանին պատկանող մի քանի իրեղէններ: Այս-
պէս, 1844-ին Կողքի և Նախիջևանի աղահանքերի մօտ գտնուեցան
քարէ մուրձեր, որոնք ձևի և նիւթի կողմից ոչ միայն Նւրոպայում
գտնուածներին նման են, այլ և այն մուրձերին՝ որոնք գտնուել են
Սմերիկայի Միացեալ Նահանգներում, Վերին Ըլի մօտ, կուսական
հանքերում»:

Այս ընդհանուր նկատողութիւններից յետոյ, Պ. Բէրժէն հե-
տևեալ խօսքերն է ասում Հայաստանի մասին.

«Քարթաղինայի և Ելիսաւետօպօլի միջով, Աղսթաֆայի ձորի

¹⁾ Պ. Բակրաձէի աշխատութիւնը կարող է լաւ ձեռնարկ համարուիլ
Հայաստան ճանապարհորդողների համար: Օգտակար դորձ կը լինէր թարգ-
մանել այս աշխատութիւնը, որի մէջ մանրամասնօրէն նկարագրուած են
Հայաստանի շատ հնութիւնները:

երկարութեամբ, բացվում է մի հին ճանապարհ, որ տանում է դէպի
կլասիկական երասխի հարթութիւնը:

Այստեղ ամէնից առաջ ճանապարհորդի ուշադրութիւնը
գրաւում են հին գերեզմաններ, որոնք մեծ քանակութեամբ են պա-
տահում ինչպէս դաշաւայր տեղերում, այնպէս և սարերի զլխին,
ուր նոքա յայտնի են օղուղներին՝ կամ հսկաների գերեզմաններ
անուանով: Երբեմն այս տեսակ գերեզմաններ պատահում են ձիւնապատ
բարձրութիւնների վրայ, ինչպէս օրինակի համար Արագածի վրայ:
Այս գերեզմանների մէջ պարունակուած հարստութիւնների մա-
սին վկայում են հայկական ժամանակագիրները: Պատմելով թէ՛ հե-
թանոս հայերը սովորութիւն ունէին ննջեցեալների հետ զէնքեր և
չքեղութեան առարկաներ թաղել, ազգային պատմիչները յիշում
են այնպիսի դէպքեր՝ երբ ժողովուրդը դժբաղդութեան տարիներում
ստիպուած է լինում յիշեալ գերեզմանները փորել և հանել նոցա
մէջ պարունակուած դանձերը:

Միայն այս ճանապարհով, շարունակում են նոքա, կարողա-
ցան նշանակեալ հարկերը հատուցանել Ե-րդ դարում պարսիկներին,
իսկ Ը-րդ դարում արաբացիներին: Թէև ներկայումս տեղական ժո-
ղովուրդը մի տեսակ յարգանք է զգում դէպի հսկաների գերեզման-
ները, այնու ամենայնիւ այդ գերեզմանները փորելու դէպքերը բա-
ւական յաճախ են պատահում: 1846ին քուրդերը մի հարուստ
գերեզման գտան Արփաշայի տաճկական ավի վրայ, և այնտեղից հա-
նած հազուադէպ իրեղէնների միջից Ներսէս կաթողիկոսին ուղար-
կուեցաւ մի մարմարեայ արձան ոսկէ պսակ զլխին:¹⁾ Սակայն բայի
գերեզմաններից, Երևանի նահանգը, որ հին ժամանակ Մեծ Հայոց
ամենանշանաւոր մասն էր կազմում Այրարատեան նահանգ անուանով,
միշտ նշանաւոր է եղել հարուստ յիշատակարաններով: Ազգային
աւանդութիւնը այս յիշատակարաններից մի քանիսի շինութիւնը
վերաբերում է նախաքրիստոնէական ամենահին ժամանակներին: Այս
տեսակ յիշատակարաններից յիշենք Շարայի, Փառեխի և Յոլակի
պալատները Արագածի ստորոտում: Գեղարքունի արքայանիստ աւանը
Սեանայ լճի մօտ. Հրազդան քաղաքը համանուն (Ջանդի) գետի
մօտ. Արտաշատ, Վաղարշաւան, Երուանդաշատ, Դուին, Երուան-
դաիկրո, Մարացմարդ, Բազարան, Արտաշէրս (Պաղմէզսի Արտայա-

¹⁾ Արդեօք որտեղ և ինչ դրութեան մէջ է այս հնութիւնը:

զատը), Վաղարշապետ, Բագաւան, Զարեհաւան, Անի և ուրիշ քաղաքները, որոնք ծաղկեւեն Երասխի և Նորա մէջ [Թափուող գետերի ափերի վրայ: Գառնի քաղաքում, համանուն գետի վրայ, մինչև անգամ պահպանուել է այն պալատի գեղեցիկ աւերակը, որ Տրդատ [Թագաւորը իւր քրոջ համար կառուցել է յոնիական ճաշակով: Տրդատը Կոստանդիանոսի Ժամանակակից և Հռոմայեցոց բարեկամ լինելով, որոնց մէջ ստացաւ իւր կրթութիւնը, կամեցաւ արմատացնել Հայաստանում յունական ճարտարապետութիւնը: Քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ, 302 թուականին, շինեց առաջին եկեղեցին իւր տէրութեան մէջ, որի ճակատը և խորշերը զարդարուած էին փոքր արկղիկներով (caissons): Բայց, ասում է Ղիւբուան ¹⁾, յունական մաքուր ճարտարապետութիւնը անյայտացաւ Տրդատից յետոյ: Հայերը հաւատարիմ մնացին հին արևելեան ճաշակին, այն շէնքութեանը զարդարանքների մէջ և այն ահագին ընդարձակութեանը որոնք նշմարվում են Պերսեպոլի նախագաւիթներում և արքայական շէնքերում, և որոնք, ըստ երևութիւն, ոչ այլ ինչէին՝ եթէ ոչ եգիպտական յիշատակարանների հետեւողութիւններ: Այս ճաշակի միաւորութիւնից եկեղեցական ձևերի հետ ստեղծուեցաւ իրանց սեպհական ճարտարապետութիւնը, որի նախնական տիպերն են Վաղարշապատի Հովիտիմեան և Գայանեան վանքերը, ԺԱրդ դարու շինութիւններ, որոնք ապշեցնում են իրանց շէնքութեամբ և ձևերի ուսուցչութեամբ: Աւելի յետին ժամանակների տաճարները փայլում են քանդակների ճոխութեամբ, և եթէ սոցա ու առաջին եկեղեցիների մէջ մի ընդհանուր բան կայ, դուք է միայն այն է՝ որ կոխածոյ քարերից են շինած և բոլորովին զուրկ են աղւեսից: Եթէ յիշենք նոյնպէս Մարմաշէն վանքը, ²⁾ որ շինուե-

¹⁾ Frédéric Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, Paris, 1839—1840.

²⁾ Այստեղ գնում ենք Մարմաշէնի նկարագրութիւնը՝ որ քաղելով հանում ենք ոչ. Բակրաձէի աշխատութիւնից, յուսալով որ այդ նկարագրութիւնը կը զրաւէ մեր ընթերցողների ուշադրութիւնը:

«Մարմաշէնը, Այրարատայ Շիրակի պառուում» որ ձգվում է Ասուրեան գետի (Արիաշայ) ափերի վրայ և պարունակում է Հայաստանի երկու երկնքի քաղաքները—Անի և Ղարսը, գտնվում է յիշեալ գետի արևելեան ափի ճիւղերից մէկի վրայ, մի հարթ հովտի մէջ, Ալեքսանդրապոլից 6—7 վերստ հեռավորութեամբ: Մարմաշէնը յայտնի է մահմէտա-

ցաւ Աշոտի որդու Սմբատի ձեռքով 988ին Գրիստոսից յետոյ, և Կեչառայ վանքը, որի շէնութիւնը վերաբերում են Գանդիկի Թադաւորութեանը, այսինքն 1033 Թուականին, այն ժամանակ յիշեալ տաճարները բաւական որոշ հասկացողութիւն կարող են տալ մեզ այն կատարելութեան աստիճանի վրայ, որին հասել էր եկեղեցական ճարտարապետութիւնը Հայտնատանում սելջուքեան Թուրքերի արշաւանքից առաջ, որ կերպարանաւորու արեց հարաւային Կովկասը: Հայաստանի հնութիւնների վրայ խօսելիս՝ չէ կարելի չօրշառակել սահմանների և ճանապարհների վրայ գտնուած սիւները, որոնք պատահում են Դարալագէօզի (Նախիջևանի դաւառ) սարահարթի վրայ:

կաններին Ղանլիջի, այսինքն «արիւնաշաղախ» անունով և ինչպէս ցոյց են տալիս հին բնակիչների մնացորդները և մերձակայ հիւանալի կամուրջի աւերակները, հին ժամանակ բաղմաթիւ բնակիչներ էր պարունակում իւր մէջ: Այժմեան բնակիչները Ղարսի գաղթականներ են, որոնք տեղափոխուեցան այստեղ 1829ին տաճկական պատերազմից յետոյ: Գիւղից ոչ հեռու, հիւսիսային արեւելեան ուղղութեամբ, մի բարձրութեան վրայ ցոյց են տալիս հին «Մարմաշէնը կամ վերին վանքը», որ աւերակ է և որի ոչ չինութեան ժամանակն է յայտնի և ոչ չինողը: Մարմաշէն վանքը իւր այժմեան դրութեան մէջ էլ չէ կորցրել իւր շքեղութիւնը և փառահեղութիւնը, ինչպէս որ ցոյց է տալիս նորա տեսարանը Les Ruines d'Ani, տախտակ XXXII: Այստեղ, ասում են, երբեմն եղել են մարմարեայ չէնքեր, որ այժմ էլ չկան, և ահա սորանով կարելի էր մեկնել «մարմարաշէն» բառի կազմութիւնը, որ Սէն-Մարտէնի կարծիքով աղաւաղուելով՝ իրր թէ Մարմաշէնի փոխուեցաւ, եթէ այս վերջին անունը չգտնէինք վանքի ամենահին արձանագրութիւնների մէջ, որոնք համարեա նորա հիմնարկութեան ժամանակակից են: Մարմաշէնը բաղկանում է երեք եկեղեցիներից, որոնցից մէկը մեծ և զլխաւոր, իսկ երկուսը փոքր, նորա հիւսիսային և հարաւային կողմերում: Առաջինը միջին և չափաւոր մեծութեամբ, 22 կանգուն երկայնութիւն և լայնութիւն ունի, ամբողջ սրբատաշ քարերից է շինած, առանց սիւների, և ծածկուած է մի զեղեցիկ դմբեթով: Ամբողջ եկեղեցին լաւ պահպանուած է, բացի կիսակործան գմբէթից (միթէ մեր հողերը իշխանութիւնը չպէտք է նորոգէ սորան), և նորա մէջ մինչև այսօր ժամերգութիւն են կատարում: Նորա մուտքի առաջ նշմարվում են ընդարձակ նախազաւթի և զեղեցիկ դանդակատան հետքերը, որ Զարա-Բէդ մահմետականը քանդեց և նորա քարերով շինել է մի աշտարակ Բահ գետի միւս ափի վրայ: Իսկ միւս երկու փոքր եկեղեցիները պարտվում են կոնաձև գմբէթներով և ծածկուած են եղել նոյնպէս սրբատաշ քարերով, որոնք մեծ մասամբ վայր են ընկած. սոցանից հիւսիսայինը 16 կանգուն երկայնու-

Տեղացի բնակիչները սովորաբար երկրաչափական նշանների տեղ են ընդունում այդ սիւները, այն ինչ նախնի ժամանակներում նոքա շատ անգամ հին ճանապարհները ցոյց տալու են ծառայել: Այսպէս, այն սիւները որ Եայիջե գիւղեց Արփաչայի արեւելեան կողմով են անցնում Խաչկայ սարահարթով, Փայտարանով, Ամաղիով, Քղբլ-վանքով, Գինիշեքով, Քէշիշեքնդով և այլն, ցոյց են տալիս այն ճանապարհը որ տանում է Գիւմիւշ-Խանէ՝ հին պարսկական արծաթի հանքերը, իսկ այն տեղից Բազար-Չայի վրայով Բազար-Քէնդէ հին քաղաքի աւերակները:

Այսպէս ուրեմն եթէ Հայաստանի հնութիւնների ուսումնասիր-

թիւն և լայնութիւն ունէր, աջ և ձախ կողմերումն էլ երկու մատուռ ունէր, որոնց մէջ կատարվում էր ժամերգութիւնը. իսկ հարաւայինը 12 կանգուն երկայնութիւն ունէր և 10 կանգուն լայնութիւն: Բացի այս երեք տաճարներից, այստեղ ցոյց են տալիս և մի չորրորդ, եկեղեցի գերեզմանատան միջում:

«Մարմաշէնի գլխաւոր և միւսներից լաւ պահպանուած եկեղեցու արեւմտեան ճակատը վերեւից ներքեւ ծածկուած է հայկական արձանագրութիւններով, որոնցից երեքը օրինակուած և կարդացուած են (հարուստ նիւթ հաւխօսի համար): Նոքա մեկնում են Մարմաշէնի պատմութեան մի նշանակեալ ժամանակամիջոցը, ժ-րդ դարուց մինչև ժ-Գ դարու առաջին քառորդի վերջը, այսինքն նորա շինութիւնը սկսուելու օրից մինչև նորոգուելու օրը. նկարագրում է վանքը կառուցանող և նորա շքեղութեան նպաստող անձանց բնաւորութիւնը. թվում է նորա շարժական և անշարժ կայքերը (արդիօք սորանից մի բան մնացել է), որ զանազան ժամանակներում նուիրուած են եղել, և վերջապէս ծանօթացնում է մեզ նորա փոփոխական բաղդ ունեցող պատմութեանը. միով բանիւ դժբա ժամանակագրական հատուկություններ են, և այս պատճառով չէ՝ կարելի չցաւել որ նոցանից շատը անհետ կորչում են միայն այն պատճառով որ մենք չենք պահպանում ուրիշ, հարկաւոր միջոցները չենք գործ դնում ուրիշ հաւաքելու և հրատարակելու: Մարմաշէնի երեք արձանագրութիւններից առաջինը խօսում է նորա շինութեան մասին. նա պատմում է թէ՛ վահրամ Պահլաւունի իշխանների իշխանը սկսել է նորա շինութիւնը հայոց 437 (988) թուականին, Աշոտի որդու Սմբատ թագաւորի օրով, և աւարտել է 478 (1029) ին Յովհաննէս-Սմբատի թագաւորութեան և Երեմիա ու Սոթիկէս վանահայրերի ժամանակ: Արձանագրութիւնը, բացի վահրամից, նորա մայր Շուշանիկից և հայր Վասակից, յիշում է նորա երկու եղբայրներին՝ Ապղարիային և Ղամգէին, որոնց մասին պատմութիւնը բոլորովին լռում է: Երկրորդ արձանագրութիւնը յիշատակում է Վասպու-

րութիւնը և հետազօտութիւնը այսքան մեծ նշանակութիւն ունի ընդհանուր գիտութեան համար, որքան աւելի նշանակութիւն պիտի ունենայ Հայոց պատմութեան համար և վերջապէս նոյնպէս Հայոց ազգութեան համար:

Անկարելի է սիրել այն, ինչ որ չես ճանաչում, վասնորոյ հայկական ազգասիրութիւնը զուրկէ իւր հաստատուն հողից, քանի որ նա հիմնուած չէ ազգի ներկայի և անցեալի վրայ: Բաղդի բերմամբ Հայոց ազգի լուսաւորեալ մասը զետեղուած է գլխաւորապէս երկու կենտրոններում, որոնք Հայաստանից դուրս են. մեր խօսքը Թիֆլիսի և Կոնստանդնուպօլիսի վրայ է: Հայոց ազգի լուսաւորութեան ղեկավարները, խօսելով ընդհանուր ազգի արժա-

րականի Սենեքերիմ Թազաւորի դստեր, Գաղիկի և Կատայի Թոռնուհուն՝ Վրթազիլայի և Հայաստանի Մարիամ Թազուհուն, որ Սոսթենէսի վանահայրութեան ժամանակ նուիրում է Մարմաշէն վանքին իւր Թարուկ գիւղը (արդեօք այս գիւղի հետքը մնացել է և ում է պատկանում), այն պայմանով որ իւրաքանչիւր տարի իւր Կատա մեծ մօր համար պատարագ մատուցանուի Սուրբ Պետրոսի եկեղեցում: Այս Մարիամի մասին Վրաց ժամանակագրութիւններից յայտնի է որ Սենեքերիմ Թազաւորի դուստրն է եղել, վրաց Գէորգի Ա Թազաւորի կինը (1014—1027) և Բաղրատ Դիմայրը (1027—1072) և թէ երբ Գաղիկ Բը դաւաճանութեամբ տարուեցաւ Կոստանդնուպօլիս Կոնստանդին Մոնոմախոս կայսեր մօտ, Անիի բնակիչները յանձնեցին այս քաղաքը Մարիամ Թազուհուն, որ իւր հօր կողմից իրաւունք ունէր իշխելու Հայաստանի վրայ, բայց յետոյ Լիպարիդ Օրբէլեանին խլեց նորա ձեռից քաղաքը, երբ պատերազմում էր Բաղրատի դէմ, Երրորդ արձանագրութիւնը պատմում է թէ Աթաբէգ Խվանէ և Շահնշահ բարեկալտ իշխանների հրամանով Վահրամի Թոռները, Տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոսը և Խարիպ իշխանը երկրորդ անգամ նորոգեցին Մարմաշէնի կաթողիկէ եկեղեցին: Վահրամը մեծ աշխատութեամբ շինել էր յիշեալ եկեղեցին, ընծայել էր նորան իւր սեպհական գիւղերը, այգիները, խանութները և ջաղացքները, բայց անհաւատները կողոպտել էին նորան և վանքը գիւղի էին փոխել, իսկ կաթողիկէ եկեղեցին՝ բերդի, զրկելով նորան իւր բոլոր հարստութիւններից: Սակայն 674 (1225) Թուին Խարիպ իշխանը մտածեց բարեկարգել նորան և նախնական փառքին հասցնել: Նա հեռացրեց այնտեղից գիւղացիներին և նոցա տեղ վանականներ բնակեցրեց. զարդարեց նորան ոսկի և արծաթի անօթներով, սրբազան և եկեղեցական զրքերով և նուիրեց Ազատ գիւղը: Նոյնպէս յետ տրուեցան վանքին Տիբաշէն գիւղը, Կամուրջի երկու կողմը եղած ջաղացքները, արօտատեղիները և բոլորը ինչ որ մի ժամանակ Մարմաշէնի սեպհականութիւնն է եղել:

նաւորութիւնների և պակասութիւնների վրայ, իսկապէս խօսում են միայն այն հասարակութեան վրայ, որի մէջ իրանք են ապրում: Բայց այս եղանակով անկարելի է ազգի ցաւերը ճանաչել կամ ազգին օգնել, ազգին, որ բնակում է իւր հայրենիքում՝ Հայաստանում և ոչ այս և այն մայրաքաղաքում կամ մեծ քաղաքներում: Այժմեան զրութիւնը ճանաչելու համար հարկաւոր է և անցեալը զիտենալ, անցեալն յիշատակարանները ուսումնասիրել և վերջապէս ազգիս բաղդաւոր թէ դժբաղդ անցեալը ուսումնասիրելով և նորոգելով մեր յիշողութեան մէջ՝ մի այնպիսի գաղափար կազմենք մեր ազգութեան վրայ, որին նա արժանի է:

Այդ նպատակին հասնելու համար մեզ հարկաւոր է հիմնել մի այնպիսի ընկերութիւն, որի նմանը հիմնուել է Թիֆլիսում, և մեզ ևս հարկաւոր է մեր կանոնադրութեան մէջ հետևեալ երեք գլխաւոր կէտերը զննել, որոնք առհասարակ ամէն այսօրինակ ձեռնարկութիւնների կանոնադրութիւնների մէջ տեղի ունին, այն է՝ ա) պահպանել և աւերմունքներից ու յափշտակութիւններից պաշտպանել Հայաստանի շինութիւնները, բ) հետազօտել հնութեան յիշատակարանները և գ) ձեռք բերել հնագիտական իրեղէններ:

Այդ ընկերութեան գործունէութիւնը պիտի տարածուի ամբողջ Հայաստանի վրայ և հետևապէս նորան մասնակից պիտի լինին Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի և ուրիշ երկրներում ապրող հայերը: Եթէ անդամակցութեան համար որոշուի տարին տասնական մանէթ հատուցանել, ընկերութիւնը կարող է մեծ գումարներ ձեռք բերել իւր նպատակների համար: ¹⁾ Ընկերութեան գլխաւոր կառավարութիւնը պիտի լինի Սուրբ Էջմիածնում և նորա մասնաւոր բաժինները պիտի գտնուին՝ մինը տաճկական Հայաստանում, միւսը Պարսկաստանում: Սուրբ Էջմիածնում, որպէս աւելի ապահով տեղ, պիտի գտնուի Հայոց հնութիւնների գլխաւոր թանգարանը, իսկ նորա մի բաժինը հաստատուելու է Վան քաղաքի մէջ, որ տաճկական Հայաստանի սիրտն է համարւում: Այդ կենտ-

¹⁾ Այդ գումարներից եւ կարելի է վարձատրութիւն նշանակել Ընկերութեան վարչութեան անդամներին, որոնց պարտաւորութիւնը պիտի լինի ամենայն կողմերից հաւաքած նիւթերը կարգաւորել և բաժնել նոյա հետազօտելու համար, աշխատակիցներին վարձատրել, թանգարանը լաւ վիճակի մէջ պահպանել և այլն:

րոններում ժողովուրդը կը լինին ամենայն Հայի տեսներու ցանկալի առարկաները....

Միմիայն վեհափառ կաթողիկոսը կարող է այս հիմնարկութեան սկզբնապատճառը գառնալ, — միայն ընդհանրական Հայրապետի հովանաւորութեան ներքոյ կարող է կեանք ստանալ այս ընդհանուր ազգային հաստատութիւնը:

Ժամանակը մի կողմից ազիտութիւնը միւս կողմից անխնայ ոչնչացնում են մեր նախնեաց յիշատակարանները. շատ երեւելի վանքեր և ամրոցներ, որոնք շինուած են անտառների և լեռների խորքերում, մինչև անգամ անմերձենալի են վատ ճանապարհների պատճառով: Շատ հնութիւններ ոչնչանում են նոյն իսկ վանականների ազիտութիւնից, որոնց խնամքին յանձնուած են նոքա. մտաբերելը «Մեղու Հայաստանի» լրագրի մէջ տպուած Հաղբատ և Սանահին վանքերի նկարագրութիւնը:

Գործունեայ անձանց պակասութիւն չի ունենալ ազգը: Պ. Բէրժէն ահա մի քանի հայկական անուն է յիշում, որոնք Հայոց հնութիւններով են պարապել և պարապում՝ Ղուկաս Խնճիճեան, Ղևոնդ Ալիշանեան, Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան, Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեան, Արիստակէս վարդապետ Սեդրակեան, Աբէլ եպիսկոպոս Միթարեան: Այդ անունների շարքում փառաւոր տեղ պիտի բռնէ և Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանը՝ Թուրքիայում և այլք գուցէ որոնք մեզ ծանօթ չեն: Աշխարհական հայ գիտնականների մէջ յիշատակութեան արժանի են պ. պ. Բ. Պատկանեան, Մկրտիչ Էմին և Ս. Նազարեանը: Վերջապէս Ընկերութիւնից քննուելու առաջարկուած նիւթերը մեծ պատրաստականութեամբ կրնաւ դունին և եւրոպական գիտնականները և գիտնական ընկերութիւնները... Արդեօք սա ամենալաւ միջոց չպիտի՞ համարուի եւրոպական հասարակութեանը ծանօթացնել Հայաստանը և նորա ազգաբնակչութիւնը:

«Մասիս» լրագիրը տպագրեց Կոստանդնուպօլսում կազմուած «Արարատեան Ընկերութեան» յայտարարութիւնը: ¹⁾ «Արարատեան

¹⁾ Ընկերութեան ատենապետն է մեր ընթերցողներին լաւ յայտնի Պ. Մինաս Զերազը:

Ընկերութիւնը, ասում է յայտարարութիւնը, կազմուած է իրենց ազգասիրութեամբը ծանօթ պատուաւոր հայ ազգայիններէ, առանց կրօնական խտրութեան: (Սա մի ուրախալի պատմական երեւոյթ է. վերջին ժամանակներում, Թուրքիայում, հայ ազգը ճանաչվում է ոչ իբրեւ մի դաւանութիւն, այլ իբրեւ մի քաղաքական մարմին, որի անդամները պատկանում են զանազան դաւանութիւնների: Մենք յուսով ենք որ և օսմանեան պարլամենտում նոքա համամիտ և համակամ կուսակցութիւն կազմելով, պիտի պաշտպանեն իրանց ազգի շահերը, առանց խտրութեան, ընդդէմ մահմէտական բազմութեան): Ժողովուրդը կրնայ ամենայն վստահութեամբ դիմել անոնց ո՞ր և է տեղեկութեան համար և յանձնել իւր յօժար նուէրները՝ մասնակցելու համար այս ազգօգուտ ձեռնարկին որ մեր թշուառ վիճակը բարւոքելու և բարձրացնելու սրբազան կոչումն ունի:»

Ընկերութիւնը իւր նպատակը այսպէս է որոշում.

«Ընկերութիւնը պիտի ջանայ ղխաւորապէս Հայաստանի այն գաւառացի դպրոցի վիճակը բարւոքել, ուր ամէնէն զգալի է դատարարութեան պէտքը», և մի ուրիշ տեղ ասում է: «Մենք, որ մայրաքաղաքիս մէջ բաւական ղիւրութիւն ունինք դատարարակելու մեր զաւակները, թէ կառավարութեան յառաջագէմ վարժարաններու մէջ և թէ ազգային բազմութիւ դպրոցներու մէջ, պարտաւոր ենք մտածել թէ աղքատ Ասիացին (կուզէ ասել Հայաստանցին) զօրկ է ամէն ղիւրութենէ և թէ պէտք ունի մեր աջակցութեան, որպէս ղի ինքն ալ օգուտ քաղէ այն քաղաքակրթական թուակառնէն՝ ղոր օսմանեան նորոգ վարչութիւնը բացած է բովանդակ Թիւրքիոյ համար:»

Այսպէս ուրեմն Արարատեան Ընկերութեան նպատակն է տաճական Հայաստանում դպրոցներ հիմնել և նոցա միջնորդութեամբ լոյս տարածել այն ժողովրդի մէջ, որ մինչև վերջին ժամանակները մոռացուած էր մայրաքաղաքներում և մեծ քաղաքներում ապրող ազգակիցներից:

Ցանկանում ենք այդ ընկերութեան ամենայն յաջողութիւն:

Մի ուրիշ ընկերութիւն կազմուելու վրայ է Թիֆլիսում ծխական դպրոցների օգնելու ղիտաւսրութեամբ: Մասնաւոր լուրերից տեղեկանում ենք, որ այդ ընկերութեան նախագիծը կազմուել է «բանասիրական» անուանուած ժողովներում, որոնք գումարվում են

Սրբազան Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի մօտ, և իբր թէ այդ նախա-
գիծը արդէն ներկայացուել է Վեհափառ Աթոռիկոսի հաստատու-
թեանը:

Եթէ համեմատենք վերոյիշեալ երկու ընկերութիւնների նպա-
տակները, ահամայ նախապատուութիւնը պիտի տանք Արարատեան
Ընկերութեանը հէնց այն պատճառներով, որ պատճառներից ստի-
պուած կազմուեցաւ այդ ընկերութիւնը: Եթէ համեմատենք Թիֆ-
լիսի ուսումնարանների դրութիւնը նահանգներում գտնուած ազ-
գային ուսումնարանների դրութեան հետ, որոնց թիւը Սրբազան
Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի իշխանութեան ներքոյ շատ մեծ է, ամե-
նայն կողմից առաւելութիւն պիտի տանք ի հարկէ քաղսքիս ու-
սումնարաններին: Ինչո՞ւ. ուրեմն ուշադրութիւն չենք դարձնում նա-
հանգներում գտնուած ազգային դպրոցների վրայ, — է՞ն որ նորա ա-
ւելի ևս կարօտութիւն ունին, իսկ տէր՝ շատ սակաւ: Եւր խօսքը
գլխաւորապէս զիւղական ուսումնարանների վրայ է: Շատ դիւրի
կան դեռ ևս, որ թէև ցանկութիւն և միջոց ունին ուսումնարան
հիմնելու, բայց չգիտեն թէ ինչպէս և որտեղից սկսեն դործը: Ահա
այսպիսի տեղեր պիտի հասցնէր ընկերութիւնը իւր օգնութիւնը,
այս պէտք է լինէր նորա կանոնադրութեան զլեւաւոր յօդուածը:

Վերոյիշեալ տողերը գրելով, մենք հաւատացած ենք որ՝ եթէ
յիշեալ կանոնադրութիւնը յօրինողները, բարձրագոյն Հոգևոր իշ-
խանութեան հաստատութեանը ներկայացնելուց առաջ, տպադրած
և հասարակութեան քննութեանը ենթարկած լինէին նորան, նա-
խադիծը հիմնաւոր կերպով՝ կը քննուէր և թերութիւններից կը
մաքրուէր, եթէ միայն թերութիւններ կան նորա մէջ:

Մեր ազգը առհասարակ միայն այն ժամանակ է ծանօթանում
պարտաւորեալ կանոնադրութիւնների հետ, երբ արդէն նախագծերը
վաւերականութիւն են ստանում: Այս կերպով հաստա-
տուեցաւ «Ժխական դպրոցների համար» Սուրբ Էջմիածնում կազ-
մուած կանոնադրութիւնը. նոյն կերպով ուրեմն պիտի հաստատուի
«Հոգևոր դպրոցների» նախագիծը, որ արդէն, ասում են, ներկայաց-
րած է մարմնաւոր իշխանութեան հաստատութեանը. վերջապէս
նոյն բաղդին է պատահելու և Թիֆլիսեան ընկերութեան կանոնադրու-
թիւնը:

Հեռու չգնանք եւրոպական ազգերի մէջ օրինակներ գտնելու,
որ նախագծերը վաւերացնուելուց առաջ հրապարակական քննութեան

են ենթարկվում, յիշենք ուստոյ կառավարութեան բռնած ընթացքը այդպիսի հանգամանքներում: 1861ին հրատարակուեցաւ ստրուկների ազատութեան օրէնքը. բայց նորանից շատ առաջ «կանոնադրութեան» նախագիծը տպագրուեցաւ պաշտօնական լրագրում, որ թէ մասնաւոր անձինք և թէ պարբերական հրատարակութիւնները իրանց կարծիքը յայտնեն նախագծի թերութիւնների և արժանաւորութիւնների մասին: Նոյնը պատահեցաւ և դատաստանական վերանորոգութեան ժամանակ. դատաստանական նոր կանոնադրութիւնը հրատարակուեցաւ 1864ին իսկ նորա լեզուական հիմունքները 1862ին ենթարկուեցան հասարակութեան քննութեանը. նոյն կերպով կատարուեցաւ նահանգական և քաղաքային վարչութիւնների վերանորոգութիւնը... վերջին ժամանակներումս էլ հրատարակուեցաւ առևտրական դատարանների նախագիծը:

Ինչո՞ւ մի և նոյն արդիւնաբեր ընթացքին չպէտք է հետևինք և մենք. ինչո՞ւ «Արարատ» պաշտօնական ամսագիրը չպէտք է վաղօրօք հրատարակէ այն նախագծերը, որոնք ներկայացվում են Վեհափառ Կաթողիկոսի¹⁰ հաստատութեանը, և ինչո՞ւ նոյն «Արարատ» միջոցով ամբողջ ազգը չպիտի ծանօթանայ այն կանոնադրութիւնների հետ, որոնք աղբի համար են կազմվում, ցոյց տալով նոցա պակասութիւնները և արժանաւորութիւնները, յարմարութիւնները և անյարմարութիւնները, — և ապա նախագծերը ստանան իրանց օրէնսդրական վաւերականութիւնը:

Ընկերութիւնների բազմանալը մեր մէջ մի շատ ուրախալի երևոյթ է, որ ցոյց է տալիս թէ մեր ազգը այնքան անմիաբան չէ որքան մենք սովոր ենք կարծել: Այդ մասնաւոր ընկերութիւնների հետ զուգընթաց կեանք պիտի ստանայ, մեր կարծիքով, և մի այլ ընկերութիւն, ընդհանուր ազգի համար և ազգի ընդհանուր կենտրոնում, — այն է Սուրբ Էջմիածնում՝ ընդհանրական Կաթողիկոսի հովանաւորութեան ներքոյ: Այդ ընկերութիւնը մարդասիրական նըպատակ պիտի ունենայ և պիտի ծառայէ ազգին այնպիսի դժբաղդութիւնների ժամանակ, որպիսին պատահեցաւ նորան օրինակի համար Հայաստանի Փոքր Ասիայի սովին ժամանակ, Պարսկաստանի սովին ժամանակ, Ղզլարի՝ անցեալ 1876ի անբաղդութեան ժամանակ, երբ բոլոր այգիները ցրտատար եղան, անցեալ դեկտեմբերին Վան քաղաքում պատահած հրդեհի ժամանակ, կամ աժմն՝ երբ Նիկովիդիայի գիւղերին սպառնում է սովը, որի նշանները արդէն մի քանի

տեղ երեացին: ¹⁾ Այսպիսի հանգամանքներում թէև մասնաւոր նուիրատուութիւնները մի տեսակ օգնութիւն են հասցնում թշուառ բնակիչներին, բայց այդ նպաստը այնպէս հիմնաւոր չէ կարող լինել, ինչպէս եթէ մի յատուկ ընկերութիւն իւր մեծ գումարներով օգնութիւն հասնէր, մինչև անգամ փոխարինարար տալով այդ գումարները:

Եթէ Սուրբ Էջմիածինը մի մայր գումար նշանակէր այդպիսի ընկերութեան համար, գէթ այն որ նորերումս ստացաւ Հոլանդիայի Ամստերդամ մայրաքաղաքում գտնուած հայոց եկեղեցու վաճառուելուց, որ 40,000 մանէթի է հասնում, և ապա այդ գումարը

¹⁾ Ահա ինչպէս է նկարագրում «Մասիս» լրագրի թղթակիցը Նիկոմիդիայի Պարտիզակ գիւղի բնակիչների դրութիւնը. «Ես այս գիւղի մէջ բնակելով թաց աչօք և մեծ վշտօք վկայ կը լինիմ այն աղեկաւոր տեսարանաց՝ որք 350 է աւելի ընտանեաց մէջ իւրաքանչիւր ժամ տեղի կ'ունենան: Անմեղ մանկիկներ՝ սրտամորմօք աղաղակաւ հաց՝ չոր հաց կը խնդրեն իրենց հայրերէն և մայրերէն. նոքա՝ չկայ, դաւակս, չկայ, կը պատասխանեն հառաչելով և արտասուաց գետերը հեղլով իրենց աչքերէն: Գիշեր է, ժամ 3 անցած, կը տեսնես թէ մէկը մթոյն մէջ դրանդ կը դարնէ. ով է սա. գիտո՞ւմայր մը դողդոջուն՝ որ անմեղ մանկանց հեծեծանաց չղիմանալով՝ յանուն արեւոյդ և յանուն մարդկութեան չերտ մի հաց կ'իննդրէ իւր զաւակաց տանելու համար: Նա կը մեկնի, և ահա ուրիշ մի. ով է սա. բարի եղբայր մը, քաջաւորջ բայց անդործ երիտասարդ մը, որ յամօթոյ շառագունեալ և իւր խօսքը մոռցած, ինչպէս բնական է ակամայ մուրացկանաց, հաղիւ կրնայ սա խօսքերն արտասանել, «Հաց չունիմք. եղբայրներս և ծերունի մայրս երկու օրէ ի վեր կէս հացով ապրած ենք. դժութիւն...»:

Կոստանդնուպօլսում հանգանակութիւն է բացուել այդ ողորմելիների համար աշխատութեամբ երկու պատուաւոր անձանց, որոնցից մէկն է Գեր. Ստեփանոս վարդապետ, փոխ. առաջնորդ Նիկոմեդիայի, որ այդ նպատակով Պօլիս է եկած, և երկրորդն է մեծ. Կարապետ Էֆէնդի ֆանտեան, որ իւր գործունեութեամբ երկու օրուայ մէջ հաւաքելով 5000 զրուշ (250 ռուբլի)՝ գնացել է Պարտիզակ գիւղի ողորմելի բնակիչներին օգնութիւն հասցնելու: «Մասիս» մարտի 10ի համարում տպած նուիրատուների ցուցակից երեսում է որ ստորագրութեան գումարը 11427 զրուշի է հասել: Աւելորդ չենք համարում այս առիթով յիշել, որ Ռուսաստանում հանգանակութիւն է սկսուել վանի հրկիզեալների օգտի համար: Ստորագրուել կարելի է և «Փորձի» խմբագրատանը. Մենք առ այժմս հաւաքել ենք 104 ռ. 35 կ., որոնցից 100 ռուբլին յանձնած ենք մեծ. պ. Մութաֆեանին Կ. Պօլիս հասցնելու: Նուիրատուների անուանական ցուցակը կտպագրենք յուլիսի համարում, երբ ստորագրութիւնը արդէն վերջացած կ'լինի:

անւերացնէր մասնաւոր անձանց և ընկերութեան անդամների տուրքերով, արդարև այն ժամանակ մեր Հոգևոր Բարձրագոյն իշխանութեան դործունէութիւնն էլ ածնելի կը լինէր, ազգն էլ մեծամեծ չարութիւններից կաղատուէր: Այսպիսի նպատակի համար մայր գումար կազմելու համար վերոյիշեալ 40,000 մանէթի վրայ մատնանիշ լինելով, մենք աչքի առաջ ունինք այն հանգամանքը, որ այդ գումարը ամենայն իրաւամբ ընդհանուր ազգին պիտի պատկանի, այնպէս՝ ինչպէս որ ամենայն հայ եկեղեցի ընդհանուր ազգի սեպհականութիւնն է:

Արդեօք այս ընկերութիւնը և մի ուրիշ միջոց չե՞ն լինիլ ազգի Հոգևոր և բարոյական միութեան....

«Փորձի» III համարում յիշեցինք, թէ Վրաստանի և Իմերէթի վիճակը, արժ. Ստեփանոս քահանայ Տէր Ստեփանեանցի հրաժարուելուց յետոյ, առանց թեմական վերատեսչի է մնում: Այժմ պէտք է ասենք որ նոյն պաշտօնի մէջ նշանակուած է Պ. Յակոբ Տէր Յովհաննիսեանցը: Պ. Տէր Յովհաննիսեանցը, ինչպէս լսում ենք, իւր սկզբնական ուսումը առել է Ներսիսեան Գալրոցում և ապա քաղաքիս արքունական գէմնաղիօնում, իսկ բարձրագոյն ուսումը ստացել է Մոսկվայի կայսերական համալսարանում, ուր նա ուսել է իրաւաբանութիւն: Թիֆլիս վերադառնալուց յետոյ, նա մի ժամանակ Ներսիսեան Գալրոցում վարժապետութիւն է արել, եղել է և Գայիանեան օրիորդական դպրոցի տեսուչ, և մի և նոյն ժամանակ պարսկապէս փաստաբանութեամբ:

Այսպէս ուրեմն, մեր նոր վերատեսուչը թէև առանձնապէս մանկավարժութիւն ուսած չէ, բայց քանի որ մեր մէջ մասնագէտ մանկավարժների թիւը շատ փոքր է, Պ. Տէր Յովհաննիսեանցի անցեալը աչքի առաջ ունենալով՝ դարձեալ պիտի յուսանք որ նա կը կարողանայ իւր բարձր կոչման արժանի լինել: Տեսնենք այժմ թէ մեր Հոգևոր վարչութիւնը, որ ուրիշ հանգամանքներում գուցէ և շուայլութեամբ է մնում՝ ազգային նուիրատուութիւններից գոյացած գումարները, ինչպէս է ապահովացրել նոր վերատեսչի նիւթական դրութիւնը:

Վերատեսչութեան ծանր պաշտօնի համար Պ. Տէր Յովհաննիսեանցին նշանակելէն սարեկան ուժիկ... 800 ռուբլի: Ճանապարհի ծախքը վերաւեսուչը պիտի ստանայ այն ուսումնարաններից,

որոնց այցելութիւն է անում: Ուրեմն, զիցուք թէ վերատեսուչը Ախալքսայի ուսումնարաններին այցելութիւն է գնում. ուսումնարանի հոգաբարձութիւնը պարտական է տալ նորան ճանապարհի ծախքը: Բայց եթէ այդ ուսումնարանը այնպիսի վատ դրութեան մէջ է, որ վերատեսուչը պարտաւորուած է զանազան փոփոխութիւններ անել, որոնք հոգաբարձուներին գուցէ և հաճելի չեն, արդեօք այս վերջինները չե՞ն դժուարացնիլ ճանապարհածախքի տալը վերատեսչին: Միւս կողմից, եթէ վերատեսուչը իւր պարտաւորութիւնների վրայ թեթեւ աչքով նայող անձն լինի, արդեօք այդ ճանապարհածախքը մի այլ դոյն և նշանակութիւն չի՞ ստանալ այն ժամանակ, այդ ճանապարհածախքի որքանութիւնից կախուած չի՞ լինիլ արդեօք և ուսումնարանի դրութեան լաւ կամ վատ ներկայացնելը....

Հասկանալի է որ յարգելի պ. Տէր Յովհաննիսեանը տարեկան 800 ռ. ուժեղով չէր համաձայնիլ յանձն առնել այդ ծանր և դժուար պաշտօնը, եթէ մեր հոգեւոր վարչութիւնը մի այլ միջոց մտածած չլինէր նորա ուժիկը 1500 ռ. հասցնելու՝ յանձնելով թեմական վերատեսչին և վիճակային փաստաբանի պաշտօնը, որի համար նա ստանում է 700 ռ: Մենք կասկածում ենք որ Պ. Տէր Յովհաննիսեանը այս երկու պաշտօնները ի միասին վարելով (և գուցէ իրաւունք պահելով և մասնաւոր գործեր ընդունել), կարողանայ իւր անմիջական պարտականութիւնները այնպէս կատարել, ինչպէս որ հասարակութիւնը սպասում է նորանից և ինչպէս գուցէ նա ինքն է կամենում: Չմոռանանք որ նորա իշխանութեան ներքոյ են ամբողջ Թիֆլիսի նահանգը, Քութայիսի նահանգը և մասամբ էլ Նիսաւետապօլի նահանգը իրանց ընդարձակ տարածութիւններով: Հանդիսիս ներկայ համարի «ազգային կրթութիւն» անունով յօդուածի մէջ բերուած վիճակագրական տեղեկութիւններից երևում է որ Պ. Տէր Յովհաննիսեանի իշխանութեան ներքոյ են 92 ուսումնարան: Դոցա մէջ կան այնպիսիները, որոնք տարեկան 30, 40 և 50 մանէթով են կառավարվում: Տարեկան 30 մանէթ եկամուտով ապրում է օրինակի համար Ախալքալաքի զաւառում գտնուած Լօմատուր գիւղի դպրոցը, որ 13 աշակերտ ունի, 40 մանէթով ապրում են նոյն զաւառում գտնուած ուրիշ 8 ուսումնարաններ, որոնցից մէկը (Գօմ գիւղի մէջ) 30 աշակերտ ունի: 40 մանէթով կառավարվում է և Նիսաւետապօլի նահանգի Սուրբ Թարգմանչաց վան-

քում գտնուած ուսումնարանը, որ 40 աշակերտ ունի: Եթէ մի առ մի յիշենք բոլոր այդպիսի ուսումնարանների անունները, մեր ցուցակը շատ կերկարանար: Բայց Պ. Տէր Գովհաննիսեանցը ունի իւր իշխանութեան ներքոյ և այնպիսի ուսումնարաններ, որոնց տարեկան եկամուտը հազարներով են հաշվում: Այսպէս է օրինակի համար Ախալցխայի կարապետեան ուսումնարանը, որ տարեկան 5360 ռ. եկամուտ ունի, Թիֆլիսի Մարիամեան օրիորդական երկու դպրոցները, որ 3500 ռ. եկամուտ ունին. Սղնախի Սահակեան ուսումնարանը 1500 ռ., Քութայիսի Ճիսական դպրոցը 1416 ռ., Նխսակտոպօյն հոգևոր դպրոցը 3100 ռ. և այլն:

Մենք առաջ բերինք մեր ուսումնարանների երկու ծայրահեղ պատկերները, որոնցից մինը ցոյց է տալիս նոյա յեալին աստիճանի աղքատութիւնը, միւսը այնպիսի դրութիւն՝ որից կարելի է շատ պտուղ քաղել: Ինչպէս առաջին՝ նոյնպէս և երկրորդ կարգի դպրոցները մեծ աշխատութիւն են պահանջում թեմական վերատեսչի կողմից: Բայց մի՞թէ հոգևոր կառավարութիւնը տալիս է նորան միջոց իւր պարտաւորութիւնները օրինաւորապէս կատարելու: Իհարկէ ոչ: Հետաքրքրական է իմանալ թէ ում ծախքով պիտի այցելութիւններ անէ վերատեսուչը այն դպրոցներին, որոնց տարրական եկամուտը ընդամենը 30, 40, 50 ռ. է: Հաւանական է թէ այդպիսի ուսումնարանները առանց այցելութեան պիտի մնան և շարունակեն իրանց անմիտութար կեանքը: Մի՞թէ հոգևոր իշխանութիւնը հարուստ ուսումնարանների համար է նշանակում վերատեսուչներ. այդպիսի դպրոցները գուցէ առանց տեսչութեան էլ կարողանան կեանք ունենալ:

Այսպէս ուրեմն, թեմական վերատեսուչը մի կողմից նիւթականապէս ապահոված չլինելով, և հէնց այդ պատճառով ստիպուած լինելով միւս կողմից երկրորդական պարապմունքներ որոնել՝ իւր ապրուստը հայթայթելու համար, իրականապէս զրկուած է մնում իւր պաշտօնը կատարելու այնպէս՝ ինչպէս որ հասարակութիւնը կարող էր սպասել նորանից...

Տեսնենք թէ երբ պիտի կանոնաւորութիւն ընկնի մեր ազգային եկամուտների և ծախքերի մէջ և կամ երբ պիտի ազգային ծախքերը գործ դրուին ազգի կարօտութիւնների համեմատ, և ոչ այս կամ այն իշխանութեան անձնական հաճոյքին նայելով:

ՃԱՆՍԱՊԱՐ ՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂ ՈՒԹԻՒՆՔ

Շարուրա դաշտը. նորա վերայ պատմական տեղեկութիւն.—Շարուրցոց հողագործութիւնը.—Արփաչայի բարերարութիւնը եւ վերջինի բաժանողը (միրաք).—Մաքրիտանացոց աւանդածը:

Վեդիբասարից դէպի արեւելք՝ անմիջապէս սկսվում է Շարուրա դաշտը: Այդ երկու դաշտաւայրը բաժանվում են միմեանցից մի նեղ կիրճով, կամ լեռնային ճեղքուածով, որ տեղական լեզուով կոչվում է դահնայ, ջրագլուխ: Այդ ճեղքուածով անցնում է և փոստայի ճանապարհը: Սաղարաքի բարձրութիւնից բաժանվում է մի լեռնային նեղ դօտի, որ ձգուելով դէպի հարաւ և ուղղահայեաց Արաքսի ընթացքին, անցնում է գետի միւս կողմը, Պարսկաստան, և այնտեղ միանում է Փոքր Մասիսի արեւելեան ստորոտի հետ: Այդ լեռնային դօտին կազմելով երկու ճեղքուած միւր փոստայի ճանապարհի համար, որ է դահնայ, միւսը Արաքսի այժմեան ընթացքի համար կազմում է ընական սահման Շարուրա և Վեդիբասար դաշտերի մէջ:

Կարծվում է, և շատ հաւանական է, որ շատ դարեր առաջ Արաքսը հոսում էր ներկայ ընթացքից աւելի դէպի հիւսիս, այնէ Էջմիածնի վերեից, Զանգի, Գարնի և Վեդիբասարների դաշտերի հիւսիսային ափերից, ապա անցնելով յիշեալ դահնայ կիրճից, սկսվում էր ամբողջ Շարուրի դաշտումը, որ այն ժամանակները ներկայացնում էր լայնատարած անբնակ ճահիճներ և լճակներ: Եթէ ուշադրութիւն դարձնենք Ստրաբոնի աշխարհագրութեան զիւցարանական առասպելներին վերայ, կտեսնենք որ այդ ճահիճները, ինչպէս և բոլոր Արարտեան Գաւառի ճահիճները, ջրամբել են, երբ ոսկեգեղմի գող Եազոնը բացել է Արաքսի այժմեան ընթացքը դէպի Կասպից ծովը: Բայց հաւաստի է, որ երբ Արաքսը խոյս տուեց Հայաստանի առաջին մայրաքաղաք Արմաւրից (այժմեան Իգդիր գիւղի մօտ, Սուրմալով գաւառումը) դէպի հարաւ, այնուհետեւ ձգելով հին ընթացքը՝ նուաճեց իւր համար ներկայ ուղղութիւնը: Այս հանգամանքից կազմուեց և չորացաւ այժմեան Շարուրի դաշտը, որի հողը այժմ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ջրային խառնուրդների նստուածքը:

Նշանաւոր է որ Զանգի, Գարնի և Վեդիբասարները դաշտավայրերը համարենս չեն ներկայացնում այժմ հնութեան մնացորդք, այնինչ մի երկու ժամ նորանցից դէպի լեռնային բարձրութիւնները ձեր աչքին ներկայանում են հնութեան շատ յիշատակներ, իսկ Շարուրը անսպասան զուրկ է հնութիւններից: Ուրեմն, զուցէ Արշակունեաց ծաղկեալ ժամանակը Շարուրը դեռևս խեղդվում էր արևելեան Արփաչայի և Արաքսի հոսանքի տակ:

Հին մատենագրները չեն յիշում Շարուրի մասին: Միայն Մովսէս Խորենացին մի տեղ (գիրք ա. գլ. 30) յիշում է այդ անունը, հանելով նորան ժողովրդական երգերից, որոնք Գողթն Գաւառումը երգում էին այլաբանօրէն Արտաշիսի և նորա³⁰ որդոց վերայ: «Այլ և Արտաշազդայ ոչ գտեալ, « ասեն, քաջի որդւոյն Արտաշիսի տեղի ապարանից ի հիմնանալն Արտա- « շատու նա անց, ասէ, զնաց և չինեաց ի մէջ. Մարաց զՄարակերտ, որ « է ի դաշտին, որ անուանեալ կոչի Շարուրայ:» Այնուհետև յիշում է Վարդան վարդապետի աշխարհազրութիւնը, որ յատկացնում են նոյն Խորենացուն, թէ Ոստանն Դվնայ մինչև ցղաշտն Շարուր: Թոմա Կիլիկեցին անուանում է, կարծեօք, Շամի-Շարուր: Նկատելի է այս տեղ, որ դաշտի նախկին անունը եղել է Շարուրայ, իսկ յետոյ և այժմ կորել է վերջին «. տառը:

Թէ այսպէս և թէ այլապէս՝ Շարուրը այժմ ներկայացնում է մի տափարակ դաշտ, 40 վերստ երկարութեամբ, սեղմուած հիւսիսից Վայոց ձորոյ (Դարալագեաղ) լեռներով և հարաւից Արաքսի ընթացքով: Այդ դաշտի մօտ 300 քառակուսի վերստ տարածութիւնը ունի 54 գիւղ, որոնցից 47 զուտ տաճկական են, 4 զուտ հայկական, իսկ 3 խառն տաճկահայկական: Բաժանելով դաշտը իւրաքանչիւր գիւղին ընկնում է 5 քառակուսի վերստից մի փոքր աւելի տարածութիւն, իւրաքանչիւր ծուխին 9 դեսեատին, իւրաքանչիւր հոգուն մօտ 1¹/₄ դեսեատին տարածութիւն:

Ակնյայտնի է, որ Շարուրի համեմատաբար փոքր տարածութիւնը անմիջապէս կերակրում է համեմատաբար շատ բազմութիւն: Դորանով Շարուրը պարտական է իւր զարմանալի բերրիութեանը: Պտուտեցեք այդ դաշտը, տեսէք, կգտնէք արդեօք մի թզաչափ տեղ, որ մնացած լինէր պարսպ, առանց երկրագործի ուշադրութեան: Կովկասի դանազան կողմերում, հողը՝ պտղաբերութեան համար ընդունակ լինելով՝ պէտք է մի, երկու տարի հանգստանայ, իսկ Ռուսաստանումը երբեմն ամբողջ Վնց տարի: Շարուրի հողը երբէք ոչինչ հանգստութիւն չունի:

Նորա գլխաւոր բերքերն են բամբակ, չալթուկ և ցորեան: Մի և նոյն տարածութիւնը երեք տարի չարունակաբար տալիս է բամբակ, չորորդումը չալթուկ, հինգերորդումը ցորեան կամ բոստան (սեխ, վարունգ, սոխ և այլ պարտիզային բոյսեր): Վնց՝ բորբոքում կրկին բամբակ կամ չալթուկ և այլն: Այստեղ լաւ բանում են նոյնպէս քնջութը և գենազերչազը: Բայց այդ երկու իւղատու բոյսերը ցանկում են ոչ թէ առանձին՝ յատուկ հողի վերայ, այլ բամբակի հետ խառը և այն ևս սակաւ: Դորանցից ստացած իւղը չէ լի-

նում առուտուրի նիւթ, այլ տներում գործ է ածվում լուսի համար, ինչպէս այլ տեղ կտաւատի ձէթը: Քնջութի իւղը կերակուրի մէջ գործադրվում է միայն հայ գիւղերում: Ապացուցութեան կարօտ չէ այն օգուտը, որ կարող էր ստացուիլ քնջութի մեծ քանակութեամբ ցանելուց և առանձին գործարանի միջոցով նորանից իւղ հանելուց:

Վէրը յիշած է, որ Շարուրի հողը ջրային խառնուրդների նստուածքն է: Նոյն հանգամանքը շարունակվում է և այժմ, ըստ որում արևելեան Արփաչայը սկիզբն առնելով Դարալագեազու բարձր լեռներից և հասնելով Շարուր, իւր ծայրը կորցնում է այդ տեղ ամբողջ ամառը ոռոգելով դաշտը: Եթէ Դարալագեազում մի փոքր անձրև եկաւ, որ շարունակաբար պատահում է, իսկոյն ամեն մի ձորով, ամեն մի հովտով, ամեն մի լեռնադագաթից, ամեն մի բարձրութիւնից վազում է անձրևային հեղեղը դէպի Արփաչայը իւր հետ բերելով լեռնային անհուն մակերևութի քերուածքը: Դորանից է որ ամբողջ ամառը և մասամբ ձմեռը Արփաչայի ջուրը դրակառնապէս դառնում է ցեխ:

Մրնթոց գետը համնելով Շարուրի հարթ դաշտավայրը՝ իսկոյն մեղմանում է և ապա բաժանվում հարիւրաւոր առուների վերայ: Նայեցէք ամառնային ժամանակ Դարալագեազի որ և իցէ բարձր կէտից դէպի Շարուր և դուք կտեսնէք ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ անհամար, փոքրիկ, բազմաձև կղզիկներ: Միով բանիւ ամբողջ դաշտը խեղդվում է ջրի մէջ և ջուրը խեղտվում է դաշտի մէջ, ոչ մի կաթիլ չտալով Արաքսի հոսանքին:

Ուրեմն Արփաչայը իւր բոլոր խառնուրդները թողնում է Շարուրի դաշտումը, մասաւանդ չաթուկի մարգերի մէջ, որտեղ ցխախառը ջուրը բուրովին պարզվում է: Ահա այս հանգամանքներն են, որ Շարուրին տալիս են բերրութեան յատկութիւն: Անկասկած, նոյն յատկութիւնը ունին և այն գիւղերի հողերը, որոնք Դորալագեազում գտնվում են Արփաչայի փերումը, զորօրինակ՝ Տանձիկ, Արփա, Ղոյթուկ, Էթթիկ, Մալիկա և այլն:

Այնայայանի է, որ Շարուրի բնակիչները առանց բացառութեան պարապում են հողագործութեամբ: Միայն Ննգիջա տաճկական գիւղը երկրագործութեան հետ պարապում է և առուտուրով:

Տնկաբանութեան կողմից Շարուրը նոյնպէս բաւականին առատ է: Չկայ ոչ մի գիւղ, որ դարդարուած չլինի սոսկնու խիտ անտառներով: Կան նոյնպէս բազմաթիւ պտղատու ծառեր, իւրեանց զեղեցիկ, խոշոր և քաղցրահամ պտուղներով: Այգեգործութիւնը այստեղ շատ ողորմելի դրութեան մէջ է, ըստորում տաճիկները, իսկա հետեւելով փէյզամբարի հրամանին, խոյս են տալիս խաղողի հիւթից, վանսորոյ և ուշադրութիւն չեն դարձնում այգեգործութեան դարդացման վերայ: Իսկ հայոց գիւղերում, ընդհակառակն, երևում են լայնարձակ այգիներ: Հայոց առակը ասում է թէ՛ր չէ կարող մատաղ լինել, բայց նորա զինը մատաղ կլինի: Ուղղահաստ տաճիկները, ընդհակառակն, խաղողը կլանում են, իսկ նորա հիւթից փախչում, կամ էլը փախանով կուլ են տալիս, բայց գնից փախչում են: Չնայելով, որ հայերը ի

պատիւ այդ դրացի մարգարէականների, ամենեին խոզ չեն պահում, այնուամենայնիւ այդ ծոյլ, գող և այլոց սեփականութեան կարօտ դրացիները նախանձելի ջերմեռանդութեամբ յարձակվում են հայոց այգիների վերայ խաղող զողանալու:

Եւ այսպէս ամբողջ Շարուրը կենդանի է երկրագործութեամբ: Երկրագործութիւնը լիովին կախուած է Արփաչայից. և եթէ երևակայենք, որ վերջինը ցամաքած է միայն մի ամառ, դա կլինի պատճառ Շարուրի կորստեանը: Ուրեմն Արփաչայը Շարուրոյց կենդանութեան և բարօրութեան միակ աղբիւրն է: Այդ թանգագին աղբիւրը ուրեմն պէտք է ցօղէ իւր բարերարութիւնը հաւասարապէս ամենի վերայ: Որպէս զի ջուրը կանոնաւորապէս բաժանուի բնակիչների վերայ, իւրաքանչիւր տարի, ամբողջ Շարուրի ժողովուրդը ընտրում է իւր համար և իւր միջկց մի ընդհանուր ջրապետ, որ այստեղ կոչվում է միրաբ: Այս կարգը և սովորութիւնը դարերով կան երևանի նահանգի բոլոր դաշտավայրերում:

Պարսից տիրապետութեան ժամանակը Շարուրի միրաբը ստանում էր ժողովրդից վարձ դրամով 30 թուման կամ 105 բուբլի, իսկ 64 թումանի կամ 224 բուբլու ցորեան, զարի, բրինձ և կովի իւզ, ընդամենը 329 բուբլի փող: Ընդհակառակն, այժմ միրաբը ստանում է իւրաքանչիւր տանից քառասունական կօպէկ, ընդ ամենը 1200 բուբլի: Այս կանոնաւոր ուժիկն է, իսկ անկանոնի քանակութիւնը յայտնի չէ, թէև այդ վերջինը անկասկած կայ: Միրաբի պարտականութիւնն է իւր ժամանակին և յայտնի քանակութեամբ ջուր հասցնել այս կամ այն գիւղին, ապա թէ ոչ ցանքերը իսկոյն կչորանան: Ահա հէնց ոսրանից է ծագում անկանոն ուժիկը: Սուրանից երևում է, որ ջուրը և նորա կանոնաւոր բաժանումը մեծ տնտեսական նշանակութիւն ունին այս կողմերում: Միմեանցից ջուր յափշտակելը և գողանալը այստեղ եղել է և լինում է շատ թշուառութիւնների պատճառ: Ինձ դրականապէս յայտնի է, որ եթէ Շարուրում տարին լինի 10 մարդասպանութիւն և 50 ծեծ, դորանց կէսը անշուշտ լինում է Արփաչայի ջրի պատճառով:

Փարիզում 1864 թուականին տպագրուած Պ. Էմարի «Ուոգուֆն Սպանիայում» գրքոյկից երևում է, որ երբեմն երևելի Մաւրիտանացիք՝ Սպանիայի Վալենցյա գաւառում ուոգուֆն վերաբերութեամբ թողել են այնպիսի կարգ ու կանոններ, որոնք Վալենցյայի նուաճելուց 1238 թուականին Արագոնեան թագաւորի ձեռքով՝ նոյն և իսկ կազմակերպութեամբ շարուանակվում են մինչև այսօր: Վալենցյայի դաշտավայրը, 14 վերստ երկարութեամբ մինչև ծովը, ուոգուֆում է Տուրիա կամ Գվադալկիվէր գետով, որի երկու ափերից ևս դորս են գալիս չորս—չորս առուներ: Այդ ութը առուի իւրաքանչիւրի համար կայ միմի հատ ընտրուած միրաբ, երեք տարուայ ժամանակով, իւր երկրորդական և երրորդական ծառայողներով: Իւրաքանչիւր շարաթ, հիզար, օրը, կէսօրին, ութը ջրալեռները, նօտարիուսի և փաստաբանի հետ, ժողովվում են միասին Վալենցյայի մայր եկեղեցու

առաջև, կազմում են ջրային դադարան, ամենայն վեճ վերջացնելու ոռոգման վերաբերութեամբ: Իւրաքանչիւր յանցաւոր, թէ առունների ծառայող և թէ հողագործ, այդ դատաստանով ենթարկւում է տուգանքի: Այս դատաստանական և այլ ձևերը լիովին ժառանգուած Մարիտանացիներից և այժմ իբրև օրէնք սրբազործուած են թագաւորական հրամանով:

Եթէ մեր միւրաքաների ինքնաստեղծ կանոնները համեմատենք Վալենցայի Տօրմօզ առուի կանոնների հետ, որոնք 1843 թուականի յունիսի 10-ին արժանացել են թագաւորի հաստատութեանը, այն ժամանակը պէտք է զարմացած՝ ունենաւ թափ տանք միայն: Սպանիայումը իւրաքանչիւր առու ունի իւր առանձին ջրպետը, իսկ Շարուրի միւրաքան իշխում է հարկւրաւոր առունների և ահագին Արփաչայի վերայ: Կառավարութիւնը մինչև այժմ ոչ մի կանոնադրութիւն, ոչ մի տուգանք, ոչ մի դատաստան չէ կարգադրել ոռոգման վերաբերութեամբ և բազմաթիւ ժողովուրդների կենդանութեան աղբիւրը հաւատացել է անձնիշխան միւրաքան միապետականութեանը, որ ամբողջ երկիրը կառավարում է պարսիկներից աւանդած սովորութեամբ:

Չնայելով բարձրագոյն հաստատած կանոններին խստութեանը Սպանիայումը, ջրպետը պէտք է ընտրուի ամենաբարեխիղճ մարդ: Բարիխղճութիւնը ևս առաւել պահանջւում է այս տեղ Արարատեան դաշտումը, ուր ջրպետը չլինելով ոչ մի որոշեալ շրջանակի մէջ, կարող է գէպի չարը գործ դնել իւր մեծանշան պաշտօնը: Բայց ընդհակառակն մենք ինչ ենք տեսնում այստեղ: Միւրաքան արժանաւորութիւնը նորա փլաւի մէջն է: Եթէ կամենում ես միւրաքան ընտրուիլ, երկու երեք օր ընտրողութիւնից առաջ փլաւի պատրաստութեան համբաւը տարածիր և կարող ես երաշխաւոր լինել զործի յաջողութեանը: Ես երկու անգամ ներկայ եմ եղել Շարուրի միւրաքան ընտրութեանը և ամեն անգամ զարմացել եմ եռացող փլաւի դիւթական աղդեցութեանը, որ կարողանում է այնպէս ներդրուել այս միկրօօջէֆաների վերայ, որոնք իւրեանց կենսական ապրուստի ապագան զոհում են մի աման փլաւի:

Է.

Շարուրի բարձրութեան որոշումը.— Հողագործութեան նահապետականութիւնը.— Ամերիկական բամբակը եւ բամբակի մեքենան.— Հայերի քարքարը.— Արօտը:

Շարուրը ունի տաք կլիմա, որ յառաջ է գալիս նորա դրութիւնից: Նա Երևանի նահանգի ամենացածր տեղերից մինն է, ինչպէս յայտնի է զանազան օդաչափական որոշումներից: Պրօֆէսոր Արիխը, պրօֆէսոր Պարրօտը, ինժինեը Խօդզիօն և Խանիկօվը թողել են մեզ Երևանի նահանգի զանազան տեղերի բարձրութեան չափը սև ծովի մակերևութից: Նոցանից յիշեմ միայն պրօֆէսոր Արիխի որոշումը: Երևան քաղաքը—3174 անգլ. ֆուտ. Դէմուրչու Կօւչլի գիւղը (Շարուրումը) 2589 անգլ. ֆ., Շարուրի մաքսատունը

2497 անգլ. ֆ. Նախիջևան քաղաքը 2801 անգլիական ֆուտ. Ուրեմն Շարուրի մակերևույթը ցածր է Նրևանից—677, իսկ Նախիջևանից—304 անգլիական ֆուտով: Շարուրումը զարուհը չուտով է սկսվում, իսկ ձմեռը լինում է կարճատև: Այդ հանգամանքը ունի ազդեցություն բուսականության վերայ: Այստեղ բամբակը ցանում են մարտի սկիզբներից, իսկ ժողովում են սեպտեմբերի սկիզբներում: Ուրեմն նորա հասունության շրջանը տևում է համարենս կէս տարի, կամ 180 օր. ցորենի հասունության շրջանը—270, չալթուկինը—150 օր և զարուհը—120 օր: Գերմանացի ականաւոր բնագէտ Շլէյդէնը իւր (բոյս և նորա կեանք. երես 292) գրքի մէջ ասում է, որ զարու հասունության շրջանը տևում է Եգիպտոսում 90 օր, Կարուլի մօտ (Թուրքստան)—168 օր, իսկ Սանտաֆէ դէ Բոհօտայի մօտ—122 օր. ուրեմն վերջինի կլիման պէտք է հաւասար լինի Շարուրի կլիմային: Թէև մինչև օրս ոչ մի աշխատություն չէ արած Շարուրի տարեկան միջին ջերմաստիճանը որոշելու, բայց որովհետև Սանտաֆէի տարեկան միջին ջերմաստիճանը հաւասար է 14° Ռ. ուրեմն Շարուրինը նոյնպէս պէտք է լինի այդքան:

Շարուրցին ցանելով բամբակ ու չալթուկ, մինչև նորանց ժողովելը կամ հնձելը միշտ աշխատանքի մէջ է լինում, ըստ որում նա բամբակը պէտք է ջրէ երեք անգամ, իսկ չալթուկը դիշեր ու ցերեկ: Բամբակը պէտք է քաղահանէ երեք անգամ, իսկ չալթուկը երկու անգամ: Եւ այս բոլորը արեգակի այրող ճառագայթների տակ գործելը հեշտ բան չէ: Շարուրցի տաճիկը, իբրև տաճիկ, որքան էլ ծոյլ, դանդաղ և թուլամորթ լինի, այնու ամենայնիւ նա կէս տարի անդադար չարժողութեան մէջ է. բայց երբ նորա աշխատանքի պտուղը արդէն ժողոված է, նա այնուհետև արջի նման ընկնում է ձմերային քնի մէջ:

Թէև Շարուրի՝ մօտ 25000 հոգի ժողովուրդը պարապում և ապրում է լոկ երկրագործութեամբ, բայց այնու ամենայնիւ այստեղ, ինչպէս և այլ տեղեր, հողի մշակութեան ձևը համապատասխան է լիթէ ոչ Ալգամի, դոնէ Նոյի ժամանակներին: Նղիա մարգարէն երբ տեսաւ Նղիսէին, վերջինը գութան էր քշում 12 ջուխտ եղը լծած: Ճէւ նա (Նղիսէ) վարէր երկուտասան եղամբք և զոյգք զոյգք եզանց առաջի նորա և ինքն ի վերայ երկուտասանիցն» (գիրք Գ. Թագաւորաց, գլ. ԻԹ. համար 19). Նոյն գութանը և վեց կին, բահը և թիակը, գերանդին և մանգաղը, կամը և ջարջարը, այդ ամենը անխափան կտեսնէ ճանապարհորդը: Կրտսենէ մինչև անգամ և այն, որ այլ տեղերումը հունձը կրում են սայլելով, իսկ Շարուրցիք գոմշի և եզան ուսին բառնալով: Այս ձևը գործադրվում է Դարապեղեղում ևս, բայց այնտեղ ներելի է, ըստ որում լեռնային, վերիւլայր, ժայռապատ, քարքարուտ, հեղ, անձուկ ճանապարհների վերայ Նղիա մարգարէի հրեղէն կառքը մինչև անգամ չի կարող շարժուիլ:

Լիթէ որ և իցէ յառաջադիմութիւն եղած է, նա եղած է բամբակագործութեան մէջ: ա) 1863 թուականից այստեղ սկսել են ցանել ամերիկական սերմ, որ շատ գերազանց է տեղական սերմից: Թէև այժմ ամերիկա-

կան և տեղական սերմերը հաւասարապէս են ցանվում, բայց մի քանի տարուց Ամերիկան անշուշտ կարտաքսէ տեղականը: Բ) Մօտ 10 տարի է, որ բերուած է այստեղ բամբակ գոյելու ջրաշարժ մեքենան, որ ամբողջ Շարուրումը կան 7—8 հատ. Թէն զանազան գիւղերում կայ մեքենայ, որից բնակիչները օգտվում են, բայց ժողովրդի մի մասը գործ է ածում դեռ ես չգրեիս գործիքը: Սա բաղկացած է երկու միմեանց հուշ երկաթեայ և փայտեայ զլաններից, որոնք պտըտվում են մի առանցքի վերայ: Մեքենան շարժվում է ձեռքով: Սերմախառն բամբակը անցնելով երկու պլանի արանքից, ջնկվում է սերմից և այլ խառնուրդներից: Ամերիկական բամբակը ժողովելուց յետոյ ռզղակի մտնում է մեքենայի տակ, իսկ տեղականը, որ կոչվում է զարաղողա, նախապէս պէտք է մտնի սալայի (կիոցի) (վաղարշապատումը խրժավժի) մէջ, որպէս զի ջոկնուի իւր կոկոնի փեղկերից և այլ խառնուրդներից և ապա անցնի մեքենայի:

Շարուրի և Դարաղաղեազու Պարսկաստանից դաղթած հայերը կարճ կատում են կամնով և ջարջարով: Կամնը կովկասի բոլոր կողմերումը ամենին արդէն յայտնի է: Իսկ ջարջարը, որ գործ է ածվում Սալմաստի դաղթականների մէջ, ինքը նոյնպէս դաղթական է Պարսկաստանից: Ջարջարի գլխաւոր մեքենական մասերը երկու փայտեայ զլաններ են, որոնք միմեանց մօտ, մի հորիզոնի վերայ պտտվում են: Նոցա բոլորիչուրջը ցրուած են երկաթեայ սրաքերան թաթիկներ, 30 հատ իւրաքանչիւրի վերայ: Գլանների վերը ամրացած տախտակի վերայ նստում է մի անհատ և կալի մէջ պտտեցնում լծած ձին կամ ջուխտ եղը: Ջարջարը յառաջ գնալիս զանները առանցքի նման պտտվում են և երկաթեայ թաթիկներով հասկահան են անում ցորենը, իսկ ծղնոտը մանրացնում:

Հողի սակաւութիւնը հարկադրել է ժողովրդին իմանալ այն գիւղատնտեսական կանոնը, որ հարկաւոր է աշխատել փոքր հողից ստանալ շատ նիւթ: Կովկասեան այլ կողմերումը, ուր կայ շատ անդաստան, խոտը ըսնում է ինքն ըստ ինքեան, իսկ այս կողմերում ձմերային պաշարի համար ինքնաբայ խոտ չկայ: Ժողովուրդը ցանում է եօնջայ (առւոյտ) (Медуца, Люперна—Medicago Sativa), որ տեղական հայերը անուանում են արօտ: Արօտը այնքան օգտաւէտ խոտ է, որ 6—7 տարի մի անգամ ցանում են և իւրաքանչիւր տարի երեք անգամ հնձում:

Ը.

Շարուրի բնակչաց թիւը.—Շոպէնի ծակ մարդսրէութիւնը.—Տաճիկների տաճկական կրթութիւնը.—Մահմետականութեան բեկորները.—Միառլամի կոպտութիւնը.—Աշխարհիկ մոծակները:

Թողնելով Շարուրի գիւղատնտեսական կողմը՝ ես անցնում եմ ժողովրդին: Վերը արդէն յիշած է, որ Շարուրի ժողովուրդը բաղկանում է թուրքերից և մի կտոր հայերից, որոնց կարգումը դնում եմ և մի քանի

հայ կաթողիկոսներ, որ իւրեանց անուանում են ասօրիք: Բոլոր ժողովուրդը ղետեղուած է 54 գիւղի մէջ: Վերջին 1873 թուականի վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ Շարուրի թուրք արականների թիւն է 11532, իգականներին 9843. ընդամենը 21375 հոգի: Հայ արականների թիւը 1742, իսկ իգականների 1682. ընդամենը 3424: Ուրեմն տաճկական տարրը այնքան զօրեղ է այստեղ որ համարեան մի հայի վերայ զալիս է վեց տաճիկ:

Վերջին պարսկա-ուսական պատերազմից յետոյ, երբ Պարսկաստանը զրկուեցաւ Արարատեան դաշտից, Շարուրումը կար միայն 6510 հոգի երկսեռ տաճիկ և 1757 երկսեռ հայ: Այժմ, մօտ 45 տարի յետոյ, մենք տեսնում ենք տաճիկների թիւը վեց հազարից բարձրացած մինչև քսան եւ մի հազարը: Չանաղանութիւնը սարսափելի է:

Տաճիկները իւրեանց թուական քանակութիւնը բարձրացնելով՝ բարձրացրել են անշուշտ և իւրեանց նիւթական բարօրութիւնը: Այս վերջին հանգամանքը պէտք է անշուշտ նպաստէր նոցա մտաւոր զարգացմանը. Բայց ընդհակառակն այժմ ինչ ենք տեսնում:

Դեռ 45 տարի առաջ Շօպէնը յիշում է իւր «Պատմական յիշատակարան Հայկական Նահանգի» գրքի մէջ՝ թէ «հայերը իւրեանց որդւոց ուսում տալու ցանկութեամբ ոգևորվում են այնպէս, որ Հայկական Նահանգի (այժմեան Երևանի նահանգը) բոլոր ուսումնարանները արդէն լիքն էին հայ աշակերտներով, իսկ տաճիկներին ոչ մինը դեռ չէ վստահացել ուղարկել այնտեղ իւր երեխան»: Շօպէնը յոյսը չկորցնելով շարունակում է, որ այսուհետև՝ Ռուսաց իշխանութեանը ներքոյ՝ տաճիկներն եւս կընթանան դէպի ուսման լոյսը:

Խեղճ Շօպէն. քո յոյսը քեզ խաբեց, դու շատ յափշտակուեցար: Մարգարէութիւնդ ծակ դուրս եկաւ: Եւ այսպէս, եթէ նայէք այժմ այս կողմերը, կտեսնէք, որ բոլորը նոյնն է, ինչ որ 45 տարի առաջ: Ոչ մի մտաւոր շարժումութիւն, ոչ մի կարիք ուսման, ոչ մի ցանկութիւն զոհաբերութեան ուսման համար, ոչ մի ձգտումն դէպի յառաջ, միով բանիւ ոչինչ մտաւորութիւն չէ երևում այդ ազգի մէջ:

Այսպիսի անշարժութեան առաջն առնելու միջոցներ գտնելը առհասարակ տաճիկների մէջ, «կաւկաղ» լրագիրը, մի ժամանակ, ամբողջութեամբ դնում էր Բագուում հրատարակուող տաճկական Աքիւնչի լրագրի ուսերի վերայ: «Տեսնենք», ասեց կոյրը:

Դառնանք կրկին Շարուր: Արաբացիք 300 տարի տիրելով այս երկրներին, չկարողացան իւրեանց լեզուն գործածական չինել թուրքերի համար, բայց և այնպէս այդ մի ժամանակ զօրեղ ազգը այնպիսի ազդեցութիւն ունեցաւ տաճիկների կրօնի վերայ, որ արաբական լեզուն դարձաւ կրօնական լեզու, առանց որի զիտութեան մարդ չէ կարող ուսումնական համարուիլ Արեւելքումը: Այժմ, այս կողմերի թուրքերի մէջ՝ մօլլան, այդ ժողովրդական կրօնի ներկայացուցիչը, եթէ իմանում է արաբերէն կարգաւ, նա մեծ ուսումնական է: Նոր սերնդի կրթութիւնը այս կողմերումը զըտ-

ներվում է դեռ ևս այդ կրօնամոլ, ֆանատիկոս, կոշտ ու կոպիտ մոլլաների ձեռքումը, որոնք այս և այն մեջլիդի պատերի տակ ժողովելով մի քանի երեխայք՝ սովորեցնում են սուրբ-զոքերից մինը և հարկադրում են՝ երեխայքը դաս սովորելու ժամանակ չորած լինին, բոլորը միասին ձայն հանեն, և կարդալու ժամանակ յետ ու առաջ օրօրուին։ Ահա այս է Շարուրի և այլ այս կողմերի տաճիկների մտաւոր կրթութիւնը։ Թէև վերջին ժամանակներս կառավարութիւնը արգելեց մոլլաներին մանկավարժութեամբ պարապել, բայց այդ ազգային գոհերն ու անխոնջ մշակները այնու ամենայնիւ դեռ ևս չարունակում են ուսման ապօրինի ճառագայթները սփռել ուղղահաւատների մէջ։

Որովհետեւ ուսումնասիրութիւնը Շարուրցոց համար մտածողութեան առարկայ չէ, այդ պատճառով ոչ ոք սոցանից չի էլ մտածում աշխատել հասարակութեան միտքը բանալ, կառավարութիւնից խնդրել գոնէ երկու դասաւանդով մի դպրոց բանալ, ծածկելով նորա ծախսը մասամբ հասարակաց և մասամբ տէրութեան գանձարանից։ Զոդովրդի մէջ առաջաւոր մարդիկը համարվում են մի քանի բէգեր, որոնց կեանքի խորհուրդը այն է, որ 30, 40 ռուբլիով բազէ առնեն ու չների բաղմութիւնը յետքից զցած գնան կաքաւի որս։ Այս հնադարեան սովորութիւնը այնպէս է արմատացել այստեղ, որ բէգի համար մեծ ամօթ է, եթէ նա բազէ չունի ձեռքին բռնած։ Հոգատար զոքանչները մինչև անգամ պարծենում են, որ նորանց փեսաները պակաս տեղ չունին, այն է սուրը կասկած, հրացանը ուսին, գդալը թեք, լաւ ձին տակին, գօտիկն արծաթ, բազէն ձեռքին։ Ուրեմն ամեն բանն ունի, միայն Աստծու կրակն է պակաս։ Դարալագեազ կան այժմ մի քանի դար յառաջ շինած հայոց տապանաքարեր, որոնց վերայ նկարած է ձիաւոր՝ բազէն ձեռքին։ Իւր ժամանակին և իւր տեղը այս բանի վերայ կիսօսուի։ Սա ցոյց է տալիս որ հին հայերը պակաս չէին այժմեան տաճիկ բէգերից։ Բայց ինչ հարկաւոր է հին դարերին դիմել, երբ նոր դարումս էլ կան բազէակիր հայեր, Կարդացէք ճանապարհորդ Աւգենիի գիրքը, որի մէջ կգտնէք գեղեցիկ նկարագրած Նրեանաբնակ Արսէն Սուլթան Գեղամեանցին, բազէն ձեռքին։

Նւ այսպէս Շարուրի բնակիչների ընտիր մասը այս թշուառ բէգերն են։ Կտրելի է արդեօք վստահանալ անգամ կարծել, որ սոքա կարող են ընդունակ լինիլ որ և է ուսումնասիրութեան նպատակի, որ և է զոհաբերութեան դպրոցական գործի մէջ։ Քաւ լիցի։ Դոքա իւրեանք կոյր լինելով, ոչ միայն չեն կարող առաջնորդել ժողովրդին, այլ նաև չեն աշխատում կրթութիւն տալ իւրեանց որդոց։ Նրբ իմ նկատողութիւններս կտեղափոխուին դէպի Դարալագեազ, ես անշուշտ կյիշեմ, թէ 1842 թուականից սկսած կառավարութիւնը որքան է աշխատել տաճիկներին մէջ ուսում տարածելու, և ընդհակառակն, նոքա որքան են աշխատել խոյս տալ այդ սարսափելի ժանտախտից։ Իսկ այժմ ի դէպ է յիշել, որ ես ճանաչում եմ մի քանի բէգեր, որոնց տարեկան եկամուտը համարում է երկու

հազար ուսուցիչ մինչև երեք-չորս հազարը, բայց նոցա որդիքը այժմ ուրեքն չգիտեն: Համալուծում եմ մի խան, որ տարեկան տասնհինգ հազար ուսուցիչ եկամուտ ունի, իսկ նորա անգրագետ որդիքը քաղաքակրթուած են նորանով, որ կուրճներումը կոնծում են կախէթ և շամպանիա, ապացուցանելով որ մարգարէի արգելքը չունի ոչինչ ազդեցութիւն ազատասէրների վերայ:

Եւ այսպէս տաճիկներէ մտաւոր զարգացումը գտնվում է դեռ ևս խաւարի մէջ և մօլլաների ձեռքումը: Մօլլաները ոչ միայն չեն կարող մի քայլ անգամ յառաջ տանել տաճիկներին, այլ նաև մոլորեցնում են նորանց իւրեանց ֆանատիկոսութեամբ: Ներկայ եղէք տաճիկների մըհաւտմի ժամանակ և տեսէք ինչ կրօնական առասպելներ են, որ մօլլան աշխատում է դարսել իւր բազմաթիւ ունկնդիրների ուղեղումը: Ես մի քանի անգամ տեսած եմ այստեղ այն կրօնական հանդէսը, որ կատարվում է համարեա իւրաքանչիւր դիւղի մէջ, բացօթեայ հրապարակում:

Արդէն յայտնի է, որ մահմետական կրօնը ունի երկու մեծ ճիւղ՝ սիւննական և շիական: Սիւննիքը ընդունում են չորս իմամ կամ մարգարէ. Հանիֆ, Մալիք, Շաֆէյ և Համբալ, որոնք կազմում են Մէկ-քայի մեչիդի չորս սիւները, այսինքն չորս սիւները կրում են նոցա առնունները: Սոցա ընդունողները ընդունում են և նախկին խալիֆներին, իբրև Մահմէդի օրինաւոր ժառանգ: Նոքա են Աբուբաքիր, Օմար և Օսման: Ընդհակառակն, շիաները պնդում են, որ մեծ մարգարէ Մահմէդի օրինաւոր ժառանգը նորա փեսայ Ալին է, ըստ որում առաջինը նա ընդունեց մահմեդականութիւնը, ուրեմն նա է աւագը հաւատի մէջ: Երկրորդ, նա Մահմէդի հօրեղբօր որդին էր և երրորդ, պատկուած էր Մարգարէի միակ դուստր Ֆաթիմայի վերայ: Ընթերցողը կարող է նկատել, որ մահմետական կրօնի այդ երկու բեկորների բուն պատճառը ժառանգական է, ուրեմն իրաւաբանական է և ոչ կրօնական:

Այնուհետև Շիաները կամ շիականները ընդունում են, որ իմամ Ալու որդիքը, նոյն և ժառանգները, Հասանը և Հիւսէյնը նահատակուել են Եգիպտոսի հետ լուսնեցած պատերազմի մէջ: Ահա այս նահատակութեան հանդէսն է, որ կոչվում է մըհաւաւ և որ կատարվում է զանազան տեղ այնքան սոսկալի և կոպիտ կերպով, որ կառավարութիւնը հարկադրուած է եղել արգելել կրօնամոլ տաճիկներին՝ տեղափոխել արիւնաշաղխի տեսարանը մէջիդից դէպի փողոցները: Ո՞վ չէ տեսել արդեօք ֆանատիկոս տաճիկների խումբը փողոցներումը պտըտելիս՝ ճակատները վիրաւորուած, կուրծքերը կարմրեցրած և ճախ Հիւսէյն, շահ Հիւսէյնս՝ գոռալիս: Զգուելի՜ տեսարան: Կարծես աւելի համեստ կերպով չէր կարելի տօնել Հասանի և Հիւսէյնի նահատակութիւնը:

Այստեղ, դիւղի հրապարակում բազմեցնում են 3—4 աստիճանով բարձր ամբիօնը, որի վերայ բարձրանում է մօլլան և առասպելախառն պատմութիւններով կտոր մտոր թղթերի վերայ գրած (տպած գիրք անգամ

չունին.) սուտից իւր արտասուէր սրբելով՝ աշխատում է ազդել իւր ունկնդիրների վերայ, որոնք ծալապատիկ նստած, արք և կանայք, շրջապատում են շահասէր հոեւորի ամբիսնը: Ծիծաղելի է այն հանգամանքը, որ հոեւորը իւր կեղծ լացով չկարողանալով լացեցնել ժողովրդին, պահանջում է թէ «լացէք, կուրծքներդ ամուր ծնծեցէք»: Սոքա էլ երեսները ծածկում են, հեկեկում են և կուրծքերին զարկում:

Այդ կեղծուպատիր հանդիսի ժամանակ մին էլ կտեսնէք որ մօլան, սէյիդները, դերվիշները, սարսափելի աներեսութեամբ սկսեցին կթել ժողովրդին: Իւրաքանչիւր տուրք, օրհնելով տուողին, բարձրացնում են և ցոյց տալիս ամբօխին: Այդ կոպտութիւնը փոքր համարելով, սկսում են յանդգնաբար պահանջել անուանացի սորանից և նորանից որ փող ձղեն իւրեանց առաջ փռած թաշկինակի վերայ: Այդ լիտի հանդանակութեան տեսարանը կրկնվում է այնքան օր, որքան շարունակվում է մըհաուլամի սուգը: Այս յանդգնութիւնը ուղղահաւատներին երևում է չառ բնական, ըստորում իրանք էլ պակաս չեն այդ տղրուկ մօլաններից, սէյիդներից և դերվիշներից: Նոքա թէև ժողովուրդ են իմամների նահատակութեան աղէտները լսելու մօլլի բերանից, այնու ամենայնիւ չեն մոռանում ծածկաբար նայել միմեանց դրպան: Վնչպէս է ծուխը, նոյնպէս է և ծխատէր քահանան, ասում է ռուսաց առածը:)

Ինչ կերպով որ մօլանները, սէյիդները և դերվիշները ծծում են ժողովրդի հիւթը, նոյնպէս և Շարուրումը կայ մի այնպիսի միջատ, որ թէև յիշեալ անձների նման վիթխարի չէ, բայց նորանցից աւելի սարսափելի է ծծում իւր զոհի արիւնը: Այդ միջատն է աշխարհահռչակ մոծակը, որի յարձակմունքը տեսել է իւրաքանչիւր մարդ եթէ տարաբաղդութիւն է ունեցել լինիլ Շարուրումը, կամ առհասարակ բոլոր Արարատեան դաշտավայրումը: Թէև այդ արիւնաբու միջատների բազմութեամբ երևելի են և թերեք գետի ափերը, սկսած Ղզլար քաղաքից մինչև Կասպից ծովի ափը (մանաւանդ Պ. Կաճկաճեանի անմերձենալի ճահիճները), բայց այնտեղ նորանց արտադրում են լայնանիստ ճահիճները իւրեանց հսկայածն եղեգներով: Իսկ Արարատեան դաշտում, մանաւանդ Շարուրումը, այդ միջատների բոյները չալթիկների մարգերն են և այլ ճահիճները: Երբ արեղակը շրջվում է դէպի իւր մուտքը, ամբողջ օդը սկսում է եռալ միլիօնաւոր մոծակներով:

Գորանց յարձակմունքից ազատուելու համար բնակիչները կարում են սպիտակ կտաւից փոքրիկ վրաններ — մուրչաքղամա — որոնց տակը և քնում են: Եթէ գիշերը մտնէք որ և իցէ գիւղ, դուք կտեսնէք բոլոր տանիքների վերայ չարեշար վրաններ: Անսովոր մարդը կկարծէ թէ դօրաբաժին է կանգնած այդտեղ իւրեանց վրաներով: Մոծակների անգութ ասպատակութիւնը շարունակվում է մայիսի սկզբներից մինչև հոկտեմբերի կէսը: Միւս միջոցներում նոքա թէև բզրզում են, բայց չեն կծում: Եթէ այս թշուառութեան վերայ աւելացնեք և կարիճների ու մորմների երբեմ-

նական յարձակումները, այն ժամանակը կստանաք Շարուրի վատ երեսի պատկերը:

Թ.

Շահբուզադի խելքը եւ նորա այգին.—Բաշնորաշէն դիւղը եւ Շարուր.—Դարալա-
զնադի դաւառի բացումը.—Ուլիա Նորաշէնը եւ նորա եկեղեցին.—Բաբազիւեանի
երազը.—Սուրբ Մինասի մատուռը եւ դանայեան տակառը:

Թողնելով Շարուրի ընդհանուր կողմերը, ես անցնում եմ նորա մաս-
նաւոր կէտերին: Վաճնայից որ արդէն մտնում ենք Շարուրի դաշտը, ա-
ռաջին գիւղը, որ փոստայի ճանապարհի վերայ հանդիպում է՝ Կուչի-Դէ-
մուրջի տաճկաբնակ գիւղն է: Այդ գիւղից դէպի հիւսիս, նոյն իսկ փոս-
տայի ճանապարհի եզրում դուք նկատում էք ամայի քարքարոտ դաշտի
վերայ մի ահագին քառակիւնի ցխապատերի մնացորդ: Աւելի ոչինչ:
Դուք ակամայ հարց կառաջարկէք այդ շինութեան մասին: Անդրկովկա-
սում յաճախ գործ է ածւում «Շահբուզադն բաղը վար» տաճկական
առածը: Ահա այս շինութիւնը Շահբուզադի այգին է, որ հանրածանօթ է
այս կողմերի բոլոր բնակիչներին: Ափսոս, որ բացի նորա ցնդաբանու-
թիւնից, ոչ ոքի յայտնի չէ նորա ոչ անձնաւորութիւնը և ոչ անդաբանու-
թիւնը: Յայտնի է միայն, որ այդ խելագար Շահբուզադը ահագին գումար
ծախսելով այգու երկար ու ձիգ պատերի վերայ, կամենում էր անուն
ժառանգել: Եւ երբ նորան հաւատացնում էին, որ այս քարքարոտ տեղը
բոյս չի բրնձիլ, նա պատասխանում էր «Նէյնիրամ էյվասընը, ալմասընը.
կոյ դէյսընլար Շահբուզադըն բաղը վար»: այն է, ինչ եմ անում սերգէկը,
խնձորը, թող ասեն թէ Շահբուզադը այդի ունի:» Ես մտադիր չեմ ապա-
ցուցանել, որ յիշեալ առածը անշուշտ պատմական կապ ունի այս իսկ Շահ-
բուզադի հետ, միայն կասեմ որ Հերոստրատը և Ալքիբիատի պոչատ շուներ
ևս կարող են պատմութեան նիւթ դառնալ:

Շարունակելով իմ ճանապարհը՝ ես հասայ ահա Բաշնորաշէն անունով
տաճկաբնակ գիւղը, որ մինչև 1875 թուականը, բացի մի կիսակործան
փոստայի կայարանից, աւելի ոչինչ արժանայիշատակ բան չէր ներկայացնում:
Իսկ յիշեալ թուականի ապրիլի 4-ին Բաշնորաշէնը տեսաւ այնպիսի մի
տեսարան, որ մինչև այդ ժամանակը երազած անգամ չէր: Այդ օրը, գիւղի
փողբիկ հրապարակի վերայ, խուռն բաղմութեան ներկայութեամբ, հայոց
և տաճկաց հոգևորականաց թափօրից յետոյ, տեղական գաւառապետը յայտ-
նեց, որ այսօրուանից բացվում է նոր գաւառ՝ Շարուր—Դարալա-
զ եւ ա զ ե ա ն անունով և այդ օրուանից իսկ սկսվում է ոստիկանական և
դատաստանական պաշտօնականատարների գործունէութիւնը:

Եւ այսպէս Շարուր և Դարալազեադ, որ առաջ կազմում էին Նախի-
ջևանի գաւառի մասերը, այժմ կազմում են ինքնուրոյն գաւառ և նորա բո-
լոր հաստատութիւնները և պաշտօնական անձինք զետեղվում են ողորմիկի

Բաշնորաշէնում: Հ ա ս տ ա տ ու թ իւ լ ն ն ե ր ա ս ա ց ի, բայց ընթերցողը թող չկարծէ՝ որ այս նորածին գաւառը արդէն ձերացած գաւառներին մօտն է: Ամենեւին ճշ: Այս նորածին մանուկը ունի միայն ոստիկանութիւն և հաշտարար դահարան: Իսկ միւս հաստատութիւններն Աստուած տայ: Ամենամօտիկ քաղաքը Նախիջևանն է, 55 վերստ հեռաւորութեամբ: Աստիճանաւորները իւրեանց ռոճիկը ստանում են Նախիջևանից: Գաւառը չունի դեռևս փոստայի կօնտօր և պաշտօնական թղթերը և իրեղէնքը պէտք է շատ չարչարանքով ուղարկել Նախիջևան: Եթէ մի ոք ցանկութիւն ունենայ դիցօւք «Փորձ» օրագիրն ստանալու, նա պէտք է 10—12 բուրլի ծախսի, դնայ Նախիջևան, որ կարողանայ Փորձի 10 բուրլին ուղարկել խմբագրութեանը: Միայն Աստուած ողորմացել է, որ ընթերցողներ չկան, ուրեմն օրագրեր և և լրագրեր հարկաւոր չեն: Եթէ տեղական իշխանութիւնը հարց է դարթեցնում այդ անհրաժեշտ հաստատութիւնների՝ հիմնելու մասին, նորա ձայնը լինում է ձայն բարբառոյ յոնապատի....

Վարչութեան կենտրոնը թէև պաշտօնապէս նշանակուած Արփաչայի ձախ ափում դրած թ ու ռ ք ի Դ ա շ ա Ր իս գիւղն է, բայց սա թշուառ լինելով չի կարող մինչև անգամ Դիողինէսին կացարան առաջարկել և սորա համար էլ վարչութիւնը կենտրոնացած է թղթով, այսինքն պաշտօնապէս Դաշարիսում, բայց իրողապէս Բաշնորաշէնում, որ և կոչվում է նոյնպէս Նորաշէն-Սուֆլայ:

Այս հանգամանքը մի բան միտս բերեց: Երբ 1868 թուականին՝ Ղզլարը իւր շրջակայքով Ստաւրոպօլի նահանգից անցաւ Թերքեան նահանգին, առաջինումը՝ Դիւմ (Дума) գետակի վերայ՝ կաղմակերպեցին նոր գաւառ Ն ու վ ո դ Ր ի գ ո Ր և ս կ անունով և գաւառական վարչութիւնը պէտք է կենտրոնանար Նուփոդրիգորեսկի գիւղումը: Երբ վարչական գործունէութիւնը բացուեցաւ, այն ժամանակ հազիւ թէ կարողացան տեսնել կենտրոնի աշխարհագրական դրութեան անյարմարութիւնը, որ ընկած էր գաւառի ամենավերջին անկիւնումը: Վարչութիւնը պաշտօնական տեղը թողնելով իւր պաշտօնի մէջ՝ ինքը փոխուեցաւ դէպի աւելի կենտրոնական տեղ, այն է Պրասկովէա գիւղը, ուր կայ և այժմ: Իսկ վերաւորում Նուփոդրիգորեսկը, որ իւր անունը ընծայեց ամբողջ գաւառին, ոչ միայն որք մնաց, այլ և մնաց այն ժամանակուայ Պետրիգորսկի գաւառումը:

Դառնանք կրկին Շարուր: Բաշնորաշէնից երեք վերստ հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս, Վայոց ձորի լեռներէ ստորոտում, Արփաչայի աջ ափի մօտ սփռուած է այգիներով և սոսնիկներով զարդարուած մի հայի գիւղ՝ Հայի Նորաշէն, կամ Ուլիա Նորաշէն, որի բնակիչները պարսկական դաղթականներ են և Բաքոսին ջերմեռանդ ծառայ: Գիւղը, ինչպէս և ամբողջ Շարուրի դաշտը, չի ներկայացնում արժանայիշատակ հնութիւն: Միայն Աստուածածին եկեղեցին, իւր բարձր ցխապատ պարիսպներով՝ կանգնած է գիւղի մէջ տեղ: Նա կամարակապ է, չորս սիւնի վերայ և շինած է 1856 թուականին Զանգազօրի Գորիս Գիւղացի Յով-

սէի Սարգսեանի ճարտարապետութեամբ, ինչպէս երևում է սիւներից մինի արձանագրութիւնից: Եկեղեցու կոփածոյ քարից շինած դրան արձանագրութիւնը նոյնպէս ասում է «Շինեցաւ եկեղեցական դուռս զայս ծախիւք Երեանու ընտիշի աղնուական Ստեփան աղա Գրիգորեան Նղիազարեանցի յիշատակ»: Թէև մի դռան չըջապատ քարերի ծախսը մեծ բան չէր, որ զհարբերը արձանագրուէր, բայց երևի հեղինակի նպատակն է եղել ցոյց տալ ոչ այնքան զոհաբերութիւնը, որքան իւր արմատական դիտութիւնը հայկաբանութեան մէջ:

Անի քաղաքի եկեղեցիներէրից մինի (կարծեօք սուրբ Գէորգ) սպիտակ կրով սրած պատերը բոլորովին ծածկուած են բազմաթիւ այցելուների ստորագրութեամբ և ուղեղի ծնունդով: Նոյնը կարծես կրկնուել է և Ուլիա Նորաշէնու եկեղեցումը: Նայելով այդ եկեղեցու պատերին, դուք կտեսնէք բազմատեսակ փորագրի արձանագրութիւններ, որ Նորաշէնցիք, արք և կանայք, հոգեւորականք և աշխարհականք, առանց խնայողութեան ծեփել են խեղճ տաճարի ճակատին: «Յիշատակ է խաչս Մեկքոն Յակոբեանին», «Յիշատակ է Տէր Գրիգորի կին Մարիամին», «Աւստայ Յարութիւն եղբայր Յովսէփի», «Սարգսի որդի Յովսէփի», «Տէր Մկրտիչ», «Մահտեսի Ստեփան Իսկանդարեան Յարութիւնեանց», «Տէր Ստեփաննոսին և իւր կողակից Սալվարին», «Մեկքիսեթի յիշատակը» և այլն և այլն:

Այս եկեղեցու ժամերգութիւնը երբեմնապէս զարդարում են նոյն դիւղի դպրոցի աշակերանները, որոնց եղանակի ներդաշնակութիւնը զարմանալի նմանութիւն ունի նոդայի սայլերի ձայնին: Քայսնի բան է, այդ կանոնաւորութիւնը շատ ընտանի երեսօթ է, ըստ որում այդ եկեղեցու ծխատէր քահանան նոյն իսկ և ամբողջ Շարուրի բարեկարգն էր: Թէպէտ արժանայիշատակ քահանան, տարաբախտաբար, այժմ հանգուցեալ է և լատինական աւաժն ասում է «Հանգուցեալի մասին կամ լուս (խօսիք) կամ ոչինչ», բայց ևս ինչպէս մոռանամ այն երջանիկ բոսղենները, որ Ուլիա Նորաշէնով անցնելիս միշտ կտեսնէի, որ արժանապատիւ բարեկարգը, իւր ծանր սլաշտծնի հոգսի տակ ընկճուած՝ ամեն օր կէսօրին քնել է գիւղի հրապարակի ծառի հովի տակ և չորից ստիպուած, սովորաբար ոտերը մինչև ծնկները բաց՝ կպարկէր: Եւ միշտ (երգելում եմ) յարգանքով և զգուշութեամբ կանցնէի, որ չիցէ թէ խանդարեմ Տէր Բարեկարգչի աղնիւ քունը: Ոտերի բացումը եւ համարում էի շատ ընտանի, ըստ որում եթէ վաղարշապատի վարժուհին ուսումնարանի մէջ՝ միայն ոտերը կբանայ (նստակ գ) միթէ քահանան, որ և բարեկարգ է, չի կարող մինչև ծնկները բաց անել.....

Նոյն եկեղեցու դաւթումը կայ մի ընդարձակ սենեակ, որի ներսի միակ զարդը—այն է զրատախտակը—աղաղակում է այցելուին թէ դա այն տաճարն է, որից դիտութեանց ճառագայթները տարածվում են Նորաշէնցոյ քաղաքների վերայ:

Թէև այժմ ի դէպ է խօսիլ Շարուրի հայ գիւղական ուսումնարանների վերայ, բայց եւս այդ հարցը կարևոր համարելով, մտադիր եմ առանձին նա-

մակ յատկացնել դորան՝ երբ խօսք կլինի Դարալաղեազու ուսումնարանների մասին ևս:

Գիւղի ափումը, նոր փոստայի ճանապարհի վերայ, երևում է մի փոքրիկ տնակ հում աղիւսէ պատերով: Դռնակից մտնելով յանկարծ տեսնում էք հողի բեմի վերա Աստուածածնի մաշուած պատկերը: Դա է սուրբ Մինասի մատուռը, իբրեւ փարատիչ ու աղատիչ ամենայն ցաւերի և որի տօնախմբութիւնը Շարուրի բարեպաշտ հայերը կատարում են իւրաքանչիւր տարի Աստուածածնի տօնին: Այդ սուրբը իւր անուանակոչութեամբ պարտական է նոյն դիւղացի Աւագ Բարադիւլեանի հրաշափառ երաղին: Բարագիւլեանը, որ այժմ հանդուցեալ է և որի արդար հողին անշուշտ ծովում է արքայութեան ծառերի անթառամ ճիւղերի վերայ, տեսել է երաղի մէջ, որ սուրբը յայտնել է դորան՝ թէ իւր անունը սուրբ Մինաս է, թէ իւր բաղի մէջ կայ թաղուցած դանձ: Այս վերջին լուրը բաւականին ուժեղ շարժառիթ էր, որ քարուքանդ անէին խեղճ սրբի լաղը: Բայց բերանաքայք բանուորների բերանը բաց մնաց՝ երբ յայտնուեցաւ, որ սուրբը նորանց չթուներին մեղր է քսել միայն: Թէ այսպէս և թէ այլապէս, կրօնական ջերմեւանդութիւնը այնքան սաստիկ էր, որ նորա վերայ կանգնեցրին այժմեան տնակը:

1869 թուականին Երևանու թէմակալ Մեսրոբ Խալսկոպոսը անհրաժեշտ պարտք համարեց հոգ տանել նորա վերայ, նշանակեց չորս հոգարարձու երեք աշխարհական և ծխատէր քահանան, որպէս զի այս խոտարարձուները վերահասու լինին մատրան եկամտին, ճշտութեամբ ժողովն ու մի յայտնի գումար բաղկացնելով դործ դնեն նոյն իսկ մատրան նորոգութեան վերայ: Արդարեւ սրբազանի խօսքը ազդու եղաւ այնքան, որ ժրաջան և անխոնջ հոգաբարձուները մատրան եկամուտը ճշգրտեամբ ժողովելով՝ մինչև օրս դեռ չեն կարողացել յայտնի գումար բաղկացնել..... Ըստ որում նոքա մեղաւոր չեն, մեղաւորը Դանայեան տակաւն է:

Նոյն իսկ մատուռից ուղղակի բարձրանալով դէպի քարածայռ բլուրը, որ լայնարձակ դաշտի մէջ ցցուած նայում է իւր ստորոտումը դրած Նորաշէնի վերայ, մենք կտեսնենք նորա գագաթի վերայ հին բերդի պարսպի և տների աւերակներ, որի ծագման, անուան, անցեալ վիճակի, հետագայ յեղափոխութեան և ներկայ դրութեան մասին տեղական պատմութիւնը ոչ մի պատասխան չի արտասանում:

Ժ.

Երկաթեայ կամուրջը.— Սիաղուծ գիւղը եւ նորա մոլորեալ ոչխարները.— Շանգիրէի առուն:

Վերոյիշեալ բլրի արևելեան ստորոտը քերելով անցնում է կատաղի Արփաչայը, որի վերայ, նոյն իսկ բլրի տակ ձգվում է մի հոյակապ երկաթեայ կամուրջ, յիշած 1876 թուականին, տէրութեան հաշուով:

Արփաչայը իւր բոլոր երկարութեամբ, անցնելով Դարալագեհազու-
լեռնային ձորով՝ ընդունում է իւր մէջ, անմիջապէս մինչև Ուլիա Նորա-
չէնը, բոլոր Դարալագեհազու առուակները, ձիւնի հալուածքը և անձրեային
հեղեղը: Սորանցից մեծանալով՝ կատաղաբար ընկնում է Շարուրի դաշտը
և մարտից մինչև յուլիսը սաստիկ դժուարեցնում է անց ու դարձը: Կա-
ռավարութիւնը ուշ դարձնելով այդ չարիքի վերայ, բարեհաճեց կամուրջ
շինել, որ և իրագործեց 1876 թուականին: Բայց որովհետև փոստայի ճա-
նապարհի սահմանում դեռի ավերը անյարմարութիւն էին ներկայացնում
կամրջի համար, վասնորոյ վերջինը բարձրացաւ դէպի Ուլիա Նորաչէն, որի
հետ անշուշտ պէտք է փոխուէր և փոստայի ճանապարհի ընթացքը: Ար-
դարև այժմ նա Կուչլի - Գէմրջիից գնալով դէպի հիւսիս՝ անցնում է Ուլիա
Նորաչէնով և Արփաչայի ձախ ավերով կրկին ցածանում է և խառնվում
հինի հետ, թուրքի Դաշարիս գիւղի մօտ:

Կամուրջը, որ տէրութեան գանձարանից կլանել է 40,000 ռուբլի,
ունի 40 սաժէն կամ 120 քայլ երկայնութիւն և տասներկու աչք: Այդ
կամուրջը անցնելով՝ մենք կհասնենք վերոյիշեալ թուրքի Դաշարիս, այդ
գաւառի պաշտօնական կենտրոնը, որ լինելու է ապագայ քաղաք և Շա-
րուրի մտաւոր դարգացման կէտը: Թէև դա այդպիսի նախանձելի ապա-
գայ ունի (sic) բայց և այնպէս այժմ, ինչպէս յիշած է վերը, չի կարող
ընակարան առաջարկել մինչև անգամ այն Գիողինէսին, որ բնակում էր
տակաւի մէջ:

Դաշարիսից դէպի հարաւ կայ մի գիւղ, Սի ա Ղ ա լ թ անունով, որի վերայ
չի կարելի ուշադրութիւն չդարձնել: Դուք պտըտելով ամբողջ Շարուրը՝
լսում էք միայն տաճկերէն և հայերէն լեզու, բայց հասնելով Սիաղուի՝
ձեր ականջին չչնջում է մի այնպիսի անծանօթ բարբառ, որ ականայ ձեր
աչքերը բևեռում էք խօսակցի երեսի վերայ: Ձեր անունն ինչ է, տաճ-
կերէն հարցնում էք մի երիտասարդի: Ուսեփ է: Հարցնում էք միւսին—
Յ ա կ ու է, և այն: Ապա հարցնում էք այդ երկու անցնող կանանց ա-
նունները. միննը Մ ա ռ ի ա մ է, միւսինը Շ ու չ ա ն: Իսկոյն համոզվում էք
որ սոքա հայեր են և դուք նորանց վիրաւորում եք ձեր տաճկերէն խօ-
սակցութեամբ: Երբ հայ բարբառը արտասանում էք, մնում էք առանց
պատասխանի: Նահլաժ քեղ, չա՛ր սատանայ, սա ինչ է: Ձեր կասկածը
փարատելու համար Ուսեփը և Մարիամը յայտնում են, որ նոքա կաթ ո-
ւ ի կ են: Կաթոլիկութիւնը ազդութիւն չէ, կրօն է, առաջարկում եք դուք:
Այո՛, մենք կաթոլիկ ենք, կրկնում է պատասխանը: Ռամիկներին թող-
նելով՝ դիմում էք գիւղի միակ քահանային և սա բացատրում է ձեզ, որ
իրանք դաղթած են Սալմաստից, կրօնով կաթոլիկ են և ազգով Ասորիք
կամ Ք ա լ դ ա յ, այն է Քաղղէացիք, (թէպէտ իշխանութիւնը պաշտօնա-
պէս նորանց ճանաչում է հայ կաթոլիկ:) Ունին երկու բարբառ զրական և
աշխարհաբար: Գրեանքը տպւում են Քաղղէական լեզուով և կարդացվում
են աջից դէպի ձախ: Ճամապապութիւնը կատարվում է Քաղղէական լե-

զուտով: Հոգևոր կողմից ենթարկվում են Ստրատովի կաթոլիկ եպիսկոպոսին, որից անմիջապես կախուսած է քահանաների ձեռնադրութիւնը: Այդ եպիսկոպոսի պատգամները ոչ մի անգ չեն արժանանում կատարվում, ինչպէս այս գիւղումը: Պատ ուտելու թոյլտւութիւնը, որ այնքան տարածայնութիւն բարձրացրեց երկու երեք տարի առաջ Ախալցխայումը, այստեղ ընդունված է անորոշունջ: Եւ ո՞վ կհամարձակի ընդդէմ կենալ հոգևոր պատուէրներին: Հերետիկոսին իսկոյն ենթարկում են անէծքի և հրաժարում են եկեղեցուց:

Վերջին վիճակագրութիւնից յայտնի է, որ Սիաղուծի քաղղէացի— Հայ - Ասորի - կաթոլիկներին թիւն է արական 117 և իգական 108, բաժանուած 24 դերդաստանի: Այդ մոլորեալ ոչխարներին իւրեանց կրօնը սղմել է ուժեղ մամուլի մէջ, ամուսնանալու վերաբերութեամբ: Ամբողջ Շարուրումը միակ ասորի գիւղ լինելով՝ Սիաղուծցիք հայերիցն են ուղում աղջիկ, բայց միշտ բացասութիւն դտնելով՝ նոքա այնքան են իրար մէջ աղջիկ տուել և առել, որ ամբողջ գիւղացիք դարձել են մօտ արևնակիցներ: Որովհետև այդ ոչխարների բաղմութիւնը Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառումն է, վասնորոյ Սիաղուծցիք աշխատում են այնտեղից բերել աղջիկ: Իսկ Սալմաստեցիք, արտասահմանի և հեռաւորութեան պատճառով՝ լաւ աղջկերանց փոխանակ առաջարկում են կոյր, կաղ և այլ արատաւոր այրի կանանց: Անձարը կերել է բանջարք, Սիաղուծցիք դուրանով ևս բաւականալով՝ ֆիզիքապէս կատարելագործում են իւրեանց ասպաղայ սերունդը:

Սոյն իսկ դրութեան մէջ է Ստաւորպօլի նահանգում և մի հայաբնակ գիւղ Ս ու Ր Բ Խ ա չ անունով՝ որ սխալմամբ քաղաքի անուն է կրում: Այդ Սուրբ Խաչ քաղաքումը արևնակեցութիւնը յաճախ կրկնուելուց սերնդի կերպարանքը այնքան է փոխուել, որ հանդուցեալ աշխարհաչափ իւրիա Պ օ ս տ ր ա ն ան այնտեղ կարող էր զեղեցկուհի համարուիլ, չնայելով իւր փառահեղ մօրուքին:

Հայաբնակ Խանլըղլար գիւղից դէպի արևելք տարածվում է անամի տխուր կերպարանքով՝ լայնանիստ դաշտ, որի կրեւը ծածկուած է փշոտ խոտերով: Դաշտից 1950 դեռեալին հող, 25 տարի ժամանալով, տարեկան 150 ուրբլի վարձով՝ կառավարութիւնը տուել է Ծուշու. այժման գաւառապետ Շանգիրէին, որի մասին յիշած է իմ Ա. նամակի մէջ:

Նախ քան այդ հողի ստանալը՝ Պ. Շանգիրէյը պէտք է որոնէր որ և է միջոց ջուր դտնելու՝ դաշտը ջրելու համար: Արիւայալը թէև հոսում է մօտից, բայց նորա ամեն մի կաթիլը արդէն հաշուած է Շարուրի գիւղերի համար: Ուրեմն Պ. Շանգիրէյը չէր կարող յոյս դնել գետի վրայ և կառավարութիւնն անգամ չէր թոյլ տալ: Բայց Շանգիրէյը մտածեց, որ Բ ա դ ա Ր չ ա յ գետի ջրի հարկաւոր քանակութիւնը կտրել է դարձնել դէպի Արիւայայի հոսանքը: Բազարչայը իւր սկիզբն առնելով՝ Գարալաղեաղի բարձրաւանդակ սարերից՝ հոսում է դէպի Ղարաբաղ: Այդ գետից, լեռնային դօ-

տու դէպի արեւմտեան երեսը, դեռ ևս մինչև Շանդիրէի ձեռնարկութիւնը, հոսում էր մի առուակ այժմեան Գնդեվաղ գիւղի արտերի համար: Յայտնի բան է, այդ առուակի չափ ու ձևը այժմեան Գնդեվաղցիք չեն արել: Նոքա այնքան ուղեղի զարգացումն են ունեցել, որ միայն կարողացել են օգտուել հին, բայց ցամաքած առուակով, որ շինել է 872 տարի մեղանից առաջ՝ նոյն իսկ Գնդեվաղի անդատանների համար, Գնդեվանի վանքի առաջնորդ հայր Սարգիսը, որի մասին խօսք կլինի, երբ նկատողութիւններս կրիսխեմ դէպի Սիւնեաց աշխարհը:

Եւ այսպէս Պ. Շանդիրէյը ջրի աղբիւր գտնելով՝ ձեռք զարկեց առու հանելու Արփաչայից դէպի իւր ամայի դաշտը: Առուաղլուխը վերցրած է այժմ ձախ ավիից, Գաւա - Օլան գիւղի տակից: Առուն, մինչև Շարուրի դաշտը դուրս գալը, անցնում է ժայռապատ լեռն երի լանջով: Այս հանդամանքը առուին տալիս է մահացուցիչ վնասներ: Երեւակայեցէք, որ փոքր ի շատ է յորդ անձրևէ գալիս, որ շատ յաճախ պատահում է: Եւ իսկոյն ահա լեռնային բարձրաւանդակներից, սարսափելի արագութեամբ գալիս է հեղեղը և իւր առաջ ամենայն բան սրբում տանում է դէպի Արփաչայը: Այսօր կարկատեցիք նորա պատերը, բայց երաշխաւոր չէք, որ նորա ամբողջութիւնը կտնի մինչև էդուց: Աւելացրէք սորա վերայ, որ առուի երկարութիւնը այն սահմանում, ուր միշտ սպառնում է հեղեղը, առնուադն վեց վերստ է: Երեւակայեցէք նոյնպէս, որ երբ առուաղլխից ջուրը բաց էք թողել առուի մէջ, նա դարմանալի դանդաղ է գնում առուայատակի քաշութարձրութեան պատճառով: Եթէ նա հոսում է կէս վերստ երկարութեամբ, այնուհետև նա ցամաքում է, ջուրը քամվում է ժայռի ծակոտիքներից և իբրև յօրդառատ բազմաթիւ աղբիւրներ, ոռոգում է Նայիջեցոնց հողերը:

Երեւակայեցէք երրորդ անգամ, որ ինչպէս յիշած է առաջուց, Արփաչայը զանազան պատճառներից շատ մեծանում է իբրև լեռնային գետ, սաստիկ արաղլնթաց է: Գորա կատաղութիւնից և մեղմութիւնից է կախուած առուաղլխի մահը և կեանքը: Այդ խեղճ գլուխը երեք անգամ դահուել է ջրի հոսանքին: Իսկ առհն, առհն, Տէր իմ Աստուած, մինչև այժմ կլանել է 53000 ուռլլի և այնու ամենայնիւ դեռ ևս չի կարող առու համարուիլ: Եւ ապեւ տուլիւնը այդքան ահաղին գումար ծախսելով՝ ոչ կարողանում է կէս ճանապարհին մնալ, և ոչ վստահանում է կատարին հաննիլ: Եւ ապեւ տուլիւն եմ ասում, ըստ որում բախտադուրի առուն պատկանում է Շանդիրէյին, Նիկողայոս Տէր Յակոբեանցին և Պ. Մոնաստիրցիին:

Հին զրոյցների (հեքիաթ) մէջ ևս շատ անգամ լսել եմ, որ հերոսը իւր գիւթական զօրութեամբ, չարժուածքով, մի ակնթարթի մէջ ստեղծում է պատրաստի էրակուրներով սեղան: Պակասը այն է, որ նստես ուտես,

Նոյն գիւթական զօրութիւնը կամենում է գործ գնիլ և յիշալ եռապիտութիւնը: Երկուսը թիֆլիզ նստելով և մինը Շուշումը՝ կամենում էին,

որ դիւթական սեղանը ինքն իրան բացուէր Շարուրումը: Առաջետութիւնը իւրեանց տեղը անշարժ նստած՝ իւրեանց գումարն ու թշուառ առուի տարաբախտ վիճակը հաւատացին այնպիսի տաճիկ աստիճանաւորների, որոնք կովի ոտը բարձրացնում են, որ տեսնեն թէ տակը որթ կայ թէ ոչ.....

Դորա հետեանքն այն է, որ ահագին գումարը ծախսուել է, դաշտը իւր փշխոտով առաջուայ նման դեռ ևս ուղտեր է կերակրում. առուն Դարալադեազցոց համար դարձել է կոկած ճանապարհ. առուի մէջ դեռևս մի կաթիլ ջուր անգամ չկայ.....

Շարուրի վերայ խօսելը բաւական համարելով անցնում եմ անս Նախիջևանի գաւառի սահմանները:

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Արեւելեան ճգնաժամը, որ ահա երկու տարի է ծանրացել էր եւրոպայի վերայ, խաղաղասիրական կերպով չվճռուեցաւ, չնայելով եւրոպական տէրութիւնների բոլոր ջանքերին: «Փորձի» նախընթաց համարի քաղաքական տեսութեան մէջ մենք ցոյց տուինք, որ ճաճկաստանի պետական մարդիկը, տեսնելով դեպքանաժողովի չափականը զեջողութիւնը, մերժեցին օտար տէրութիւնների միջամտութիւնը իրանց ներքին գործերի մէջ այնպիսի վստահութեամբ, որ յատկական է միայն դէպի առաջ վճռական քայլ արած մարդկանց, որոնք հաւատացած են իրանց գործի յաղթանակութեան վերայ: Ապստամբած դաւաճների տոգոհութեան հետ միացաւ և նուաճուած Սերբիայի յուսահատութիւնը և պետութիւնների անբաւականութիւնը, որոնց խորհուրդները զուռուզաբար արհամարհելով մերժեց տաճկական կառավարութիւնը: Մինչդեռ եւրոպան չգիտէր ինչպէս բացատրել Բ. Դրան այս անխոհեմ վարմունքը, սուլթանի մեծ եպարքոսը յանձն առաւ ինքնուրոյնաբար, առանց օտար պետութիւնների միջամտութեան, հեռացնել վերահաս դժուարութիւնները, որոնք թափուելէին ճաճկաստանի վերայ և խանգարումէին եւրոպական ազգերի կեանքի խաղաղ ընթացքը: Սոյն այս նպատակով Միտհաթ փաշան մի կողմանէ անմիջական բանակցութիւն սկսեց Սերբիայի և Զերնոգորիայի հետ հաշտութիւն կնքելու համար, և միւս կողմանէ անխոնջ աշխատութեամբ պատրաստութիւն էր տեսնում տաճկական պարլամէնտի բացման համար, որի մէջ էր փնտրում այդ անձը Արեւելքի վերածնութիւնը նոյն իսկ Արեւելքի միջնորդութեամբ:

Եւրոպական պետութիւնների մեծ մասը թէև թերահաւատութեամբ էր նայում Տաճկաստանի բարենորոգումների վերայ, բայց ոչ միայն արգելք էր լինում նորա խաղաղասիրական բանակցութիւններին պատերազմած իշխանների հետ, այլև որքան կարելի էր աշխատում էր նորա յաջող ելքի մասին: Ռուսաց կայսերական պետութիւնը, որի շահերը ուղղակի կապ ունին արևելեան խնդրի վերջնական վճռի հետ, չկարողացաւ անտարբեր նայել Տաճկաստանի յամառութեան վերայ, որով նա մերժեց դեսպանաժողովի խնդրի առաջարկութիւնները, և իշխան Գորչակովի յունվարի 19ին դրած յայտագրով նոր բանակցութիւն սկսեց: Այդ յայտագրի մէջ ռուսաց պետական կանցլէրը համարելով, որ Կոստանդնուպոլսի դեսպանաժողովի անյաջող ելքը և գոռոզացած Տաճկաստանի յամառութիւնը առաւել սաստիկացրին արևելեան ձգնաժամը և մեծ անպատուութիւն բերին Եւրոպայի արժանաւորութեանը, հարցնում է աւելի ազդեցութիւն ունեցող պետութիւնների կարծիքը, թէ ինչ ուղղութիւն պէտք է տալ եւրոպական արևելքը յուզող դէպքերին: Եւրոպական պետութիւնների կարծիքը շուտով պարզուեցաւ. նոքա շատ ցաւեցան, որ տաճկաստանն անխոհեմաբար հրաժարեցաւ իրանց տուած բարեկամական խորհրդներից, բայց անյարմար համարեցին սոխրողական միջոցների դիմել սուլթանի կառավարութեան դէմ, բաւական համարելով միայն բարոյական ազդեցութիւն ունենալ նորա վերայ: Նրբ պարզուեցաւ թէ օտար պետութիւնները ինչ աչքով են նայում Բ. Գրան կողմանէ Եւրոպայի խորհուրդների մերժման վերայ, Ռուսաստանը մի առաջարկութիւն արաւ, որի հետևանքն եղաւ, երկար և խիստ ծանր ու զժուար բանակցութիւններից յետոյ, որ եղաւ Լօնդօնումը վեց մեծ պետութիւնների հետ, այն նշանաւոր արձանագրութեան հրատարակութիւնը, որ յայտնի է Լօնդօնի պրօտօկօլ անունով: Այդ հանդիսաւոր միջազգային դաշնագիրը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ մի անսակ ձևական հաստատութիւն և պաշտօնական երաշխաւորութիւն նոյն կարծիքների մասին, որ արդէն վեց մեծ պետութիւնները յայտնած էին Կոստանդնուպոլսի դեսպանաժողովի մէջ: Լօնդօնի պրօտօկօլի մէջ եւրոպական պետութիւնները՝ հաստատելով արևելեան դէպքերի վերաբերութեամբ իրանց միմեանց մէջ եղած լիակատար և համամիտ համաձայնութիւնը, իրանց կողմանէ իրաւացի համարեցին Տաճկաստանի ներքին գործերի մէջ խառնուիլը և վճռականութիւն

յայտնեցին օգուտ քաղել այդ իրաւունքից՝ Արեւելքում հիմնաւոր
և մարդասիրական կարգ ու կանոն հաստատելու համար: Բ. Գուռը,
չընդունած լինելով դեսպանաժողովի առաջարկութիւնները, հրա-
ժարուեցաւ և Լօնդօնի պրօտօկօլի պահանջներից: Սորանից յետոյ
Նորին Մեծութեան կայսերն Ամենայն Ռուսաց շատ բնական էր մտա-
բերել իւր օգոստաւիառ խօսքերը, որ արտաբերել էր Մօսկուայումը, և
որոնք խոստանում էին անկախօրէն դործելու, եթէ Եւրոպայի խա-
ղաղասիրական ջանքերը իւրօր կանցնին: Պատերազմը յայտնուեցաւ,
և կայսերական զօրքերը հրաման ստացան յարձակողական ընթացք
բռնել Տաճկաստանի դէմ:

Այսպէս ահա, Հերցէգօվինայում դեսպան նշանակուելը, ավտրա-
ուսագարական արտաքին գործոց մինիստր կոմս Անդրաշի յայտադիրը,
իշխան Գորչախովի Բերլինեան մէմբերնդումը, Սերբիայի և Չեռնօգ-
րիայի պատերազմական միջամտութիւնը, Կոստանդնուպօլսի դեսպա-
նաժողովը և Լօնդօնի պրօտօկօլը — այսպիսի շրջանների միջով ան-
ցաւ ահա արեւելեան ճգնաժամը հեղհեղէ, որ այժմ սկսուի
Ռուսաստանի պատերազմը Տաճկաստանի հետ:

Քանի որ պատերազմի յայտնուելը մի իրողութիւն է ար-
դէն, միւս պետութիւնները իրանց բոլոր ջանք դործ են դնում որ
չեղոք մնան և չը հախուժեն սորա կամ նորա կողմը: Ամենից առաջ
Խաղիան յայտարարեց, թէ ինքը պէտք է ամենախիստ չեղոքութիւն
պահպանէ. նորան հետեւեցան համարեա բոլոր միւս աէրութիւն-
ները: Անդլիան պահպանելով «խիստ և անտարբեր» չեղոքութիւն,
այսու ամենայնիւ սպառազինվում է, և իւր այդ պատրաստութիւնը
նա տեսնում է բուն բրիտանական եռանդով. Միջերկրական ծովի
վերայ եղած անդլիացոյ պատերազմական նաւերն արդէն Մալտայից հա-
սել են Կիպրոս Կղզու մօտ, իսկ Լօնդօնից ստացուած լուրերին հայելով,
այնտեղ արդէն պատրաստ է ամբողջ զօրաբանակը և մի հրամանի
է սպասում, որ խելոյն ճանապարհ ընկնի: Սպառազինվում է նմա-
նապէս և Ավստրիան, որ մինչև անգամ պաշտօնապէս չէ յայտնել
իւր ցանկութիւնը զեղոքութիւն պահպանելու մասին: Ներկայ պա-
տերազմը սպառնում է տաճկական պետութեան նոյն իսկ գոյութեանը:
Այդ տէրութեան մաս մաս լինելու վտանգը հարկադրում է երկու
պետութիւններին — Անգլիային և Ավստրա-Ունգարիային, որոնց շահերի
հետ մեծ կապ ունի արեւելեան խնդրի այսպէս կամ այնպէս վըճ-
ռուելը — նախազգուշութեան հնարներ դործ դնել: Եթէ Ռուսական

զօրքերը Տաճկաստանի պաշտպանողական զօրութեան դէմ զրաժ-
 ահադին զժուարութիւններին յաղթելով կը մօտենան Կոնստանդնու-
 սոլսին, այնուհետեւ օսմանեան տէրութեան մաս մաս լինելը կարող է
 շատ թէ քիչ հաւատարմի լինել. այդ ժամանակ Անգլիան և Աւս-
 տրա - Ունգարիան ականայ կը հարկադրուին իրանց շահերի պաշտպան
 հանդիսանալ. այդ պետութիւններին առաջինը՝ իւր ձեռքում ունե-
 նալով բաւականաչափ ծովային զօրութիւն՝ կարող է իւր ձեռքի
 տակ ձգել Կիպրոս - Կղզին և Կոստանդնուսոլիսը. իսկ Աւստրիան — կը
 մանի Տաճկաստանի արեւմտ - հիւսիսային նահանգները՝ Բօսնիան և
 Հերցեգովինան: Այդ հանդամանքը կարող է կամ մի տեսակ զրա-
 շական լինել, որ Արևելքում պահպանուի Statu quo ante bellum
 և կամ այնպէս կը բաժանուի Տաճկաստանը, որ վերջիշեալ պետու-
 թիւններին շահերին հակառակ չըլլի: